

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

(COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 101.

अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः

जागदीशी टीका ।

भट्टनाथस्वामिना संशोधिता ।

THE JĀGADĪŚĪ,

A COMMENTARY ON

ANUMĀNA-CHINTĀMANĪ-DĪDHITĪ

BY ŚĪROMANĪ.

EDITED BY

BHATTANĀTHA SWĀMY.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDIT JYESHTHĀRĀMA MUKUNDJĪ, BOMBAY.

Printed by Hari Dās Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYĀ-VILĀSA PRESS,

BENARES.

Price Rupee One

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविधोतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितभग्यामशतपत्नपरिष्कृता ॥ १ ॥

सौख्यं-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१०१

शिरोमणिकृतदीधित्याः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते ।

— ००० —

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।

अत्रण्डानन्दबोधाय पूर्णापि परमात्मने ॥

जागदीश्याः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते ।

— ० —

सस्मितावनसरोजमद्गणे रिङ्गमाणमतिलोलकुन्तलम् ।

रोचनोल्लसितमालमस्तु मे कैशवं मनसि शैशवं वपुः ॥

प्राच्यैरनुचितविधिवद्बोधैः कलुषीकृतोन्मथुता ।

दीधितियुतमणिरपि श्रीजगदीशप्रकाशितः स्फुरतु ॥

परमात्मने सर्वोत्कृष्टात्मने नमः । उत्कर्षाप्रोत्पत्तिस्थित्यादि-
कर्तृत्वम् । तस्य चैकत्र संभयो न सहकार्यन्तरं विनेत्यत उक्तम्
ओमिति । ग्रहविष्णुशिवात्मकाय नम इत्यर्थः । तथा च तत्तच्छरीर-
सहकारादेकस्यापि तात्कार्यकर्तृत्वं नानुपपन्नमिति भावः । यद्यपि
सुप्तादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन [द्रव्यमानसं प्राप्ति विषयवि-
धया कारणतावच्छेदकत्वेन वा सिद्धाया] आत्मत्वजातेरीश्वरावृत्ति-
त्वादात्मन इत्यसंगतम् नित्यत्वेत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वेन तादृशजा-
तेरीश्वरावृत्तिरूपगमे तु गगनादावपि तज्जातिप्रसङ्गात् द्रव्यत्वमेव
वा सुप्तादिसमवायिकारणतावच्छेदकं भवेदतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात्
अत एव लाघवेनात्मत्वजातेरेवात्मपदप्रवृत्तिमिमित्ततयात्मपदगर्भा-
धृतिरेव तत्रात्मत्वजातिसत्त्वे प्रमाणमित्युक्तावपि न निस्तारः
[शाक्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धेरपसिद्धान्तत्वात्], तथापि अत्रा-
त्मैक्यं कृपावदर्थकमिष्टादुः । नमस्यताप्रयोजकं कृपान्तरमप्याह
सर्वेति । सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः विष्टभ्य स्वस्थकर्मणि नियोज्य
परितिष्ठते इत्यर्थः । केचित्तु भूतपद यथाधुनार्थकमेव विष्टभ्योपि
संयोगविशेषः, न च विमुद्ध्यसंयोगास्वीकारादाकाशेन समं तद-
संभवादसंगतिः नव्यमत गगनस्येश्वरानातिरेकात् अत्र च स्थम्-

अन्ययनभावनाभ्या सारं निर्णय निखिलतन्त्राणाम् ।
 दीधितिमधिचिन्तामणिं तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥
 पञ्जुष्टनयान्निवर्तमाना मननास्वाद्यरसा विशुद्धबोधैः ।
 रघुनाथकवेरपेतदोषा द्युतिरेषा विदुषा तनोतु मोदम् ॥
 न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकाग्रिग्रन्थमप्यत्र ।
 अस्म्य तु किमपि रहस्यं के चन विज्ञातुमीशते मुधियः ॥

मान्यान्प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो-
 भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।
 दृप्य बचो मम परं निपुणं विभाव्य
 भावावरोधप्रहितो न दुनोति दोषः ॥

पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामग्रधानाय च

तियोगिकसयोगविरहेषि स्ववृत्तिसयोगानपायादित्याहुः । [केचित्तु
 विष्टम्भ आरम्भकसयोग भूतपद जन्यभूतपरम जनकत्वं द्वितीयार्थं
 तथाच जन्यसर्वभूतजनकसयोगानुकूलवृत्तिसमानाधिकरणतादृश
 सयोगोत्तरस्थैर्वाधयतावते इत्यर्थ इति प्राहुः ।] अखण्डौ नित्यौ
 आनन्दबोधौ यस्य तस्मै । न च सुखत्वावच्छेदेन पुण्यजन्यतया
 नित्यसुखासम्भवा । श्रुतिवाक्येभ्यो नित्यसुखसिद्धौ सुखत्वावा-
 न्तरजातेरेव पुण्यजन्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् । आनन्दाय स्वर्गो
 दिरूपाय बोधो यस्य तादृशो योऽखण्डो नित्यस्तस्मै इति वार्थः ।
 अखण्डो तु आनन्दश्च आनन्दो यस्मादेतादृशो बोधो यस्य तस्मै
 पण्ययस्त विषयतेत्यपि शङ्कितम् । [पूर्णार्थ स्वनिष्ठसुखदुःखमाधगो-
 चरेच्छावद्भिप्रायः] ॥ निपुण विभाव्येति । [यस्तुता] निपुणतरविभाघने
 स्वयमेव दोषा प्रयास्यन्तीति भावः ॥ सगतिप्रदर्शनप्रातिशयोरर्था-
 न्तरत्वं निराचिर्ष्युक्तयोः प्रवृत्तोपयोगिता दर्शयति पूर्वत्यादिना ।
 अत्र च सगतिप्रदर्शनस्य फलमेकवाक्यताप्रतिपत्तिः । प्रतिशायस्तु
 फल शिष्याग्रधानम् । तद्योत्तरग्रन्थप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपम् तत्प्र-
 वृत्त्यनुकूलवर्तमानवृत्तिसाध्यताज्ञानादिपर्यवसितम् । अस्ति चोत्तर-
 ग्रन्थे पूर्वग्रन्थार्थसगतायैकत्वहेतुता पूर्वग्रन्थेन नद्वैकप्रयोजनहेतुप्रति-

स्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्वा प्रत्यक्षप्र-
मितिस्तथा । अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्यादिप्र-
त्यक्षोपजीविकाः । पुरस्कृतश्चायमुपजीवकोत्कर्षः । यद्यपि सकलमेव

इति [फलद्वारेत्यर्थः तथा च प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वमेव संगतिः
तथा च स्वाध्यकरणपरंपरासन्नधेनानुमानगतत्वम्] साक्षात्स-
न्नधेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य संगतित्वलाभाच्च लिङ्गज्ञानकरणताद्या-
दिना [मणिकारस्य] मतमवलम्ब्योक्त स्वरूपत इत्याहुः । [तत्र । लि-
ङ्गस्य नित्यत्वेऽप्यनुमिनीत्यादिग्रन्थविरोधात्] ॥ ननुपजीवकत्व न सं-
गतिः अनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव संगतित्वात् अनुमित्युपजीवकस्य
तत्साक्षात्कारस्यानुमित्यनन्तरमनिरूप्यतया यस्य प्रमाणफलस्योप-
जीवकं यत्प्रमाणफल तत्तद्विरूपणानन्तर निरूप्यमिति व्याप्तिविरहा-
दत आह प्रत्यक्षफलस्येति । अनुमित्यनुव्यवसायादेरित्यादिपदे-
नानुमित्युपनीतधर्मप्रकारकप्रत्यक्षसग्रहः । न सर्वेति । अय-
ं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्यैवानुमित्युपजीवकत्वादिति । तथा चोप-
जीवकत्वमात्रस्यानन्तराभिधानव्याप्यत्वाभावेऽपि प्रमाणफलविभा-
जकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टमुपजीवकत्वं तादृशमिधानव्याप्यमेवेति
स्यादेवोपजीवकत्व संगतिरिति भावः ॥ ननु प्रमाणफल-
विभाजकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टं साक्षात्कारोपजीवकत्वमनुमिताव-
सिद्धं शाब्दादिपरममर्षादप्यनुमित्युत्पत्त्यानुमितित्वावच्छेदेन साक्षा-
त्कारोपजीवकत्वाभावात्कुतोऽस्य संगतित्वमत आह अनुमितयस्त्विति ।
साक्षादिति । तथा चोपजीवकत्व प्रयोज्यतामात्रं न त्वेन्यथासि-
द्धत्वघटितमपीति भावः ॥ नन्वेवमुक्तस्यैवोपजीवकताविशेषस्यानन्त-
राभिधानव्याप्यत्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्युपजीवकत्वमात्रस्य व्या-
प्यताप्रत्यायको मूलग्रन्थो विरुद्ध इत्यत आह पुरस्कृत इति । अय-
ं प्रमाणफलविभाजकोपाधिव्यापकत्वरूप उत्कर्षां ग्रन्थकृतापि तात्पर्य-
विषयीकृत सामान्यशब्दस्य लक्षणाया विशेषयाधकत्वादिति भावः ॥
ननु परंपरोपजीवकत्वस्यापि संगतित्वे प्रमाणफलविभाजकोपाध्य-
वच्छिन्नोपजीवकत्वमपि न तादृशमिधानव्याप्यम् प्रत्यक्षप्रमितावनु-
मितेस्तादृशोपजीवकत्वसत्त्वेऽप्यनुमित्युत्तरतदानिरूपणात् तत्कुताऽस्य

प्रत्यक्षफलमुपजीवत्पट्टजननीं समयमत्कर्तव्यतादिपरिच्छेदिका-
मनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षं तु न फलम् तथापि दृष्टद्वारकमिह तथा-
त्वमादरणीयम् । इतरस्याविनिगम्यत्वात् । सर्वं चानुमितिकरणमि-

संगतित्वमित्याशङ्कते यद्यपीति । अदृष्टजननीमिति । तत्प्रयोजिका-
मित्यर्थः । समयः शक्तिः । मत्कर्तव्यतादीत्यादिपदादिप्रसाधनत्वा-
दे । परिग्रहः । अयं भावः कार्यमात्रं प्रत्यक्षस्य हेतुतया साक्षात्कारं
प्रत्यपि धर्मादिक हेतुः तच्च स्वकारणीभूतं यागादिकं यागादिश्च
स्वगोचरप्रवृत्तिं यागादिप्रवृत्तिश्च यागादिगतेष्टसाधनत्वधियं तादृ-
ग्धीश्च वेदं विनानुपपद्यमाना वेदस्यपदानां शक्तिग्रहमपक्षते इदं पद-
मत्र शक्तमस्ति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्त्रयं प्रयुज्यमानत्वादित्याद्यनुमिति-
रूपशक्तिग्रहं विना वेदवाक्यादर्थोपगमासंभवात् एवं प्रवृत्तिजनिका
यागो मत्कृतिसाध्य इत्यादिधीरपि मानुमानिक्येव मदन्तर्भावेण विधेः
यत्तदभावादिति । इदं तु चिन्त्यते यत्र शक्त्यादिघटकप्रत्येकपदार्थोप-
स्थित्या मनसैव शक्तेर्मत्कर्तव्यत्वादेर्वा प्रहातप्रवृत्तिस्तत्रत्यादृष्टजन्य-
प्रत्यक्षव्यक्तेरेवानुमित्युपजीवकत्वात्सकलमेवेत्याद्युक्तमिति किञ्च
यत्तदन्तर्भावेण सामान्यध्यासौ व्यभिचारेपि अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोप-
जीवकत्वस्य तादृश्येण प्रत्यक्षानन्तराभिधानव्याप्यत्वादेव तत्र संग-
तिलक्षणसम्भवात्साक्षात्कारादायनुमित्युपजीवकत्वहेतोर्व्यभिचारप्र-
दर्शनानौचित्यादिति दिक् । ननु प्रत्यक्षफलमात्रस्यानुमित्युपजीवक-
त्वेपि तद्वन्तमनुमित्युपजीवकत्वं न प्रमाणफलविभाजकधर्मव्यापकं
प्रमाणफलविभाजकस्य साक्षात्कारत्वस्य नित्यज्ञानेपि सत्त्वादत्त माह
ईश्वरेति । तथा च ज्ञान्यसाक्षात्कारत्वं फलविभाजकं न तु साक्षात्का-
रत्वमात्रं नित्येतिप्रसक्तत्वात्तद्व्यापकत्वविशिष्टमनुमित्युपजीवकत्वं
च नानुमित्यनन्तराभिधानव्याप्यमिति व्यभिचारस्तद्वश एवोक्ते
भावः । ह्येति । दृष्टद्वारकत्वम् तन्मात्रद्वारकत्वम् अदृष्टद्वारकत्वपर्य-
वसितम् । तेनादृष्टद्वारकस्यापि प्रवृत्त्यादिरूपदृष्टद्वारकतया नोक्तदोषः ।
तथात्वं प्रमाणफलविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमुपजीवकत्वम् । इतरस्य
उक्तधर्मानवच्छिन्नोपजीवकतामात्रस्य । अविनिगम्यत्वात् अनन्तरा-
भिधानरूपं यत्साध्यं तद्वत्त्वेव वर्तते न तु तदभावाद्यतीति विनिगम-
नाया भविष्यत्वात् । व्यभिचारित्वादिति यावात् ॥ यत्प्रमाणं यस्यो-

न्द्रिपापेक्षोत्पत्तिकम् । अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहिकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात् । सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म । मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् । दृष्टद्वारा वा तत्त्वमादरणीयम् । न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते । अ-

पजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमिति व्याप्तेरनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्ष-
प्रमाणे व्यभिचारात् स्वरूपत उपजीवकतापि प्रमाकरणतावच्छेदको-
पाध्यवच्छिन्नैवात्र ग्राह्या इत्याशयेनाह सर्वमिति । व्याप्तिबुद्धीनामेवा-
नुमानत्वात्तासां च सर्वांसामेव मनःस्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वादिति
भावः ॥ अथानुमितिप्रमाकरणतावच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वं तदव-
च्छिन्नं च न प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकं व्याप्तिज्ञानत्वस्यैश्वरबुद्धा-
वपि वृत्तेरिति प्रकृतासिद्धिरत आह अनुमितिमित्यादि । भावयतो
जनयतः । तत्करणतेति । अनुमितिकरणताया निर्वाहिका घटिका
या प्रत्यासत्तिः संवन्धो जन्यत्ववैशिष्ट्यरूपस्तद्विरहेणातत्त्वाद्-
नुमित्यकरणत्वादित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानत्वं नानुमितिकरण-
तावच्छेदकम् तथा सति तद्वतो नित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया
ततोऽनुमित्यारम्भकफलावयवभावापत्तेः किं तु जन्यत्ववैशिष्ट्ये
व्याप्तिज्ञानत्वम् तदवच्छिन्नं च भवत्येव प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवक-
मतो नासिद्धिरिति भावः । अनुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षो-
पजीवकत्वं सम्पाद्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यति-
रेकमाह सर्वं पुनरिति ॥ ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिकरणतावच्छे-
दकम् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे इत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् प्रयोजक-
त्वे वा समवायिकारणत्वलीयत्वात्तत्रैव प्राच्यैस्तादृशव्याप्ते सर्वत्रो-
द्भावितत्वात् [तथा च हेत्वमिद्धिरत] आह दृष्टद्वारेति । दृष्टमात्रद्वारे-
त्यर्थः । तथा चादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनन्तर-
निरूप्यमित्येव व्याप्तिः न तु प्रमाणातावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नत्व-
मपि निवेद्यमिति भावः ॥ निरुक्तमनुमानोपजीवकत्वं न प्रत्यक्षेऽस्ति
यतो व्यभिचार स्यादित्याह न चेति । अपिना नित्येन्द्रियं सुतरां
नानुमानमपेक्षत इति सूचितम् । अथादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं
यदुपजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्यपि न व्याप्तिः यत्र चक्षुर्धर्मेणा-
प्रसविशेषपानाद्या पूर्वं चक्षुर्नाशानन्तरं चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रादृष्टाद्वार-

योपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यमिति न नियमः कचित्कार्यं
निरूप्यापि कारणनिरूपणात् । किं चातः । न हि मङ्गतिरनन्तरा-
भिधानव्यप्या । आनन्तर्या(अनन्तरा)भिधानप्रयोजकजिज्ञासाज-
नकज्ञानविषयो ह्यर्थः संगतिः । जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते

कस्य घर्षणरसपानादिप्रयोजकतद्गतेष्टसाधनत्वाद्यनुमानस्योपजी-
वके अनुमानान्तरानिरूपिते च घर्षणजन्यचरमचक्षुषि रसपानाधी-
नप्रकृष्टचक्षुषि च व्यभिचारात् न चात्रोपजीवकत्वं जन्यतारूपमेव घट-
कमुक्तस्य तु चक्षुषोऽनुमानप्रयोज्यत्वमेवेत्यदोषः तथा सति गृह्या-
द्वारकत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेन शङ्कते भवेति । उपजीवकमि-
ति । गृह्यमद्वारीकृत्येत्यादिः । एवं कार्यमित्यत्रापि । कचिदिति । यत्रो-
क्तप्रणाख्या चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रत्यं कार्यमित्यर्थः ॥ प्राच्यैरनन्तरा-
भिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतिरिति प्रमतस्तन्मतमनुसृत्यैव प्राक् प्रपञ्चि-
तम् वस्तुतस्तादृशनियमाभावेपि न क्षतिः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र
च पञ्चमी न हेतुतायाम् किं तु ज्ञानप्रयोज्यतायाम् सुप्तात्प्रयतंत
इत्यादौ तथा ध्युत्पत्तेरित्याशयेन पण्डित इति किं चात इत्यादि ॥ अन-
न्तराभिधानव्याप्यस्यैव संगतिपदार्थत्वे तदोपतादवस्थ्यमतोऽन्य-
थैव सङ्गतिपदार्थे निर्वाकिं भनन्तरेति । तदभिधानानन्तरं तदभिधा-
नस्य प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो योर्थः स तस्य
तत्र सङ्गतिरित्यर्थः । अथ च प्रत्यक्षं कस्याचित्कारणमिति ज्ञानोत्तरं
प्रत्यक्षकार्य[त्वेन सामान्यतः प्रत्यक्षकार्य]ज्ञान ततः सामान्य-
प्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाद्विशेषतः
प्रत्यक्षकार्यज्ञान भवत्वित्तीच्छा शिष्याणाम् सैव च किमस्य
कार्यमित्याकारा ततश्च विशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्येष्टस्य साध-
नतया अनुमादिरूपप्रत्यक्षकार्यबोधकानां याक्यानां ज्ञानात् तत्रेच्छा
तत इष्टस्य तादृशवाक्यस्य साधनताज्ञानात् [कण्ठाभिघाते
इच्छा तत इष्टस्य कण्ठाभिघातस्य साधनताज्ञानात्कण्ठक्रिया-
यामिच्छा ततः] कण्ठक्रियायां गुरोः प्रवृत्तिस्ततस्तु कण्ठ-
क्रियया तदभिघातादिक्रमेण प्रत्यक्षकार्यैर्ममानुमानबोधकवाक्य-
स्यानन्तराभिधानरूपस्य निष्पत्तिरिति प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधा-
नस्य परम्परया प्रयोजिकायाः किं प्रत्यक्षकार्यमित्याकारकजिज्ञा-

न्द्रियापेक्षोत्पत्तिरूपम् । अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहिकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात् । सर्वं पुनरिन्द्रिय नानुमानाधीनजन्यम् । मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् । दृष्टद्वारा वा तत्त्वमादरणीयम् । न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते । अ

पजीवक तत्तदनन्तरनिरूप्यमिति व्याप्तेरनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्षप्रमाणे व्यभिचारात् स्वरूपन उपजीवकतावि प्रमाकरणतावच्छेदकापाध्यच्छिन्नैवात्र ग्राह्या इत्याशयेनाह सर्वमिति । व्याप्तिमुद्धीनामेवानुमानत्वात्तासा च सर्वासामेव मन स्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वादिति भावः ॥ अथानुमितिप्रमाकरणतावच्छेदक व्याप्तिज्ञानत्व तद्व्यच्छिन्न च न प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवक व्याप्तिज्ञानत्वस्येश्वरबुद्धाद्यपि वृत्तिरिति प्रकृतासिद्धिरत आह अनुमितिमित्यादि । भावयतो जनयत । तत्करणतेति । अनुमितिकरणताया निर्वाहिका घटिकाया प्रत्यासत्ति सयन्धो जन्यत्ववैशिष्ट्यरूपस्तद्विरहेणातत्त्वादनमित्यकरणत्वादित्यर्थः । व्याप्तिज्ञानत्व नानुमितिकरणतावच्छेदकम् तथा सति तद्वतो नित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया ततोऽनुमित्यात्मकफलाद्यश्रभावापत्ते किं तु जन्यत्वविशिष्ट व्याप्तिज्ञानत्वम् तद्व्यच्छिन्नं च भवत्येव प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकमतो नासिद्धिरिति भावः । अनुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्व सम्पाद्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यतिरकमाह सर्वं पुनरिति ॥ ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिकरणतावच्छेदकम् नित्यस्य स्वरूपयाग्यत्वे इत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वे वा समवायिकारणस्वलीयत्वात्तत्रैव ग्राह्यैस्तादृशव्याप्त सर्वत्रोद्भावितत्वात् [तथा च हेत्वमिद्धिरत] आह दृष्टद्वारेति । दृष्टमात्रद्वारस्यर्थः । तथा चादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाण यदुपजीवक तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्येव व्याप्ति न तु प्रमाणात्तावच्छेदकोपाध्यच्छिन्नत्वमपि निवेद्यमिति भावः ॥ निरुक्तमनुमानोपजीवकत्व न प्रत्यक्षेऽस्ति यतो व्यभिचार स्यादित्याह न चेति । अपिना नित्येन्द्रिय सुतरानानुमानमपेक्षत इति सूचितम् । अथादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाण यदुपजीवक तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्यपि न व्याप्ति यत्र चक्षुर्धर्पणाद्रसविशेषानाद्या पूर्वं चक्षुर्गणानन्तर चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रादृष्टाद्वार-

धोपजीव्य निरूप्यैधोपजीवक निरूप्यमिति न नियमः क्वचित्कार्यं
निरूप्यापि कारणानिरूपणात् । किं चातः । न हि सङ्गतिरनन्तरा
भिधानव्यप्या । आनन्तर्या(अनन्तरा)भिधानप्रयोजकजिज्ञासाज-
नरज्ञानविषयो ह्यर्थः सगतिः । जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते

कस्य घर्षणरसपानादिप्रयोजकतद्गुणेष्टसाधनत्वाद्यनुमानस्योपजी-
वके अनुमानानन्तरानिरूपिते च घर्षणजन्यचरमचक्षुषि रसपानाधी-
नप्रवृत्तचक्षुषि च व्यभिचारात् न चाधोपजीवकत्वजन्यतारूपमेव घट-
कमुत्पद्यते तु चक्षुषोऽनुमानप्रयोज्यत्वमेवेत्यदोषः तथा सति बहृष्टा-
द्वारकत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेन शङ्कते भवेति । उपजीवकमि-
ति । बहृष्टमद्वारीकृत्येत्यादि । एव फार्यमित्यत्रापि । क्वचिदिति । यत्रो-
त्तप्रणाल्या चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रत्य कार्यमित्यर्थः ॥ प्राच्यैरनन्तरा-
भिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतिरिति मत्तस्तन्मतमनुसृत्यैव प्राक् प्रपञ्चि-
तम् वस्तुतस्तादृशनियमाभावेपि न क्षतिः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र
च पञ्चमी न हेतुतायाम् किं तु ज्ञानप्रयोज्यतायाम् सुखात्प्रयत्नत-
इत्यादौ तथा द्युत्यत्तरित्याशयेन पण्डित्यति किं चात इत्यादि ॥ अन-
न्तराभिधानव्याप्यस्यैव सगतिपदार्थत्वे तदोपतादवस्थ्यमतोऽन्य-
थैव सङ्गतिपदार्थं निर्वन्ति अनन्तरेति । तदभिधानानन्तरं तदभिधा-
नस्य प्रयोजिकाया जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो योर्थः स तस्य
तत्र सङ्गतिरित्यर्थः । अत्र च प्रत्यक्ष कस्यचित्कारणमिति ज्ञानात्तर-
प्रत्यक्षकार्य[त्वेन सामान्यतः प्रत्यक्षकार्यं]ज्ञानं ततः सामान्य-
प्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाद्विशेषत-
प्रत्यक्षकार्यज्ञानं भवत्विति च्छा सिष्याणाम् सैव च किमस्य
कार्यमित्याकारा ततश्च विशेयतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्येष्टस्य साध-
नतया अनुमादिरूपप्रत्यक्षकार्यसाधकानां वाक्यानां ज्ञानात् तत्र च्छा-
ततः इष्टस्य तादृशवाक्यस्य साधनताज्ञानात् [कण्ठाभिघाते
इच्छा ततः इष्टस्य कण्ठाभिघातस्य साधनताज्ञानात्कण्ठाभिघा-
यामिच्छा ततः] कण्ठाभियायां गुरोः प्रवृत्तिस्ततस्तु कण्ठ-
प्रियया तदभिघातादिप्रमेण प्रत्यक्षकार्यमनुमानयोधकयाक्य-
स्याम तत्राभिधानरूपस्य निष्पत्तिरिति प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधा-
नस्य परम्परया प्रयोजिकाया किं प्रत्यक्षकार्यमित्याकारकजिज्ञा

साया जनकं यत्प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्याकारकं ज्ञानं तस्य विषयः प्रत्यक्षकार्यत्वमिति तत्र लक्षणसम्बन्धः । जिज्ञासाजनक-
 ज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादायतिप्रसक्तत्वेन प्रयोजकान्तं जिज्ञासा-
 विशेषणम् । प्रत्यक्षानन्तरमनुमानस्याभिधानप्रयोजिका प्रत्यक्षका-
 र्याभिधानेच्छापीति तज्जनकज्ञानस्य विषये प्रत्यक्षकार्याभिधाना-
 दायतिव्याप्तिरतो जिज्ञासानुसरणम् । प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्य यत्फलं
 सुखादि तद्वोचरज्ञानस्यापि तादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वात्तद्विषये
 सुखादायतिव्याप्तिरतस्तादृशजिज्ञासायाः प्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जनक-
 त्वमुक्तम् फलेच्छयैवान्यथासिद्धस्य फलज्ञानस्योपायेच्छां प्रत्यक्षतु-
 त्यात् तादृशजिज्ञासाजनिकायाः फलेच्छाया विषये फलादौ तथा-
 प्यतिव्याप्तिप्रसङ्गतो ज्ञानपदम् । यत्र क्रमेण दण्डचक्रयोर्निरूपणो-
 त्तरं किं दण्डस्य कार्यमिति जिज्ञासया घटो निरूपितस्तत्र दण्डकार्यत्व-
 मपि घटे चक्रस्य सङ्गतिः स्यात्तस्य चक्राभिधानानन्तरं घटाभिधा-
 नप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वादत्त उक्तम् अर्थे इति । तज्ज्ञान-
 जन्यताद्वयोप्यकथयार्थस्मृतिप्रकारतापन्न इति तदर्थः । तथाचोक्त-
 स्थले दण्डज्ञानेनैव दण्डकार्यत्वप्रकारेण घटः स्मारितो न तु चक्रज्ञाने-
 नेति नातिव्याप्तिः । एवंच यत्र चक्रज्ञानोत्तरमेव दण्डकार्यत्वप्र-
 कारेण घटं स्मृत्या तस्य निरूपणं तत्र दण्डकार्यत्वमपि घटे
 चक्रस्य प्रसङ्गरूपा सङ्गतिर्मवत्येव । न च यथार्थपदवैयर्थ्यम् । यत्र
 दण्डकार्यं किमिति जिज्ञासया भ्रमवशेन दण्डोत्तरं गगनादिकं
 निरूपितं तत्र गगनादौ दण्डकार्यत्वस्य सङ्गतिर्यापत्तेः । नचैवं यत्र
 प्रथमत एव घटयोधेच्छया घटस्य निरूपणं तत्र कस्यापि सङ्गतिर्घटे
 न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तदनन्तरनिरूपणत्वस्यैव तत्सङ्गति-
 नियन्त्रयेन निरूपणमात्रस्य सङ्गत्यनियतत्वात् । यद्यपि चैवमपि
 प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्येव बोधस्यैव प्रत्यक्षकार्यं किमिति
 जिज्ञासायाः कारणत्वात्तद्विषये [ज्ञाने] ज्ञानत्वादाविष्टसाधनत्वादौ
 चातिव्याप्तिः तथापि यद्वमंविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनता-
 ज्ञानत्वेन तदनन्तरं तदभिधानप्रयोजकजिज्ञासां प्रति जनकत्वं
 तादृशो धर्मस्तस्य तत्र सङ्गतिरिति विवक्षितम् । अत्र च तदनन्तर
 तदभिधानं प्रति षट्प्रेषेण जिज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तदुपायच्छि-
 न्नकार्यताप्रतियोगिकमेव तादृशजिज्ञासाजनकत्वं धत्तव्यम् तेन यत्र

कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात्मिकस्य कार्यं कारणं वेति

को घटः किं च द्रव्यमिति समूहाजम्बनजिह्वासया नीलो घट इत्ये-
वाभिधानं तत्र न द्रव्यत्वेति व्याप्तिः । नीलो घट इत्यभिधानं
प्रति को घट इत्यादिजिह्वासात्वेनैव प्रयोजकतया तदवच्छिन्नं प्रति
द्रव्यस्थितिनिष्ठविषयकज्ञानधार्मिकेष्टमाधनताज्ञानत्वेनाहेतुत्वम् । न
च यस्मैविशिष्टविषयकज्ञानेच्छात्वेन जिह्वासाया अनन्तराभि-
धानप्रयोजकत्वं तत्त्वमित्येव सम्यक् जनकज्ञानविषयत्वादिप्रवे-
शो व्यर्थ इति याच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वेऽपि यथासंनिवेशो वैय-
र्थ्यविरहात् । अत एव तदनन्तराभिधेयवृत्तित्वे सति तज्ज्ञानजन्य-
स्मृतिप्रकारतापन्नमित्येव सम्यगित्यपि समाहितम् । [नव्यास्तु अन-
न्तराभिधानेत्यादेः स्वार्थधीद्वारा अनन्तराभिधानस्य प्रयोजिका
नियत्यां या जिह्वासा प्रत्यक्षकार्यं किमित्याकारा तस्या जनकं
विषयविधया जनकतावच्छेदकं यज्ज्ञानं तस्य विषयो विषयता-
वच्छेदकः प्रत्यक्षकार्यत्वमित्यर्थ इति यदन्ति ।] यस्तु कार्यत्वाद्यन्य-
तमत्वं सङ्कतिस्थमिति तत्र । तदनन्तरमनिरूपितेऽपि तत्कार्यत्वादेः
सङ्कतिस्थापनं । प्रमेयनिरूपणोत्तर प्रमेयवत्किमिति जिह्वासाया
यत्र प्रमेयवाग्निरूपितस्तत्र प्रमेयस्यरूपायां प्रसङ्गसङ्कतावध्यातः ।
प्रमेयमेवाप्रसिद्धया तदन्यतमत्वस्य दुर्बलत्वादिति ध्येयम् । सङ्कतिः
पङ्क्तिः । तदुक्तमभियुक्तैः ' सप्रसङ्ग उपोद्धातो हेतुताथसरस्तथा ।
निर्वाहककार्यत्वे योदा सङ्कतिरिष्यते ' इति । तत्र निर्दिष्टोपपाद-
धत्तमुपोद्धातः । ' चिन्तां प्रकृतसिद्धशर्तुमुपोद्धातं विदुर्बुधाः ' इति
प्राचीनगाथायामपि चिन्तापदं कृदमिहितो भावः [द्रव्यवत्प्रकाशते]
इति न्यायेन चिन्तनीयपरम् । तथा च तस्या अर्थोऽपि प्रकृतसिद्धश्रुपपा-
दकतया चिन्तनीयत्वम् प्रकृतमिदंश्रुपपादकत्व[पर्यवसन्न]मेवार्थः ।
हेतुत्वं कारणत्वम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् । अनन्तरोद्दिष्टत्वं
तथेति न्यायमाहकरुतः । निर्वाहकं कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वमिति
यावत् । एककार्यत्वं एकं कार्यं ययोस्ति व्युत्पत्त्या एककार्यं
कारित्वम् । प्रसङ्गत्वं तु सङ्कतित्वे सत्युपोद्धातादिभिन्नत्वम् । स्मृत-
स्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग इति प्रवादेऽपि स्मृतत्वमनन्तराभिधानप्रयो-
जकजिह्वासाजनकस्मृतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं च प्रसङ्गलक्षणे

जिज्ञासा । अतस्तयोर्द्वयोरेव सङ्गतित्वम् । इत्थं चोपजीवकतायास्तु-
 रपत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । लघवायात्रैवोपमानस्य संगतौ
 दर्शयति बहुवादीति । सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रति-
 पत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमाने एव प्रथमं व्युत्पत्तौ-
 जिज्ञासा । नोपमाने । अप्रसिद्धत्वात् । निरसनीयबहुवादिविप्रति-

उपेक्षार्हा ये उपोद्धातादयस्तदन्यत्त्वम् । तेन नतोऽपि प्रागुक्तस्यैवार्थस्य
 लाम इति संक्षेपः ॥ कारणात्त्वस्य कार्यत्वस्य चेति । पष्ठमर्थः प्रकारि-
 त्वम् । तथा च कार्ये ज्ञाते कारणत्वप्रकारेण कारणस्य ज्ञाना-
 किमस्य कारणमिति जिज्ञासा कारणे च ज्ञाते कार्यत्वप्रकारेण
 कार्यस्य ज्ञानात्किमस्य कार्यमिति जिज्ञासेत्यन्वयः । कार्यकारण-
 ज्ञानयोस्तु कारणकार्यज्ञानजनकत्वमेकसम्यग्बिज्ञानस्यापरसम्य-
 ग्भिस्मारकतयेति भावः । जिज्ञासेति । तदुत्तरं च कार्यादिधीजन-
 कत्राक्षेपेच्छादिकमेण कार्याद्यभिधानमिति शेषः ॥ इत्थं चेति । सङ्ग-
 तेऽनन्तराभिधानव्याप्यत्वाद्यदितत्वे धेत्यर्थः । तुल्यत्वेपीति । तथा च
 व्याप्यनारेक्षार्थं प्रागुक्त उक्तयोर्नादर्शयः । प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति
 पञ्चमी तु तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायाम् न तु हेतुतायामिति
 भावः ॥ लाघवायेति । सङ्गतिप्रदर्शनस्य यत्फलमेकवाक्यतानुमानं
 तद्व्याख्यायेत्यर्थः । अनुमानोपमाने पक्षीकृत्य समूहालम्बनैकवा-
 क्यतासाध्यकानुमित्यपेक्षयोपमानधर्मिकैकवाक्यतानुमित्यन्तरकल्प-
 नायां गौरवादिति भावः ॥ अथानुमानगतं बहुवादिसम्मततय कथ-
 मुपमाने सङ्गतिरत आह सुप्रसिद्धतयेति । इष्टत्वाधनीभूतप्रतिपत्ति-
 कतयेत्यर्थः । सुप्रतिपदतया [मनिष्टाजनकप्रतिपत्तिकत्वेन] । अत्र हेतु-
 निरसनीयेत्यादि । तथा चानुमानप्रतिपत्ताविष्टावनतवलयवदनिष्टा-
 जनकत्वयोः सत्त्वात्प्रतीत्या तत्रेच्छोत्पत्तौ बाधक नास्तीति भावः ॥
 नोपमान इति । जिज्ञासेत्यनुपज्यते ॥ अप्रसिद्धत्वादिति । येषामु-
 पमाने त्रिमिरेण तेषामुपमानज्ञानात्मनो धर्मिण एवासत्त्वात्कुत्रेच्छा
 स्यादिति भावः ॥ यस्योपमाने सम्प्रतिस्तस्याप्युपमानप्रतिपत्तौ बहु-

पक्षिकत्वेनानिदुरुद्धत्वाच्च । औत्सर्गिकी रीतिमनुरभ्येदम् । तेन
कस्य चिदुरुद्धजिज्ञासोदयेपि न क्षतिः । तथा चावसरसङ्गतयो-
पमाननिरूपणमिति भावः । यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा
व्यक्तमाकरे । शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधक-
मन्ततः सामान्यतोदृष्टजीवनकप्रवृत्त्यौपयिकं चानुमानमपेक्षते नि-

तदुपानुवन्धित्यप्रहाप्रेच्छा सम्भवतीत्याह निरसनीयेति । अनि-
दुरुद्धत्वं बहुतरुं चानुवन्धिप्रतिपत्तिरत्यम ॥ ननु बहुतरुं चा-
नुवन्धिन्यपि पदार्थे तादृशदुमे यत्प्रद्वेषभावदशायां प्रथम
जिज्ञासा जायत एवेत्यस्य आह औत्सर्गिकीमिति । प्रायशो बहुत-
रुं अनन्यत्वं प्रहृष्टेषो भवत्येवेति रीतिमनुरभ्येदस्य ॥ तथाचेति ।
प्रथममनुमानजिज्ञासोत्पत्तौ तन्निवृत्ताद्युपमाननिरूपणमिति भावः ॥
ननु प्रतिषेधपीभूतजिज्ञासानिवृत्तिरस्यावसरस्य कुत सङ्गति-
रनन्तरवर्जजिज्ञासायां अनन्तरमनभिधानादत आह यथाचेति ।
अवसरस्य अवसरपदार्थस्य । आकरे पञ्चमतरुवाचांशौ । अनन्तरव-
स्यत्ययमेवावसरः तत्र चात परं किं वक्तव्यमिति जिज्ञासयैवा-
मन्तराभिधानात् सङ्गतिलक्षणाव्याप्तिरिति भावः । अनन्तरोद्दिष्टव-
सेवावसरः अत एवावसरतः कथकाशक्तिनिरूपणमिति परिशिष्ट-
व्याख्यानं न्यायमास्वरुतादेशलक्षणां चात्र सङ्कतिरित्युक्तमित्यपि
वेचित् ॥ सार्वभौममतमाह शब्दान्तरेति । गोसदृशो गवयपदवाच्य
इत्याद्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य गवादिपदशक्तिप्रहृष्टिनानुपपत्ते
गोपदं गवि शक्तमस्ति वृत्त्यन्तरे वृद्धस्तत्र प्रयुज्यमानस्यादित्याद्य
नुमानोपेक्षा । उपमित्यात्मकस्य गवयादिपदशक्तिप्रहृत्योपमानाधीन-
त्वात्पूर्वं तन्नापेक्षितमतः शब्दान्तरेत्युक्तम् । गवयादिपदस्य नि शक्ति
कृतप्रहृष्टिनिदेशवाक्यार्थज्ञानासम्भवात्तत्प्रतिषेधार्थं गवयादिपदं
किञ्चिद्व्यच्छिन्नशक्तिमत्साधुपदत्वादित्येवमिधमुपमिति विषयीभूतस्य
गवयादिपदस्यापि यत्तदनुमानं प्रागपेक्षितं भवतीत्याशयेनाह
सप्रवृत्तिनिमित्तत्वादि । ननु यत्र मतस्यैव गवयपदवाच्यत्वप्रहृ-
ष्टतत्त्वादयथासाधुपमितिसन्धोपमानस्य यत्तदनुमानानपेक्षितत्वा

खिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरिति केचित् । संभव-
ति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः । 'अथ तत्पूर्वकम्' इत्यादिमू-
त्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात् । तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्य-

खिललोपमानेऽनुमानापेक्षितत्वं न सम्भवत्यन आह अन्तत इति ।
यदुपादीत्यादिग्रन्थतस्नाहसङ्गतेरलाम एव केचिदित्यत्रास्वरसः ॥
अथोपजीवकस्यसङ्गतेरनन्तरामिधाननियामकत्वोपेक्षायामनुमानोत्त-
रमेव प्रत्यक्षं किं न निरूपितमत आह सम्भवति चेति । इह प्रत्य-
क्षानुमानस्थले । निरूपणमत्र ज्ञानम् । न तु तदर्थकः शब्दः । प्रत्यक्ष-
बोधकशब्दस्यानुमानबोधकशब्दे प्रत्यक्षेतुत्वात् । तथा च प्रत्यक्षस्य
प्रागज्ञानेऽनुमानधीरेव न स्यात्कारणं विना कार्यानुत्पत्तेरतः प्राक्
प्रत्यक्षं निरूपितमिति भावः ॥ नन्वनुमानत्वादिरूपेणानुमानज्ञाने
व्यभिचारात्प्रत्यक्षनिरूपणं नानुमाननिरूपणहेतुरत आह अथ
तत्पूर्वकमिति । सामान्यतो व्यभिचारेपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननि-
रूपणं प्रत्यक्षज्ञानजन्यमेवेति भावः । 'अथ तत्पूर्वकमनुमानं त्रिविधं
पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च' इति सूत्रम् । अथ प्रत्यक्षानन्तरम् अनु-
मानम् निरूप्यते इति शेषः । तच्च त्रिविधम् तदाह पूर्ववदिति । पूर्वं
कारणम् तद्वत्तद्विलङ्गकम् । यथा आर्द्रैश्वर्यप्रभवशङ्खिना धूमाद्यनुमा-
नम् । शेषः कार्यम् । तद्वत्तद्विलङ्गकम् । यथा धूमादिना पृथ्व्याद्यनु-
मानम् । कार्यकारणमिश्रविलङ्गकं तु सामान्यतोदृष्टम् । यथा पृथ्वी-
त्वादिना द्रव्यत्वादेरनुमानमिति । वाचस्पतिमिश्रास्तु दृष्टमिति सर्व-
त्रान्वितम् । तथा च पूर्वमन्वयसहचारः तद्वत्तया दृष्टं गृहीतम् शेषो
व्यतिरेकसहचारस्तद्वत्तया गृहीतम् सामान्यतस्तदुभयसहचारव-
त्तया गृहीतमित्येवं त्रैविध्यविवरणमाहुः ॥ तच्छब्देन सूत्रेण । व्या-
प्त्यादीति । व्याप्त्यादेः प्रत्यक्षं यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षप्रमाण-
परामर्शादित्यर्थः । यथाश्रुते व्याप्त्यादिसाक्षात्कारपूर्वकत्वेनानुमान-
निरूपणस्य सूत्राललाभेपि प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्यानुमाननिरूप-
णहेतुत्वालाभादसंगत्यापत्तेः ॥ नैव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमानफलयोः
प्रमेण निरूपणे निषामकाकाङ्क्षायामाह सम्भवति चेति तत्पूर्वक-

(१) यिकीर्षावित्तान (२) हेतुना प्रवृत्त्याद्यनुमानम्

(३) 'नन्वास्तु प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणयोः त्वयं निरूपणयथाश्रुतार्थकमिति माह ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञान-
मनुमितिः । तत्करणमनुमानम् ॥

क्षपरामर्शात् । अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् ।
तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननि-
रूपणमपि अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरेनुमाने निरूपणीये । करणस्य

मित्यादिसुत्रं चानुमानपदं भावव्युत्पत्त्यानुमितेपरम् एवं च व्या-
प्यदिप्रत्यक्षेति यथाश्रुतमेव सम्प्रापिति प्राहुः ॥ नन्वेतावता सौत्र-
क्रमस्योपपादितत्वेऽपि प्रकृतप्रत्यक्षक्रमो नोपपादित इत्यत आह अत्रा-
पीति । अनुमानलक्षणेऽपीत्यर्थः । सहचारेति । अत्र प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियसं-
निकर्षजन्यज्ञानस्य रूपं [प्रत्यक्षमव्युक्तं] ग्राह्यम् । न तु साक्षात्कारत्व-
रूपम् । तथा सति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्य अनुमाननिरूपणहेतुत्वा-
प्राप्तेरित्यवघातव्यम् । तन्निरूपणात् अनुमाननिरूपणात् ॥ तस्य
चेति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वेन चानुमाननिरूप-
णस्येत्यर्थः ॥ अनुमानोपमानयोरपि क्रमेण निरूपणे कार्यकारणभावे
एव नियामक इत्याह एवमिति ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

अथानुमानपदेन भावव्युत्पत्त्यानुमितेरपि निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञात-
त्वात्तत्रत्यतच्छब्देनानुमितेः परामर्शेऽनुमितेरनुमिताधविशेषणत्वा-
त्सप्तम्यर्थासंगतिरतः करणव्युत्पत्त्या लब्धमनुमानमेव परामृश्य
ध्याचष्टे तत्रेति । निरूपणीये इति । प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञानत्वात्-
मितिकरणत्वादिना निरूपणीयेनुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-
जन्यज्ञानस्यप्रकारेणानुमितेरविशेषणत्वात्तत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थे तादृशार्थ-

खिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव मङ्गतिरिति केचित् । संभव-
ति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः । 'अथ तत्पूर्वकम्' इत्यादिश्रु-
ते प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात् । तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्य-

प्रतिखिलोपमानेऽनुमानापेक्षितत्वं न सम्भवत्यत आह अन्तत इति ।
यदुवादीत्यादिग्रन्थतस्तादृशसङ्गतेरखाम एव केचिदित्यत्रास्तरस ॥
अथोपजीवक प्रसङ्गतेरनन्तराभिधाननिवामकत्वोपज्ञायामनुमानोत्त-
रमथ प्रत्यक्ष किं न निरूपितमत आह सम्भवति चेति । इह प्रत्य-
क्षानुमानस्थल । निरूपणमत्र ज्ञानम् । न तु तदर्थक शब्द । प्रत्यक्ष-
बोधकशब्दस्यानुमानबोधकशब्द प्रत्येहेतुत्वात् । तथा च प्रत्यक्षस्य
प्रागहानेऽनुमानधीरेव न स्यात्कारण विना कार्यानुपपत्तरत प्राक्
प्रत्यक्ष निरूपितमिति भावः ॥ नन्वनुमानस्यादिरूपेणानुमानज्ञाने
व्यभिचारारप्रत्यक्षनिरूपण नानुमाननिरूपणहेतुरत आह अथ
तत्पूर्वकमिति । सामान्यतो व्यभिचारेपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वनानुमाननि-
रूपण प्रत्यक्षज्ञानजन्यमेवेति भावः । 'अथ तत्पूर्वकमनुमान निविद्य
पूर्वबध्नेपयत्सामान्यतोदृष्टं च' इति सूत्रम् । अथ प्रत्यक्षानन्तरम् अनु-
मानम् निरूप्यत इति शेषः । तच्च त्रिविधम् तदाह पूर्ववदिति । पूर्व-
कारणम् तद्वत्तल्लिङ्गकम् । यथा धाद्रेभ्यनप्रमत्तवह्निना धूमाद्यनुमा-
नम् । शेष कार्यम् । तद्वत्तल्लिङ्गकम् । यथा धूमादिना बहुधाद्यनु-
मानम् । कार्यकारणमिश्रलिङ्गकं तु सामान्यतोदृष्टम् । यथा पृथ्वी
त्वादिना द्रव्यत्वादेरनुमानमिति । वाचस्पतिगिधास्तु दृष्टमिति सर्व-
ग्रान्वितम् । तथा च पूर्वमन्यसहचार तद्वत्तया दृष्टं गृहीतम् शपो
व्यतिरेकसहचारस्तद्वत्तया गृहीतम् सामान्यतस्तदुभयसहचारव-
त्तया गृहीतमित्येव त्रैविध्यविवरणमाहुः ॥ तच्छब्देन सौत्रम् । व्या-
प्त्यादीति । व्याप्त्यादे प्रत्यक्ष यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षप्रमाण-
परामर्शादित्यर्थः । यथाश्रुते व्याप्त्यादिसाक्षात्कारपूर्वकत्वेनानुमान-
निरूपणस्य सूत्राल्लामेपि प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्यानुमाननिरूप-
णहेतुत्वाभावादसगत्यापत्तेः ॥ नव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमानफलयोः
क्रमेण निरूपण नियामकाकाङ्क्षायामाह सम्भवति चेति तत्पूर्वक

(१) प्रिकीयाविज्ञान (?) इतुना प्रत्यक्षाद्यनुमानम्

(२) नव्यास्तु प्रत्यक्षप्राप्तिलानुमानयोः क्रमज निरूपणवयाश्रुतार्थकमिति माहुः ॥

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञान-
मनुमितिः । तत्करणमनुमानम् ॥

क्षपरामर्शात् । अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् ।
तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननि-
रूपणमपि अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये । करणस्य

मित्यादिसूत्रं चानुमानपदं भावव्युत्पत्त्यानुमितेपरम् एवं च व्या-
प्यादिप्रत्यक्षेति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ग्राह्यः ॥ नन्वेतावता सौत्र-
क्रमस्योपपादितत्वेपि प्रकृतग्रन्थक्रमो नोपपादित इत्यत आह अत्रा-
पीति । अनुमानलक्षणेपित्यर्थः । सहचारेति । अत्र प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियसं-
निकर्षजन्यज्ञानत्वरूपं [प्रत्यक्षमण्युक्तं] ग्राह्यम् । न तु साक्षात्कारप्रत्य-
क्षम् । तथा सति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपयास्य अनुमाननिरूपणहेतुत्वा-
प्राप्तेरित्यवधारितव्यम् । तन्निरूपणात् अनुमाननिरूपणात् ॥ तस्य
चेति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वेन चानुमाननिरूप-
णस्येत्यर्थः ॥ अनुमानोपमानयोरपि क्रमेण निरूपणे कार्यकारणभावे
एव नियामक इत्याह एवमिति ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

अथानुमानपदेन भावव्युत्पत्त्यानुमितेरपि निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञात-
त्वात्तत्रत्यतच्छब्देनानुमितेः परामर्शेनानुमितेरनुमितावधिषेपणत्वा-
त्सप्तम्यर्थासंगतिरतः करणव्युत्पत्त्या लब्धमनुमानमेव परामृश्य
व्याचष्टे तत्रेति । निरूपणीये इति । प्रजापत्यस्तरेण व्याप्तिज्ञानत्वाद्नु-
मितिकरणत्वादिना निरूपणीयेनुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-
जन्यज्ञानत्यप्रकारेणानुमितेरधिषेपणत्वात्तत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थं तादृशयि-

क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वकं तल्लक्षणमाह। व्याप्ती-

शेषणत्वमुपपादयितुं मध्ये पूरयति लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरिति । तत्करणमित्यादिना लक्षणस्य तच्च लिङ्गेत्यादिना स्वरूपस्याथानुमानमित्यादिना प्रमाण्यास्य च निरूपणे यदनुमानं निविष्टं तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वेनैवानुमितेर्विशेषणत्वाभासंगतिरिति भावः ॥ तनु प्रागुक्तक्रमेणानुमित्यनुमानयोर्द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिष्ठातृत्वादननुमाननिरूपणपूर्वमनुमितिः कथं निरूपिता इत्यत आह करणस्येति । क्रियायाः यो भेदो व्यावर्तकधर्मो व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानस्वरूपोऽनुमितिरत्रादिस्तेन भिन्ना घटिता मूर्तिः शरीरमनुमितिकरणेत्यादिरूप यस्य तादृशत्वेनेत्यर्थः । तथा च विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञाने विनानुत्पत्त्या पूर्वमनुमितिर्निरूपितेति भावः । प्राञ्चस्तु नन्वनुमानस्य निरूप्यत्वेन प्रतिष्ठातृत्वादननुमितेर्निरूपणमर्थान्तरप्रस्तुतमाह करणस्येतीति वदन्ति । तन्मन्दम् । तावताप्यनुमितेः प्रथमतो निरूपणेऽप्राप्तकाल[त्वं]तादवस्थात् । किं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनानुमाननिरूपणे हेतुभूतस्य व्याप्त्यादिज्ञानजन्यत्वेनानुमितिज्ञानस्य सम्पत्त्यर्थं यदि प्रागेवानुमितेर्निरूपणं तर्हि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं यज्ज्ञानं तत्करणमनुमानमित्येव मणिकारो भूयात् । तावतैव विशेषणज्ञानसम्पत्तेः कृतमनुमित्यभिलाषेन । मन्त्रोपजीव्योपजीवकमार्थान्तरनिरास इति तु न वाच्यम् तस्य प्रकारान्तरेण सङ्गमादिति दिक् । आह मणिकार उक्तयानित्यर्थः । [व्याप्तीति स्वातन्त्र्येण पाठधारणम् । यथाश्रुते व्याप्तीत्यनेन क्रियालक्षणस्यैवोक्तत्वादसङ्गतेः ।] तल्लक्षणमित्यनन्तरं यत्तुमिति पूरणियम् आह अनुमितिलक्षणमाहेत्यपि कश्चित् । [क्रियालक्षणपूर्वकम् अनुमानरूपं] क्रियाविशेषलक्षणपूर्वकमिति कः स्वार्थं तथा च अनुमानलक्षणपूर्वमित्यर्थः तल्लक्षणमाह अनुमितिलक्षणमाह कचिदाकांक्षावैचित्र्येण समासस्यैकदेशस्यापि तत्पदेन परामर्शादिति तु नव्याः । [व्याप्तीत्यादीत्येव पाठ इत्यन्ये । व्याप्तीत्यत्र इतिशब्द-स्वाद्यर्थयोपकृत्यमित्यपरे । तयोः सम्यक्तमेव यदि तादृशग्रन्थ-

(१) 'क्रियाभेदोऽनुमितेस्तेन भिन्ना घटिता'

(२) 'य इत्यादिनान्त'

ति । अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् ज्ञानपदोपसधानेन च बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः । तत्रो

स्यापि पुन पुनर्धारणम् सम्प्रदायसिद्धम् । यज्ञपतिमतमुत्थापयति] अत्रेति । अर्थ इति परेणान्वयः । व्याप्तीति । व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयो सामानाधिकरण्य ससर्गविधया यदवगाहते ध्विग्यासिधैशिष्ट्यवत्पर्यंतवैशिष्ट्यञ्चान् धूम इत्याकारक [ध्विग्यासिधैशिष्ट्यवत्पर्यंतवैशिष्ट्य धूमे इत्याकारक वा] ज्ञान तज्जन्यत्वमर्थः । पदार्थतावच्छेदकति । न च कान्तस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्याध्ययोधरुत्वाद्वातिधैशिष्ट्याध्ययत्वमेव पदार्थतावच्छेदकमतप्रकार ज्ञान नोपाध्यायमतेपि हेतुरिति वाच्यम् । भावाविहितकान्तस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्यपरतया व्याप्तेर्वैशिष्ट्य यत्रेति व्युत्पत्त्या व्याप्तिधैरिण्यस्वैव व्याप्तिविशिष्टपदार्थतावच्छेदकत्वादिति भावः । यद्यन्यथाविति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकस्यैव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययार्थत्वादिति भावः । इत्य च नीलात्पलत्वमित्यादौ तादृशससर्गेण नीलरज्यदुत्पलत्वस्यैव तादृशभावार्थस्य प्रकृत्यर्थे नीलोत्पलेऽव्याप्तीलोत्पलीय नीलत्वयदुत्पलत्वमित्यन्वयबाधः । एतेन तादृशभावप्रत्ययस्य यदि सामानाधिकरण्यत्वेन शक्तिस्तदा पदार्थतावच्छेदकयोरवच्छेदशतया तत्रान्वयासम्भव यदि च तत्तत्पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यत्वेन शक्तिस्तदा तादृशसामानाधिकरण्यस्याप्यवच्छेदकद्वयमात्रवृत्तित्वात्प्रकृत्यर्थस्य च तत्रान्वयप्रसङ्गक्य चिदवच्छेदत्वादिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य तत्रान्वयसम्भवेप्युत्पलत्वं नीलात्पलत्वमित्यादिव्यवहारप्रसङ्ग तादृश सामानाधिकरण्यव्योत्पलत्वेपि सत्त्वात् नीलात्पलत्व न समवतामित्यादिव्यवहारापत्तिश्चेत्यादिक समाहितम् । यत्तु तत्तादृशपक्षतावच्छेदकादिभेदादन तशक्तिकल्पनापत्तेर्न कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य उत्तरूपेण शक्तिं किं तु वृत्तित्वमात्रं तथा च नीलोत्पलत्वमित्यादौ [भाव] समान्यशक्त्यापस्थापितस्योत्पलत्वादेर्नीलान्वितवृत्तित्वेन सहा-

नवयान्नीलवृत्त्युत्पलत्वं वाक्यार्थ इति मनसि तन्न । नीलोत्पलत्वमित्या-
दौ नीलोत्पलयोरभेदानुभवस्यापलापप्रसङ्गात् । वस्तुतो घटत्वमि-
त्यादौ घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वरूपेण घटत्वस्यानुभवः
सर्वसिद्धः तत्र घटस्य घटपदेदेव लाभदितरावृत्तित्वादौ भाव-
प्रत्ययस्य शक्तिः तत्रापि इतरत्वमाश्रयो वृत्तिमान् साकल्यघट-
कीभूतं प्रतियोगित्वमवच्छेदकं च प्रत्येकमर्थः तथा च प्रकृत्य-
र्थस्य घटस्येतरत्वे तस्य आश्रये आश्रयस्य वृत्तिमति वृत्तिमता
पुनरितरत्वेऽन्वयात् घटेतरावृत्तित्व[स्य सत्यन्तद्वलस्य] लाभः एवं
प्रकृत्यर्थस्य घटस्य वृत्तिमति तस्य चेतरेतरे इतरत्वस्य च प्रतियोगि-
त्वे प्रतियोगित्वस्य चावच्छेदके तस्य च पुनरितरत्वेऽन्वयाद्घटवृत्त्य-
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमिष्टत्वरूपस्य सकलघटवृत्तित्वस्य
लामः द्युत्यसिद्धैश्चिद्व्याचैकपदार्थानां परस्परमन्यः न च विशिष्ट-
स्यापदार्थत्वे प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबोधो न स्यादिति वाच्यम्
इष्टत्वात् काचित्कस्य [प्रथमं] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य विशिष्टे लक्षणा-
दितोऽप्युपपत्तेः प्रकृत्यर्थे तत्त्वावच्छेदकस्य यादृशः सम्बन्धो भासते
तादृशसम्बन्धायच्छिन्नवृत्तिमत्त्वादिकं ग्राह्यम् तेन घटत्वादि-
जातेः कालिकादिसम्बन्धेन घटेतरवृत्तित्वेपि न क्षतिः न वा विप-
यितासम्बन्धेन घटत्ववतो भेदस्य घटवृत्तित्वेपि घटत्वादेर्घटवृत्त्य-
न्योन्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहानिः सर्वं प्रमेयत्वमित्यादौ
च सदितरावृत्तित्वादेर्न भानमप्रसिद्धत्वात् किं तु सवृत्तिभेदप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपसकलसवृत्तित्वादिमात्रं भासते न
च अपि घटत्वमित्यादितोऽभावस्य गगनादेर्वा भानप्रसङ्गः स्वात-
न्त्र्येणापि वृत्तिमतोऽन्वयात् [वस्तुतः सदितरत्वावच्छेदेन घटमा-
नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सदितरावृत्तित्वं वाच्यम्
तच्च सत्तायामस्त्येव सर्वं घटत्वमित्यादितो नाभावस्य गगना-
देर्वा लाभप्रसङ्गः तेषां समवायसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभावात् प्रमेयत्वादौ ॥ कथितरीत्या सकलप्रमेयवृत्तितामात्रं
भासते न तु सदितरावृत्तित्वमप्रसिद्धेः] इत्थं च नीलोत्पलत्वमित्या-
दिकर्मधारयस्यलेपि नीलामिष्टोत्पलस्य भावप्रत्ययार्थेन सहान्वये
नीलत्वसमवायिसमवायरूपस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्य-

स्य मान मवत्येव न चोक्तरीत्या भावप्रत्ययस्य शक्तिकल्पने गुरु-
त्वमित्यादितो रसप्रत्ययस्य सयोगवत्प्रमित्यादितो द्रव्यत्वस्य [तद्र-
पवत्प्रमित्यादिनस्तद्रसवत्त्वस्य] प्रतीत्यापत्तिः प्रकृत्यर्थतावच्छेद-
कनिरूपितप्रतिशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तिम-
त्प्रत्यये शक्यत्वे प्रवेशे तु नत एव निश्चिन्नातिप्रसङ्गभङ्गा-
दितरावृत्तिरादौ शक्तिकल्पनार्या मानाभाव इति वाच्यम्
साद्रूप्येणानुभवानुरोधेन तत्र शक्ते कल्पनात् अव्यावर्तकस्यापि
शक्यतावच्छेदकत्वादिति सम्प्रदायः । क्वचित्तु धर्मत्वेनैव धर्म भाव-
प्रत्ययस्य शक्तिः तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयप्रत्ययसम्बन्धेनैव
प्रकृत्यर्थान्तरस्य व्युत्पत्त्यात् घटप्रमित्यादितो न द्रव्यत्वादेर्भा-
वम न वा पदादौ घटधर्मस्य द्रव्यत्वादेः सत्येपि पदादौ घटत्व-
नास्तीत्यस्य वाक्यस्यायोग्यत्वात्प्रमित्याहुः । तन्मन्दम् । घटे घटत्वमित्या-
दिवाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वापत्तेः । घटधर्मत्वावच्छिन्ने [घटत्वे] घटवृ-
त्तिवस्यान्वयबोधे उद्देश्यतावच्छेदकनिष्ठाधेयवोरैक्यस्यावश्यकत्वा-
दिति । नव्यास्तु घटप्रत्ययसम्बन्धमित्यादिमुर्यप्रयोगसम्भवाद्वाच्येन
घटत्वादिक जातिर्भेदत्वादिरक्षणोपाधिः भावप्रत्ययस्य शक्यताया-
मवच्छेदक घटत्वमित्यादौ तु घटत्वत्वादिप्रकारेण लक्षणयैव बुद्धिरिति
प्राहुः । तन्मन्दम् । तथा सति घटप्रत्ययमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य घटत्वा-
देर्भावार्थपदादौ आधेयत्वसम्बन्धेन अव्ययस्यानुपपत्तेः । घटादिवि-
शिष्टे घटादेरपि घटादौ घटादिमवृत्तिप्रत्ययाप्यन्तरस्य निराकाङ्क्ष-
त्वात् । घटवाग्घटत्वमित्यत्रेव घटगति घट इत्यादावप्यन्वयबो-
धानुत्पादस्य स्यान्नुपसिद्धत्वादिति संक्षेपः । ननु बहिर्व्याप्ति-
विशिष्टत्वपर्यंतवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वमित्येव परामर्शज्ज्यानुमितावव्याप्ति-
स्तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया द्रव्यत्वेऽभावात्त-
भाह्नं ज्ञानेति । भ्रान्तानुमिति भ्रान्तस्यानुमिति । तथा च तत्र व्याप्ति-
विशिष्टत्वसमानाधिकरण यत्पर्यंतवृत्तित्व पर्यंतरूपादौ प्रसिद्ध तस्य
द्रव्यत्वादायारोपमादायैव लक्षणसंगम इति भावः । [यद्वा ननु कां-
चनमयपर्यंतो बहिर्मानित्याद्यनुमितावव्याप्ति तादृशयत्तवृत्तित्वाप्रसि-
द्धेरत आह ज्ञानपदानि । तथा बह्व्यादिव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरण-
तत्तद्धर्मवृत्तित्वायास्तत्तद्रूपावच्छिन्नवृत्तिप्रत्ययेन ज्ञानजन्यज्ञानत्व त-
त्तद्रूपावच्छिन्नतत्तद्धर्मव्यवहारादिसाध्यकानुमितेर्लक्षणांमिति भावः ।]

परामर्शन

नियमतौ

व्याप्तिवैशिष्ट्यादेसामानाधिक-

यस्तु ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरणह्रदध-
र्मत्वाप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवादव्याप्तिरन उक्तं ज्ञानपदस्यादितस्तुच्छम्
तत्र तादृशसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवाद्यनुप-
पत्त्यमाणात्वेन सदभंगिरोच्यते । केचित्तु बाधिताबाधितसाधारणे-
त्यस्य सदसत्साधारणेत्यर्थः तथा च सत्तु परामेणास्तौ भानस्य
टीकाकृता र्वीकारादसदंश सामानाधिकरण्यमाश्रय ह्रदो वह्नि-
मानित्यानुमित्यव्याप्तिनिरासामिप्रायकोयं ग्रन्थ इत्याहुः । परे तु
यत्र वह्निव्याप्तिविशिष्टत्ववद्गुणसंयुक्तत्वात्तन्धूम इत्यादिपरामर्शाद्गु-
णो वह्निमानित्यनुमितिरनव्याप्तिर्गुणसंयुक्तरूपस्य पक्षधर्मत्व-
स्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवादत आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेत्यस्य
सदसत्साधारणस्य पक्षवृत्तित्वस्य ज्ञानत्वाभादित्यर्थ इत्याहुः ।
तन्मन्त्रम् । सत्तु परामेणास्ततः ससगंमर्यादयैव भानस्य टीकाकृतादि-
प्राचीनमन्मतत्वेन प्रकारविधयाऽलीषस्य गुणसंयुक्तत्वादेर्मानासं-
भवात् । अन्यथा परमताविशेषप्रसगादिति । [नव्यास्तु ननु बाध-
कालीनस्य परामर्शस्यानुव्यवसायेतिव्याप्ति न च आद्यज्ञानेऽबा-
धितत्वं विशेषणम् अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टवाचकालीनपरामर्शजन्यानु-
मिताव्याप्तिप्रसगादन आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेति बाधिता-
बाधितसाधारणपरामर्शत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वत्वाभादित्यर्थः तथा
च तादृशकारणत्वं लक्षणे निविष्टमिति नातिव्याप्तिः अत एव
बाधितपदमपि साधु संगच्छत इति प्राहुः ।] केचित्तु ननु चरम-
ज्ञानपदस्य [भ्रमपरत्वे प्रमानुमितौ] प्रमापरत्वे च भ्रमानुमितावव्या-
प्तिरन उक्तं ज्ञानेति इति क्रमेणावतारणिकामाहुः तच्चिन्यम् ॥ [यस्तु-
गत्या] तादृशपक्षधर्मताया ज्ञानमात्रनिवेशो धूमयान्पर्वत इति ज्ञान-
जन्यबुद्धावप्यतिव्याप्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानं निवे-
शमित्याशयेन दूषयति परामर्शनेति । अनुमितिजनकज्ञानेनेत्यर्थः ।
नियमत इति । तथा च वह्निव्याप्तिसंबन्धविशिष्टपर्वतसंबन्धवाद्
वह्निव्याप्यधूमपांश्च पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनजन्यानुमितौ लक्षण-
सत्त्वेऽपि वह्निव्याप्यधूमयान्पर्वत इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्यव्याप्ति-

रण्यग्रहे मानाभावात् । गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वाच्च । सम्बन्धमन्वन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् । भ्रमस्थले तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासंभवात् । अस्त-

रिति भावः ॥ ननु व्याप्तिसंबन्धविशिष्टपक्षसंबन्धनिश्चयत्वेन हेतुत्वा-
दुक्तस्थलेऽनुमितिरवाप्रसिद्धा कुत्राव्याप्तिरन आह गौरवेणिति ।
लाघवात्पक्षवृत्तौ व्याप्तिविशिष्टसंबन्धयत्वेन पक्षे वा व्याप्तिविशिष्ट-
वैशिष्ट्याद्यगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वादिति भावः ॥ [तादृप्येण हेतुना
मास्तु तषाभ्यनुमितिहेतुपरामर्शस्य पक्षधर्मिकव्याप्तिविशिष्टपक्ष-
ज्ञानत्वादिना व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्या-
द्यगाहित्वानुमानादयद्वयमुभयसामानाधिकरण्याद्यगाहित्वमतो न-
क्ष-वा(नोक्ता)नुमित्यव्याप्तिरत आह सम्बन्धेति । व्याप्तिसंब-
न्धपक्षसम्बन्धयोः संबन्धग्रहेणित्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य पक्षधर्मि-
कव्याप्तिविशिष्टज्ञानस्य । उपपादितत्वादिति । 'यत्र घट्टित्या-
प्यवानयमिति शाब्दपरामर्शानुमितिः' इत्यादिग्रन्थेन मूलरुतेयो-
क्तत्वादित्यर्थः । तथाच तादृशपरामर्श एव व्यभिचारोक्तश्रौणा-
नुमानमिति भावः ।] ननु व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वं न व्याप्ति-
सम्बन्धाद्यगाहिवुद्धित्वम् व्याप्तिरसंबन्धादिसमूहालम्बनादप्यनु-
मित्यापातात् किं तु व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धाद्यगाहिवुद्धित्वमेव
तत्कुतो लाघवमित्यत आह सम्बन्धेत्यादि तद्विशिष्टबुद्धित्वं
सामानाधिकरण्यात् न तु सम्बन्धसम्बन्धाद्यगाहित्वम् सम्बन्धसम्ब-
न्धाद्यगाहिसमूहालम्बनेऽतिप्रसक्तैः [अन्यथा दण्डो पुरुष इत्यादितो
दण्डपुरुषसंयोगा इत्यस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेः] प्रकारता च विषयता
विशेषः स च स्वरूपसम्बन्धः पदार्थान्तरं वा अत एवाधिकरणा-
भावयोः सम्बन्धस्य स्वरूपानतिरेकेऽपि तदीयसमूहालम्बनवि-
शिष्टबुद्धयोर्भेदः न च तुल्यविषयकत्वे विषयतावैलक्षण्येन बुद्धि-
भेदे साकारत्वादापत्तिरिति वाच्यम् बाह्यवस्तूनां प्रामाणिकत-
यापह्नोतुमशक्यत्वादित्यादेर्बोद्धाधिकारदिष्पण्यामुक्तत्वादिति भाव
इति प्राञ्च- [तन्मन्दम् विशिष्टबुद्धेः सम्बन्धसम्बन्धाद्यगाहित्वमतेऽपि
व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वापेक्षया व्याप्तिसम्बन्धविशिष्टबुद्धित्वस्य गुरु-

तथा तुल्यत्वायोगादिति ।] नव्यास्तु ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता-
 ज्ञान नानुमितिजनकं व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः समानाधिकर-
 ण्यावगाहिताकान्यत्वादित्यनुमानादुक्तगौरव प्रामाणिकमेवेत्यत आह
 सम्बन्धेत्यादि व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः सामानाधिकरण्याप्र-
 हेपीत्यर्थः विशिष्टज्ञानत्वस्य विशिष्टस्य ज्ञानत्व यत्रेति व्युत्पत्त्या-
 नुमितिजनकीभूतविलक्षणज्ञानस्य उपपादिनत्वात् मिथ्यादिभिरुपपा-
 दितत्वादित्याहुः ॥ ननु व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया
 विशिष्टवैशिष्ट्यानिरूपितविषयिताविशेषेण ज्ञानपदार्थेऽन्वयाद्विलक्ष-
 णज्ञानलाभाच्च बहिर्व्याप्यधूमयान्पर्वत इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्य-
 व्याप्तिरत आह अमस्यल इति । तज्ज्ञानेति । व्याप्तिविशिष्टस्य स-
 मानाधिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानेत्यर्थः । तथा च हृदो यद्विमानि-
 त्यादिप्रमानुमितावव्याप्तिरिति भावः ॥ अथासदेय बहि-
 र्व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणं हृदवृत्तिग्यं अमस्यले प्रसिद्धमत
 आह असदिति । अलीके चतुः सन्निकर्षादेर्ध्याप्यादेः शक्त्यादेश्च
 विरहेण प्रत्यक्षादिप्रमाणतस्तत्प्राप्त्यसम्भवात् । सत्त्वे चासत्त्व-
 व्याघातात् । विनापि प्रमाणव्यापारं तदुद्बुधुपगमे च शशवि-
 पाणादिप्रतीतिदशार्था वग्न्यासुतादेरपि ग्रहप्रसङ्गात् । अगृही-
 तशशादिकस्य पुनः शशविपाणमित्यादिप्रतीत्यनुत्पत्त्या क्लृप्तश-
 शादिविषयतामाहृत्य अमत्वेनैव तारयप्रतीत्युपपत्तावतिरिक्ताज-
 ण्डालीकविषयत्वे मानाभावात् । शशविपाणयोः सम्बन्धोलीक
 इत्यादिव्यवहारस्य चापार्थकत्वात् । शशे विपाणमसदित्यादिस्यले चा-
 सच्छब्दस्यात्यन्ताभावप्रतियोग्यर्थकत्वादिति भावः । [न चासतोऽप्र-
 सिद्ध्या तत्प्राप्तिनिषेधस्यायोगः । तदीयसंसर्गत्वावच्छेदेन तत्प्र-
 मातव्यघटकत्वोपगमेनार्थतस्तन्निरासादिति भावः । नव्यास्तु लिङ्गा-
 संसर्गाग्रहल्लिङ्गिकासंसर्गाग्रहस्योपेयत्वात् अमस्यलेननुमित्यनुत्पत्तेः
 कुत्राव्याप्तिरत आह असदिति असतः प्रमापरमर्षादनुत्पन्नस्य
 स्यातिनिरासादनुमितिमिध्नत्यनिरासादिति वदन्ति ॥] लक्षणाव्या-

(१) ' विशिष्टज्ञान ' इति व्युत्पत्त्या '

(२) ' नि आह । नन्विष्यन्त्यम् । '

(३) ' शशविपाणमित्यादिव्यवहारस्य चापार्थकत्वात् । '

रूप्यातिनिरासात् । अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावा-
क्यार्थज्ञानानुदयात् । विषाणे शशसंबन्धाभावनिश्रयदशायां श-
शविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति बुद्धेर्बह्व्यवहारोऽपि दुरुपपाद-
त्वात् । न चात्र प्रमाण्यप्रस्तावात्मैव लक्ष्या यदि च स-

मिमुञ्जादय लक्षणवाक्यतः शाब्दबोधोप्यनुपपन्न इत्याह गवान्तरेति ।
अयोग्यतासंशयस्याप्रतिषेधकस्याहुक्तं निर्णय इति । तथा च हृद-
धर्मता न व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरण्येत्वान्तरवाक्यार्थायोग्य-
त्वनिश्चये तादृशपक्षधर्मेनाया न ज्ञानपदार्थेऽन्वयः सम्भवतीति
भाषः ॥ अत्रैव दृष्टान्तयति विषाण इति । विषाणत्याग्रच्छेदेनेत्यर्थः ।
शशसम्बन्धेति । शशविषाणेत्यत्र तत्पुरुषे शशपदेन छक्षितस्य शशसं-
बन्धनस्तादात्म्येन विषाणेऽन्वयं शशसम्बन्धिभेदग्रहस्यैव शशस-
म्बन्धमावग्रहस्यापि स्थितो विरोधित्वात् । शशसम्बन्धमावग्रहेत्यस्यैव
वा शशसंबन्धेनामाव इति व्युत्पत्त्या शशसंबन्धावाच्छिन्नभेदोऽर्थः । तथा
विषाणजन्यं कार्मुकमित्यादिवाक्यस्थलीयान्वयबोधाभिप्रायेण [वा]
इदम् निपातार्थस्य शशसम्बन्धादेः साक्षादेव विषाणादिनामाधे-
ऽन्वयसंभवादिनि तु परमार्थः । [वैयाकरणमते शशविषाणमित्या-
दिवाक्यतः शशसंबन्धद्विविधानमित्याकारको बोधः तैलुंतयिम-
क्तिप्रतिस्नानस्यान्ययसहकारित्यस्वीकारात् नामार्थयोर्भेदेनान्य-
यबोधस्य समासातिरिक्तस्थल एवाव्युत्पन्नतया मणिकुन्मतेपि शश-
पदस्य शशसंबन्धपरतया चेति तु नभ्याः । अनुभवानुरोधेनासमाना-
कारस्यापि विरोधित्यमित्यपि कश्चित् । अपरे ॥ शशस्य संबन्धो यत्रेति
व्युत्पत्त्या शशसंबन्धमाव इत्यस्य शशसंबन्धिभेदस्य लाभेन यथा-
श्रुतमेव सम्पत्तिं प्राप्नुः । तच्चिन्त्यम् ॥] नचेति । वाच्यमिति परे-
णान्वयः । प्रमेधेति । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यकप्रमानुमितिरेवे-
त्यर्थः । तेन प्रमानुमितेरप्यंशतः प्रमात्वेऽपि न क्षतिः । प्रमापदस्य
अमसामान्यभिन्नार्थकत्वे हृदः पर्वतश्च धाहमानित्यादिसमूहाद्यस्य-
कानुमितेरलक्ष्यत्वापेक्षेत्वापेक्षौ चोपाज्यायमतेऽपि तादृशसमूहाद्य-
स्यनानुमितावेवातिप्रसङ्गसंभवाद्ग्रे यदि चेत्यभिधानस्य संबन्धवि-
रोधापत्तेरिति भावः । [सहितद्वयपरामर्शादित्यत्र सहितद्वयपरामर्शमात्रा-

लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्र-
मापरमिति वाच्यम् । अव्याप्यापक्षधर्मयोस्तत्त्वावगा-
हिना पक्षमर्शेन जनितायां वस्तुनः साध्यावगाहितया प्रमा-
यामव्याप्तेः । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाननिरासिनां शिकभ्र-

दित्यर्थ इत्यपि यन्ति ।] ननु भ्रमस्यालक्ष्यत्वे पृथिवीत्यादिहेतुनायां
गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादिसमानुमितौ महानसीये-
तरवाहिशब्दसद्वृत्ताद्यर्थवह्निपरामर्शज्जायमानायां पर्यतो महान-
सीयवह्निमानित्यादिसमानुमितौ चातिव्याप्तिरत आह यदि चेत्या-
दि । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव गृहीतव्यापकतावच्छेद-
करूपेणैव च पक्षे साध्यस्यानुमितिस्ति युपाध्यायमतमालम्ब्योक्त-
यदि चेति । प्रथमज्ञानपदस्य प्रमापरस्ये तद्वोपताद्व्यस्यमतश्चर-
मेति । प्रमापरमिति । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवृत्ताप्रमापरमि-
त्यर्थः । तेन ह्यदो यन्दिमान्यर्थेन च वह्निमानित्यादिप्रमानुमितेरशतो
भ्रमत्वेपि न नञाव्याप्तिनादयस्य म॥ यत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधि-
करणपक्षधर्मत्वस्य हेतौ न भ्रमः किं तु पक्षधर्महेतौ व्याप्यत्वमात्र-
स्य व्याप्ये वा हेतौ पक्षधर्मत्वमात्रस्य भ्रमस्तद्विशपरामर्शजन्यप्रमा-
यामव्याप्तिमाह अव्याप्येत्यादिना । वस्तुनो वस्तुगत्या । तथा च
घटोह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान् नाहशमहानसत्ववान्वा पर्वत इत्याकारकः
परामर्शो यत्र द्रव्यत्वगणमेव पक्षधर्मत्वं महानसत्वगतमेव व्याप्यत्वं
विषयीकरोति तत्रत्यायां पर्यतो वह्निमानिति प्रमायामव्याप्तिरिति
भायः ॥ ननु अनुमितिनात्रस्यैव साध्यव्याप्यत्वपक्षावगाहित्वादुक्त-
स्थलीयानुमितिर्लिङ्गाशे भ्रमरूपैव सा च न लक्ष्या भ्रमसामान्यामि-
त्यर्थरूपस्यैव प्रमात्वस्य लक्षणलक्षणयोर्निवेदनीयत्वात् पर्यतो ह्यदो
वह्निमानित्यादिसमूहलक्ष्यनानुमितेरलक्ष्यत्वस्येति क्षत्यभावात्कुतो-
व्याप्तिरत आह लिङ्गेति । साध्यकामावादिस्त्यादिः । न च धूमादि-
परामर्शजन्यतावच्छेदकतयैवानुमितेर्याह्निव्याप्यधूमादिविषयकत्वासि-
द्धिः अन्यथा चिन्तापि धूमादिपरामर्शे आलोकादिपरामर्शाद्विह्वल-
मितेकपक्षे व्यामिश्रादिति वाच्यम् तावतापि द्रव्यत्ववत्पर्वतध-

प्रसङ्गकत्वात् । अत एव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तज्ज्ञानं
वेत्तादिकमपास्तम् । यदपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्र-
यणाद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वानगाहिज्ञानजन्यत्व लभ्यते पदार्थयोर-
भेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव 'प्रमाणप्रमेय' इत्यादिसूत्रे अन्यत्र

सत्रैवानुमितौ हेतुव्यादित्याशयादिति ॥ अत एव उक्तानुमित्यव्याप्तेरेव ।
विषयविधि धिना कारकाधिभक्तिमन्तर्भाव्यैव तत्पुरुषस्य व्युत्पन्न-
वादाह तज्ज्ञानं चेति । व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति
ज्ञानान्ततत्पुरुषोपि नेत्यर्थः । आदिपदात् व्याप्तिविशिष्टा व्याप्तिसमा-
नाधिकरणा या पक्षधर्मतयादिकर्मधारयपरिग्रहः ॥ मिश्रमतमुप-
पद्यति व्याप्तिविशिष्टमिति । अथ चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिसूत्रेण
चार्थे समस्यमानपदार्थयोर्भेदे द्वन्द्वस्य विधानबुक्त्याक्यत तत्र स
ह्युपरागशालाभ तत्र व्याप्तिविशिष्टस्यैव पक्षधर्मतया तदु-
भयार्थेदधिरहादत आह पदार्थयोरिति । ननु न्यायसूत्रे द्वादशविधस्यैव
प्रमेयस्य प्रतिष्ठतात्तस्य भद प्रमाणऽस्त्येवत्यत उक्तम् अन्यत्र चेति ।
अन्यत्र नीलघटयोरभेद इत्यादिवाक्ये । तथा च सूत्रपि चार्थो भेदः
समस्यमानपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकयोरेव ग्राह्यः । स च प्रकृतपि
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वार्थभेदादस्त्येवेति भावः । ननु पदार्थता-
वच्छेदकभेदेन द्वन्द्वविज्ञाने घटावित्यादिसरूपैकशयो न स्यात् द्वन्द्वा-
पराह तस्य तस्य द्वन्द्वाप्रसक्तानसम्भवात् । न च पदार्थाध्यमद पक्ष
द्वन्द्वस्य च घटावित्यत्रापि घटपदयोभ्याना घटव्यक्तीना परस्पर-
भेदसत्त्वान्न द्वन्द्वाप्रसक्तिरिति वाच्यम् तथा सति घटकलया
वित्यत्रमपि द्वन्द्वप्रसङ्गात् अनुशासनाभावेन तत्रैकशेषस्य कर्तु-
मशक्यतादिति चेन्न । सरूपैकशेषास्तत्त्वपि क्षत्यभावात् ।
यत्र विष्णुत्वासिहृतादिक विभिन्नमत्र हरिपदार्थतावच्छेदक तत्रैव त-
त्समताच्चेति दिक् । अत्र च नीलघटयोरभेद इत्यादिस्थले विभ
क्त्युपस्थाप्य द्वित्यादिक न विशेष्याचित तस्यैकत्वेन वाचात् नापि
विशेषणीभूत नीलत्वघटत्वादावन्वितम् तयो पदार्थतावच्छेदकत्वे
नावाङ्माधिरहात् । किं त्वनन्वितमेव । न चैव द्वित्रचनैवैवम्यम् दारा
इत्यत्र पदुपचनउत्त [सुप्यते इत्यत्र एकउचनउच्च] साधुत्वार्थमेव
तदुपपादादिति ध्ययम् । स्वामिनो ददृदेवयमित्यत्र व्युत्पत्तिवै-

मियस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । न
च तदुभयविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिका-
र्यताशालित्वमर्थः । पक्षधर्मतापदोपदानवैयर्थ्यात् । व्याप्तिवि-

धूमस्यैव द्रव्यरूपेण पक्षधर्मतावगाहनादिति भावः ॥ गीर्मांमकेतिमीमां
सकैरनुमितित्येतामिमते [मनु-यधसायाचारमन्त्र] श्रौते उक्तलक्षण
व्यानुप्रवेशाद्वत्तत्वादित्यर्थः । तथा च वह्निव्याप्यया-परं न इत्यादिपराम
र्शो न-यानुमितायव्याप्त्यजातिगर्भतया चारणविषयवह्निव्याप्यो धूमो धूम
धाद्यथ पर्वत इत्याकारकसमूहालम्बनस्यानुव्यवसायेतिव्याप्त्यदिति
भावः ॥ मनु व्याप्तिसंघ-वपक्षसंघ-धर्मो परस्परवैशिष्ट्यावगाहित्व
याच्य तथा चोक्तसमूहालम्बनस्यातथाव्याप्तोक्तातिव्याप्तिरत आह
मिथ इति । अव्यापकत्वाद्बह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञान एवा-
नस्थात् । तथा च तादृशपरामर्शस्थलीयानुमित्यव्याप्तिरिति भावः ॥
लक्षणस्य अन्यपद ज-यताविशेषपरमतो वह्नि-व्याप्यो धूमो द्रव्य पर्व
तवृत्ति इत्यादिज्ञानजन्य नानि-व्याप्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति ।
तदुभयविषयकत्वनियतति । व्याप्तिजन्य-विषयकत्वाभावस्य तादृ
शविषयकान्यत्वस्य वा पक्षधर्मताविषयकत्वाभावस्य तादृशविषय
कान्यत्वस्य वाधिरण्णावृत्तित्वर्थः । व्याप्तिविशिष्टवपक्षधर्म-त्रोभय
विषयकत्वनियता या धर्म परामर्शत्व तदवच्छिन्नकारणतानिरूपित
कार्य-त्रमस्त्वनुमिताविति तत्र लक्षणसत्त्वम् परामर्शोऽनुव्यवसाये तु
न परामर्शत्वादिना हेतुत्वम् किं तु प्रत्यक्षमात्रे विषयत्वेन तच्च न तदु-
भयविषयकत्वनियत घटज्ञानादा व्यभिचारात् तत्तत्परामर्शप्रत्यक्ष
विषयविधया घटादिस्मृतौ चोद्भाषकविधया तत्तत्परामर्श-व्यक्तित्वेन
हेतुतामत्ये तु धर्मपद मानाव्यभिष्टिधर्मायैक धाव्यमिति भावः ॥
धैयव्योदिति । इत्यापकतदुभयविषयकत्वसामानाधिकरण्यात्मक
तदुभयविषयकत्वनियमे स्वव्यापकव्याप्तिविषयकत्वसमानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नेत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति प्राञ्ज । तदुभयविषयकत्वाभा-
वपदवृत्तिर्यलक्षणनियमस्य निघोशोऽवच्छिन्नाभावपदकतया पक्षधर्म
ताविषयकत्वस्य धैयव्यधिरहेष्यनतिप्रयाजनकत्वादित्यर्थ इति

धिरुरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमाना-
धिरुरणेन्धनमानयामित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिः अखण्डव्याप्ते-
रप्रसिद्धत्वात् भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ
नितरां तथा । तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परपक्षेपाव-

व्याप्तिप्रकारकमित्यस्य व्याप्त्या प्रकारो यस्येति व्युत्पत्त्या व्याप्त्य-
वच्छिन्नप्रकारताकमित्यर्थः । तथा च ज्ञानान्तकर्मधारयेऽन्वयिताध-
च्छेदकावच्छेदेनैवान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया पक्षधर्मतावगाहित्वा-
वच्छेदेन व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य शब्दादेव ज्ञानात्तद्विवक्षा ।
द्रव्यं तु स्वातन्त्र्येणैव तद्वियशनीयमिति पूर्वतो वैलक्षण्यमिति भावः ।
अत्रापिापिकारेण प्रागुक्तसमस्तसमासः समुचीयते ॥ अहिव्याप्ये-
न्धनवानित्युक्तौ साध्यवदन्यावृत्तिस्थरूपव्याप्तिमाहाय कदाचि-
त्प्रसिद्धिं कुर्यादतो विशिष्य निर्दिशति इन्धनसमानाधिकरण्येति ।
अखण्डव्याप्तेरिति । यद्यपि तमो द्रव्यरूपवत्त्वादित्यादौ तमःसम-
वेतरूपस्य पक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्धिरस्ति तथापि पक्षे धर्मता-
ज्ञानमिति ज्ञानान्ततत्पुरुषेण पक्षांशे धर्मतावगाहितज्ञानज्ञाभावेव
न तदोप इत्याशयः । ननु साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहितानिरूपित
पक्षेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्यावगाहित्य तदेव व्याप्तिप्रकार-
कत्वं चाद्यमतो नोक्ताव्याप्तिरित्यत आह । भ्रमानुमितेरिति । [ननु
साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरत
आह भ्रमानुमितेरित्यपि कश्चित् ।] वृत्त्यनियामकसंयोगा-
दिसम्यग्भवेन साध्यहेतुमाधेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्ध्या तत्रत्यानुमितौ
अव्याप्त्यसमवात् वृत्तिनियामकसम्यग्भवेन साध्यत्वसाधनत्वयोः
सूचनार्थमत्रेत्युक्तम् । नितरामिति । अव्याप्तिरिति पूर्वणान्वयः ।
[साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहि यत्साधने साध्यसामाधिकरण्यवगा-
हि ज्ञान तस्यैव व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षया कथं चित्पूर्वोक्ताव्या-
प्तिवारणोपि] अत्र हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोरप्रसि-
द्ध्या तदुभयावगाहित्वमन्तर्माव्यापि पक्षणस्य एतुमशक्यत्वाद्-
व्याप्तिरेवेति भावः ॥ तावदिति । प्रागुक्तक्रमेणान्वयेव्याप्तिघटक-
त्वादि । तथाविधमनुमित्युपयोगि यत्परस्परसम्यग्भाषगाहित्वं

गाहित्वमात्रं विवक्षितम् । न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः । व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात् । भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिग्राहितमानाधिकरणधूमत्वे बह्व्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमत्वे वा गृहीते नियमतो बह्व्यव्यभिचारधीप्रतिरोधः । तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकं तु न तथा । रासमादौ तद्वग्रेहपि व्यभि-

विशिष्टैरितिष्टयविषयिताविशेषरूपतदेव त्रिरक्षित व्याप्तिप्रकारकपदेनेत्यर्थः । तेन धूमस्याधिररणमधिररणवृत्तिरभाव इत्याद्याकारकस्य तात्पर्यार्थगात्वरसमूहान्मनस्य व्युदासः ॥ यद्यप्यन्योन्याभावादिगर्भान्त्रयव्याप्तिज्ञानस्थलीयानुमिताद्यव्याप्तिः सम्भवति अत्यन्ताभावगर्भान्वयव्याप्तिनिविष्टवस्तूनामेव ताद्यत्पर्येत्यादिना परामृष्टत्वात् तथाप्यन्त्रयव्याप्तीनां मध्येऽत्यन्ताभावगर्भान्या सिद्धान्तोक्तव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वमनुसृत्य शङ्कते न चेति । व्यतिरेकिणीति [व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितादित्यर्थः । केचित्तु निरुक्ता ग्राहिताद्यन्यपरामर्शजन्यानुमितादित्यर्थे तथा चान्योन्याभावगर्भव्याप्यवगाहिपरामर्शस्यापि समुदाहृत्य दोषः अग्रे विरोधप्रदर्शनेऽत्यन्ताभावप्रदर्शनमुपलक्षणमिति वदन्ति ।] तत्र परामर्शस्य पक्षे साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिरूपेण हेत्यवगाहितयान्त्रयव्याप्तिप्रकारकत्वाभावादिति भावः ॥ व्याप्तिद्वये व्यभिचारधीविरोधित्वं न ह्यति भवति हीति । धूमस्य इति । गृहीत इत्यमेऽन्वितम् ॥ ननु धूमव्यापकग्राहितमानाधिकरणधूमसमानाधिकरणरासमयान्तरवन्त इति ज्ञानसत्त्वेऽपि धूमे व्यभिचारज्ञानानुदयात्तस्यापि व्यभिचारधीविरोधित्वमतस्तज्जन्यानुव्यवसायव्यतिरेकव्याप्तिरत आह तथात्रिभक्तिः । बह्व्यव्याप्यत्यर्थः । न तथा न पक्षधर्मोऽप्ये व्यभिचारधीविरोधिः । तथा च तदवच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारधीविरोधावयवप्रकारकतदवच्छिन्नवत्ताज्ञानजन्यत्वमयः । प्रागुक्तबुद्धिस्तु न रासमराद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानस्य विरोधिनी । धूमत्वावच्छिन्नव्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि न तस्य पक्षधर्मतया मानमतो न दोष इति भावः । नन्यास्तु ननु धूमव्यापकग्राहिमानाधिकरणमात्र

चारग्रहात् । व्यतिरेकसहचारेणान्यव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न

मन्वयव्याप्तिस्तस्याश्च न व्यभिचारधीविराधित्वं धूमव्यापकवद्वि-
समानाधिकरण्यो रासम इति ग्रहेपि रासमो वह्निव्यभिचारीति प्रत्य-
यात्तत्कथं व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन तदनुगम इत्यत्र उक्तम्
तथाविधेति तथाविधं धूमव्यापकवद्विधिरूपितं धूमनिष्ठ समानाधि-
करण्यं न तथा न व्याप्ति रासमादौ पक्षवृत्तिरासमादौ [व्याप्तिग्रहेपि]
व्यभिचारग्रहादनुमित्यात्मककार्यस्याऽयस्य व्यभिचारग्रहात् तथा
चैतदर्थमेव धूमव्यापकवद्विधिसमानाधिकरणधूमत्वपर्यन्तं प्रागुक्तमिति
भाय इति प्राहुः ॥ ननु साध्यसामानाधिकरण्यस्यापि व्यभिचारधी-
विराधिविषयतया तत्प्रकारकस्य बाह्यसमानाधिकरणधूमत्वात्पर्वत
इति ज्ञानस्य अन्ये तदनुव्यवसायादावतिव्याप्तिं यादृशविशिष्टविष-
यकत्वेन व्यभिचारज्ञानविराधित्वं तत्प्रकारकत्वोक्तौ चाम्बय-
व्याप्त्यन्तग्रहं केवलं धूमव्यापको वह्निरिति ग्रहेपि धूमो वह्निव्य-
भिचारीति ज्ञानानुदयेन धूमत्वविशिष्टं वह्निव्यभिचारग्रहं प्रति
बह्वौ धूमव्यापकतानाश्रयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वधौये व्याप्तिनिश्चय-
त्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वात्पत्नात् वस्तुन समानाकारस्यैव
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया द्वयोरपि व्याप्तिबुद्ध्योर्ध्व्यभिचारधीप्रतिबन्ध-
कत्वाभावादनुगमसंभवं न च व्यभिचारधीपदनाऽयव्याप्त-
व्यतिरेकव्याप्तेर्वाभावविषयकज्ञानविशेषमुपादाय तद्वृत्तिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकप्रकारितात्वेनावयव्यव्यतिरेकव्याप्तेः प्रकारिताव्य-
मनुगमस्य तादृशप्रकारतावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमर्थ इति
वाच्यम् धूमो वह्निं याप्यो नति बुद्धावधिकरणं न धूमीयमित्यादि-
ज्ञानस्यापि विरोधिन्या निधूम[धूम]त्वात्पर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि
निरुक्तरूपवृत्तया तज्जन्यानुव्यवसायादावतिव्याप्तेः प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकादिभेदेन प्रतिबन्धकत्वस्य भेदादेवमप्यनुगमस्य कर्तु-
मशक्यत्वाच्चेत्यस्वरमाशङ्क्य व्यतिरेकनि । तथा च व्यतिरेकव्या-
प्तिज्ञानं हेतुरेव न । कुतस्तज्जन्यानुमिताव्याप्तिरिति भावः । स्वयं
व्यतिरेकपरामर्शजन्यबुद्धेर्यापत्तिर्योगमादाश्रयणादियुक्तम् ।
साचार्यग्राह्यपणान्ति नदर्थः ॥ [अथ स्याणुत्वप्रत्ययं न स्याणु
स्याणुनं घेत्वादिभ्रमसंशयात्तर स्याणुत्वव्याप्यपक्षकोटरादिमान-

च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षमिति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रा-

यमित्यादिविशेषदर्शनजन्ये अयं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्ति-
व्याप्तिविशिष्टपक्षभ्रमत्वज्ञानजन्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्याद्यङ्गते न
चेति ।] भ्रमसंशयेति । यद्यपि स्वमतेऽपि विशेषणज्ञानजन्यनोपनयवि-
धया च विशेषदर्शनस्य । भ्रम] संशयोत्तरप्रत्यक्षे हेतुत्वात् हेतुतामते इत्य-
संगतम् तथापि प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि कालोपाधिविधया परामर्शज-
न्यत्वात्तद्वारणार्थमेवावश्यं किञ्चिद्विशेष्यकत्वाद्यच्छिन्नं पक्षीभूतपर्व-
तादिविशेष्यकत्वाद्यच्छिन्नं वा परामर्शजन्यत्वमवच्छिन्नं निवेद्यम् तथा
च तत्प्रकारकबुद्धित्वाद्यच्छिन्नं प्रत्येव तत्तद्विशेषणज्ञानस्यादिना ह
हेतुत्वात्तद्विशेषणज्ञानादिज-वतायाः किञ्चिद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्न-
त्वात् तामावाधेऽपि । किं तु संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वाद्यच्छिन्नजन्यतामा-
दायैव । तादृशजन्यतायां धर्म्यन्तर्भावस्यावश्यकत्वादिति भावः ।
यत्तु कालोपाधिविधया परामर्शजन्यतामादाय प्रत्यक्षादायतिव्याप्ति-
निराकर्तुं प्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमेव परामर्शजन्यत्वं लक्षणे
निवेद्यम् तादृशं च न विशेषणज्ञानजन्यत्वं त्रिशिष्टबुद्धित्वमैव तद्वत्
च्छेदनादतो हेतुतामते इत्युक्तम् न च तथापि तदलौकिकप्रत्यक्षं तत्प्र-
कारकप्रत्यक्षं प्रत्येव वा तद्विशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुत्वात् व्याप्याद्युपन-
यजन्यतामादाय स्वमतेऽपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेतिव्याप्या हेतुतामते
इत्यसंगतमेवेति वाच्यम् तादृशहेतुतायां मानाभावात् अप्रसिद्ध-
साध्यकानुमिते साध्यविशेषणकत्वधारणाय तत्प्रकारकानुभवत्वा-
द्यच्छिन्नं प्रत्येव तद्विशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वे तत् प्रोपनीत-
प्रत्यक्षसमवादिनि मतम् तच्चिन्त्यम् । एतावतापि भावस्य स्थाणुरित्या-
दिलौकिकप्रत्यक्षत्वाद्यच्छिन्नं प्रत्येव तद्वोचरज्ञानत्वेन हेतुतायां वाच-
कामाभात् । तदुपनीतमानात्मके संशयोत्तरप्रत्यक्षे स्वमतेऽप्यतिव्या-
प्तिसम्भवात् । अभावसाध्यकानुमितेरेवाप्रासङ्गसाध्यकत्वनाभावप्र-
कारकानुभवत्वाद्यच्छिन्नं प्रत्येव तद्वोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य कल्प-
त्वात् । प्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रत्येव
हेतुत्वात्तत्र साध्यविशेषणकानुमितेरसम्भवाच्चेति ध्येयम् । अत्र
संशयोत्तरप्रत्यक्षं विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं मानाभावः त्रिशिष्टबुद्धि-
सामान्यासामग्रीत एव संशयोत्तरप्रत्यक्षस्यापि सम्भवात् एकको-

तिव्याप्तिः । तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुनाया विवक्षितत्वात् ।

दिविशेषदर्शनस्यापरकोटिविशिष्टप्रतियन्धकतयोपयोगात् न चेत्
तदीयसशयोत्तरप्रत्यक्ष प्रति तदीयाप्रतिपक्षदर्शनस्याहेतुत्वे सशयोत्तरं
विशेषदर्शनोत्पत्तिश्चक्षुष्यामपि तद्वत्ताप्रत्यक्षस्योत्पत्तिः स्यादिति
वाच्यम् इष्टत्वात् क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेतव्यत्वात् [न च यद्वि-
द्याप्यधूमप्रदानिश्चयोत्तरं पर्यन्तधर्मिकवह्निविशेषकत्वावच्छिन्नं प्र-
त्यक्षं यद्विद्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वमुच्यतां लाघवात् तु
तादृशानुमितिर्वावच्छिन्न प्रति हेतुत्व गौरवात् स्वीक्रियता च ता-
दृशविशेषताकल्पमनुमितायैव भ्रमसशयोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षे-
पीति तेनैव विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षप्रारणं स-
भवतीति वाच्यम् अनुमितायेव पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितज्ञाप्य-
प्रकारतानतिरिक्तस्य विशेष्यत्वस्य स्वानुभवसिद्धतया निरूप्यतया
प्रत्यक्षे तस्य शङ्कानास्पदत्वादिति भावः] किं च भ्रमसशयो तद-
र्थिकतद्विपरितानुगमत्वेनानुगमस्य तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरतद्वर्तिकत-
त्प्रकारकनिश्चयात्मकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रत्यक्ष तद्वर्तिकतद्व्याप्यदर्श-
नस्य हेतुत्व वाच्यम् अन्यथा व्यभिचारात् न चेत् युक्तम्
अव्यवहितोत्तरत्वस्य सत्त्वादिगर्भत्वेन अननुगमत्वात् त्रिशिष्टपुद्गि-
सामान्य प्रत्येव विपरितनिर्णयस्य प्रतिबन्धकतया बाधभ्रमसंशये
तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य विशेषदर्शनसद्व्येष्टेणाप्यसंभवात् निश्चयत्वस्यार्थम-
माजप्रस्तुत्येन कार्यतानवच्छेदकत्वात्संभवाच्च न च तद्वर्तिकतद्व्याप्य-
धारणात्मकप्रत्यक्ष प्रत्येव तद्वर्तिकतद्व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वम् नियमवि-
पक्षकत्वस्यावधारणत्वस्य सर्वत्र सशयोत्तरप्रत्यक्षसंभवात् त-
स्याप्यर्थसमाजप्रस्तुतया कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च विपर्ययाविशेष-
स्यावधारणत्वस्य च मानामावेन निरस्तत्वादित्याशयेन हेतुतामस-
इत्युक्ताऽऽरसो व्यञ्जित ॥ तथाविधनिश्चयत्वेनेति । पक्षधर्मिक-
व्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रेणेत्यर्थः । न च तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्फ-
न्दितत्वादिप्रकारणतावच्छेदके प्रवेशात्तन्मात्राभिधानमयुक्तमात्रा-
मर्थधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्यात्तन्व्येणैवानुमितिहेतुत्वात्
अन्यथा विशेष्यविशेषणमात्रभेदेन गुरुतरानन्तकार्यकारणमात्रप्रस-
ङ्गात् । गुरुमाणाप्रामाण्यकस्यैकस्य परामर्शस्योत्तरमभ्यपरामर्शोत्तर

विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमित्युक्तत्वात् । अतः

क्षणविलम्बेनैवानुमितेः स्वीकारात् । तदुत्तरपरामर्शमायविशिष्टतत्त्व-
प्रामाण्यज्ञानत्वाच्चिच्छाभावात्वेनैव वा हेतुत्वस्य यत्तद्व्यत्यादिति
भाष्यः । [केचित्तु भ्रमेत्यादि तथाविधनिश्चयत्वेनेत्यन्तमेक एव
ग्रन्थः तेन विशेषदर्शनस्य विशेषणज्ञानविधया कुत्र चिन्ननकत्वेपि
हेतुतामत इत्यस्य नासङ्गतिरित्याहुः ॥ ननु निश्चयत्वेन
हेतुत्वविधयक्षणेऽप्यतिव्याप्तितादयस्त्वम् तद्विशेषदर्शनस्यापि
तद्याप्यवस्तानिश्चयत्वात् आह । विशेषदर्शनस्य चेति । तथा
च विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन कारणत्वम् । अनुमितौ
तु व्याप्यवस्तानिश्चयत्वेनातो धैलक्षण्यामिति भाष्यः ।] भ्रमादीति ।
अन्यथा तमसि घटसंशयोत्तरं विनापि व्याप्यदर्शनमालोक-
संयोगमात्रात् घटनिर्णयो न स्यादिति भाष्यः । नत्वं हेतुत्वम् ।
[व्याप्यप्रकारकज्ञान] व्याप्यतत्त्वधर्मदर्शनव्यञ्जकधर्मदर्शनालोकसंयो-
गादिसाधारण भ्रमादिविरोधित्वमप्येकं बुधैश्चमित्यावेदयितुमुक्तत्वा-
दिति । यस्तु नस्तदपि यच्चनमात्रं न तु दोषलक्षणीयतायाभावा-
त्प्यदर्शनव्यावृत्तं सम्भवतीति भाष्यः । यद्यपि बहुव्याप्यवस्तानिश्च-
यत्त्वघटकद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेन शुद्धतरकार्यकारणमा-
त्रद्वयकल्पनामपेक्ष्य तद्व्यञ्जकतत्त्वाभ्यक्त्यानुमितिं प्रति तद्विशेष्यकत-
त्त्वाप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतियन्धकताया एव छाद्येन कल्प-
नात् व्याप्यमस्यनोनुमित्यनुपपत्तिसम्भवात् व्याप्यवस्तानिश्चयत्वेन
नानुमितौ हेतुत्वम् किं तु व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वमात्रेण तत्र च भ्रम-
त्वज्ञानानास्कन्धितत्वमेवापेक्षितम् न तु तद्विशेषयानास्कन्धितत्वस्य
संशयसाधारणस्य व्याप्यवस्तानिश्चयस्य कचिदप्यनुमित्यनुपधायक-
त्वात् व्याप्याभावप्रकारकत्वेन प्रतियन्धकतायामपि न भ्रमत्वनिश्च-
यानास्कन्धितत्वस्य भ्रमत्वज्ञानानास्कन्धितत्वस्य वा निवेशो भ्रम-
त्वनिश्चयानास्कन्धितत्वाव्याप्याभावसंशयादप्यनुमित्यापत्तेः यत्र च
व्याप्याभावस्य भ्रमात्संशयाज्ञानान्तरं व्याप्यपरामर्शस्तत्र भ्रमा-
देनांशोत्तरमेवानुमितिः शुद्धतरं व्याप्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य
क्षणविलम्बकल्पनाया न्याय्यत्वात् । तथापि व्याप्यतत्त्वमात्रसमुच्च-
यात्मकपरामर्शानुमित्युत्पत्तये व्याप्याभावप्रकारकत्वानुपपत्ति-

एव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपस्थितौ नाति-
 द्याप्तिः । तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात् । न
 चोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन संकेतितशब्दान्तरेण

अव्याप्यप्रकारकत्वायच्छिन्नपक्षनिष्ठविशेष्यताकज्ञानरूपं पक्षधर्मि-
 कव्याप्यवृत्तानिश्चयत्वं श्रुतरमपि [हेतुतापच्छेदकीकृतमिति
 प्राञ्चः । नभ्यास्तु व्याप्यप्रकाररथान्यप्रकाररथान्यच्छिन्नपक्षनिष्ठ-
 विशेष्यताकज्ञानरथमेव पक्षधर्मिकव्याप्यवृत्तानिश्चयत्वं वाच्यम्
 अतस्तादृश्येण हेतुतायां न विनिगमनाधिरहायकाशः यत्तु साध्य-
 व्याप्यबाधेत्यादिसंशयस्य व्याप्यप्रकारतानिरूपितं यत्पक्षनिष्ठ-
 विशेष्यत्वं तदेव व्याप्यप्रकारताभिन्नेन व्याप्याभावप्रकाररथेनाय-
 च्छिन्नमतस्तादृशसंशयादनुमित्यनुरपादः संशयमप्रस्यैष प्रकार-
 ताद्वयनिरूपितैकविशेष्यत्वात् अत एव खालायतीप्रकाशेऽपि विरो-
 धिनानारूपवाच्यच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानं संशयः समूहालम्बने
 तु विरोधिप्रत्येकप्रकारतावच्छिन्ना विभिन्नैव विशेष्यता न तु विरो-
 धिनानारूपनिरूपितैकेन संशयग्रन्थे स्फुटमभिहितमिति प्राहुः ॥
 अत एवेति । तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणाघटकत्वादेवेत्यर्थः ।
 लिङ्गवत्त्वेति । लिङ्गं व्याप्यम् । तथा च व्याप्यवत्स्वरूपो योऽतिदे-
 शवाक्यार्थः तस्य यज्ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतसहस्रं चत्वरपद्-
 वाच्यमित्याकारकं तज्ज्ञानाधामिदं चत्वरपदवाच्यमित्याकारो-
 पमितावित्यर्थः ॥ तथापिधेति । तादृशो योऽतिदेशवाक्यार्थः तादृ-
 द्यं तत्प्रतिसन्धानरथेनेत्यर्थः । न तु वाक्यार्थत्वस्यापि प्रवेशो गौर-
 वान्मानाभावाच्चेति ध्येयम् ॥ न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । न्याया-
 र्थेति चिन्तामणिकृतां मते । तैः पञ्चाथयथजन्यविशिष्टबुद्धिस्वीका-
 रात् । स्वमते तुपनयार्थविशेष्यकनिगमनार्थप्रकारकयोधेतिप्रसङ्गो
 द्रष्टव्यः । ननु वह्निव्याप्यधूमयानयमित्युपनयार्थज्ञानं न पक्षे व्याप्ति-
 विशिष्टप्रकारकं मतुषर्थस्य वह्निव्याप्यधूमसम्यग्निधन एव तादा-
 र्थ्येन तत्र प्रकारत्वात् लक्षणाघटकं च तादृशमेव ज्ञानमतो नाति-
 द्याप्तिः तथा चापमित्यादिप्रयोगस्तु न सर्वसम्मत इत्यत आह

(१) एतः अश्वति ३० पृष्ठे १६ पदिकारयकोपितु विविधविशिष्टवद्व्यन्तो अन्य
 एकस्मिन् पुरतस्ते लेखकमौधर्वाद्भूतः ।

वा व्याप्तादिविशिष्टोपास्थितिद्वारा जनिते शान्दबोधेतिव्याप्ति-
व्युत्पादोपपत्तेरि महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थज्ञानजन्य-
त्वम् तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यम् । तत्रातिरि-
क्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुभवेशात् । निश्चय-

तच्छब्देनेति । ननु यत्र सोस्तीत्यादिवाक्यात् वह्निव्याप्यधूमवत्प-
र्वतोस्तीत्यादिभीरुतत्रैवकारण्यं इव व्याप्त्याविघटकीभूतमत्येकप-
दार्थ एव तच्छब्दयुक्तिज्ञानाप्रत्येकपदार्थोपस्थित्या परस्परमन्वय-
बोधो न स्यादित्येव तत्पदान् व्याप्यवत्पर्वतस्योपास्थितिरतो नातिव्या-
प्तिरित्येवं यदि श्रूयात्तदाप्याह संकेतितेति । यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वत
एव हि व्याप्यपदस्य संकेतग्रहः प्रथमं जातः तत्र हि सोस्तीत्यादिवा-
क्यजन्ये वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतोस्तीत्याकारकवाद्यबोधेऽतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । शब्दान्तरे निरुक्तव्युत्पत्तेरसत्वादिति भावः । ननु उपनयार्थज्ञानं
न न्यायार्थबुद्धौ हेतुस्तद्वदकप्रत्येकपदजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थ-
ज्ञानपर्यन्तमसत्त्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्ध्यावहेतु-
त्वा[त्]त्कथं तत्रातिव्याप्तिरत आह व्युत्पादयिष्यत इति । पदजन्यप-
दार्थस्मृतिमात्रं नान्वयबोधहेतुः । किं तु पदप्रयोग्यं पदार्थभीमात्रम् ।
तत्राप्यन्तरवाक्यार्थबोधमादायैव तावत्पर्यन्तमस्तीति भावः । ननु
तच्छब्दाहुस्त्रिरूपत्वेनैव पदार्थोपस्थितिरतः सोस्तीत्यादिवाक्यज-
न्यबोधे कथमतिव्याप्तिरुक्त्यत आह तदादेश्चेति । व्युत्पादयिष्यत इति
पूर्वेणान्वयः ॥ व्याप्यवत्त्रादेः संस्कार इव स्मरणेषुपेक्षान्यतश्चा-
निश्चयत्वेन हेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वे तत्रातिव्याप्तिवारणाय तथा-
विधनिश्चयत्वमात्रार्थच्छिन्नहेतुत्वं लक्षणे निवेदयमित्याशयेनाह तत्रा-
तिरिक्तस्येति । पदजन्यत्वस्येति । कारणत्वादिसंबन्धेन [पटादि]-
पदानुपस्थितस्याप्याकाशादेः वाद्यबोधानुत्पत्त्या चरया पदजन्यत-
नुपस्थितित्वेनैव तच्छब्दबोधं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः ॥ ननु चरमज्ञान-
पदस्यानुभवपरत्वेनैव स्मृतेर्वारणसम्मवाप्त्याविधनिश्चयत्वमात्रेण
हेतुत्वं न लक्षणे प्रवेदयम किं तु तादृगनिश्चयत्वेन हेतुत्वमेवा-

(१) 'यत्र ननु ज्ञानपरं' इति कदाचित्पाठः । तास्मिन् पुस्तके 'नातिव्या-
प्तिरिति भावः' (३६ पृष्ठे १३ पङ्क्तिः) इति ग्रन्थान्तत्वेन ग्रन्थे 'इत्यपि वाच्यम्' (३६ पृष्ठे
१० पङ्क्तिः) इत्यस्याभावः ।

त्वस्याप्रवेशाच्च । न च तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयत्वेन हेतुत्वाच्चादृशशब्दबोधे प्रसङ्गे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवानयमि-

न्यथानुमितापि ? समत्वज्ञानानास्कन्दितव्याप्यपक्षानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादसंभवापत्तेस्तत्कृतः शाब्दधीवारणमत आह निश्चयत्वस्येति । ननु तच्छब्दबोधे तदर्थकपदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र च वृत्त्या स्वजन्यपदार्थोपस्थिते कारणताघटकप्रत्यासत्तित्वादेवोक्तातिप्रसङ्गनिराससंभवे पदार्थोपस्थितिहेतुतायां न पदजन्यत्वप्रवेशो मानामाधादित्यतिव्याप्तितादृशस्यमत आह निश्चयत्वस्येतीत्यपि कश्चित् । स्मृतिशाब्दरूपाया एव पदार्थोपस्थितेर्गोपारत्वात् [तस्याश्च निश्चयत्वनियमात्] शाब्दबोधे पदार्थस्मृतित्वेन वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव[वा] हेतुत्वं न तु निश्चयत्वेनेति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ न चेति । वाच्यमिति परेषान्वयः । तथापि पदार्थोपस्थितिजन्यतयातिव्याप्तेर्निरासेपि । अत्र च घटवदित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं किं तु घटत्वाद्विप्रकारकज्ञानतयमात्रेणायं घटो न वेति संशयोत्तरमपि तादृशबुद्धयुत्पादात् किं तु यत्र विशेषणतावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकतया किञ्चिज्ज्ञासते तत्रैव तत्प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् यथा नीलघटवदित्यादौ घटत्वाविशिष्टविशेषकनीलनिश्चयत्वेन [हेतुत्वम्] इत्यावेदयितुं तत्तदित्यभिहितमिति ध्येयम् । घटतुतः पर्यतो वह्निव्याप्यधूमवात्र वेति संशयदशयां वह्निव्याप्यधूमवरपर्यन्तवायच्छिन्नप्रकारताकस्वेव तादृश[विशिष्ट]पर्वतस्थायच्छिन्नविशेष्यताकस्यापि ज्ञानस्यानुत्पादादुभयत्रैव पर्वतविशेष्यकवह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वम् । अन्यथा तु वह्निव्याप्यधूमघटपर्यन्तत्वाविच्छिन्नविषयताकज्ञानत्वेनैव बोध्या विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्द्वयोरपि तादृश [ज्ञानविषयताक]त्वादेवं च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबुद्धौ [एक]विशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति बुद्धौ धोमयत्रापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यापेक्षयितुं तत्तदित्यभिहितमिति ध्येयम् । विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमित्यादिज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानतया तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वासम्भवात् तत्तदित्युक्तमित्यपि शेषित् । अले

ति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपरमेपि विशिष्टविषयोपधाने-

कपोतन्यायेनैव शाब्दधीरिति मते तादृशप्रत्यक्षं प्रत्येव विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वं शाब्दादेस्तादृशविषयतायाः पदा-
र्थोपस्थित्यावेरेव नियामकत्वसम्भवादिति मते वा न शाब्दादवि-
तिव्याप्तिरतः प्रत्यक्षे चेत्सुक्तम् । ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष-
णतावच्छेदकप्रकारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् न तु निश्चयत्वेन गौर-
वात्तरक्तोऽतिव्याप्तिरत आह दण्डो रक्तो न वेति । तादृशसं-
शयानुदयसायस्तु रक्तत्वेन दण्डं संदेहीत्याकारो रक्तत्वतदभा-
वप्रकारकदण्डविशेष्यकज्ञानपत्तावगाही न ॥ रक्तत्वविशिष्टदण्ड-
ज्ञानावगाही । रक्तदण्डं संदेहीत्यनुव्यवसायस्तु रक्तदण्डकोटिकस्य
तादृशधर्मिकस्यैव संशयस्य । न तु दण्डधर्मिकरक्तत्वसंशयस्य ।
तदीयत्वे वा विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव । न चैवं दण्डो रक्तो
न वेति संशयानन्तरमयं रक्तदण्डयाज्ञं धेत्याचित्या वर्जितः संशयो
न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । सत्त्वे वा तस्यापि विशेष्ये
विशेषणमित्यादिरीत्यैव स्वीकारात् ।] के चित्तु विशिष्टवैशिष्ट्य-
विषयताकस्याप्युक्तसंशयस्यानुभवसिद्धतया विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानत्वेनैव तादृशयोर्हेतुत्वम् न तु तादृशनिश्चयत्वेन व्यभि-
चारान्नौरवाच्च न च संशयसाधारणज्ञान[मात्र]स्याप्रामाण्यानिश्चया-
[ना]स्कन्धितस्यैव कार्यजनकतया तत्तदप्रामाण्यनिश्चयस्यावच्छि-
न्नाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यम् सर्वत्रैवाप्रामाण्यज्ञानस्यानु-
गतरूपेण तद्विरोधित्वस्य दुर्बलत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयानां तत्तद्व्यक्ति-
स्यावच्छिन्नज्ञाभावत्वेन हेतुतया गौरवानवकाशात् [विशेषणतावच्छे-
दक]प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वपक्षे एव तदप्रामाण्यज्ञानमात्रस्य
कार्यविरोधितया तत्तदप्रामाण्यनिश्चयव्य[कीर्णामिव तदप्रामाण्यसं-
गपव्य]कीर्णामप्यभाव[कृत्]स्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यधी-
हेतुत्वकल्पनायां विपरीतगौरवापत्तेरित्याहुः ॥ विशिष्टेति । घटस्यादि-
विशिष्टो यो विषयस्तद्विषयकत्वेनेत्यर्थः । तथाच चिन्त्यद्वयस्य ज्ञानज-
नितयोरिच्छाद्वेषयोर्घटमिच्छामि घटं द्वेष्मीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
प्रत्यक्षे व्यभिचारात् ज्ञानत्वं तदीयकारणतावच्छेदके] निविष्टमिति

नेच्छाद्वेपयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वेन

भायः । तेनायिनश्यद्वयस्य ज्ञानजनितेच्छादेरिच्छात्वाद्यंशे निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य तज्जनकज्ञानाद्विच्छात्वादिप्रकारेण तादृशेच्छादेर्द्वितीयसाक्षात्कारस्य च प्रागुपनीतघटादिविषयकेच्छात्वादिनिर्विकल्पकादेव सम्भवात्तादृशस्थले व्यभिचारसम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु ज्ञानस्येच्छादेरौ प्रति कार्यसहभावेन हेतुत्वमते विनश्यद्वयस्य ज्ञानेन तयोरजननात् कस्य प्रत्यक्षे व्यभिचार इत्यतः स्थलांतरमाह कृतेश्चेति । न च कृतिसाक्षात्कारस्य विषयगोचरमात्रं विषयस्मृतेराद्यद्वयकथायाम् व्यभिचारः । सम्प्रकारकतद्विषयकत्वेनेच्छादिसाधारणेनैव तद्विषयकालौकिकप्रत्यक्षेऽपि हेतुत्वादिनि भावः । ननु प्रत्यासत्तिः [विषय]विधया विशिष्टविषयकस्मृतेरनपेक्षायामपि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानुरोधात्तदपेक्षावश्यकतांति कुतो व्यभिचार इत्यत आह विशेषणविषयकादिति । तथा च विशिष्टबुद्धावपि न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्मरणे व्यभिचारार्थं तु तद्विषयकत्वेनैव । तच्च कृत्यादिसाधारणमतो नैतदनुरोधेन [विषय]स्मृतराद्यद्वयकत्वमिति भायः । समानविषयकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावाद्विशेषणविषयकसंस्कारात्कुतो विशिष्टस्मृतिरित्याद्युक्तमपनेतुं विशिष्टसंस्कारादिर्युक्तम् । तत्रेति तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्ययोश्च इत्यर्थः । तथाच विशेषणतावच्छेदकीभूततत्तद्वर्माभावाप्रकारकतत्तद्वर्मप्रकारकत्वेन तत्तद्वर्मप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिततत्तद्विशेषणनिष्ठविशेष्यताकत्वेनैव वा तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ हेतुत्वाल्लक्षणे च तादृशप्रकारताकज्ञानत्वाद्यच्छिन्नहेतुताया एव निवेष्टाभ्यातिव्याप्तिरिति भायः । यद्यपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारतामात्रेण विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिहेतुत्वे यद्विव्याप्यांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारात्पर्वतेन्द्रियसंयोगाद्यायां यद्विव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तिः संस्कारात्मकस्यैव संनिकर्षस्य यद्विव्याप्यांशे सत्त्वात् धूमो यद्विव्याप्यो न यत्पाकारिकाया ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः सम्भवाच्च न चापाद्यतत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तविशेषणमिति तत्तदुद्बोधकस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनात् तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षापत्त्यसम्भयः तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्ती-

न्यूनवृत्तिज्ञानत्वस्याप्रवेशात् । इच्छादितः संस्काराद्यानुमितेर-
नुदयात् । संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात् ।
न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः प्रत्यक्षे विषय-

नां पूर्वं स्मृतिव्यक्ती कल्पयित्वा तत्तत्स्मृतौ तत्तदुद्बोधकव्यक्तित्वेन
हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तित्वेन तत्तदुद्बोधकव्यक्तीनां हेतु-
त्वकल्पनायां लाघवाविति वाच्यम् [यतो] विशिष्टवशिष्टप्रत्यक्षव्य-
क्तीनां पूर्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारिकाः स्मृतिव्यक्तयोऽनुभवासिद्धा-
स्तत्प्रत्यक्षप्रत्यक्षव्यक्तीनां साध्यानुमित्यौधारमर्कां विशेषणतावच्छेदकप्र-
कारकज्ञानैर्जनितप्रत्यक्षव्यक्तीनां चापाधयत्वात् न हि तादृशप्रत्यक्षव्य-
क्तिष्वपि हेतुत्वमुद्बोधकव्यक्तीनां [कल्पे] येन तदभावादेव तादृशप्रत्य-
क्षानिरासः सम्मतिः । तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंस्कारसत्ये
ष्यद्विद्वद्वाप्यां विशिष्ट[विशिष्ट]प्रत्यक्षतत्तदुद्बोधभावविशिष्ट[ता-
दृश]संस्कारत्वेन विशिष्टवशिष्टव्यवधि प्रति प्रतिषन्धकत्वकल्पनाद्वो-
प न च ज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमेवैक्योक्तप्रतिषन्धकत्वकल्पने
गौरवम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेन कुर्यादिसाक्षात्का-
रोपस्था व्यभिचारेण ज्ञानत्वस्याप्रवेशनियमेन तादृशप्रतिषन्धप्रतिष-
न्धकमापकल्पनागौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्याशयः ॥ नञ्वनुमिता
यपि व्याप्याभावाप्रकारकव्याप्यप्रकारकत्वमात्रेण हेतुत्वम् न तु
ज्ञानत्वान्तर्मात्रेणेत्यसम्भव एवेत्यन आह इच्छादित इति । ननु
साध्यव्याप्यवत्पक्षावगाहीच्छाद्वेपयोर्द्वितीयक्षयो प्रायशोनुमितिस्त्व-
यापि वाच्येच्छाद्विजनकस्य परामर्शात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वात्
कृत्युत्तरश्च द्वित्रिक्षणेऽनुमित्यनुत्पादो निर्णेतुमशक्य इत्यतः श्रुत्वा
व्यभिचारस्थलमाह संस्काराच्चेति ॥ संस्कारादीत्यादिपदादिच्छा-
द्वेपवृत्तीनां परिमह । ज्ञानत्वेनैवेति । तदतन्मात्रेणैवेत्यर्थः । तत्र अनु-
मितौ ॥ न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरिति । तथाविधनिश्च-
यत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राक्तनो हेतुस्तुपशनीयः । सामा-
न्यतो ह्येत्येव ग्रामे पाठः । तेन न चेत्यत्र हेत्वज्ञानमपि न क्षतिरिति श्वे-
यम् ॥ विषयत्वेनेति । साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकविलक्षणाविषय-

त्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचिज्ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वा-

त्वेनेत्यर्थः । तेनातीन्द्रियस्य गुरुत्वाहृष्टादेः सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षे न प्रत्यक्षम् । न तु निर्विकल्पकविषयत्वेनेत्यर्थः । ज्ञानादेः सविकल्पकमात्रवेद्यत्वात्तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेः । अत्र च कारणस्य तादात्म्यं कार्यस्य तु लौकिकविषयत्वं प्रत्यासत्तिस्तेनातीतविषयकप्रत्यक्षेऽतीतविषयाणामहेतुरपि न क्षतिः । ननु लौकिकविषयत्वस्यैकस्याभावात् कार्यतायच्छेदकसम्बन्धाननुगमात्कथमनुगतः । कार्यकारणभावः लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वादेरपि सन्निकर्षभेदेन नानात्वात् न च साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयत्वमेव कार्यताघटकं सम्बन्धस्तादृशविषयतया च प्रत्यक्षं नातीतादायतो न व्यभिचार इति बाध्यम् । शुक्तिमृगतृष्णादिधर्मिकस्य तद्रजतमेवेदं तज्जलमेवेदमित्यादिप्रत्यक्षस्य दोषविशेषजन्यस्य तादृशविषयतासम्बन्धेनातीतरजतज्जलादावपि सत्त्वेन व्यभिचारात् तथापि तद्रजतं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् न च तत्र तादृशविषयताशे भ्रमः मानाभावात् साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयतायां लौकिकसन्निकर्षस्यैव दोषविशेषस्यापि जन्यतायच्छेदकत्वप्रसक्तत्रैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात् । लौकिकस्यैव दोषविशेषजन्यस्यापि रजततत्त्वप्रकाशकप्रत्यक्षस्य रजतानयनगोचरप्रवृत्तिहेतुतयोपादानप्रत्यक्षनिष्ठप्रवृत्तिजनकतायच्छेदकत्वेन तादृशविषयतायां लौकिकमभिव्यञ्जन्यदापविशेषजन्यप्रत्यक्षविशेषसाधारणत्वाच्च यस्तुतो विषयत्वस्य ज्ञानसमानकालीनतया निदत्तविषयतायच्छिन्नस्य घटादेः प्रत्यक्षप्राप्ताद्यसत्त्वात् तादृशविषयत्वेन हेतुत्वव्यभिचार्येयं [तादृशविषयताभावाद्दृष्टिर्भ्रमवत्त्वेन हेतुत्वे न वै] इत्यत आह तत्तद्विषयकेति । अत्र तत्तत्पक्षविषये प्रत्यक्षं चोभयत्रान्वितम् तथा च तत्तद्विषयकत्वविशिष्टतत्त्वप्रत्यक्षव्यक्तित्वेन कार्यत्वम् तत्तद्विषयव्यक्तित्वेन हेतुत्वम् तत्र च कार्यस्य विषयता[मात्र] कारणस्य तु तादात्म्यप्रत्यासत्तिः न च तत्तद्विषयकत्वस्य कार्यतायच्छेदके प्रवेशोऽप्यर्थः । तत्प्रत्यक्षव्यक्तेरेव विषयतासम्बन्धेनान्यत्रापि सत्त्वेन व्यभि-

(१) 'यथा च' (२) 'विशिष्टा'

(३) 'लौकिकालौकिकानामविषयताधारणत्वाच्च'

धारधारकत्वादिति भावः । ननु नस्तत्परामर्शव्यक्तिप्रत्यक्षे नस्तत्प-
रामर्शव्यक्तिरूपेण हेतुत्वे परामर्शप्रत्यक्षसामान्यप्रत्यपि परामर्शेयन
हेतुत्वमावश्यकं यद्विशेषयोरिति व्याप्तेस्तथा च तदनुव्यवसाये-
ऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह कदाचिदिति । प्रमाणाभावात्तादृशी व्या-
प्तिरेव न । सती वा तत्तत्परामर्शव्यव्यापकीभूतज्ञानत्वादिधर्मावच्छि-
न्नकारणतामाश्रयैष चरितार्था न परामर्शरूपेण हेतुत्वं व्यवस्थापयतीति
भावः । यद्यपि विषयस्य प्रत्यक्ष प्रति हेतुत्वे मानामाव. न च घटादि-
विषयस्य नाद्यदशापामपि तदिन्द्रियसन्निकर्षसंज्ञासुत्तरकाल तत्प्र-
त्यक्षापत्तिरिति पाठ्यम् यदा यत्र यत्कार्यस्योत्पत्तिस्तद्व्यवहितप्राक्-
क्षणे तत्र तात्कारणमिति व्याप्ते कारणतासंगादकतया विषयनाश-
कालावच्छेदेन विषयसन्निकर्षात्मककारणधिरहादेन तदसम्भवात् [न
च यदा यद्वृत्तिकार्यस्योत्पादस्तदव्यवहितपूर्वं तद्वृत्तिकार्यस्य
कारणमित्येव व्याप्ति कारणताया प्राहिकेति त्रिनष्टविषयस्य प्रत्य-
क्षधारणार्थं विषयस्य हेतुत्वमावश्यकमिति पाठ्यम्] कार्यकारण-
भाषान्तरकल्पनागीरूपेण घटीयरूपे अक्षु मयुनन्ममायसत्त्वे विद्य-
मानस्यासन्निरूपकान्तरस्य प्रत्यक्षप्रसङ्गेन च तादृशव्याप्ते प्रति-
हतत्वात् न च यद्यप्रत्यक्ष प्रत्यक्षस्य कर्णावच्छिन्नप्रसङ्गेन विष-
यस्य हेतुत्वमन्यथा कर्णानवच्छिन्नस्यापि तस्य प्रत्यक्षापत्ते आश-
च्छिन्नप्रसङ्गस्यामत्या कर्णास्य तत्र हेतुत्वे कर्णावच्छिन्नप्रसङ्गादरपि
आशङ्कप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति पाठ्यम् नावतापि ज्ञानादिसाक्षात्कारे
विषयस्य हेतुत्वापत्ते । तथापि सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादी सामान्य-
कारणे गुण्याघतीन्द्रियपदार्थानामप्रत्यक्षनयाऽऽद्य विषयानां वि-
शेषतो हेतुत्वं पाठ्यम् । तद्विरहादेन गुण्यादरतीन्द्रियत्वात् । यत्तु
तेषामतीन्द्रियत्वात्तदुद्देशेन साक्षात्काररानिकृपितविषयत्वेन [तादृश
विषयतायद्वृत्तिधर्मशून्यत्वेन वा] प्रत्यक्षसामान्य प्रति हेतुत्वम्
तत्र च लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकतया सिद्धस्य लौकिक-
स्यावयविषयताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकसंशयस्यात्र व्यभिचारः
धर्मविषयेय मयन्धविषयावि कार्यतावच्छेदक[स्य]मिदो बाधकाभा-
वात्तद्व्यमत कारणताया अनिरित्यदार्थत्वेन तदवच्छेदकोपलक्षित-
स्यैव पूर्वसंस्थोपेक्षणादिति धर्माति तन्मन्त्रम् । कार्यतावच्छेदकत्वे-

दिना तद्धेतुत्वम् । न तु यावानेव तत्तदितरत्वादिर्विषयनिष्ठो
धर्मः तेन तद्विषयत्वेन च कार्यकारणभावः । मैत्रावलोकितचैत्र-
निर्मितनीलेतरयदतद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्यकारणभा-
वप्रसङ्गात् । मानाभावात् । अन्यथोपपत्तेश्च । अथ
विशिष्टस्मरणे अतिव्याप्तिः न चोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वम्
उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुपत्वादिना संकरप्रसङ्गात्

न विषयत्वसिद्धावपसिद्धास्तात् । अन्यथा विधिष्टबुद्ध्यादौ विशेष-
णज्ञानादिजन्यत्वं विधिष्टबुद्धित्वादिना बहुअनुमितिं प्रति च बद्धि-
व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं न स्यात् । [लाघवात्] विषयनावि-
शेषस्यैव तादृजजन्यतावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ तत्तदितर-
त्वादिरिति । व्याप्यप्रकारकत्वव्याप्याभावप्रकारकेतरत्वादीत्यर्थः ॥
परामर्शत्वस्य विशेषणचतुष्टयघटितत्वात्तन्नाम्यप्रदर्शनार्थं मैत्राव-
लोकिनेत्यादिविशेषणचतुष्टयमुक्तम् । घटतद्विषयकत्वेति । द्वयात्परस्य
त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं संवन्धात्तादृशघटत्वेन हेतुत्वम् [तद्विषयकप्रत्य-
क्षसामान्या च] नद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन च कार्यत्वमित्यर्थः ॥ इष्टापत्तौ
वाचकमाह मानाभावादिति ॥ अन्येतादृशकार्यान्वयानुपपत्तिरेव
मानं भविष्यतीत्यत आह अन्यथेत्यादि । मैत्रावलोकनादि-
सामान्या द्रव्यप्रत्यक्षादिसामान्या च तादृशप्रत्यक्षस्यात्पत्ते-
रित्यर्थः । तथा चार्थसमाजप्रस्तुत्याप्रोक्तरूप कार्यतावच्छेदक-
मिति भावः । [अथेति ।] विधिष्टस्मरण इति । बद्धिव्याप्यधूम-
घत्पर्वतस्मरण इत्यर्थः । संशयोत्तरं तदाकारस्मृत्यापत्तिमयेन
स्मृतिजनकतायामपि निश्चयत्वप्रवेशादित्याशयः । यद्यपि [बद्धि] व्या-
प्यवृत्तादिसंस्कारं प्रति व्याप्यउत्त्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वात्तादृशसंस्कारा-
नुत्पत्त्यैव व्याप्यवृत्तादिसंशयात् तदोचरस्मृतेः संभव इत्यनुभवस्य
निश्चयत्वेन [स्मृति] हेतुनायां मानाभावात् विशिष्टस्मृत्यावतिव्याप्ति-
संभावना । तथापि व्यापारीभूतमस्कारं प्रत्यनुभवस्य निश्चयत्वेन हेतुत्वे
फलभूतस्मृतिं प्रत्यपि ताद्रूप्येण हेतुत्वमायद्वयकम् फलव्यापारी प्र-
त्येकरूपेण च करणस्य हेतुत्वादिति प्राचीनमतनेदम् । इदं तु चिन्त्यते

आंशिकत्वोपगमाच्च नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञा-

धूमत्वपर्वतत्वादिकूपेण वाष्पवृक्षादिगोचरादपि बह्विपरामर्शात्पर्वतो
बहिर्मानित्यनुमित्युत्पादादनुमितिं प्रति बह्विध्यातिधूमत्वपर्वतत्वा-
दिनिरूपितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि[विषय]ताविशेषणैव हेतुत्वं न तु
धूमपर्वताद्यन्तर्भावेण व्यभिचारत् [पक्षसाध्ययोर्विशिष्य प्रवेशोपि हे-
तावनप्राप्तात्] स्मरणे ॥ धूमादिकमन्तर्भाव्यैव तथात्वमन्यथा
धूमत्वेन वाष्पगोचरादप्यनुभवात्तादृज्येण धूमस्मरणे, स्मृतेरगु-
हीतप्राहित्वप्रसङ्गात् अनुमितिजनकतावच्छेदकरूपेण स्मृताव-
हेतुत्वात्कथं तत्रातिध्याप्तिप्रसक्तिरिति । [माचार्यमते त्वयं
शेषः तन्मते करणीभूतज्ञाने धूमत्वादिना यादृशवस्तुनो भानं
फलेपि तथेति तु नभ्याः] यत्तु ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्यभिप्रायेण
शाङ्कनेऽप्येति विशिष्टस्य स्मरणं यत् इति व्युत्पत्त्या विशिष्टसस्का-
रेऽतिध्याप्तिरित्यर्थ इति तत्र । संस्कारानुत्पत्त्येवेत्याद्यभिप्रायप्रत्यक्ष-
रोधापत्तेः । किंचित्तु यादृशस्मृतौ बह्विध्याप्यधूमवस्तुनिश्चयत्वेनानु-
गतरूपेणोद्बोधकविधया हेतुत्वं तादृशस्मृतावतिध्याप्तिरित्यर्थ इत्याहुः ।
तथित्यम् । उपेक्षाम्यत्येनेत्यादिप्रत्यक्षस्य [व्याप्यविषयकत्वेनेत्यादि-
प्रत्यक्षस्य च] विरोधापत्तेः । तत्र हेतुत्वमिति । स्मृतौ हेतुत्वमित्यर्थः ।
तथा च व्याप्यवस्तुनिश्चयस्यमात्रावच्छिन्नहेतुत्वस्य लक्षणे प्रवे-
शात् [विशिष्ट]स्मरणेऽतिध्याप्तिरिति भावः । [ननु] उपेक्षात्वं यद्येकं
सुषुप्तं स्यात्तदा तद्वदम्यत्वं स्मृतिजनकतावच्छेदकं भवेत् तदेव तु
न संभवतीत्याशयेनाह उपेक्षात्वं हीति । संकरेति । आधुपत्यं विहायो-
पेक्षात्वं तृणस्पर्शनादौ उपेक्षात्वं विहाय आधुपत्यं कामिनीदृश-
नादौ वर्तमानमेकत्र तृणआधुपत्ये संकीर्णमित्यर्थः । आधुपत्यव्याप्यं
नानैवोपेक्षात्वं निरुच्य तत्तद्वेदकूटमेव स्मृतिजनकतावच्छेदकं यदि
भूयात्तदाह आंशिकेति । [एकस्मिन्नेव ज्ञाने किंचिदपि उपेक्षात्पस्य
किंचिदपि तदभावास्यानुभवादित्यर्थः ।] न च व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व-
मित्यादावनुकृतादांशिकत्वं ॥ जानिबाधकमिति वाच्यम् । रूपहाना-
द्यसंयन्धे वा तदन्तर्भावादिति भावः । [सांकर्यधेदकपरस्परभावावहू-

(१) 'यत्तत्र' (२), 'स्मरणप्रसङ्गात्' [तथा च स्मृतेरगुहीतप्राहित्वेन
मात्रावगाहेः]

सितविषयत्व वा तादृशादीपि स्मृत्युत्पादात् नापि संस्कारजनकत्वम् तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनक-

त्तिताया आभासत्वं निरवच्छिन्नप्रतिशयणतया ग्राह्यम् । तथा च साकं यं एवांशिकत्वस्याप्यन्तर्भाव इति कश्चित् ।] नापि प्रवृत्तीत्यादि । तथा च तद्गोचरप्रवृत्त्यजनकत्वे सति तद्गोचरनिवृत्त्यजनक यत्तदव्यक्तान्तर्धन तद्गोचरस्मृतौ हेतुत्वम् । तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्त्युभयजनकत्वेन तत्प्रत्येकजनकत्वेन वा तद्गोचरस्मृतिहेतुत्वे व्यभिचारादभावव्यगर्भतेति व्ययम् । अजिज्ञासितेति । तथा च तत्प्रकारकस्मृतौ तद्वर्त्मन्याप्यजर्मप्रकारकजिज्ञासाया अजनक यद्यत्तदव्यक्तान्तर्धनेन हेतु दमव्याप्यधर्माणामनुगमात्तद्वर्त्मन्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकज्ञानत्वमप्यनुगतमतस्तादृश्येण स्मृतिहेतुत्वासम्भवादत्रापि निषेधव्यगर्भतावश्यकीति भावः । तादृशादपीति । प्रवृत्त्याद्यजनकादपीत्यर्थः । नापि संस्कारात् । तथा च पर्यंतधर्मिकव्याप्यवृत्तास्मरणप्रति तदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वमेव हेतुत्वाच्च व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वात्तच्छ्रद्धहेतुताघटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरेति निश्चयत्वभिन्नस्य संस्कारजनकतावच्छेदकरूपस्यापरिचयादित्यर्थः । तथा च निश्चयत्वमात्रस्य तथात्वे स्मृताद्यपि तादृश्यैवेव हेतुत्व फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेण करणस्य हेतुत्वनियमादित्युक्तातिव्याप्तिस्तदवश्यमिति भावः । ननु तद्वर्त्मिकतत्प्रकारकस्मृताद्यपि तादृशसंस्कारेणानुभवस्य तदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वमेकरूपेण हेतुत्वं ग्राह्यम् भवतीति व्याप्तिरन आह मयोन्येति । अप्राप्यच्छेद्यमपच्छेदकीभूत च संस्कारजनकत्वविभिन्नव्याप्तिघटितमतोऽन्यान्याथयत्वम् इतरथा पुनरात्मश्रयो द्रष्टव्यः । [रूपान्तरापरिचयादिति स्मृतिजनकतावच्छेदकरूपभिन्नस्यापरिचयादित्यर्थः ननु संस्कारे स्मृतिजनकज्ञानत्वान्न हेतुत्वमत आह अयो-येति तथा च स्मृतिजापनामहे सति संस्कारजनकत्वरूपपक्षान्यत्वज्ञान तज्ज्ञान सति स्मृतिजनकताज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यपि कश्चित् ।] ननु तद्वर्त्मिकताप्रकारिणा यावत्यो ज्ञानव्यक्तयस्तादृशसंस्कारानुत्पादित्यस्तत्त

ज्ञेदकूटवत्त्वमेवोपेक्षान्यत्वं निरुच्य तद्विशिष्टतद्धर्मिकतत्प्रकारकनि-
 श्रयत्वेन तादृशस्मृतौ तथाविधसंस्कारे च हेतुत्वं धार्य्यमतो नाति-
 व्याप्ति[नं वान्योन्याश्रयादि]रत आह संस्कारेति । उपेक्षात्मकक्षा-
 नादि[त] इत्यादि । तदप्रवेशादिति । उपेक्षान्यत्वाप्रवेशादित्यर्थ । न च
 स्मृताविध संस्कारेपि समानाकारनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वावुपेक्षात्मक-
 निश्चयात्संस्कारानुत्पत्तिरेव दुर्घटेति वाच्यम् । समानाकारोपेक्षा-
 द्बुद्धिव्यक्तीनां तत्तद्यक्तित्वेन समानाकारसंस्कारं प्रति प्रनिधन्धकृत्यो-
 पगमावुपेक्षाज्ञानोत्तरं तन्नाशे सत्येय ज्ञानान्तरेण संस्कारोत्पादादिति
 भावः । नव्यास्तु चाक्षुषचक्षु संयोगौ प्रति चक्षुष्ट्वव्याप्याभ्यां
 विभिन्नरूपाभ्यां चक्षुषो हेतुनया फलव्यापारौ प्रति एकरूपेण कर-
 णस्य हेतुत्वानियमे व्यभिचारात्समानाकारज्ञानस्येनैव स्मृतिजनक-
 त्वम् संस्कारं प्रत्येय निश्चयत्वेन हेतुतया संशयात्संस्कारानुत्पत्त्यै-
 वास्मरणसम्भवात् न च विनिगमनाविरहः समानाकारज्ञानस्येन
 संस्कारहेतुत्वे संशयजन्यानामनन्तपण्डसंस्काराणां तन्नाशकत्वे-
 न कारणाग्नराणां च कल्पनापत्तेरेव विनिगमकतयात् तथा च
 स्मृतौ नातिव्याप्तिशङ्कापि न चात्यन्ताजनकसंवेदव्यावृत्तेन
 निश्चयत्वेन हेतुत्वसम्भवे तत्साधारेण समानाकारज्ञानस्येन स्मृ-
 तिहेतुत्वमन्याद्यम् तथा सत्युपेक्षाज्ञानस्याप्यत्यन्ताजनकतया तद्या-
 घर्तकेनोपेक्षाभ्यत्वेनापि स्मृतिजनकत्वस्यावश्यकत्वापातात् यस्तुतः
 समानप्रकारकज्ञानस्येनापि न स्मृतिहेतुता किं ॥ स्मृतिसामान्ये
 ज्ञानत्वमात्रेण तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतिप्रति तादृशसंस्कारत्वेन
 हेतुत्वस्यावश्यकतया तत् पक्षातिप्रसङ्गमद्वादिति प्राहुः । यत्तु संस्कारं
 प्रत्यपि समानाकारज्ञानस्येनैव हेतुत्वम् न तु तादृशनिश्चयत्वेन गौर-
 वात् संशयेन संस्कारोत्पादेपि उद्बोधकसमवधानविरहादेव ततः
 स्मृत्यनुत्पादसम्भवादिति तन्न । संशयजन्यपण्डसंस्कारव्यक्तीनां ना-
 रार्थं हेतवन्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गात् यस्य पुंसः पटसंस्कारसत्येपि त-
 त्सदृशवस्तुविशेषदर्शनादेव पटस्मृतिः तत्पुरुषीयपटस्मृतिसामान्यं
 प्रति तत्पुरुषीयतादृशवस्तुदर्शनत्वेनानुगतैकरूपेणैवोद्बोधकस्य हेतु-
 तया संशयजन्यसंस्कारसत्त्वे तादृशवस्तुदर्शनद्वयायां तत्पुरुषीयपट-
 स्मृत्यापत्तेः [ब्रह्मणापि] कारयितुमशक्यत्वाच्चेति दिक् । अन्ये तु निश्च-
 यत्वघटफटलज्जस्य विशेषणविशेष्यमात्रेण गुरुतरकार्यकरणभोव-
 य्यकल्पनामपेक्षे लाघवेन तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारं प्रति ताद्वि-

शेष्यकतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिषन्धकत्वं तद्विशेष्यकनत्प्रकार-
कज्ञानत्वमात्रेण हेतुत्वं चेत्युभयकल्पनमैवोचितं संशयोत्तरवर्तिनि-
श्चयादपि सदेहनाशानन्तरमेव संस्कारोत्पादसम्भवादिति प्राहुः ।
तन्मन्दम् । तत्प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिततन्निष्ठाविशेष्यताकज्ञान-
त्वपर्यवसितेन निश्चयत्वेन हेतुतायां निश्चयत्वघटकद्वयस्यैवास-
म्भवात् । एतेन व्याप्यसंशयस्य व्याप्यवत्त्वस्य संशयाकारस्मृतेरप-
त्तिर्भवेत् व्याप्यवत्तायाः स्मृतौ न तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वम् किं तु व्या-
प्यवत्ताज्ञानत्वमात्रेण व्याप्याभावप्रकारकस्मृतिं प्रति व्याप्याप्रकार-
कव्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वादिष्व व्याप्यभावप्रकारकत्वनि-
श्चयस्य व्याप्यसंशयस्य स्मृतासम्भवात् न च व्याप्याभाववत्ता-
स्मृतिं प्रति व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेनेष्व व्याप्यवत्तास्मृतिं
प्रत्यपि व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां प्रमाणप्रसरे तदप्युचि-
तमुभययैव संशयाकारस्मृतेर्पारण्यसम्भवादिति वाच्यम् व्याप्य-
वत्तास्मृतौ व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे व्याप्याभावप्रकारकत्व-
स्य हेतुतायच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवम् व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति
तु व्याप्याप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽव-
च्छेदकलाघयमित्यस्यैव विनिगमकत्वात् तथा च व्याप्यवत्तास्मृतौ
नातिप्रसङ्गशङ्कापि तत्र निश्चयत्वेनाहेतुत्वादित्यपि मतं निरस्तम् ।
प्रागुक्तमिदं निश्चयत्वं दृढद्वयाघटितत्वात् । पर्यतो यद्विव्याप्या-
भाववत्ता येत्यादिमशयादपि तादृशसंशयाकारस्मृत्यापत्तिर्भवेत्
व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रत्यपि व्याप्याभावाप्रकारवत्ताघटादेन
व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां भावद्वयत्वेन विपरीतगौ-
रवाच्चेति दिक् । कंचित्तु संस्कार प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्ता-
यपि यत्रायं घट इत्यादिप्रत्यक्षानन्तरं द्विसान्तरेऽयं न घट इत्या-
कारकं ज्ञानं तत्र तादृशज्ञानद्वयेन कमाज्जनितस्य घटस्य तदभा-
वगोचरसंस्कारद्वयस्य सत्त्वादयं घटो न वेति सदेहात्मकस्मृत्या-
पत्तिः न च विरुद्धोभयकोट्योरेकदा उद्बोधकमवधानिवरहात्
तथा स्मृतीरिति वाच्यम् यस्य पुंसो घटत्वनद्भावयोः संस्का-
रसत्ये तदुभयसदृशवस्तुविशेषदर्शनादेव तदुभयस्मृतिस्तत्पुरुषी-
यघटस्य तदभावस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तत्पुरुषीयतादृशवस्तुदर्शन-

तया तदप्रवेशाच्च नाप्यनुभवत्वेन तथात्वम् संस्कारस्य फल-
नाशयतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समाना-

त्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुत्वेन तत्समवधानस्यापि सम्भवात्
तथा च तादृशसंशयाकारस्मृतं वारणार्थमिदत्वा न च्छेदेन घटत्व-
प्रकारकस्मृतौ तद्वच्छेदेन घटत्वाभाववत्तास्मृतिसामान्यास्तादृश-
धर्मिकघटत्वाभाववत्तास्मृतौ च तादृशघटत्ववत्तास्मृतिसामान्याः
प्रतिषेधकत्वस्य प्रामाणिकतया स्मृतिजनकतायामिदं संस्कारजन-
कतायामपि निश्चयत्वं न प्रवेशनीयमस्यैव संशयोत्तरं तदाकार-
स्मृतेर्धारणादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संशयजन्य[पण्ड]संस्कारव्यक्ती-
नां नापार्थं हेतुन्तरकल्पनामपेक्ष्य संस्कारजनकतायां निश्चयत्व-
प्रवेशस्यैव लाघवेनोचितायादिति सङ्गोः । तद्यथास्मिति । स्मृतिहे-
तुत्वमित्यर्थः । तथा च 'निश्चयत्वमात्रेण' स्मृतिं प्रति महेतुत्वात् तत्र
लक्षणातिध्याप्तिः । अनुभवत्वं च जातिर्न तु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वम् ।
तेन ज्ञानत्वापेक्षया गुरुतया न तस्य स्मृतिकारणतावच्छेदकत्व-
हानिरिति भावः । द्वित्राद्यनुभवसमूहे स्वजन्यस्मरणेनैकसंस्का-
रनाशेऽपि संस्कारान्तरसत्त्वात्तदुत्तरस्मरणं संभवत्यत उक्तं सकृदिति ।
[अनुभवोत्तरमनुभूतस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु] स्वविषयकस्मृत्युत्त-
रमनुभूतस्येत्यर्थः । एतेन समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतेः संस्कारना-
शकत्वाद्व्युद्योनुभूतस्याप्येकस्मृत्या संस्कारशतनाशात्स्मरणान्त-
रासंभवे सकृत्पर्यन्तानुभावनं व्यर्थमित्यपास्तम् न चान्ततः स्वानु-
भवायानुव्यवसायस्यैव स्वानुभवान्तरत्वमिति सकृदनुभूतत्वं वस्तु-
नोपसिद्धमिति वाच्यम् इतः प्रामाण्यमिथानुव्यवसायस्य व्यवसा-
योद्धिष्ठितधर्मधर्मि विषयकत्वास्थाकीरात् विषयान्तरसंचारादिना
नुव्यवसायानुरूपतिसमवाच्चेति भावः । स्मरणोत्तरमिति ।
कालान्तर इति शेषः । तेनैकसंस्कारणैव कश्चिद् क्रमिकस्मरणद्व-
योत्पादसंभवेऽपि न क्षतिः । प्रसङ्गादिति । तथा चानुभवत्वेन हेतुत्वे-
नप्रमिचाराभिधायत्वेनैव तथात्वं वाच्यमिति । स्मृत्यतिध्याप्ति-
स्तदवस्थैवेति भावः । [वस्तुतस्तु स्वजन्यत्वं विहाय स्वप्रयोज्यसं-
स्कारसम्बन्धेनानुभवत्वेन स्मृतिं प्रति हेतुत्वोक्तयानातिध्याप्तिर्गैरा-
न वा स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गोऽपि । संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन तत्त्वम्,

कारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् समूहालम्बनादितेनैकगोचर-
क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः, जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः

तत्र च स्मृतिविशिष्टसंस्कारं प्रति प्रयोज्यस्मृतिसंबन्धेनानुभवत्वेन
तत्त्वमाश्रयानुभव विशिष्टसंस्कार प्रत्यनुभवत्वेन तत्त्वम् फलव्यापारौ
प्रत्येकरूपेण तत्त्वमिति व्याप्ते । ननु स्मरणारम्भकं फलं न संस्कारनाश-
हेतुः तथा सति घट-पटश्च द्रव्यमित्याकारकसंस्कारेणोद्बोधकवशाज्ज-
नितया घटो द्रव्यमित्याकारकस्मृत्या तन्नाशे पश्चात्पटो द्रव्यमित्या-
कारकस्मृतेरनुत्पत्तिप्रसङ्गादत आह समानेति । तथा च घटधर्मिक-
द्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशं प्रत्येव तादृशस्मृतिव्यवहारे हेतुत्वात्तादृश-
स्मरणस्य सत्येपि पटधर्मिकतादृशस्मृतेरभावादेव नोक्तसमूहालम्ब-
नसंस्कारस्य नाश न च घटधर्मिकद्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशस्याय-
च्छिन्नस्य सामग्रीसत्त्वात्समूहालम्बनस्थल इव प्रकृतेऽपि तद्वच्छि-
न्नस्य उत्पादो दुर्धार इति याच्यम् । घटधर्मिक[द्रव्यत्व]संस्कारमात्र-
स्यैव सामग्रीयत्वेन घटे यस्त्वन्तरे वा पदार्थान्तरावगाहिरनियमेन
पदार्थान्तरगोचरतादृशस्मरणारम्भकविशेषसामग्रीविरहादेव घटधर्मि-
कद्रव्यत्वसंस्कारनाशत्वायच्छिन्नस्योत्पत्त्यसम्भवाविति भावः । समू-
हालम्बनस्योपि संस्कारस्याविरलक्रमेण प्रत्येकगोचरस्मृतिद्वयजनक-
त्वसम्भवात् क्रमिकेत्युक्तम् । क्रमिकदिनद्वयानन्तरोत्पत्तेरिति तदर्थः ।
यत्राप्येवमपि कालरोगादिना संस्कारनाशस्थले व्यभिचार इति
काञ्चरोगाद्यजन्यसंस्कारनाशव्यवहारे स्मृतिजन्यत्वं याच्यम् तत्र च
रोगाद्यजन्यत्वं तत्तद्देदकृतातिरिक्तं दुर्बन्धम् तथा च तेषां
विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावादनन्तकार्यकारणभाधधौव्ये
तत्तत्स्मृतिव्यक्तिव्यवहारे तत्तत्संस्कारनाश प्रति हेतुत्वमेव लाघ-
वात्तुक्तमतं मरुदनुभवस्थलपि चरमस्मृतस्तत्तद्घटित्वेनैव तन्ना-
शकत्वाद्गोचरात् स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गः । तथापि रोगादि-
न द्रव्यावृत्तस्य संस्कारव्यवहारादिति विशेषस्यैव स्मृतिनाशयता-
पच्छेदकतया भिद्यतात् न तत्तन्नाशव्यक्ति प्रति तत्तत्स्मृतिव्य-
क्तिव्यवहारे हेतुत्वम् यस्तुतो यत्पुरुषोययत्प्रकारकसंस्कारा न रोगा-
दिनाशयस्तत्पुरुषवितत्प्रकारकसंस्कारनाशसामान्यं प्रत्येव तत्पु-

द्वितीय] तत्प्रकारकं स्मृतित्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इति तत्रैव स्मरणो-
त्तरमस्मरणप्रसङ्ग उक्त इत्यदोषः । केचित्तु रोगकालादिजन्म्यतत्त-
त्संस्कारनाशमेदकूटस्य युगपदेव विशेषणत्वम् न त्वेकविशि-
ष्टापर[भेद]न्नेन एकविशिष्टापरवैशिष्ट्यप्रवेशे कार्यतावच्छेदकस्य
गुह्यतापानादतोऽनन्तकार्यकारणभावशङ्क्य मेत्यपि वदन्ति । समू-
हालम्बनादित इत्यादिपदादैकधर्मिकनानाप्रकारकसंस्कारपरिग्रहः ।
अत्रेदमवधेयम् तद्विरोधक[तत्]मंस्कारनाशं प्रति तादृशस्मृतेः कार्य-
सहभावेनैव हेतुत्वं वक्तव्यमन्यथा स्मरणजन्य[संस्कार]व्यक्तीनां
क्षणिकत्वापत्तेः नाशकीभूतस्य स्वजनकस्मरणस्यैव संस्थादुत्पत्त्य-
नन्तरमेव नाशसम्भवात् न चैवमपि यत्र घटत्वप्रकारकानुभवो-
त्तरं युगपत्तादृशमंस्कारोऽनुभवान्तरं च ततो घटत्वप्रकारेण
संस्कारान्तरस्मरणे तत्र द्वितीयस्य घटत्वप्रकारकसंस्कारस्य क्षणि-
कत्वापत्तिः द्वितीय[संस्कारकालीन]स्मरणव्यक्तेरुत्तरक्षणेपि संस्था-
दिति बाध्यम् उपेक्षान्यज्ञानस्यैव, संस्कारजनकतया तत्रत्यद्विती-
याद्यनुभवस्योपेक्षात्यस्तीकारेणैव ततः संस्कारानुत्पत्तेः प्रतियो-
गिनया संस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति प्राक्क्षणवृत्तित्वविशिष्टजन-
कतया स्मृतित्वेन हेतुत्वमित्यपि कश्चित् वस्तुतः संस्कारनाशं प्रति
समानाकारस्मृतित्वेनैव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नशब्दानामपि नाशं
प्रति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ज्ञान[स्यसुखत्वदुःख]त्यादिप्रत्ये-
करूपेणैव हेतुत्वम् न तु स्त्रोत्तरोत्पन्न[विभु]विशेषगुणत्वादिना तद्यत्वं
स्वत्वस्य तत्तद्यक्तिविश्रान्तिकथेनानन्तकार्यकारणभावापत्तेः एव
च ज्ञानसु[खदुः]क्षादीनां स्त्रोत्तरक्षण एव विनाशधारणाय प्रतियो-
गितासम्बन्धेन ध्यससामान्यं प्रति स्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्य-
सम्बन्धेन ध्यमत्येनाप्यनुगतैकरूपेण हेतुत्वं कल्प्यमनो ज्ञानसुखा-
दीनामिव स्मृति[जन्य]मंस्कारस्यापि न क्षणिकत्वम् स्वप्रतियोग्यधि-
करणतादात्म्यसम्बन्धेन ध्यंसवत्तायाः संस्कारादौ द्वितीयक्षण एव
सम्भवात् अधिकरणत्वं [चिह्न] कालिकसम्बन्धेन प्रवेद्यमतो न नि-
त्यस्य ज्ञानेच्छादेष्ट क्षणिकताप्रसङ्ग इति मदेकपरिशीलितः पन्थाः ।
यन्तु स्मृतिजन्यसंस्कारनाशस्य तत्तत्स्मृत्युत्तरनष्टसविषय-
कप्रतियोगिकत्वस्य साधयेन कल्पनात्तादृशप्रतियोगिनः [प्रथम]स्मृ-

त्युत्तरमसम्भवात् स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति तनुच्छेदं
 तथा सति सृष्ट्यनुभवजन्यसंस्कारनाशस्यापि तत्रत्यचरमस्मृ-
 तिप्राक्कालीनमाविषयकव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनया तद्यातधि-
 रदात्तैव स्मरणोत्तरतदुत्पादासम्भवा इत्यनुभवत्प्रापि स्मृति-
 हेतुताया दुर्बलदेशपक्षे । केचित्तु रूपादिकं प्रति रूपादेरित्य-
 संस्कार प्रत्यपि समानाकारसंस्कारत्वेनैव प्रतिप्रत्यक्षत्वं धारा-
 यहनस्यलङ्घनेकसंस्कारव्यक्तिकद्वयनामपेक्षयः तद्वत्पक्षे लाघवादेव
 च न कस्यापि संस्कारस्य क्षणिकत्वम् प्राक्तनसंस्कारसत्त्वे स्मर-
 णाव्यवहितोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात् तन्नाशोत्तरमुत्पन्नस्य च
 संस्कारस्य तदानीं नाशकविरहादेव क्षणिकत्वसम्भवात् न च
 यत्रैकस्मृत्यनन्तरमेव स्मरणा-न्तरप्राक्तनसंस्कारनाशा पश्चाच्च प्रथ-
 मस्मरणेन संस्कारोत्पादस्तत्रयस्य संस्कारस्य क्षणिकत्वं दुर्वा-
 रमिति घटपत्रं संस्कारस्य कार्यसद्वर्तित्वेन स्मृतिहेतुत्वादक-
 स्मृतिद्वितीयक्षणे समानाकारस्मृत्यन्तरासम्भवादित्याहुः । तन्मन्त्रम् ।
 यत्र घटपटावित्याकारसंस्कारोत्तरक्रमेण सृष्ट्यनुभूतस्य घटस्य प-
 टस्य च प्रत्येक स्मरणं तत्र पुनस्तादृशघटस्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
 क्रमिकस्मरणाभ्यां समूहाद्विभूतसंस्कारनाशदशायामेव घटस्मरण-
 स्यापि नाशात्तेन पुनर्घटसंस्कारजननासम्भवादिति दिक् । तनुस्मृ-
 तेच्च संस्कारजनकतासत्त्वं एव तद्वारा स्मृतिजनकत्वं धाव्यम्
 तदेवासिद्धम् संस्कार प्रत्यपि अनुभवत्वेनैव हेतुत्वात् आह
 जायते चेति । तथा च संस्कार [प्रति] अनुभवत्वेन हेतुत्वे
 दृढ[तर]संस्कार प्रति पुन पुन स्मरणत्वेन हेतुता न
 स्यात् सामान्यसामग्रीविरहात् संस्कार प्रत्यपि निश्च-
 यत्वमात्रेण हेतुत्वमिति भावः । प्राञ्चस्तु समानाकारस्मृतित्वेन
 संस्कारनाशहेतुतामतेपि अनन्तात्मगोचरसंस्कारनाशानुराधात्पुरुष-
 भदन कार्यकारणभावनन्त्यमावश्यकमव तथा च तत्तदात्मीय
 संस्कारसामान्यनाश प्रत्येव तत्तदात्मीयचरमस्मृतिव्यक्तीनां
 तत्तदाव्यवहितेन हेतुत्वं युक्तमन्तरानन्तसंस्कारध्वंसकल्पनाया गौ-
 रवादवच्छेदकलाघवाच्च [सकल] संस्काराणां च[रम]स्मृतिपर्यन्त-
 स्थायित्वेऽप्युद्वाधकविरहणैव मध्य स्मरणासम्भवात् तथा च सृष्ट-

संस्कारः परित्यज्य च निश्चिन्ताव्याभिचारकं रूपं गृह्यमाण-
व्याभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव धान्यत्र सामा-

दनुभूतस्यापि स्मरणोत्तरं स्मरणसम्भवादनुभवत्वेन स्मृतिहेतु-
तायां बाधकाभाव इत्यन उक्तम् जायते चेत्यादीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।
तावता स्मृतेः संस्कारजनकत्वासिद्धावपि स्मृतिजनकस्याप्राप्तेः ।
यत्र स्वमदशपदार्थज्ञानत्वादिनाऽनुगतरूपेणोद्बोधकस्य स्मृतिहेतु-
त्वं तत्रान्तरी स्मरणधारुप्रभङ्गाच्च । तदस्यास्तु ननु स्मृतेः न
समानाकारज्ञानत्वेन हेतुत्वम् सकृदनुभवस्थले स्मृतिजन्यानेकसं-
स्कारकल्पनागौरवापत्तेः किं तु तादृशानुभवस्थलेनैव तथात्वम् न
च संस्कारस्य फलानादयतया सकृदनुभूतस्य स्मरणद्वयानुपपत्तिः
धरमफलमात्रवृत्तिस्मृतिस्त्वव्याप्यजातिविशेषेणैव संस्कारनाशहेतु-
त्वादित्यनः [आह] जायते चेत्यादि तथा च इह [तर] संस्कारात्मकका-
र्यप्रयोजकतया सकृदनुभूतस्थले पुनः पुनः स्मरणस्य प्रामाणिकतया
न तत्कल्पनागौरवम् किं तु संस्कारनाशकतावच्छेदकतया धरमस्मृति-
निष्ठजातिकल्पनायामेव तदिति भाव इत्याहुः । ननु इदं न
संस्कारगता जातिर्मानाभावात् परं छटिरपुद्बोधकसम्पत्तिः सं-
घ न कारणनियम्या तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेपि क्षुत्प्रायास्तत्कु-
तोनुभवत्वेन संस्कारजनकतापरित्याग इत्यत आह परित्यज्य चेति ।
तथा च विनाप्यनुभवं स्मृतेरनन्तरं संस्कारस्य सम्भाव्यतया-
नुभवत्वं सन्दिग्धव्याभिचारकमतो व्याभिचारधिया प्रतिबन्धात्
ताद्रूप्येण हेतुत्वं कल्प्यते किं तु निश्चिताव्याभिचारकेण ज्ञानत्वे-
नैव ज्ञानं विना संस्कारस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भावः । अथा-
नुभवत्वं विशेषधर्म परित्यज्य तदप्यपकेन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वो-
पगमे घटादिकं प्रत्यपि दण्डत्वदिकं परित्यज्य द्रव्यत्वादिना
हेतुता स्यादत आह इदमेव चेति । गृह्यमाणव्याभिचारकेण
कारणत्वकल्पनानुदय एवेत्यर्थः । [अन्यत्र विधिष्टबुद्ध्यादी] तथा च
यत्र विधिष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानत्वादिविशेषरूपेण हेतुतायां
व्याभिचारप्रदस्तत्रैव विशेषणविषयकत्वादिसामान्यधर्मेण हेतुत्वम्
घटादौ ॥ दण्डत्वद्रव्यत्वाद्योर्ध्वपोश्च निश्चिताव्याभिचारकत्वाद्-
दण्डत्वादिविशेषधर्मेणैव तद्वेतुत्वम् न ॥ तदप्यपकद्रव्यत्वादिना

त्युत्तरमसम्भवात् स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति तच्चुच्छ्रम्
 तथा सति सहनुभयजन्यसंस्कारनाशस्यापि तत्रत्यचरमस्मृ-
 तिप्राक्कालीनसामान्यव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनया तद्यातपि
 रहादत्र नैकस्मरणोत्तरतदुत्पादासम्भव इत्यनुभवव्यवहारि स्मृति-
 हतुताया दुर्बल्येदापत्तः । केचित्तु रूपादिकं प्रति रूपादेरित्य-
 संस्कार प्रत्यपि समानाकारसंस्कारस्यनैत्र प्रतियोग्यत्वं धारा-
 घटनस्यलक्ष्मेकसंस्कारव्यक्तिव्यवहारमापेक्ष्य तत्फलपे लाघवादेयं
 च न कस्यापि संस्कारस्य क्षणिकत्वम् प्राक्तनसंस्कारसत्त्वे स्मर-
 णाभ्यग्रहिणोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात् तन्नाशोत्तरमुत्पन्नस्य च
 संस्कारस्य तदानीं नाशकविरहादेयं क्षणिकत्वसम्भवात् न च
 यत्रैकस्मृत्यन्तरमथ स्मरणान्तरप्राक्तनसंस्कारनाशा पश्चाच्च प्रथ-
 मस्मरणन संस्कारात्पादस्तत्रयस्य संस्कारस्य क्षणिकत्वं दुर्घा-
 रमिति वाच्यम् संस्कारस्य कार्यसहवर्तित्वेन स्मृतिहेतुत्वादेक-
 स्मृतिद्वितीयक्षणे समानाकारस्मृत्यन्तरासम्भवादित्याहुः । तन्मन्त्रम् ।
 यत्र घटपटावित्याकारसंस्कारोत्तरक्रमेण सहनुभूतस्य घटस्य प-
 टस्य च प्रत्येक स्मरणे तत्र पुनस्तदादशघटस्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
 नमिकस्मरणाश्या समूहाख्यनभस्कारनाशदशायामेव घटस्मरण-
 स्यापि नाशात्तन पुनर्घटसंस्कारजननासम्भवादिति दिक् । ननु स्मृ-
 तेश्च संस्कारजनकतासत्त्वं एव तद्वारा स्मृतिजनकत्वं वाच्यम्
 सदेयासिद्धम् संस्कार प्रत्यपि अनुभवव्यवहारं हतुत्वादत आह
 जायते चेति । तथा च संस्कार [प्रति]भनुभयत्वेन हेतुत्वे
 षट्[तर]संस्कार प्रति पुन पुन स्मरणव्यवहारं हेतुता न
 स्यात् सामान्यसामग्रीविरहादत संस्कार प्रत्यपि निश्च-
 यत्वमात्रेण हेतुत्वमिति भावः । प्राञ्चस्तु समानाकारस्मृतित्वेन
 संस्कारनाशहेतुतामतेपि अनन्तात्मगोचरसंस्कारनाशानुत्पात्तपुरुष
 भेदन कार्यकारणभावनन्त्यभावव्यवहारमेव तथा च तत्तदात्मीय
 संस्कारसामान्यनाश प्रत्येव तत्तदात्मीयचरमस्मृतिव्यवहारा
 तत्तदात्तित्वेन हेतुत्व युक्तमन्तरानन्तसंस्कारध्वंसकल्पनाया गौ-
 रवादवच्छेदकलाघवाच्च [सकल] संस्काराणां च[रम]स्मृतिपर्यन्त-
 स्यापित्वेप्युद्वाधकविरहर्णव मध्य स्मरणासम्भवात् तथा च सह

संस्कारः परित्यज्य च निश्चितव्यभिचारकं रूपं यथामाण-
व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव धान्यत्र सामा-
न्यभूतस्यापि स्मरणोत्तर स्मरणसम्भवादनुभवत्वेन स्मृतिहेतु-
ताया व्यभिचाराभाव इत्यत्र उक्तम् जायते चेत्यादीत्याहुः । तथित्यत्र ।
तावता स्मृते संस्कारजनकतापरित्याग इत्यत्र स्मृतिजनकत्वप्राप्तेः ।
यत्र स्वसदृशपदार्थज्ञानादिनाऽनुगतरूपेणोद्बोधकस्य स्मृतिहेतु-
त्वं तत्रान्तरा स्मरणकारणप्रसङ्गाच्च । नप्यास्तु ननु स्मृती न
समानाकारकान्त्येन हेतुत्वम् सदृशनुभवस्थले स्मृतिजन्यानेकस-
ंस्कारकत्वतामैरवापद्य किं तु तददृशनुभवत्वेनैव तथात्वम् न
च संस्कारस्य फलानादयतया सदृशनुभवस्य स्मरणद्वयानुपपत्तिः
चरमफलमात्रवृत्तिस्मृतिरध्याप्यजातिविशेषणैव संस्कारनाशहेतु-
त्वादित्यत्र [आह] जायते चेत्यादि तथा च दृढ[तर]संस्कारामयका-
र्यप्रयोजकतया सदृशनुभवस्थले पुन पुन स्मरणस्य प्रामाणिकतया
प्रतत्कल्पनामैरवम् किं तु संस्कारानुगततावच्छेदकतया चरमस्मृति-
निष्ठजातिरूपनाशमेव तदिति भाव इत्याहुः । ननु दृढतर न
संस्कारगता जातिमानामावात् पर इदिर्युद्धाधिकसम्पत्तिं सा
च न धारणनियम्या तस्या कार्यतानुच्छेदकत्वेपि क्षत्यभावात्तत्पु-
नोनुगन्धत्वेन संस्कारजनकतापरित्याग इत्यत्र आह परित्यज्य चेति ।
तथा च विनाशानुभव स्मृतेरनन्तर संस्कारस्य सम्भाषतया
नुभवस्य सन्दिग्धव्यभिचारकमतो व्यभिचारधिया प्रतिगन्धात्
ताद्रूप्येण हेतुत्व कल्प्यते किं तु निश्चितव्यभिचारकेण ज्ञानत्वे-
नैव ज्ञानविना संस्कारस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भावः । यथा-
नुभवस्य विशेषधर्म परित्यज्य तथाप्येन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वं
पगमे घटादिक प्रत्यपि दृष्टत्वदिक परित्यज्य स्मृतिहेतुत्वं
हेतुता स्यादत आह इदमेव चेति । यथामाणव्यभिचारण
कारणत्वकल्पनानुदय एवेत्यर्थः । [अन्यत्र विविष्टबुद्ध्यां] तथा च
यत्र विविष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानत्वादिविशेषरूपेण हेतुतायां
व्यभिचारप्रदस्तत्रैव विशेषणविषयकत्वादिसामान्यधर्मैर्हेतुत्वम्
घटादौ तु दृष्टत्वद्रव्यत्वाद्याद्यर्थोच्च निश्चितव्यभिचारकत्वाद्-
दृष्टत्वादिविशेषधर्मैरेव तद्धेतुत्वम् न तु तथाप्यदृष्टत्वादिना

न्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् अभिहितञ्च तात्पर्यटी-
कायां प्रथमसूत्रेऽव्यविवेचनप्रस्तावे मिश्रेः स्मृतीनां स्वकार्य-
संस्काराविरोधिनीनामसहभावादिति चेन्न । चरमज्ञानपदस्यानु-
भवपरत्वात् । साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यापि कश्चित् ।
किञ्च व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्श-

ताद्रूप्येण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति माधः । कार्यतावच्छेदकत्वं
विशेषरूपस्यैव युक्तम् न तु सामान्यस्य सन्दिग्धव्यभिचारकत्वा-
दत एव विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टानुभवत्वेनैव न । तादृशज्ञा-
नत्वेनेति प्राच्यैककमित्याशयेनाह हेतुतावच्छेदकत्व इति । ननु
स्मृतेः संस्कारजनकत्वेऽपसिद्धान्त इत्यत आह अभिहितं चेति ।
स्वकार्यः संस्कारो विरोधी नाशको यासामित्यर्थः । तथा चाध-
यवेभ्यो न वाक्यार्थधीसम्भयस्तद्वदकप्रत्ययेऽप्यर्थस्मृतीनां ताव-
त्कालमसत्यादिति टीकार्थः ॥ साक्षात्तज्जन्यत्वम् व्यापारमहा-
द्वारिकृत्य परामर्शजन्यत्वम् [न तु स्यादव्यवहितोत्तरक्षणात्पक्षि-
कत्वम्] तेन बाधादिष्वलीयपरामर्शतृतीयक्षणेऽन्यानुमिती नाध्याप्तिः
न तु स्वाध्ययदिनप्राङ्काल[वृत्ति]परामर्शजन्यत्वं तदर्थः । स्मृतिवि-
शेषेऽतिव्याप्तितादयस्यात् । वस्तुविशेषस्मृतिं प्रति साध्यव्याप्य-
घटानिश्चयत्वप्रकारेणानुगतरूपेण [उद्बोधक]हेतुत्वसम्भवे तस्या-
मतिव्याप्तिः पूर्वकलरापेक्षाया गौरव च कश्चिदित्युक्ता सूचितम् ॥
[ननु पक्षधर्मिकव्याप्यघटानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वेनु-
मितिमात्रेऽसम्भयः लिङ्गधर्मिकपरामर्शजातायामतिव्यतिशेयत्वमाह
किं चेति । प्राञ्जस्तु] ननु वह्निव्याप्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ वह्निव्या-
प्यादिप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं न तु ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्यविशेषणा-
द्येऽनुबुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तेः तत्तद्विशिष्टवै-
शिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्विशेषणादिज्ञानव्यक्तीनां विशिष्य कारणत्वस्य
[तादृशसंस्कारस्य] प्रतियन्धकत्वस्य वा कल्पनायां गौरवात्
न च स्मृत्यादिस्थले व्यभिचारः यत्र निरसनीयत्वात् तथा च
वह्निव्याप्यधूमप्रत्यवेतानित्याकारप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणार्थं प्र-
कारान्तरानुसरणे ततोपि स्मृत्यतिव्याप्तिनिरासः सम्भवतीति
[न चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वे संस्काराद्यापत्तिः इति] आशयेनाह

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्य-
वत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा
जन्यज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं

नितरामितं । नातिप्रसङ्गशङ्कापीत्यनुपज्यते ॥ तथैव व्यभिचारधीवि-
रोधीत्यादिरूपेणैव ॥ अत एवेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहि-
त्यादिना जनकत्वस्य लक्षणे प्रवेशादेवेत्यर्थः । ज्ञानत्वेन निश्च-
यत्वेन । हेतुत्वेऽपीत्यपिनाऽस्वरसः सूचितः । स च व्याप्यवत्त्वाव-
च्छिन्ने योग्यानुपलब्धिविरहात्तदवच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियतया न
तत्र प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं हेतुरभावलौकिक-
प्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य हेतुत्वादित्यादिः । अधिकं सामान्यलक्ष-
णायां धृष्यते ॥ ननु व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं
तदुभयनिरूपितसांसर्गिकविषयताकनिश्चयत्वम् तथा च तादृ-
ष्येण हेतुत्वे बहिर्व्याप्यधूमं पर्यत [इति ज्ञानद्वयानुमित्यापत्तिः पक्षे
साध्यव्याप्याधारत्वावगाहित्यस्यावच्छेदककोटिप्रवेशे तु पर्वते बहि-
र्व्याप्यधूम] इत्यादिलिङ्गधर्मिकपरामर्शस्यासंग्रहः तत्र व्याप्यांशे
पक्षाधेयत्वस्यैव भानात् किं च पक्षधर्मिकव्याप्याभावप्रकारका-
न्यत्वे सति व्याप्यविशेष्यरूपक्षाभावप्रकारकान्यव्याप्यपक्षोभय-
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वमेव तादृगनिश्चयत्वं बाध्यम् तथा च
तस्यापि विशेषणविशेष्यभावभेदाद्गुरुतरकार्यकारणभावापत्तिरतो
व्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वेनाधेयतया पक्षप्रकारकव्याप्यधर्मिकनिश्च-
यत्वेन वा यथानुभवमनुमितिहेतुत्वं बाध्यमनस्तादृगस्मृतावति-
व्याप्तितादवस्थ्यमेवेत्यत आह व्याप्यविषयकत्वेनेति । नव्यास्तु
व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वे
बहुधाद्यापत्तावतिव्याप्तिरनुमिता [वि]वापत्तौ च परामर्शस्यैकरूपेण
हेतुत्वादत उक्तम् व्याप्यविषयकेति तथा चापत्तेः साक्षात्कारतया
परामर्शोपनीतव्याप्तेस्तद्विषयत्वनियमाश्रातिव्याप्तिरित्याहुः । तन्म-
न्दम् । पक्षधर्मतांशे गृहीताप्रामाण्यकत्वस्याहार्यत्वस्य बाधिकस्याप-
त्तिजनकतायामवच्छेदकत्वादित्यथा स्याणुत्वाद्यभावध्रुमोत्तरं स्या-
णुत्वादिप्रत्यक्षस्थलेपि व्याप्यदर्शनवशेन स्याणुत्वादेरापत्तिप्रसङ्गा-

प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निविकल्पकात्मकस्य वा
स्मरणस्यानुभव प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसा-
क्षात्कारपूर्व विषयस्मरणे च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादि-
दिति ध्येयम् ॥ एतेन व्याप्यविषयकत्वप्रवेशेन । परास्तमिति परेणा-
न्वयः । विशिष्टबुद्धौ विषयज्ञानस्य हेतुत्व व्यवस्थापिते विशिष्टै-
शिशिष्टबुद्धेरपि विशिष्टबुद्धितया तदर्थमपेक्षितविशेषणज्ञानस्यैव
विशेषणता उच्छेदकप्रकारकसम्भवाद्विशिष्टैशिशिष्टबुद्धौ विशेषण-
सायच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य व्यभिचानो न स्यादित्याशयेनाक्तम्
विशेषणधिय इति । हेतुत्वस्येति । कल्पनादिति परेणा-न्वयः । ननु
सम्यग्बुद्धयेनेव [हेतुत्व] प्रत्येव व्यभिचारात् विशिष्टज्ञानतया यच्छि-
प्रत्यनुगतहेतुत्वात्सम्भवे इत्यत आह निर्दिष्टकल्पकात्मकस्य वा स्मर-
णस्येति । विशेषणाप्रकारकस्य वा स्मरणस्येत्यर्थः । तेन व्याप्यव-
त्त्वाद्विस्मरणस्य, सविकल्पकत्वेऽपि न सति । [हेतुत्वस्य] कल्पनादिति
योजना । तथा च साक्षात्सम्यग्बुद्धये संप्रति हेतुत्वम् [न तु सम्यग्बुद्धये-
नैव] इति भावः । ननु विशिष्टबुद्धित्वं स्मरणस्थले सन्निधौ व्यभिचार-
कत्वात् विशेषणधीजग्यतायच्छेदकम् किं च समानप्रकारकत्वेन ज्ञान-
स्मृत्यो कार्यकारणभावस्य कल्पनायाश्चिद्विकल्पकस्मरणस्यासम्भ-
वोपात्तत आह अनुभव प्रत्येव वेति । तस्या हेतुत्वस्य कल्पनादित्य-
न्वयः । तस्या विशेषणधियः । नन्वेवमपि विषयापरकटुत्यादिसाक्षा-
त्कारे व्यभिचार एव इत्यत आह नियमत इति । नियम कारणत्वम् ।
तद्वद्भीष्टत्वेत्यर्थः । तथा च व्याप्यलोपे पञ्चमी । तेन यत्रापेक्षाबुद्ध्या
वृत्तिर्जनिता यत्र वा प्रथम चिन्ता ततो विषयोपरकमुपादानप्र-
त्यक्ष पक्षारट्निस्तत्र वृत्तिसाक्षात्कारपूर्व विषयस्मृत्यवत्त्वेऽपि
नामवृत्तिरिति ध्येयम् । न चोक्तप्रणाल्या व्यभिचारकारणेऽपि ज्ञान-
त्वमन्तर्भाव्य हेतुत्वे मानाभावे इति वाच्यम् विशेषणगात्रानुदु-
श्च संस्कारदशायां विशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्त्यर्थं तन्निषेधावश्यकत्वादिति
भावः । नम्यास्तु यागादिव्यापारतया सिद्धस्यापूर्वस्वैयानुमपत्त्या-
पारतया सिद्धस्य संस्कारस्यापि सविषयकत्वे मानाभावादिशेषण-
विषयकत्वेनेव विशिष्टानुमपत्त्य हेतुत्व संस्कारद्वारा समानाकारनि-
श्चयत्वनेव स्मृतिहेतुत्वयातिप्रसङ्गाभावात् न च संस्कारस्य निधि-
यवकाये यत्र घटपटादि यनुमपत्त्य पटादि एव हेतुत्व तत्र तादृशता-

नस्य घटस्मृत्युपधायकस्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन सत्त्वात् घटस्यैवं
 पटस्यापि स्मरणापत्तिः यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं तत्सदृशवस्तु-
 दर्शनादेव पटस्मृतिस्तत्पुरुषीपपटस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तदीयताद-
 शवस्तुदर्शनत्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुनया तत्सत्त्वदशायामु-
 द्बोधकविरहस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् इति वाच्यम् स्वजन्यसंस्का-
 रद्वारा तद्वर्त्मिकतत्प्रकारोपेक्षान्यतादृशनिश्चयत्वेन तथाविध-
 स्मृतिं प्रति हेतुत्वावुक्तस्थले च पटोपेक्षान्यत्वविशिष्टस्य पटवर्त्मि-
 कपटप्रकारकज्ञानस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारा विरहादेव पटस्मृत्यो-
 पत्त्यसम्भवात्स्यापि संस्कारजनकनायामप्युपेक्षान्यत्वस्य प्रवेशनीय-
 तया गौरवानवकाशात् अन्यथोक्तस्थले एव पटत्वप्रकारकसंस्कारस्य
 पुर्वारत्नापत्तेः यत्तु स्वध्वसद्वारैवानुभवस्य स्मृतिजनकत्वसंभवाद-
 तिरिक्तः संस्कार एव नास्ति कस्य सविषयकत्वचिन्तेति तत्तुच्छम्
 यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं क्रमिकचतुष्पञ्चप्रत्यक्षाद्युत्पत्त्यव्यवहितपू-
 र्वकाळ एव दृग्दिनेषु पटस्य दशस्मरणान्युपेक्षात्मकान्युत्पन्नानि
 तस्य नत्तद्विज्ञे एव स्मरणोत्तरमपि पटस्य पुनः स्मरणप्रसङ्गात् स्व-
 ध्वसद्वारानुभवस्य सत्त्वात् तत्रत्यदशस्मरणेपूर्वोद्बोधकदशकस्य विशेष-
 पतो हेतुत्वकल्पनया तत्र स्मृत्यनुत्पद[संपादन]मपेक्ष्य संस्कारस्य
 स्मृतिहेतुत्वकल्पनयैव तासंपादने लाघवात् संस्कारस्य फलनाश्रयतया
 प्रथमस्मरणेन तन्नाशादेवास्मन्मते पुनः स्मरणासम्भवात् न च
 तत्तत्स्मरणपूर्वक्षण एव तत्तत्स्मरणस्योत्पादप्रसङ्गेन संस्कार-
 हेतुत्वयादिनापि तत्रोद्बोधकस्य विशेषतो हेतुरयं यत्तद्व्यमिति
 सांप्रतम् प्रत्यक्षादिसामान्याः प्रतिबन्धकत्वादेव तत्तत्स्मृतिप्राक्-
 क्षणे स्मरणासंभवादिनि प्राहुः । केचित्तु स्मृतिनाश्रयताशङ्क्य-
 कतयैव संस्कारस्य सविषयकत्वसिद्धिस्तद्वर्त्मिकतत्प्रकारकसंस्का-
 रनाशं प्रत्येव तादृशस्मृतित्वेन [हेतुत्वात् स्मृतित्वेन] मामान्यतः
 संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वे घटस्मरणादेव निप्रिलसंस्कारनाशा-
 दनुभवान्तरं विनोत्तरकालं पटादिस्मरणानुपपत्ते न हि तत्र घट-
 स्मृतिरेव स्वजन्यसंस्कारद्वारा पटादिस्मृतिं जनयितुमीष्टे भिन्न-
 विषयकत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् न वा पटादिधीरेव तत्र
 संस्कारद्वारा संभवति तज्जन्यसंस्कारस्यापि घटस्मृत्येव नाशात्
 न च तद्वर्त्मिकतापेक्षया लाघवेन तद्वर्त्मिकतत्प्रकारकस्मृतिना-

ज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् । साध्यादेरनुगमात् एको-
पादाने अन्यानुमितौ देवाद्याभिविषयिण्याश्च तस्यामव्याप्तिः
परमवशिष्यते । मापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वावे-
वक्ष्या निरमनीया । एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् ।
एवञ्चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक् प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः ।

इयताश्चङ्छेदकं संस्कारनिष्ठं वैजात्यमेव कल्पयितुं युक्तम् घटत्वप्र-
कारकस्मृतिनाइयताश्चङ्छेदकजातेर्घटगटोभयानुभवजन्ये तदुभय-
स्मृतिनाइयसंस्कारे पदत्वप्रकारकस्मृतिनाइयतावच्छेदकजात्या सं-
करात् न च तत्रोभयगोचरस्मृतिनाइयतावच्छेदकं वैजात्यान्तर
प्रत्येकस्मृतिप्रयोजकजातिपिरुद्धमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् तथा
सति अनन्तजातितदाश्रयकल्पनामनन्तनाइयताशकभावकल्पनां
प्रायेह्य संस्कारस्य सविषयकत्वकल्पनाया [पक्षे स्थापयेत्] भौचि-
त्यमिति प्राहुः ॥ ननु तत्पक्षहेतुमाध्यकानुमितित्वं विशिष्यैव लक्ष्य-
तावच्छेदकं वाच्यमत आह देयादिति । सामग्रीवणादित्यर्थः । तथा
च घातव्याप्यो धूमो द्रव्य पवतश्च वह्निमानित्याकारानुमित्यव्या-
प्तिरिति भावः ॥ ज्ञानवृत्तित्वं ज्ञानसमयेतत्त्वम् । तेन साक्षात्का-
रत्वादेः फाळिकादिसम्यग्ज्ञेन तादृशज्ञानवृत्तित्वेपि प्रत्यक्षादौ नाति-
व्याप्तिः । अनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः । तेनानुभ-
वत्वस्यापि स्वव्याप्यत्वात्तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिप्रसङ्गः । व्याप्यस्य
भेदगर्भमित्यपि कश्चित् । यत्किञ्चिदनुमयावृत्तित्वेनापि जातेर्विप्रे-
षणीयत्वमित्यग्न्यं । जातिपदं समवायेन हेतुनाल्लभाय । नातः स्पन्दा-
हं व्यभिचारः । [अनुमन्तत्वजातेरसत्त्वपक्षे स्मृत्यन्यज्ञानत्वस्यैव
तथात्वात्तदाप्यं तादृशज्ञानत्वमपीति तद्वारणाय जातिपदमरण्यध-
र्मार्थकमित्यपि पदन्ति ॥] अयानुभवत्वव्याप्यजातेर्निवेशे मूलोक्तं
चरमज्ञानपदं व्यर्थमव्याप्यतैकत्वादत आह एतदिति । तथा
च ॥ स्थापन्येन ज्ञानपदार्थप्रवेश इति भावः ॥ पृथक् अन्य-
व्याप्तिरिति । न क्षतिः नाव्याप्तिः । अनुमितित्वमादाय सर्वत्रैव ल-
क्षणसत्त्वादिति भावः ॥ अनुभवत्वव्याप्यतमानिवेद्य मूलस्य ज-
न्यपदस्य अन्यतावच्छेदकविशिष्टपरतया तदनुसारि [लघु] तत्त्वचणमाद

पर्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
 योगिककार्यताया वह्निव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारण-
 ताप्रतियोगिकव्याप्यविषयकवृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका
 ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्वत्त्वं

पर्वतवह्निव्याप्येति । [अत्रावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वमते] का-
 र्यतावच्छेदकत्वं तत्कोटिनिविष्टतामात्रेण वाच्यमन्यथानुमितित्व-
 स्यापि तादृशकार्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादसंभवापत्ते-
 स्तथा च बहुचनुमितित्वेन जन्यतार्या वह्नित्वस्यापि प्रवेशात्तदा-
 दाय वद्व्यादावतिव्याप्तिरत उक्तं ज्ञानवृत्तिरिति । ज्ञानसमवेतेति तद-
 र्थः । तेन [वह्नित्वादेरपि] कालिकादिसंयन्धेन ज्ञानवृत्तित्वेपि नोक्त-
 दोषः । [अरमज्ञानपदस्यैतद्वाभार्थमेव मणिकृतांक्तत्वादिति भावः ।]
 न च तादृशजातिमज्ज्ञानत्वमेव वस्तुमुचितं ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशे
 गौरवादिति वाच्यम् । तादृशजातिमज्ज्ञानत्वं हि तादृशजातिविशि-
 ष्टज्ञानत्वम् । तथा च तस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यात्मकवैशि-
 ष्ट्यस्य हेतुतावच्छेदकविधया ज्ञानत्वत्वस्य च प्रवेशे विपरी-
 तमेव गौरवं स्यादिति भावः । ननु धूमपरामर्शविशिष्टानुमितित्वेन
 तादृशपरामर्शनाशकानुमितित्वेन वा तादृशपरामर्शजन्यत्वे तादृ-
 शपरामर्शघटकतया ज्ञानत्वस्यापि प्रवेशात्तदादाय बुद्धिमात्रति-
 व्याप्तिरत आह सामानाधिकरण्येन वेति । विशेष्यविधयावच्छेदिके-
 त्वर्थः । तेन ज्ञानत्वस्यापि तादृशजन्यताया सामानाधिकरण्यत्वेपि
 नोक्तदोषः । वस्तुतस्तु कार्यतावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपसि-
 द्धान्तः अन्यथा कुत्रापि कार्यतावच्छेदकधर्मस्य विशेष्यविषयण-
 भावभेदाज्ञानात्वप्रसञ्जनं शास्त्रकृतां विरुध्येत तथा च बहुचनु-
 मितित्वेन जन्यतायामनुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकं वह्नित्वादिकं
 तु तादृशजन्यतावच्छेदकतायामवच्छेदकमतो नोक्तक्रमेण ज्ञानवृत्त्या-
 दिपदस्य व्यावृत्तिरुचिता किं तु वह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमि-
 तित्वस्येव विनिगमनाविरहात्स्यावच्छिन्नविधेयताकत्वसंयन्धेन अ-

नुमितिवृत्तिवह्नित्वस्यापि परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात् तादृशवह्नि-
 त्वादिकमादाय यद्व्यादावनिश्चयार्थमेव ज्ञानवृत्तिरदम सम-
 वायमसंगैव जन्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षया वह्नित्वादेर्वारण-
 संभवाज्ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशे गौरवमित्याशयादेव च सामानाधिकर-
 ण्येन धेति [कल्यान्तरमुक्तमिति] युक्तमुत्पश्यामः । [किञ्चित्तु स्वा-
 यच्छिन्नविधेयतासंबन्धेन वह्नित्वस्य संबन्धान्तरेण पर्वतत्वस्यापि
 अवच्छेदकतया न द्वादाय यद्व्यादावनिश्चयार्थमेव ज्ञानवृत्तिरिति
 ज्ञानसमवेतार्थम् लाघवादाह सामानाधिकरण्येनेति जन्यतायाः
 समवायेतावच्छेदिका या जातिरित्यर्थ इत्याहुः ।] यद्यपि पर्वतव-
 ह्नित्वाप्योभय[वैशिष्ट्यावगाहि]निश्चयोत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
 लाघवात्तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वे पर्वतधर्मिकवह्न्यनु-
 मितिन्यादेः कार्यतावच्छेदकोत्पत्तिप्रविष्टत्वादानुमितिमात्र एवोक्तलक्ष-
 णस्यानभयः । तथापि तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धिततादृशोभयवैशि-
 ष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनेवानुमितिहेतुत्वं वाच्यमन्यथा भ्रमत्वेन गृ-
 ह्यमाणादपि परामर्शादनुमितिपसङ्गात् न च परामर्शधर्मिकतत्तद-
 प्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वानन्दगेनेवानुमितिहेतुत्वमिति नोक्तदोषः
 तथा भति गृहीताप्रामाण्यकस्यैव परामर्शस्योत्तरं परामर्शान्तरो-
 द्यादेऽऽनुमित्यनुगस्यापत्तेः पशु च [पर्वतवह्नित्वाप्योभयवैशिष्ट्या-
 वगाहिनिश्चयोत्तरज्ञानत्वमात्रस्य तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेद-
 कत्वे गृहीताप्रामाण्यकात्] पर्वतवह्नित्वाप्योभयवैशिष्ट्याव-
 गाहिनिश्चयादनन्तरं स्वसामग्रीवशाज्जायमानायां पर्वते द्रव्यत्वस्य
 चत्यरे यद्वह्नित्वमप्येव एव या द्रव्यत्वादेरनुमितौ पर्वते वह्नि-
 विधेयकान्धयवुद्धौ धूमेन पर्वते यद्वह्नापत्तौ च व्यभिचारः स्या-
 दित्यवश्यं पर्वतवह्नित्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोत्तरपर्वतधर्मि-
 कवह्निविधेयकानुमितिन्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्क-
 न्धिततादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् इत्यनु-
 मितित्वस्यापि कार्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशाग्रासंभवः ॥ च तत्त-
 दप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धितपर्वतवह्नित्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्च-
 योत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धिततादृशवै-
 शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यमनो न व्यभिचारः पर्व-
 तधर्मिकवह्निविधेयकानुमितित्वापेक्षया गुरुत्वेन तत्तदप्रामाण्यज्ञाना-

भाजकूटस्य नादृशनिश्चयकार्यतावच्छेदककोट्यप्रतिष्ठात् अनयैव
 दिशाग्रिमलक्षणेप्यमभवो चारणीय इति परैरपरिशीलित पन्था ।
 ननु पूर्वोक्तयुक्त्या व्याप्यपक्षोभयत्रैशिष्ट्याग्राहिनिश्चय[त्तस्य दुर्ग
 चत्वात्तद्रूप]त्वेनानुमिताद्यपि न हेतुत्वम् अतः कल्पान्तरमाह व
 द्विव्याप्यगदिति । [केचित्तु व्याप्यपक्षोभयत्रैशिष्ट्यानिरूपितपर्वतत्वा
 वच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वावच्छिन्नलक्ष्य एतेन व्यप्यस्तानिश्चयत्वं
 घटकदलद्वयापक्ष्या लाघवाद्वाप्यधर्मिकपर्यतानिश्चयत्वेनैव पर्यतो
 यद्विमानित्यनुमितौ हेतुत्वादसमवोपीत्यपास्तम् निश्चयत्वे नलद्व
 यस्याप्रवेशादिति ध्येयम्] । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वप्रवेशेऽनु
 मित्यावसंभवोऽनुमितिमात्रे ज्ञानत्वेन बहुधाद्यनुमितौ च बहुधादिज्ञा
 नत्वनैव हेतुत्वस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वादतस्तत्परिहारात् । यद्यपि ब
 ह्व्याद्यनुमितौ बहुधादिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव [समानविशेष्यता
 वच्छेदकसामानाधिकरण्येन] समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्या
 सत्या हेतुत्वमुचितम् पर्वतत्ववत्त्वाद्यवच्छिन्नपक्षकनि
 श्चिज्ञानुमितिसाधारण्यात्तत्तदात्मव्यक्तीनामपि कचित्पक्षतया
 परेषां विषयविधयेवास्माकं स्वरूपतस्तत्पुरुषीयत्वस्यावच्छेदकको
 टिप्रवेशेऽपि गौरवान्नकाशात् न च पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यत्र
 स्थानुमितौ तदवच्छेदनं यद्विव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्य-
 कमुक्तक्रमेण हेतुताया तदनिर्वाहादिति शक्यम् तावतापि पक्षता
 वच्छेदक[सामानाधिकरण्येनानुमितौ समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्र-
 त्यासत्या परामर्शस्य हेतुताया बाधकामावात् साध्यतद्व्याप्यवत्ता
 नतिरिक्तवृत्तिरत्रैशिष्ट्यवृत्तावच्छेदकताघटकससर्गावच्छिन्नस्य वि
 शेष्यतावच्छेदकत्वस्य] प्रत्यासत्तिर्ये पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदनानु
 मित्याप्युक्तक्रमेण हेतुनासमवाच्च [वस्तुतः पक्षतावच्छेदकावच्छे-
 देनानुमितौ न तदवच्छेदेन हेतुमत्त्वानिश्चय कारण किं तु तदवच्छेदेन
 बाधाद्यनिश्चय एवेति एतेन पर्वतत्वावच्छेदेन प्रमेयत्वाद्यनुमिते
 प्रमेयत्वानतिरिक्तत्वावगाहने भ्रमरापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमेतावतापि
 बहुधादिमाध्यकानुमितौ समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्या व-
 द्बहुधादिपरामर्शस्य हेतुत्वे बाधकाप्राप्ते] तथापि साध्यव्याप्यस्य धूमा-
 लोकादेरनुगमात्तादृशैकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तान्यालि-
 ङ्गिताया पर्वत धूमस्य चत्वेरेवालोकास्य समूहाद्यन्यपरामर्श-

वा बो-यम् । व्याप्तिमानेऽवश्य भासमानो यस्तादृशानुमित्य-
विषयस्तदविषयत्वमात्र वा ग्राह्यम् । या काञ्चिदनुमितिर्व्याप्ति-

उजायमानार्यो माध्यस्यानुमितौ व्याभिचार स्यादन पक्षीभूतस्य पर्व-
तादेरापि विशेष्यतावच्छेदककाटाग्रनुपवेश कृत । यदि च तत्पु-
रणीयगन्निष्ठाप्यधूमप्रत्तानिधयत्वेन हेतुस्य तत्पुरणीयवद्भूतनुमि-
तित्वेन च कायस्य तत्र कारणस्य विशेष्यतावच्छेदकप्रमेय
समर्थ कार्यस्य तु तत्पुरुषानिष्ठज्ञानीयवह्निष्ठाप्यधूमप्रत्ताप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वविशिष्टमेव विशेष्यतावच्छेदकत्व
मय-य तादृशविशेष्यतावच्छेदक वयैषिष्ठ्य तु स्वरूपकज्ञानोत्तर-
ज्ञानीयाग्रस्यमात्राधिकारण्योमयमयध्वेन ग्राह्यमित्युच्यते नदा
समानविशेष्यतावच्छेदकप्रत्ययान्त्यापि परामर्शानुमित्यो कायका-
रणमात्र सम्भवत्येव । पर तु विषयताया ज्ञानसमानकाल
तया विनश्यदस्य परामर्शेन जनिताया अनुमितविशेष्यता-
वच्छेदकभूतपर्यन्तग्राह्ये तदानीं तादृशपरामर्शविशेष्यतावच्छे-
दकत्वस्यासमग्राह्येदमुपेक्षितमस्माभिरिति ध्येयम् । व्याप्यविशि-
ष्टविशिष्टयुद्धाग्निव्याप्तारणाय व्याप्यविषयकेति । न च व्या-
प्यविशिष्टविशिष्टाग्नाहिनामात्रस्यैव अन्यतावच्छेदकतया पराम-
र्शजन्यतावच्छेदकजातिविरहादय न तत्रातिप्रसङ्ग । तथापि विशिष्ट-
स्मरणस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकतया तद्वति स्मरणेऽतिव्याप्तिग्रा-
णार्थे व्याप्यविषयकत्वनिवेशस्यावश्यकतात् । युद्धाद्यापत्तायापत्ति-
स्यजानिमादायानिव्याप्तिग्राहक तदित्यपि कथित् ॥ ननु यत्र [वह्नि]-
व्याप्यविशिष्टविशिष्टयुद्धौ धूमप्रगल्भत्वादिना व्याप्यगुणादिकमेव
भात तस्या मल्लण्डव्याप्यविषयकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरतो व्याप्यग्राह्य
व्याप्तिमान इति । तादृशानुमित्यविषयीभूतघटादियस्यविषयक
स्य व्याप्तिविशिष्टविशिष्टयुद्धावपि सत्ताद्भासमानान्तम् व्याप्ति-
मानेऽवश्य भासमान साध्यतावच्छेदकभूत वदित्यादिकमिति न-
दविषयकत्वं चानुमितावसम्प्रीत्यत उक्त तादृशानुमित्यविषय
इति । तथा च तादृश यद्भावप्रधूमप्रगल्भतादिक तदविषयकत्वमेव
विशिष्य यक्तव्यमिति भाव ॥ ननु यादृक्व्याप्यालोक्षपरामर्शजन्यायां
पर्यन्तो यद्भिमानित्यनुमितौ व्याभिचाराद्वह्निष्ठाप्यधूमप्रत्येतनिध-

मादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्मसमवा-

यत्वेन नानुमिनिहेतुत्वमित्युक्तलक्षणसंभवः न च पर्यन्तधर्मि-
कवह्निव्याप्यधूमघत्तादिनिश्चयविशिष्टानुमितिं प्रत्येव तादृशनिश्चय-
त्वेन हेतुत्वं घटिष्टव चाव्यवहितोत्तरत्वसंशङ्गेन न च क्षणद्व-
यसाधारणम् तेन विनश्यदवस्थधूमपरामर्शस्थलीयानुमितावपि तद-
पेक्षेति घाच्यम् अव्यवहितोत्तरत्वस्य संबन्धत्वे मानाभावात् तादृ-
शनिश्चयसामान्याव्यवहितोत्त्वाप्रसिद्ध्या तत्तत्परामर्शाव्यवहितो-
त्तरतत्तद्व्यवर्त्तानामननुगतानामेव निवेद्यत्वेऽनुगतकार्यकारणभा-
वासंभवाच्च नापि धूमलिङ्गकपर्यन्तधर्मिकवह्निविधेयकानुमितिं
प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूमलिङ्गकत्वं तु धूमाप्यभाप्रलि-
ङ्गिका यावत्तोऽनुमितयस्तत्तद्वेदकूटयस्यमतो न व्यभिचार इति
घाच्यम् तथा सति तावद्वेदकूटनां विशेष्यविशेषणभावभेदाद्वन्त-
कायकारणमायधौव्ये लाघवेन तत्तदनुमितिर्व्यक्तित्वावच्छिन्नं
प्रति तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वस्यैवोचितत्वादित्यतः स्वयं
लक्षणमाह यां कांचिदित्यादिना । न च वह्निव्याप्यधूमघत्तपर्यन्तनि-
श्चयत्वेन कारणतायां संस्कारान्यतादृशनिश्चयनाशकविशिष्टा-
नुमितिर्धर्मैव कार्यतावच्छेदकमित्युक्तलक्षणमेव सम्पत्तिर्वाच्यम् ।
धूमपरामर्शगोचरकामिनीजिज्ञासान्तरोत्पन्नतादृशपरामर्शेन स्व-
यिनारादृशायामुत्पाद्यानुमितेरसंप्रहापत्तेः । कामिनीजिज्ञासायाः प्रति-
यन्धकत्वेनेष्टसाधनतादिज्ञानविरहेण च तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे
संस्कारभिन्नस्य ज्ञानेच्छाकृत्यादेरुत्पत्त्यसंभवात् । एवं सिद्ध्या-
त्मकधूमपरामर्शोत्तरमुत्पन्नेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकालोकपरामर्शेन जनि-
तायां यद्वयनुमितौ व्यभिचारात् । ज्ञानादिनाशं प्रति लाघवेन
स्योत्तरोत्पन्नत्वेनैव जनकतया धूमपरामर्शोत्तरजातसंयोगादेरपि
तन्नाशकतया तद्विशिष्टायामालोकादिलिङ्गकानुमितावपि व्यभिचा-
राच्च । अत एव धूमपरामर्शनाशकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव वह्नि-
व्याप्यधूमघत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्व [न च विनश्यदवस्थधूमपरा-
मर्शजन्मानुमित्यसंप्रहः तत्र विशिष्टैव तत्तत्परामर्शानुमितिर्व्य-
क्तीनां कार्यकारणभावस्थीकरात्तदतिरिक्तस्थल एवोक्तानुमतत्त्वं
येन हेतुत्वसंभवात्] न च विनश्यदवस्थपरामर्शजन्मानुमितिदशाः

यामपि परामर्शनाशकानुमित्यापत्तिः सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं
कार्यमहवृत्तित्वेनैव धूमपरामर्शनाशकानुमितौ तादृशपरामर्शत्वेन
हेतुत्वस्योक्तत्वादित्यपि निरस्तम् । धूमपरामर्शव्यधिकरणानुमितिव्य-
क्तीनामपि स्योत्तरोत्पन्नत्वेन तादृशपरामर्शनाशकतया तत्रैव व्यभि-
चार इति । नव्यास्तु बहिर्व्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयविशिष्टानु-
मितिं प्रत्येय तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् वैशिष्ट्यं च तत्र स्वसा-
मानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन ग्राह्यम् वृ-
त्तिरपि कालिकी निरेक्ष्येति नोक्तलक्षणस्यासंभवं न च विनश्यद-
स्य परामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तत्तदनुमितौ परामर्शव्यक्तीनां
विशिष्टैव हेतुत्वान्तरस्य एकव्यवसायः वस्तुतो बहिर्व्याप्यधूमवत्-
पर्वतनिश्चयविशिष्टकृतिमदनुमितिं प्रत्येय तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्व-
वाच्यम् तेन विनश्यदस्य परामर्शस्य लीयानुमितेर्नासंग्रहः अत्र च
निश्चयस्य वैशिष्ट्यं पूर्ववत् स्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्रागभावा-
प्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन निरेक्ष्यम् तादृशकृतिमत्त्वं तु सामानाधि-
करण्यसंबन्धेन वाच्यमतो न कोपि दोषः सर्वत्र जीयनयोनियुक्तमादा-
यैव कार्यताञ्छेदकसपक्षे न च यत्र धूमपरामर्शोत्तरं तद्धर्मिका
प्रमाण्यग्रहार्थकालोपपरामर्शस्योत्पाददशायां बाधादिनिश्चयस्य
असत् तदुत्तरयुक्त्यनुमितेरपि निरुक्तकृतिमदनुमितित्वात्तदव्ययहि-
तप्राक्काले चाप्रामाण्यज्ञानाभावाविशिष्टधूमपरामर्शस्यासत्त्वाद्याभि-
चार इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनामपि विशेषत एवोत्ते-
जकतया तत्रत्यतद्वक्तेरनुत्तेजकत्वेपि क्षत्यभावादेव च परामर्शध-
र्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावाकूटस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिप्रयोजकत्वमर्थे
बहिर्व्याप्यधूमवत्तानत्रयविशिष्टकृतिमत्त्वावच्छिन्न प्रत्येय तादृशनि-
श्चयत्वेन हेतुत्वादनुमितित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् जातिघटितत-
थोक्तलक्षणस्यासम्भवं स्यादतः स्वयलक्षणमाह यां कांचिदित्यादि-
नेति प्राहुः । यस्तु बहिर्व्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वपदेन मानसत्वव्या-
प्यपरामर्शत्वजातिरूपवक्षितेति तदवच्छिन्नकारणतामन्तर्भाव्योक्तल-
क्षणसंभवं प्रागननुभूतसाध्यादिपरामर्शादनुमित्युत्पत्त्या च परामर्श-
त्वजोतर्ने स्मृतित्वव्याप्यत्वशङ्कातीति मतम् तत्तुच्छम् । निश्चयत्वा-
न्तेन परामर्शत्वजात्युपलक्षणव्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य ज्ञानवृत्तिरि-

त्यादेश्च व्यर्थतापत्ते । न चापरामर्शत्वस्य जातित्वे, प्रमाणमस्ति । तुल्य-
न्यायतयापायेच्छाप्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदकत्वन । सद्ध्येष्टसाधनता
ज्ञानत्वादिजात्या साकार्यात् । किं चानुमितित्वात्वाच्छ्रुति प्रति ज्ञान-
त्येनैव हेतुत्वं सन्वात्तादृशजातौ मानामात्र । घटादावरण्यखदण्डा-
देरित्यानुमितौ ज्ञानमात्रस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि क्षतिविरहात् । किं चानु-
मितिसामान्यं प्रति परामर्शत्वजात्या हतुत्वस्वीकारपि बहुचनुमि-
तित्वाद्यच्छ्रुति प्रत्यनुगतनियामकालाम । बह्विविधकपरामर्श वन
तत्र हतुत्व बह्विविधकादृशादिसाध्यकपरामर्शादपि बहुचनुमिति-
प्रसङ्गात् । न च पूर्वतर्धर्मिकबहुचनुमितित्वस्य कार्यतानवच्छेदक-
त्वात्तदवच्छिन्नस्योत्पत्तावापादकाभाव । तादृशानुमितित्वस्यापि प-
रामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पक्षताप्रियेयस्य वा कार्यता-
वच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नस्यापत्तिरनमयात् । इदं त्ववधातव्यम् । पूर्व-
तर्धर्मिकबहुचनुमितित्वावच्छिन्न प्रति जनकतावच्छेदकतया धूमा-
लोकादिनामानाहेतुकबहिर्भ्याप्य] परामर्शसाधारणो भ्रमत्वज्ञानात्स्कान्दि-
तव्याप्यवृत्तानिश्चयावृत्ति] मानसत्वाव्याप्या परामर्शत्वजाति [कदा-
चित्] कल्पयितुं शक्यत एव यदि चाक्षुषादिपरामर्शात् क्षणनिमित्त्येनै-
वानुमितिर्द्रव्यत्वबहुधा. साध्ययोः समूहालम्बनपरामर्शाद्वा द्रव्यत्व-
बहुचानुमिति किं तु प्रत्येकस्यैव परामर्शाद्-यथा तदुभयजनकता-
वच्छेदकजात्यास्तत्रैव सकरापत्ते । एतेन धूमादिबिम्बधत्वमेव धूमा-
दिपरामर्शजन्यतावच्छेदक तच्चानुमितित्वव्याप्येयजात्यामित्यपि मत-
व्याख्यातम्] इति दिक् । केचित्तु बहिर्भ्याप्यधूमधत्वतनिश्चय-
त्येनैव हेतुत्वं जन्यता तु तादृशधूमविशिष्टपूर्वतर्धर्मिकबहुचनुमिति-
त्येनैव ॥ च धूमधत्वपूर्वतर्धर्मिकबहुचनुमितित्वेनैव लाघवाद्दस्तु जन्य-
तेति याच्यम् । मानाविषयान्तरनुमित्युपयागितया जनकज्ञानाधि-
पयाभूतव्याप्तीना विशिष्टानुमितौ कायतावच्छेदकत्वादेकविधव्या-
प्येरेवानुमितिप्रयोजकत्वे ॥ धूमधत्वपूर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकबहुचनुमि-
तित्वेनैव जन्यत्व वक्तव्यम् । लिङ्गापधानस्याचार्यसमतत्वेन तस्यैव
परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वाच्चित्यात् तथा च स्वातन्त्र्यलक्षणमये
सम्यक् न चानुमातमात्रस्य पक्ष हेत्यवगाहित्ये यत्र [याधकाली-
न] परामर्शोत्तर पक्षे हेत्यभायस्य दोषज लौकिक.या प्रत्यक्ष तत्रा-
नुमितिनं स्यादिति याच्यम् । इत्यात् न धैव सति तदानीं तन्मतं

प्रत्यक्षानुपादेन साक्षात्कारादिकं प्रत्यनुमितिसामग्र्या विरोधि-
तायां सिद्धयभावस्यैव पक्षधर्मिकहेत्वभावनिश्चयाभावस्यापि प्रवेशे
गौरवं स्यादिति वाच्यम् मल्लिकार्जुनमतेपि यत्र सिद्धयंशे भ्रमत्वज्ञानात्म-
कस्यैव परामर्शस्योत्तरं पक्षे हेत्वभावस्य निश्चयस्तदुत्तरमनुमिते-
रुत्पत्त्यर्थं सिद्धेरनुमितिविरोधितायां तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य
प्रवेशे गौरवस्य तुल्यत्वादस्माकं मते हेत्वभावनिर्णयेन प्रतिबन्धा-
त्तत्रानुमितेरनुत्पत्त्या सिद्धेर्विराधितायां [घटादेर्विरोधितायां] तत्त-
दप्रामाण्यज्ञानाभावस्याप्रविष्टत्वात् यस्तु लिङ्गोपधानमते [पक्षे] अनु-
मितिमात्रस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यनुद्धित्वेन तन्निष्ठ साध्यव्याप्यवत्ताप-
रामर्शजन्यत्वं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वेनैवाव-
च्छिद्यते तादृशप्रत्यक्षादिसाधारण्येन क्लृप्तत्वात् न वह्निव्याप्यधूम-
वत्पर्वतधर्मिकघटानुमितिरित्येन कार्यकारणभाषान्तरकल्पने गौरवा-
दिति कुतः परामर्शजन्यतावच्छेदकाभूतमनुमितित्वमादाय प्रागुक्तल-
क्षणान्ममयः न च तत्तत्साध्यकानुमितित्वस्य परामर्शजन्यतानवच्छे-
दकत्वे वह्निव्याप्यविशिष्टपर्यन्ते वह्नेरनुमितिदशायां घटादेरपि तादृ-
शपर्वतेनुमित्यापत्तिः पर्यन्तविशेष्यक[घटविधेयकानुमितिरस्यस्यापि
घटसाध्यकपक्षताजन्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नस्यापादनसंभवा-
दिति वाच्यम् लिङ्गोपधानपक्षे पर्वतधर्मिकघटानुमितिमात्रस्यैव घट-
व्याप्यवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वनियमेन तदवच्छिन्नं प्रति हेतो-
र्घटव्याप्यवत्तया पर्वतनिश्चयस्य विरहादेव तदानीं] घटविधेयकानु-
मित्यसंभवात् व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीसहिताया एव विशेषध-
र्मावच्छिन्नसामग्र्याः कार्यजनकत्वादिति तत्सुच्छम् पक्षतावच्छेद-
कसामानाधिकरण्येन व्याप्यवत्तापरामर्शात्तदवच्छेदेन साध्यानुमि-
त्यनुत्पत्त्या तदवच्छेदेन साध्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यं तदव-
च्छेदेन साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुत्वादनुमितित्वस्याप्यवश्यं
परामर्शजन्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्वाविशिष्टसंयोग-
संबन्धेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतधर्मिकघटानुमितिं प्रति पर्वतत्वाद्यव-
च्छेदेन वह्निव्याप्यधूमवत्ता[परामर्श]निश्चयत्वेन हेतुतायां सुवचत्वा-
दित्याहुः। तच्चिन्त्यम् । नद्याकीत्यादि । अनुमिनिसमवेतत्वात्तदनुमिति-
त्वप्रवेशे [गौरवमतस्तदप्रवेशे] लाघवं सूचयितुं [प्रथम] व्यक्तिपदम् ।
जातीतरस्यापि स्वरूपतः प्रकारतायाः कचिदिष्टतया व्यक्तिगतधर्मा-
न्तरस्यामानेपि सत्यभावात् । यस्तु अनुमितिसमवेतत्वोक्तावनुमिति-

यित्वामिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजायनङ्गीकारे तु तद्वक्ति-

त्यप्रयेगे लघुनस्तस्यैव लक्षणत्वसमये येष्यैवर्थापत्तेरतस्तद्वक्तित्वेन प्रवेशे हन इति तत्र । स्वरूपनोनुमितित्वस्य प्रयेगेपि हेतुताच्छेदक रूपेणाप्रतिष्ठतया लक्षणत्वासमजात् । प्रत्यक्षत्वमादायातिव्याप्तेर्वारणार्थं [माद्य समेतान्नम । प्रत्यक्षत्वस्याप्यनुमितौ कालिकादिसंबन्धेन सत्त्वात्ममयेनेति । अनुभवत्वमादाय प्रत्यक्षाद्यतिव्याप्तेर्वारणार्थं] मनुभवत्वान्येति । यद्यप्यनुभवत्वप्रतियोगिकमेदस्यानुभवत्वेपि सत्त्वा दुक्तदोषतादृशस्यम् अनुभवत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदस्योक्तौ च तद्वत्कीभूत यस्मकलानुभववृत्तित्व तदवच्छिन्नमेदस्यैव सम्यक्ते ज्ञानत्वादिधारकस्यानुभवान्यासमप्रेतत्वस्य वैयर्थ्यम् । तथाप्यनुभूतिरित्याकारकयत्किंचिदुद्दिष्टकारत्वाच्छिन्नमेदस्यैवानुभवत्वान्यपदेनोक्तत्वाददोष । सरूपलानुभववृत्तित्वस्य तत्राप्रतिष्ठत्वात् । राधनिर्णयादिप्रतिपक्ष्यताच्छेदकतया परोक्षत्वजाते प्रामाणिकत्वे मकलानुभववृत्तिभिन्ना तादृशजातिमादाय शाब्दबोधादायतिव्याप्तिवारणार्थमेवमनुभवान्यासमप्रेतत्वस्यावश्यकारणत्वेति ध्येयम् । [ज्ञानत्वादिवारणार्थमनुभवान्यासमप्रेतेति ।] मनुमितित्वस्यापि कालिकादिसंबन्धेनानुभवतादृश्यत्र वृत्ते समवेतत्वप्रवेण । तादृशधर्मात्मकस्यानुमितित्वस्य कालिकादिमय-धेनेतरभेदव्यभिचारित्यात्समवायेन तस्य हेतुत्वबोधाार्थं समवायित्वमुक्तम् ॥ ननु स्वर्गाद्यनुमितौ स्वर्गमनुभवमीत्यनुव्यवसायविरहात्मात्मात्कारत्वेनानुभवत्व तथा चानुभवत्वान्येत्यस्य वैयर्थ्यमेव तद्व्यक्तिसमप्रेतद्वलनेन प्रत्यक्षत्वधारणात् तत्परित्यागप्यनुमितित्वमप्यनुभवान्यसमप्रेतमित्यसमय तत्र अनुभवपदस्य स्मृत्यन्यज्ञानपरत्वे च स्मरणान्यज्ञानभिन्नासमयेत-र फलितायमपेक्ष्य स्मरणान्यसमप्रेतत्वमेव लघुतर निरूपयितुमुच्यतेमित्याशयेनाह अनुभवत्वेत्यादि । नप्यास्तु या वाचिदनुमितिव्यक्तिमित्यस्यानुमिति स्मृतिभिन्ना इत्याकारकानुमितिर्व्यक्तिमित्यर्थं तद्व्यक्तिसमप्रेतेत्यस्य च तस्यास्तादृशानुमितिर्व्यक्तयो व्यक्तिर्विषय-तामवन्देन साध्यस्त-समप्रेतेत्यर्थं तथा चानुभवत्वमादाय प्रत्य-

समवेतस्मरणसमवेतधर्मसमवायित्वं वक्तव्यम् । व्याप्तिज्ञानत्वाव-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विशि-
ष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधि-
करणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि केचिद् । परे तु

ज्ञादायतिव्याप्तिधारणायानुभवत्वान्येति सकलानुभववृत्तिभिन्नमात्रा-
र्थकम् तादृशानुमितिविषयनिष्ठस्य स्मृतित्वस्य धारणार्थमनुभवा-
न्यासमवेतोति मथानुभवत्वं न जातिः किं तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वं तथा च
तदन्यत्वस्य निवेशो व्यर्थः एवं स्मृत्यन्यज्ञानमिन्नासमवेतत्वस्वरूपम-
नुभवान्यासमवेतत्वमपेक्ष्य स्मरणसमवेतत्वं लघुतरं तावदेव स्मृति-
त्वस्य धारणसंभवादत्त आह अनुभवत्वेतीति प्राहुः । ज्ञानत्वादिधा-
रणाय स्मरणसमवेतेति । यद्यपि प्रत्यक्षासमवेतैत्युक्तवपि तद्वारण-
संभयः । तथापि प्रत्यक्षासमवेतत्वघटितनिरुक्तेरनुभवत्वजात्यङ्गी-
कारेऽनङ्गीकारे चोभयधैव सम्यक्[मेतस्य तु तदनङ्गीकारे एव स
म्यक्]मिति विशेषः ॥ [चक्रवर्तिनक्षत्रमाह] व्याप्तीत्यादि । व्याप्य-
विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिधारणार्थमवच्छिन्नान्त कार्यताविशेषणम् । व्याप्ति-
विशिष्टबुद्धिधारणाय परामर्शत्वावच्छिन्नेत्यादि । यद्यपि धूमलिङ्गक-
वद्गन्धनुमितित्वमेव धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं तदव-
च्छिन्नं प्रति च न बह्विव्याप्यधूमवत्पर्यतनिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूम-
लिङ्गिकायां महानसं ग्रहिमदित्याद्यनुमितौ व्यभिचारात् किं तु पर्यत-
पक्षकतादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तथात्वेन हेतुत्वं तथा चैका-
वच्छेदेन व्याप्तिज्ञानपरामर्शोभयजन्यत्वाभावादनुमितावसंभयः ।
तथापि धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शद्वारानुमितिकारण-
तायां धूमलिङ्गकपर्यतपक्षकवद्गन्धनुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदक-
त्वादेकावच्छेदेनोभयजन्यत्वसंभयः । अन्यथा धूमगतव्याप्यवशा-
द्दिना ग्रहिव्याप्यालोकपरामर्शेन जनितायां पर्यतो ग्रहिमानित्यनु-
मितौ व्यभिचारेण स्वजन्यपरामर्शद्वारा धूर्मीयव्याप्तिज्ञानस्यानु-
मितिकारणत्वानुपपत्तेरित्याशयः । जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तमा-
गस्य तादृशव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्मघटितरूपावच्छिन्नार्थक-
त्वाददोष इत्यप्याहुः । अत्र पूर्वोक्तयुक्त्यानुमितौ परामर्शत्वेन

पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणम् तथाच पक्षतासहकृततादृश-
परामर्शजन्यत्वमर्थं यथोक्ताया विशेष्याद्यभावरूपाया वा
पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानम् तत्त्वेन जनक-
त्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वञ्च विवक्षितम् तेन बाधादि-

हेतुत्वास्तभघो न या व्याप्तिज्ञानत्वेन तथात्वमनुमितिसामान्ये
ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वादित्यस्वरस केचिदित्यनेन
सूचित ॥ मिश्रमतमाह परे त्विति । पक्षताजन्यत्वस्य शब्दाह्ला
भार्थमाह विशेषणमिति । ज्ञानरूपविशेष्यान्ययि यज्जग्यत्वं तेनान्वि-
तमित्यर्थः । पक्षधर्मताज्ञानेत्यत्र पक्षतावद्भुत्तित्वघटकतया सह-
कृतत्वसंबन्धेन साक्षादेव वा पक्षत्व ज्ञाने विशेषणमिति भावः ।
यथोक्ताया इति । विधिष्टाभावरूपाया पक्षताया प्रत्यक्षस्य वारणा-
येत्यर्थः । ननु विधिष्टाभावरूपाया पक्षताया कालाधतीन्द्रियघटित
त्वात् स्वगोचरप्रत्यक्षहेतुत्वमत आह विशेष्येति । विशेष्य सिद्धि-
स्तथा च यत्पक्षसाध्यस्थले सिद्धिदशाया कदाप्यनुमितिर्न जाता
तत्र सिद्धयभायमात्र पक्षता सा च याग्यत्वात्प्रत्यक्षहेतुरेवेति
तत्रैवातिव्याप्तिरिति भावः । ननु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनि-
र्णयत्वमेव सिद्धित्वं तद्वच्छिन्नाभावश्च न योग्यो निश्चयत्व-
स्यातीन्द्रियध्वरज्ञानादिघटितत्वात्तादृशनिश्चये चाप्रमाण्यज्ञानाद्यना-
स्किन्दिनत्वप्रवेशे सुनरामयोग्यत्वमत आह आदीति । विशेषणा-
भावरूपाया चेति तदर्थः । तथा च यत्र स्थलविशेषे सिद्धिकाळी-
नपरामर्शसमानकालीनैकविधानुमितिसंयैवानुमितिर्जनिता तत्र विशेष-
णमायकृता तादृशानुमित्संबन्ध पक्षतेति तत्प्रत्यक्षोक्तव्याप्तिवारणार्थं
परामर्शोपादानमिति भावः । तत्त्वेनेति । परामर्शत्वेनेत्यर्थः ।
तत्त्वेन जनकतया फलमाह तेनेति । बाधादीत्यादिना सरप्रति
पक्षमप्रदः । तथा च तदानीमनुमितिसामान्यभावात् तत्संभा-
षणापीति । प्रतियोगीति । पक्षताया प्रतियोगिनी या सिद्धिस्तादृ-
शत्वेनेत्यर्थः । तथा च [सिद्धयभाव] औचित्यप्रत्यक्षत्वरूपेण यमायच्छिन्न
प्रत्यक्ष विपर्यायधया सिद्धयभायस्य सिद्धित्वरूपप्रतियोगिताय
च्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान[त्वेन च परामर्शस्य हेतु]ग्यमिति भावः ।

कालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्ष-
तायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः तद्वृत्त्यनु-
भवत्वव्याप्यजातिप्रविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ॥

एकायच्छेदेनेत्यस्य फलमाह तदुभयेति । पक्षतापरामर्शोभयेत्यर्थः ।
न च परामर्शप्रत्यक्षे विषयस्यादिर्नैव तस्य हेतुत्वम् न तु परा-
मर्शात्येनेति प्रागुक्तम् तथा च तस्येन जनकत्वविषयक्षेपे नमूहाल-
म्बनव्युदासः संभवतीति वाच्यम् । यद्विव्याप्यधूमवत्पर्यंतं जानामी-
त्याकारकस्य परामर्शानुव्यवसायस्य ज्ञानधर्मिकव्याप्यविशिष्टवैशि-
ष्ट्यबुद्धितया तत्र पर्यंतधर्मिकव्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्या-
यदयकत्वात् । यद्यपि पक्षताजन्यतायच्छेदकं तत्पक्षकतत्साध्यकानु-
मितिरयम् तच्च न परामर्शजन्यतायच्छेदकं तद्विद्वत्कत्वस्याप्यधिकस्य
तत्र प्रवेशादित्येकायच्छेदेन तदुभयजन्यत्वमनुमितायप्यमिदं तथापि
पक्षताजन्यतायच्छेदकघटितधर्मावच्छिन्नं परामर्शजन्यत्वं विवक्षितम्
पक्षताया अपि लिङ्गविशेषनियन्त्रितत्वमग्रे वाच्यमतो वा नोक्तदोषः ।
यस्तुतो विषयतासंबन्धेनैव तदुभयजन्यतयोरयच्छेदकस्यैक्यं वा-
च्यम् तथा च विषयविधया परामर्शजन्यतायच्छेदकस्य यद्विमतपर्यं-
तस्य पक्षताजन्यतायामपि विषयतयायच्छेदकत्वादनोक्तदोषः ।
एतेन पक्षताजन्यत्वेत्यत्राभावजन्यत्वमेव लाघवात्प्रवेशयितुमुचितं
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य प्राप्ताभावनियन्त्रिताभावजन्यत्वेपि धर्मिताय-
च्छेदकनियन्त्रितस्य तज्जन्यतायच्छेदकत्वस्य विशेषणतायच्छेदकप्र-
कारकनिश्चयजन्यतानयच्छेदकत्वादेकायच्छेदेनाभावपरामर्शोभयज-
न्यत्वाभावादेव नत्रानिध्याप्यसंभवादिति परास्तम् । विषयविधया
वाचनियन्त्रिताभावजन्यतायच्छेदकस्यैव विषयतया विशेषणतायच्छे-
दकप्रकारकनिश्चयजन्यतायच्छेदकतया नत्रपानिप्रसङ्गापत्तेरिति दिक् ।
नाव्याप्तिरिति । अन्यैकसाध्यादिकमन्तर्भात्य परामर्शोपादानेऽ-
न्यमाध्यकानुमितायव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । तच्चिन्त्यमिति । पू-
र्योक्त्युक्त्या परामर्शत्वेनानुमितिहेतुत्वमेव नास्ति पक्षतायाश्च हेतु-
त्वमग्रे स्वयं निराकर्तव्यमित्यादिकमत्र चिन्तावीजम् ॥

तत्करणमिति । न च व्याप्सादिज्ञानजन्यज्ञानकरण-
त्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव वा गमकं व्याप्तेरननुमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धवारण-
मात्रप्रयोजनत्वादिति वाच्यम् । फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्ति-
ज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् । करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशज्ञानत्वत्वाद्य
नवच्छेद्यत्वात् । व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्चेति ॥

न चेति । वाच्यमित्यग्निमेणान्वयः । व्याप्तिज्ञानत्वमिति । व्या-
प्तिप्रकारकज्ञानत्वमित्यर्थः । न च परामर्शजन्यज्ञानकरणत्वरूपेऽनुमा-
मलक्षणे व्याप्तिज्ञानत्वत्वेन तस्याप्रवेष्टाच्च वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्या-
प्तिप्रकारकनिश्चयत्वापच्छिन्नकारणतांघटितनिरुक्तेस्तद्वाढितमूर्तिक-
त्वात् । व्यापकताविशेषात्मनः कारणत्वस्य तादृशनिश्चयत्वत्वेन नि-
श्चयत्वग्रहं विना दुर्ग्रहत्वादिति भावः । तादृशनिश्चयघटन्यावृत्तित-
त्वरूपव्याप्तेः कारणताघटकत्वे त्वाद् व्याप्तिज्ञानमेवेति । व्याप्ति-
प्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः । ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्धिभिन्नतया व्या-
प्तिज्ञानत्वादिकमनुमानमात्रस्य पक्षत्वे भागासिद्धमतो व्याप्तिविशि-
ष्टज्ञानजन्यवृत्त्यनुभवस्य व्याप्यजातिमत्करणत्वं हेतुः कर्तव्यमत आह
व्याप्तैरिति । अधिकस्य तादृशजानिमत्करणत्वस्य । भागासिद्धी-
ति । तथा च व्यभिचाराचारकत्वाद्ध्ययार्थमिति भावः ॥ फलेति । अ-
नुमितिरूपं यत्फलं तदुपधायकस्यैव लक्ष्यतया स्येतरभिन्नत्वेन ज्ञा-
प्यतया व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमित्यनुगधायकवृत्तित्वेन व्यभिचारित्वा-
त् हेतुत्वमतस्तादृशजातिमत्फलोपहितकरणत्वमेव हेतुत्वमिति
भावः ॥ स्वरूपयाग्यस्य लक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह करणत्वेति ।
तथा च धर्मिभेदाच्च वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ननु [अनुमिति]करणत्वं
करणतापच्छेदको धर्मः स च प्रकृते व्याप्तिज्ञानत्वमेवेति न धर्मिभे-
दसंभय इत्यत आह व्यतिरेकेति । व्यतिरेकिचले साध्याभावस्यैव
साध्याभावव्याप्यताग्रहाच्च वैयर्थ्यरुद्धेति भावः ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमाणं
लिङ्गमिति वक्ष्यते ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

लिङ्गस्य नित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजी-
वकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तद्येति । अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन
प्रत्यक्षमिति मध्यनिर्देशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः
स्यादिति तन्निरसयति तद्येसपि कश्चित् ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

तद्येत्यादि मुख्यस्य लक्षणपरीक्षयोरनुपयोगादन्यथा तदुत्थापयति
लिङ्गस्येति । अनित्यलिङ्गानामदृष्टादिवारा कदाचिद्विहित्योपजीवक-
त्वमभ्यान्वित्यस्येपीति पर्यन्तमनुसृतम् । अनुमितिकरणस्य तत्सा-
माग्यस्य । ज्ञानेति ॥ ज्ञानाकरणकज्ञानवृत्त्यनुभवरूपव्याप्यज्ञानिमरथ-
मर्थः । तेन विशिष्टैविशिष्टादिप्रत्यक्षे नाख्यान्तिः । साक्षात्काराद्यादि-
स्वरूपवस्तुणां स्वरूपं ज्ञानहेतुकस्यैवोक्तिरिहानुमानस्य च संभवा-
त्तदं युक्तमित्यस्य रमेन कश्चिदित्युक्तम् । ननु नादज्ञातिमत्करण-
स्य हेतुनेतरभद्व्याधने जातिमद्व्यस्यमागो व्यर्थः चक्षुरादेरप्यनुमानतया
करणस्य मात्रस्यैव हेतुत्वमभ्यादित्यतस्त्वस्यैव्यादिभूत्वमिति नव्याः ।
वेद्यितु लिङ्गस्य कारणत्वे जगत् पञ्चानुमानतया तदितरामविद्या
कारणतया साक्षात्कारमेवानुमाग्यस्य तस्मैव व्याधीनि प्राहः ।
तदित्यस्य । कार्यमात्रं प्रत्यक्षकारणपरिमाणवद्व्याधनेषानुमितिका-
रणेतरत्वस्य प्रतीतिमोक्षप्रदायार्थमनेपि न ज्ञेयकानुमितौ परा-
मर्शस्यैव कारणत्वादिनि हिक् ॥

अथ अनुमानप्रामाण्यम् ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्रये ऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोक धूमादिदर्शनानन्तरं बह्व्यादिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च

अथ अनुमानप्रामाण्यम् ।

अनुमानप्रामाण्यं परोक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापयति अथेति । अनुमानमनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम् असद्वत्तयात्पुनरीतमनुमानमेव वा । संवादेन संवादाभिमानेन । सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य परमार्थमत्स्वलक्षणमात्रमाक्षिणाभ्यक्षेणानुल्लेखात् अथ यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः । अनुमानप्रामाण्ये च

अथ अनुमानप्रामाण्यम् ।

शैक्षस्यानुमानतः प्राप्तिरिति । तादृशेण यक्षवामसंवादाच्च अनुमानतः प्राप्तेति । अनुमानतः प्राप्तिरिति । तदभिमततयापि तथैव तादृश्याह धूमेति । अनुमानतः प्राप्तेः लक्षणिकत्वात्तत्त्वत्वात् । परमार्थिके धूमादिज्ञानेऽसतोऽनुमानतः प्राप्तेः सप्रमाणात् । अनुमितिकारणतया तद्वत्तया शैक्षान्तैर्यदेवाम्तरमिति मात्रं ॥ निर्विकल्पकसमानविषयकत्वरूपमपादस्य सम्भावनायासम्भवादाह सप्रमाणात्मानन्ति ॥ सप्रमाणात्तमेवाप्रमाणं सम्भावितस्थानं । अन्त इत्यत्रैव हेतुरनुगताकारस्यति । यद्विज्ञातुं ननु प्रमाणं । इत्यर्थः । अथ यक्षानुगताकारस्यानुल्लेखे

प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रामाण्यमिति ।
न । अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसा-
धर्म्यस्यानुमानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धत्रि-
पर्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययो-

तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः पुन-
रामप्रमाण्यान्नामसं प्रमाणमित्याह इतीत्यादि ॥ अप्रमाण-
साधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य

हेतुगर्भयोरप्यणमाह परमार्थत्वादि । परमार्थसत्त्वमेव लक्षणं
व्यापकं यस्य तन्मात्रसाक्षिणेत्यर्थः । परेषामभेदेनैव धर्मधर्मिमा-
धादिति भावः ॥ विकल्पद्वयेऽपि परस्परमेवाद्ध्यवहारप्रकारान्तरेण
संवादपदार्थं निरुच्यते । मध्यक्षेत्यादि । संभावितस्य [इत्यर्थ इ]-
त्यनुपपन्ने । तथा च संभावितस्याध्यक्षमूलकविकल्पोऽद्विषितस्या-
ध्यक्षमूलकविकल्पविविधकत्वकूपः संवादः संभावनायामस्त्येति
भावः । विकल्पममानविकल्पकत्वस्यानादिव्याप्तनामूलके यदशुद्धा-
दिविकल्पेऽनिप्रसक्तत्वादध्यक्षमूलकत्वेन विकल्पो विशेषितः ॥
समयादीनां क्षाममात्रस्यापयोगे तत्संभावनामहकारेणैव शब्दादे-
प्रामाण्यस्य इत उक्तं निर्णयेति । प्रादिना तात्पर्यनिर्णयादेः परि-
ग्रहः ॥ अप्रमाणसाधर्म्येण हेतुनायां चक्षुरादौ व्याभिचारादाह
प्रमाणेति । न चेन्द्रियत्वमिव व्याप्तिनिश्चयत्वमपि प्रमाणता-
प्रयोजकम् अतस्तत्सामान्यशून्यत्व पक्षे स्वरूपाभिद्धमिति धा-
व्यम् । गोरगोपाधीनामित्यादिप्रयोगोक्तकमेण कांचनपि व्याप्तिनि-
श्चयस्यामरमेव तत्त्वस्य प्रमाणताप्रयोजकरूपमवगादिनि भावः ॥

प्रत्यक्षत्वात् । अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य
प्रामण्याप्रामाण्ययोर्व्याघातश्च । अपिचानुमाना-
प्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तिः । प्रामाण्य-

साधर्म्यदर्शनस्य वा ॥ नन्वभिहितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भा-
वनां भावयति सम्भावनेनैव च बहुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह
अनुमानमिति । ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रा-
माण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयबाधाधीनतया प्रामाण्यं
सम्भाव्येतापि परन्तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति ॥
स्वत इति । न चानुगताकारासंस्पर्शिणि परमार्थसत्त्वलक्षणसाक्षि-
णि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं
मन्दिष्यते परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालोकानुगताकारे

मणिकृता लिङ्गस्यानुमानत्वनिरासात्तन्मते पूरयति साधर्म्यदर्शन-
स्येति ॥ अभिहितमेवेत्येवकारः संभावनामित्यनन्तर याव्यः । तथा
चाभिहितं यत्साधर्म्यदर्शनं प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वदर्शनरूपं त-
त्संभावनमनुमानेप्रामाण्यस्य संभावनामेवोत्पादयति तत्तदनुमितिम् ।
यतोनुमानेनैव तदप्रामाण्यसाधने व्याघातः स्यादिति भावः । बहुश
इति । तथा च परकीयसदेहादिकमपि संभाव्यैव तदुच्छेदाय शब्दः
प्रयोक्तव्य इति न द्वितीयोपि दोष इति भावः ॥ बाधदसत्स्या-
तिर्न व्यवस्थाप्यते तावदेव भ्रमजनकत्वरूपमप्रामाण्यं नोच्यते तस्याः
सिद्धौ तु भ्रममात्रस्यैवासत्स्यातिरूपत्वादानुमानं न प्रमाणमिति
वाक्यस्य भ्रमजनकत्वसिद्धावप्यनुमानस्य ॥ प्रामाण्यसिद्धिरित्या-
शयेनोक्तमापातत इति ॥ न चेति । याव्यमिति परेणान्वयः ।

स्यानुमेयत्वात् । स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संश-
यानुपपत्तेः ॥

व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते ।

सर्विकल्पक एवेति वाच्यम् । निर्विकल्पकस्य सम्मात्रावलम्बन-
त्वसंविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात् ॥

सर्वमिदं साते व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपाया-
भावादिसत आह व्याप्तीति ॥

सम्मात्रावलम्बनत्वम् सव्याधिपेयकत्वम् प्रामाण्यावगाहित्व [स-
द्विषयकत्वावगाहित्वम्] न च सम्मात्रावलम्बनत्वादेरपि स्वानतिरि-
क्तत्वादेनेनैव स्वग्रहसंभवः । तस्यास्तद्वदितंमूर्तिकत्वेनातिरिक्त-
त्वात् । संभावनया व्याप्यक्षनिष्ठस्य सम्मात्रावगाहित्वादेर्महे तेषा-
मप्रामाणिकत्वापत्तेः । संभावनामात्रस्यैवाप्रमात्यादिति भावः ॥

[इदम् अनुमानप्रामाण्यद्वयत्वादिकम् । व्याप्तिनिश्चये सतीति ।
व्याप्ति निश्चयत्वं प्रमाणाप्रयोजकरूपम् । तच्छून्यत्वे पक्षे नास्तीति
स्वरूपासिद्धानुमानप्रामाण्यं न साधयितुं शक्यत इति भावः ॥]

इति जगदीशतर्कालंकारविरचितानुमितिद्वाभितिविष्णुः ॥

(१) 'तान् एवमेव मह' (२) 'ए साध्यति' (३) इति श्रीजगदी-
शतर्कालंकारविरचितानुमानाधीनसिद्धिकामानुमानावगाहि सनाप्रम् ॥

चिन्तामणेः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः । न ताव-
दव्यभिचरितत्वम् । तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं
साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिका-

शिरोमणिकृतदीधित्याः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षणकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपाय-
प्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ॥
साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्देतावव्याप्तिमाश-
ङ्काह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृ-

जागदीश्याः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

समारब्धेति । समारब्धं यदनुमानप्रामाण्यपरीक्षणं तत्कार-
णीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तच्चिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूप-
णमित्यर्थः । तथा च प्रामाण्यव्यवस्थापनोपोद्धातसङ्गत्या व्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणमिति भावः । अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी एतद्वृ-
क्षत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः । इदं च येन रूपेण येन सम्यग्धेन च
साध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमाहृत्य । अ-
न्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलेपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो
घोष्यः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेष्याकाशादिहेतावव्याप्यमावादाह स-
द्देताविति । वृत्तिमद्देतावित्यर्थः ॥ ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववा-
नित्यर्थे साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यं साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्य-

चित्त्वमर्थः । कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह

फत्वात् न चावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात्साध्या-
भाववता सममेव तादात्म्येनान्वयविवक्षणात् वैयर्थ्यमिति वाच्यम्
तथा सति साध्यवद्भिन्नात्मको यो भवतुर्थं सम्यन्धी तदवृत्तित्व-
स्यैव सम्यक्त्वेन साध्याभावापदव्यर्थताधौष्यात् अतः सप्तमीसमास
समर्थं व्याचष्ट साध्यवद्भिन्न इति । तथा च साध्यवद्भिन्नस्या-
वृत्तावनन्वयाद्यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । साध्याभावे साध्यव-
द्भिन्नवृत्तिर्व्यतिशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यवत्सङ्गहार्थमेवेत्याशयः ।
साध्यवद्भिन्नवृत्तिद्रव्यत्वादिमिति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरसम्भवो वा
स्यात् अतः साध्याभावेति । न च कपिसयोगी एतद्वृक्षत्वादित्या-
देः सङ्गहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादायैव लक्षणमिदं कार्यम् त-
थाच साध्यवद्भिन्ने योभावस्तद्वृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात्साध्य-
पदं व्यर्थमिति वाच्यम् प्रतियोगिनाससर्गणं साध्यीयत्वेनैव साध्या-
भावस्य प्रवेशः न त्वभावत्वेनार्पति तद्वैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् ।
यस्तुतस्तु स्वप्रतियोगितायच्छेदकससर्गणं साध्यवद्भिन्ने वर्तते य-
साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन साध्यीयोऽभावस्तद्वृत्तित्वमर्थः । तथा
च साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्यानु-
क्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिससर्गणं बहुधादिम-
ताऽन्यस्मिन्पर्वतादौ वर्तते य-
समवायसम्बन्धाद्यवच्छिन्नबहुधाभा-
वस्तद्वति धूमादेः सत्त्वादव्याप्ति-
स्यादतस्तदुपात्तमिति न च । के-
चिन्तु व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्सयो-
गाद्यभावस्यैव द्रव्यगुणाद्यधिकरणभेदेन भेदो न तु गगनाद्यभावस्या-
पि मानाभावात् तथा च साध्यवद्भिन्नगगनाद्यभाववति धूमादेः स-
त्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः । तन्मन्दम् । गुणे गगनाद्यभावे गु-
णत्वादिसामानाधिकरण्यं न तु द्र-
ये गगनाद्यभावे तथात्वमित्यादि-
प्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वसामानाधिकरण्यतदभावयोर्वि-
रुद्धधर्मयोः सम्भवादिति दिक् । न च घटत्वं घटाकाशसयोगान्यतर-
त्वावच्छिन्नाभाववान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्ति-
साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त-

न्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठा-

साध्यवदिति । हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह
सकलेति । साकल्यं साध्याभाववति माध्ये च बोध्यम् । साध्याभावो

मानस्य गगनघटसंयोगात्मकस्य साध्याभावस्याधिकरणे गगनत्वहेतोः
सत्त्वादिति वाच्यम् । अमायाभावस्यातिरिक्तामते एवैतद्वृत्तिलक्षणा-
दिति भावः ॥ भिन्नत्वे इति । द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावतो भिन्नत्वे इत्यर्थः ।
मानाभावादिति । तथा चात्राव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंज्ञेतावव्याप्ति-
रिति भावः ॥ हेतोरिति । न च साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य
केवलान्ययित्वादसम्भय एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
यहिमान् गगनादित्यत्र अवृत्तिगगनादिहेतौ लक्षणसम्भयात् । तस्या-
संज्ञेतुतायाः स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्यपदस्य सिद्धि-
कर्मतत्त्वद्रव्यकिपरतया तत्तद्व्यवृत्तयच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधि-
करण्यरूपपर्यवसितार्थस्य द्रव्यं पृथिवीत्यादित्यादावेव लक्षणसम्भ-
याद्वन्धवती पृथिवीत्यादित्यादावव्याप्तिकथनमित्यपि वदन्ति ॥
ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं
तदा यहिमान्धूमादित्यादिसंज्ञेतावव्याप्तिः तत्रापि तत्तद्विपक्षावृत्ति-
त्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा
साध्यप्रतियोगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं
साध्याभाववतीति । तथा च साकल्यं न साध्याभावविशेषणमतो ना-
प्रसिद्धिरिति भावः [केचित्तु ननु धूमवान् यद्देरित्यादिव्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिः साध्याभाववद्यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वात्त आह
साध्याभाववतीत्याहुः] ॥ नन्वेवमपि साध्याभाववन्निखिलान्तर्गते म-
हानसादौ वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादौ नास्तीत्यव्याप्ति-
तादवस्थ्यमत आह साध्ये चेति । तथा च सपक्षो महानसादिर्न
सकलसाध्यस्याभाववान् इत्यदोषः । प्राश्नस्तु व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-

वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन विप-
क्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः । न
वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्देतावव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यक-
व्याप्यवृत्तिसद्देतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्ते-
र्धारणायाभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् । हेत्वभावोऽपि

धारणार्थं साध्याभाववति याधस्वविशेषणे दत्ते एव साध्ये या-
धत्तमव्याप्तिधारकतया सार्थकं भवतीत्यतः साध्याभाववत्येव साक-
ल्यं प्राग्योजयति साकल्यमित्यादिनेत्यवतारयन्ति । तन्मन्त्रमासाध्या-
भाववति साकल्यानुक्तावप्यतिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये साकल्यवि-
शेषणस्य प्रथमतः सार्थक्यसम्भवात् । अन्यथा गगनावृत्तिधर्मवान्
द्रव्यत्वादित्यादौ षट्स्थादिलक्षणतत्तत्साध्यव्यक्त्यभावयद्गुणादि-
निष्ठाभाप्रतियोगिनि द्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गादिति ध्येयम् [इत्थं च
प्रथमतः साध्ये साकल्यविशेषणोपादाने गुणत्वादेरपि संग्रहात्तद-
भाववान्न गुणादिः किं तु गगनमात्रं तत्र हेतोर्वृत्तित्वाभातिव्याप्तिः] ॥
ननु साध्यवत्यपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्यप्र-
तियोगिकाभावस्य सत्त्वादसम्भवः किं च सकलपदोत्तरनाम्ना
सकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववतोन्युपस्थापनात्तेन समं सकलपद-
स्य कर्मधारयोप्यनुपपन्न इत्यत आह साध्याभावो वेति । तथा च
साध्याभाववत्येव साकल्यं देयम् । न तु साध्येपीति भावः ॥ साध्या-
भाववति साकल्यप्रयोजनमाह तेनेति । विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः ॥
साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य वा विव-
क्षायाः फलमाह न वेति । एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्योक्ताव-
प्यव्याप्तिरग्रे स्यास्यतीत्याशयेन नानेत्युक्तम् [न चैकव्यक्तिसा-
ध्यकस्थलेपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायासम्भव एव सम्भवति
न त्वव्याप्तिरिति ध्याव्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशे-
षणेनैव तद्वारणसम्भवात्] ॥ अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयो-
ग्येतत्त्वादित्यादावित्यर्थः । यद्यप्यग्रे हेत्वभावस्यापि प्रतियोगि-

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः । तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् । तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नान्याप्तिः । न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभाव-

वैयधिकरणयावच्छिन्नस्यैव निवेशः करणीय इत्यव्याप्यवृत्तिहेतावप्यव्याप्तिः सम्मवाति । तथापि यथाश्रुतमूत्रस्य न तत्राव्याप्तिरित्योवेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः । व्यभिचारिणीति । एतद्वृत्तत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः । अभावद्वय इति । साध्याभावे हेत्यभावे चेत्यर्थः । अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं साध्यताघटकसम्यग्धनेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वम् । तेन धूमाद्यभावघतोप्ययः पिण्डादेः कालिकादिसम्यग्धनेन धूमादिमत्त्वेपि नातिव्याप्तिः । हेत्यभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धनेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितं वाच्यम् । तेनायमात्मा ज्ञानादित्यादौ साध्याभावघतो घटादेर्विषयतया हेत्यभावप्रतियोगिमत्त्वेपि नाव्याप्तिः ॥ हेत्यभावोपीति । अपिना साध्याभावसमुच्चयः । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि साध्याभावोपीत्येव क्रमानुरोधाद्वक्तुमुचितम् । अपिशब्दादेव हेत्यभावस्य लाभसम्भवान् । तथापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्यप्रेतनतत्पदेनानिर्दिष्टहेत्याभावपरामर्शसम्भवाद्धेत्वाभावप्रतियोगित्वं चेत्यभिधाने च ग्रन्थगौरवं स्यादिति त्वमभिधानम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति । प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्यग्धेनावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय । तेन हृदादौ कालिकादिसम्यग्धनेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसम्यग्धनेन सत्त्वेपि नाव्याप्तिः ॥ तत्प्रतियोगित्वं हेत्यभावप्रतियोगित्वम् । हेतुतावच्छेदकरूपेणेति । हेतुतावच्छेदकसम्यग्धनेत्यपि बोध्यम् । तेनात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववत्यात्मनि वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धनेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसम्यग्धावच्छिन्नद्रव्यत्वत्यावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः । न च हेतुतावच्छेदकसम्यग्धनेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्त्यैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात्

भावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा । केवलान्व-
यिन्यभावात् ॥

प्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा
तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वहित्वादी चाव्याप्ति-
स्तत्र हेत्वभावस्य बह्वपादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादन आह
साध्यवदिति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम् । नाहि भवति नीलो घटो घटान्य इति ॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविवक्षा इत्यर्थेति वाच्यम् । तथा
सति निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वहित्वादित्यादौ निर्वहित्वभेदमादायैव
लक्षणसम्भवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणव्याप्यलम्ब-
कतापत्तेरिति ध्येयम् ॥ हेतुभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिवैयधिकरण्यविवक्षाया फलमाह तेन द्रव्यत्वादाविति । अ-
न्यथा साध्याभाववति गुणादौ विशिष्टसत्ताभाषस्य सत्तारूपप्रति-
योगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । अत्र द्रव्यत्वस्य
साध्यतायां सकलसाध्याप्रसिद्धाभ्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारा-
दादिपदम् । तेन गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपसङ्गहः । द्रव्येतरासमवेतमात्र
या प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयम् ॥ हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभावप्रति-
योगित्वविवक्षाया फलमाह न वेति । सत्त्वादाविति । द्रव्यत्वादी
साध्ये इत्यनुवर्तते ॥ यत्रैकव्यक्तिकमिति । तथा च द्रव्य पृथिवीत्वा-
दित्यादावव्याप्ति तत्र सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । नन्वितोप्यस्वर-
सात्साध्यसामान्याभावस्यैव निवेशितत्वात्साध्ये साकल्यं न देय-
मेनेत्यत आह विपक्षो वेति । एकव्यक्तिक इत्यनुपपज्यते । तथा च
यत्रैकव्यक्तिरेव साध्याभाववती तत्र गगनावृत्तिधर्मवान् गगनान्य-
त्वादित्यादावव्याप्ति । साध्याभाववत साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । ननु
साध्यादिभेदेन व्याप्तिर्भेदाद्यत्रैक एव विपक्षस्तत्रत्यलक्षणे साध्या-

भाष्यमिति साकल्यविशेषणं न देयमशेषत्वरूपं वा साकल्यं निवेद्य-
मतो दोषान्तरमाह निर्धूमत्वव्याप्य इति । निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे य-
त्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्यन्तम् । निर्धूमत्व-
व्याप्यस्यापि स्नेहादेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे बहुव्ययभाष्यस्य व्यभि-
चारित्वादसद्ब्रह्मो न दोषायैत्यत उक्तम् तत्त्वेन साध्ये इति । निर्धूम-
त्वव्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थः । प्रत्येकमिति । तथा च हेत्वभाष्यस्य म-
हानसीयवन्हे साध्याभावप्रत्यक्षकलान्तर्गतपर्वताद्यवृत्तित्वादव्याप्ति-
रिति भावः । अत्र निरुक्तप्रतियोगिगैर्यधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभाव-
व्यापकतावच्छेदक निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नतद्धर्माव-
च्छिन्नाभावः य तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ तु नैव दोष इति ध्येयम् ॥
ननु साध्यव्यप्रतियोगिकान्यत्वस्य धूमादिमति सत्त्वादव्याप्तिरत-
आह अत्रेति । तथा च साध्यव्यप्रत्ययेन निरुद्धलक्षणयोपस्थापितस्य
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यप-
दार्थैकदेशेऽन्यत्वे तादात्म्येनान्ययात्साध्यवति च विशिष्टसाध्यव-
त्त्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदासत्त्वान्नाव्याप्तिः शुरुधर्मस्यावच्छेद-
कत्वोपगमाच्च द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वस्यविशिष्टद्रव्यत्वा-
वच्छिन्नमेदाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति भावः ॥ तद्धर्मविशिष्टरोधक-
पदसमभिध्याहृतेनान्यादिपदेनोपस्थापितेन्यत्वादौ तद्धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैव तादात्म्येनान्वयो न तु तद्धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ प्रमाणमाह न हीति । तथा च तादृ-
शव्युत्पत्त्यस्वीकारे नीलघटे घटप्रतियोगिकमेदसत्त्वान्नीलो घटो
घटान्य इत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः । अत्र च द्रव्य घटान्यादि-
स्याद्यप्रयोगात् यन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनान्यादिपदेन मेदो धोष्यते
तदवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् तत एव घटो घटान्य इत्यस्य
धारणसम्भवात् नीलघटस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावन-
मिति मन्तव्यम् । नीला घटो घटान्य इत्येव सम्यक् पाठः । तथैव प्रकृतो-
पयोगित्वसद्भवे । घटादन्य इति पाठस्तु साध्यवदन्येत्यत्र पञ्चमी-
समासे लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वस्य ससर्गमर्यादया मानमाहत्य कथं चित्सद्गमनीयः । घट-
पटो नेत्यादौ तु पटपदं मुख्यार्थपरमेव न तु प्रकृत इव पटत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकपरम् । निपातातिरिक्तस्थले एव नामार्थयोर्मेदा-

म्वयस्याव्युत्पन्नतया नम्रोपस्थापिते भेदे पटत्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वसंसर्गैव पटस्यान्वयसम्भवात् । पटत्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वं तु पटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति त्रितयमेव वि-
 शेष्यविशेषणभावापन्नं संसर्गः । न तु वस्तुगत्या पटत्वावच्छिन्नं प-
 रप्रतियोगित्वं तन्मात्रम् । पटो नेत्यत्र पटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभव-
 सिद्धत्वात् । अन्यथा प्रतियोगितान्यक्तिभिरेव तत्तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ
 पटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात् । मानाभावात् । अत एव केवला-
 न्वयिग्रन्थे घटिर्नास्तीत्यत्र घटित्वं तदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च
 संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयमप्युक्तम् । इत्थमेव च प्रमेयं नास्ति
 कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिशाब्दबोधानां संसर्गकोटायेव प्रतियोगि-
 तायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वम् । संसर्गप्रकारसाधा-
 रणविशेष्यविशेषणभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात् । अन्यथा स्वरूपस-
 म्यन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाऽल्लण्डतत्स-
 म्यन्धेन प्रमेयस्याभावे धर्मिण्यन्वयासम्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तेः । स-
 दुपरागेणाप्यसतः संसर्गमर्यादया भासत्यानङ्गीकारात् । क्लृप्तेन
 पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्यन्धेन चाभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन ता-
 दृशसम्यन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । पटत्वादेरन्वयितानव-
 च्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्यन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्ट-
 स्यान्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च । अन्यथा घटत्वमपि घटो नास्तीत्यादेः
 प्रमाणत्वापत्तेः । तत्तद्वद्वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्यन्धेन घटवि-
 शिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात् । एतेन सत्तासमवायिम्यपि
 गुणादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्ववत् घटत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगित्वसम्यन्धेन घटत्वावच्छिन्नवतोपि घटाद्यभावस्य न
 तादृशसम्यन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नवत्त्वमतः प्रमेयं नास्तीत्यादौ घटत्वा-
 वच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्यन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रम-
 त्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्न-
 प्रतियोगितासम्यन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षतया तथा-
 शाब्दस्यासम्भवादिति ध्येयम् । नीलो घटो नास्तीत्यादौ तु नीलघ-
 टत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव सं-
 सर्गः । न तु नीलत्वघटत्वादिप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगित्वम् । नीलपट-
 स्य पीतघटस्य बाधिरूपे तादृशप्रयोगापलापपत्तेः । नीलोपलक्षितस्य

घटत्वाग्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्व-
मेव तथा । संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तु तृतीयाविमर्शेनावच्छिन्न-
त्वमर्थः । संसर्गाभूतप्रतियोगितायां तद्वन्वयासम्भवात् । किं त्ववच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वम् । प्रतियोगित्वमात्रं वा । अवच्छिन्नत्वसंसर्गेण
संयोगादेः तत्रान्वयादेव विशिष्टलाभसम्भवात् । न चैवं संयोगेन
घटाभावस्यैव समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावतया समवायेन कपा-
ले घटो नास्तीति व्यवहारपक्षः । तृतीयान्तसममिव्याहारस्थले त-
दुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतया व्युत्पन्नत्वात् । समवायाव-
च्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभावस्य च कपाले विरहात् । अस्तु वा
घटत्वावच्छिन्नत्वस्यैव संयोगसम्यग्भाववच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगि-
त्वांशे संसर्गमर्यादयैव भानम् । तृतीयान्तसममिव्याहारस्य नियामक-
त्वाच्च नातिप्रसङ्गः । घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ तु लक्ष-
णयाधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकम् । घटपदं तात्पर्यग्राह-
कम् । अन्यथानधिकरणपदेनाधिकरणसामान्यमिन्नत्वोक्तौ भू-
तले तस्य बाधः स्यात् । न च घटान्वितस्यैवाधिकरणस्य भेदस्तत्र नञ्ना
बोधनीयः । समासान्तर्गतनञ्मात्रमुत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः ।
अन्यथा नीलाघटो घट इत्यादौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाग्रमयः
पट इत्यादौ च नीलग्रमेयान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत । यस्तु तत्सम्यग्धि-
कपदस्थले व्युत्पत्तिरिति चेद्व्याप्तं प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिक-
रणं भूतलमित्यादौ घटापन्नितस्यैवाधिकरणावेर्भेदो भासते अ-
न्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेपि घटस्य नाधिकरणं प्रतियोगिताया
नावच्छेदकमित्यादिरीत्या त्रिपदतत्पुरुषेण विशिष्टलाभसम्भवादिति
तु परमार्थः । पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधस्तु न शङ्खत्वाव-
च्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदक-
त्वात् । शङ्खवत्तया निश्चिते धर्मिण्यपि तादृशप्रयोगात् । परं तु
पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्व-
मवगाहते । नञ्नादिपदानां यद्दर्शयिष्येति एवैवावगाहिस्त्रोपस्थाप्या-
भावधर्मिकान्वययोधजनकत्वं तद्दर्शयिष्येति प्रतियोगितात्वेन प्र-
तियोगितासंसर्गकान्वययोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । इयांस्तु विशेषः य-
द्घटो नास्तीत्यादिशब्दे सांसर्गिकी प्रतियोगित्यावगाहिता प्रसि-
द्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन निरूपिता पीतः शङ्खो नास्ती-
त्यादौ तु पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनाप्रसिद्धेनैवेत्यादिकं
बहुतरमूहनीयम् ॥ इति जागदीशी पञ्चलक्षणी सम्पूर्णा ॥

चिन्तामणेः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्य-

शिरोमणिऋतदीधित्याः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधि-
करणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम्

जागदीश्याः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्य-
धैर्याधिकरण्यस्याधुत्तरलक्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्य-
मसमानाधिकरणं यस्येति । तत्त्वमिति परेणान्वयः । वह्निमात्रस्यैव व्य-
धिकरणतत्तद्धूमसमानाधिकरणत्वात् वह्निमान्धूमादित्यादाधव्या-
सेराह यदधिकरणेति । यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या
यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः । तत्तद्धूमाधिकरणन्तु
न वह्निसामान्यानधिकरणमतो नाव्याप्तिरिति भावः । ननु घटादि-
स्वरूपयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणं साध्याभूतधूमाद्यनधिकरणं सत्त्व-
क्तित्वानधिकरणत्वं बह्व्यदेरप्यतो धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिः
यद्यद्व्यक्त्यधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वो-
क्तौ तु महागौरवमत आह साध्यनिष्ठेति । साध्यनिष्ठाभावप्रतियो-
गित्वं सद्देतोः सत्त्वित्यतः सामानाधिकरण्यभाव उक्तः । न च
साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्यभावस्य अतियोगित्वं सामानाधि-
करण्य एव न तु बह्व्यदावित्यसद्देतावतिव्याप्तिः । साध्यनिष्ठा-
भावप्रतियोगिवृत्तित्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । य-
स्तुतः असामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाभाय इति य-

वैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयमपि साध्यान्-

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् तदन-
धिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
कत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
त्वव्यापकाभावप्रतियोग्याधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः ।

रमार्थः । [तदनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वं स्यादध्याधिकरणत्व-
सम्यग्धेन ग्राह्यम् तेन सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्यस्य सा-
मानाधिकरण्यमात्रनिष्ठतया साक्षात्सम्यग्धेन तदनधिकरणत्वस्य
व्यभिचारिसामान्ये सत्त्वेपि नातिव्याप्तिरिति तु नव्याः ।] न चैवं
द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः । सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्या-
प्यवृत्तिधेन साध्येऽसत्त्वात् । एतदस्वरसेनैव वा कल्पान्तरानुस-
रणादित्यपरे । नन्वेवमपि यद्विमान्धूमादित्यादिभिपमव्याप्तहेता-
वव्याप्तिः महानसीययन्निष्ठस्य पर्वतवृत्तिरथायभावस्य प्रतियो-
गिभूतं यदाधेयत्वं तन्निरूपके पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात् सा-
ध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ
च महागौरवमत आह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति । अत्राधेयत्वं साध्य-
ताद्यद्वकसम्यग्धेन ग्राह्यम् । तेन रूपयान्महाकालत्वादित्यादौ सम्यग्ध-
सामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादौ हेतोरवृत्तिधेपि नाति-
व्याप्तिः ॥ तद्वृत्तौ साध्यवद्भिन्नवृत्तौ ॥ ननु साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणवृत्तित्वमयदयं हेतुताम्रद्वकसम्यग्धेन धार्यमन्यथा यन्नि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपके स्यावयवे समवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्या-
प्यपत्तेः तथा च सत्ताचान्द्रव्यग्याद्भावेत्यादावव्याप्तिः साध्यनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपके जालादौ समवायेन संयोगेन वा वृत्त्यप्रसिद्धेः
किं च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानि-
रूपकगुणादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यत्र आह साध्य-
निष्ठेति । धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वन्हाद्यधिकरणत्वामा-
वसत्त्याह्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति । व्यापकत्वं तु प्रति-
योगिवैयधिकरण्याद्यदितमेव ग्राह्यम् । तेन संयोगेन वन्हाधिकरण-

तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वम् ॥ चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेकोक्त्या अनुद्य दूषयति तदुभयमपीति ।

त्वस्याध्याध्यवृत्तितया तदभावस्य तसायःपिण्डवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः । यन्हाधिकरणत्वगगनोभयत्वाध्वच्छिन्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्यपद्मातया च हेतुताधच्छेदकसम्यग्धावच्छिन्नयद्गर्भावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावात्तेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्वर्त्मयस्थमर्थः । तेन यन्निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ कालिकसम्यग्धेन धूमाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नाव्याप्तिः । न वा यन्हाधिकरणत्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः । न च हेतुताधच्छेदकसम्यग्धेन यद्गर्भावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेधिकरणत्वाभावपर्यन्तानुप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्यग्धेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । तादृशसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । अस्माकं तु तादृशसम्यग्धेन यद्हेतुसम्यग्धित्वं तस्य स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय लक्षणसम्भवात् । किं चाधिकरणत्वाप्रवेशे बह्वशादेः साध्यत्वे संयोगादिसम्यग्धेन रूपादिहेतावतिव्याप्स्यापत्तिः संयोगेन रूपाद्यभावस्य केषलाभ्ययितया बह्विनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः ॥ साध्यवद्भिन्नेति । अत्रापि साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावाप्रतियोग्याधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षो धोच्यः । तेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ भाव्याप्तिः ॥ ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमनुवादः स चाधासम्भवी साध्यं यदधिकरणानाधिकरणं तत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य च प्रागुक्तस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनावोधनादत आह चरमेति । तत्त्वाधिकरणत्वाभावे तत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्वैयर्थ्यप्रसम्भवीत्यत उक्तम् अनतिप्रयोजनकतयेति । तथा च प्रकृतलक्षणयाक्यस्य साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावे साध्यस्य

धिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्या-
नधिकरणाधिकरणे धूमे चासिद्धम् ॥

साध्येत्यादेः साध्यं यदाधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य
यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः ॥ तत्र केवलान्वयिनि साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणामसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च
एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकर-
णव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः कचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाप्ये । द्वि-
तीये च साध्यवैयधिकरण्ये यादे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतिपोगि-
ताको भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्सा-
ध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥ केचि-
न्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे

यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव एव च तात्पर्यात् प्रागभिप्रे-
तार्थस्य शब्दान्तरेणामिधानमेवानुवादः स चात्र सम्मयत्येवेति
भावः ॥ साध्यमित्यादि । साध्यानधिकरणेत्यादौ मध्यवर्तिनप्रो व्य-
त्यासेन चरमाधिकरणत्वांशेन सहान्वयादेव तत्त्वाम इत्याशयः ॥
केवलान्वयिनीति । अव्याप्तिरिति परेणान्वयः । अव्याप्तेर्हेतुमाह ।
साध्यनिष्ठेति । नानाव्यक्तिसाध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य
[अथ वा नानाव्यक्तिसाध्यकेनानासाध्यमाधेयके चेत्यर्थः] । तेन शब्द-
घान् गगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः ।
न्यूनतां परिहरति । कचिदिति । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादा-
वतिव्याप्तिरित्यर्थः । विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्येव तदवच्छि-
न्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः ॥ यत्किञ्चिदिति । साध्यवत्तत्त-
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः । नानाधिकरणसाध्यके इति । यत्र साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नाना तत्रेत्यर्थः । तेन कस्याश्चिदपि
यद्व्यक्त्येकानाधिकरणवृत्तित्वाविरहेऽपि न घनिह्माध्यकधूमाद्यसं-
ग्रहः । सर्वत्र केवलान्वयिनि तद्भिन्ने च ॥ सार्वभौममतमुत्पापयति

तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थः तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः

के चित्त्विति । हेत्वधिकरण इति । सप्तम्यर्थो वच्छेद्यत्वम् । तच्च साध्य-
वद्वृत्तित्वाभावेन्यतम् । तेनैवेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः ।
तस्य च साध्यवद्वृत्तित्वेन सहान्वयः । साध्यवत्त्वमपि येन सम्बन्धेन
येन रूपेण साध्यता तत्सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं बोध्यम् । तेन
समवायेन ध्वहेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टसत्यसाध्यके सत्त्वादौ ना-
तिव्याप्तिः । तदधिकरणभिन्नत्वमिति । तदत्यन्ताभायवत्त्वोक्तौ द्रव्यं
सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । गुणाद्यवच्छेद्यद्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव द्र-
व्यावच्छेदेन सत्तायामभावसत्त्वादतो मिश्रत्वपर्यन्तानुसरणम् । भे-
दस्तु नाव्याप्यवृत्तिः । तदव्याप्यवृत्तिर्ये तु तादृशवृत्तिर्यामावयती
यावती व्यक्तिस्तत्तद्देवकूटवत्त्वं यत्कव्यमिति भावः । हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरण इत्यस्य फलमाह स्वावयवे संयोगेनेति । अवृ-
त्तावपि न क्षतिरित्यन्वयः । तथा च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरण-
त्वाप्रवेशे स्वावयवावच्छेदेन धूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्बहि-
मान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न पुनरसम्भवः । इदं याच्यं हेयत्वादि-
त्यादिकैवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिति भावः । अत्र चोत्पत्तिकाला-
वच्छिन्ने घटे पृथिवीत्ये रूपवद्वृत्तित्वं नेत्यादिप्रतीत्या घटाद्यवच्छे-
देन पृथिवीत्यादौ रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठ-
मवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ब्राह्मम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्यादित्यादौ
नाव्याप्तिः । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति
ध्येयम् । तेनैवेत्यस्य फलमाह वह्निमति च समवायेनेति । हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वानुक्तौ सम्बन्धसामान्येन हे-
त्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावा न निवेदयः ।
साधनाधिकरणाद्यवच्छेद्यतादृशभावस्याप्रसिद्धेः । किं तु यत्कि-
चित्सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वामाद्यः प्रवेशनीयः । तथा च हेत्व-
धिकरणपर्यन्ताद्यवच्छेदेन धूमादौ वह्निमत्समवेत्तत्वाद्यभावसत्त्वाद-
सम्भव एव स्यात् यदि तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रवेशो न
स्यादिति भावः । ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यव-

तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु

धद्वृत्तित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणमिदमसम्भवि तदधि-
करणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वह्निमत्पर्वत-
संयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेद्यत्वादत् आह तादृशाभाव-
श्चेति । हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावश्चेत्यर्थः । स-
म्बन्धान्तरेण हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन । तथा च हेतुम-
त्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं
पर्वतीयरूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः । यद्यपि रूपादौ वह्निम-
त्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं
भावाभावायोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवाप्यच्छेदकभेदस्वीकारादित्यप्रसिद्धिं ता-
दृश्यस्य न च महानसादिसंयुक्ते कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतादि-
निष्ठघटादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्वतावच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोष
इति वाच्यम् इत्यमपि एतद्रूपधानेतद्रसादित्यादायेतद्रसाधिक-
रणावच्छेदेन एतद्रूपधातुसमवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्बारत्वात् । तथापि
पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या व्या-
प्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारादित्यमभिधानम् । हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं
तदन्यत्वे वा ग्रन्थतात्पर्यम् तथा च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वास्तत्त्वेपि
साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य तस्याधिकरणत्वमादायैव लक्षणस-
ङ्गतिः । न च यस्तुगत्या साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिक-
रणं हेत्वधिकरणं तदग्न्यत्वोक्तौ वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वाध-
यधावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणतायाः
साधनवत्पर्वतादौ सत्त्वात् साध्यवद्वृत्तित्वमावविशिष्टव्यक्ति-
त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु वह्निमान् धूमादिदं
वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रैवासम्भवः साध्यवदसंयुक्तत्वादिवि-
शिष्टतत्तद्रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया [प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नायाः प्रति-
योगिताया इव] तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः केवलस्यातिप्रस-
ङ्ग एव विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति
वाच्यम् । सार्वभौमानां मते प्रतियोगिताया इवाधिकरणताया अपि

व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वम् सत्ता-
यां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् न चैवं गुणक-
र्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्, अनति-

शुरुधर्मावच्छेद्यत्वोपगमात् । अन्यथा समवेतत्वत्वादि कमपेक्ष्य सत्ता-
यत्समवेतत्वत्वस्य शुरुतया साध्यवद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावाप्रसिद्ध्या सत्तायान्द्रव्यत्वादित्यादाय व्याप्तिप्रसङ्गात् । ननु
साध्यसमानाधिकरण्यमतो न तदभाषयस्त्वमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह व्यभिचारिणस्त्विति । तादृशी-
ति । हेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः । तादृशाभाववत्त्वं साध्यव-
द्बृत्तित्वत्वाभाषयस्त्वम् । अत्रैवानुभवं प्रमाणयति सत्तायामित्यादि । एवं
सत्तायामपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहे । विशिष्टसत्त्व इति । वि-
शिष्टसत्त्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः । यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशि-
ष्टसत्ताव्यक्तावध्याप्याशङ्कायामुत्तरग्रन्थेन तदनिरासादसङ्गत्याप-
त्तेः । अतिरिक्तत्वादिति । विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादित्यर्थः ।
तथा च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः । उभयत्वमपि
एकविशिष्टापरत्वमेव । तन्नातिरिक्तमेव । नातः स्पर्शवान् मूर्तत्वभूत-
त्वोभयस्मादित्यादाय व्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकवि-
शिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसत्तादिहेतौ नाव्याप्तिः
न च धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्यतीयादिधूमे वह्निमत्समु-
क्तत्वाभावस्य चालनीम्यायेन सत्त्वादव्याप्तिः महानसादेरपि कालि-
कादिसम्बन्धेन पर्यतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवद्बृत्तित्वत्वाभा-
षयत्तायामवच्छेदकत्वादिति चाख्यम् स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्य-
साध्यवद्बृत्तित्वत्वाभाववद्बृत्तिधर्मवत्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य तत्तद्व-
मत्वधर्ममादायैव धूमादौ लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतावच्छेद-
कत्वेपि क्षत्यभावात् । तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् तत् एवाव्याप्ति-
धारणसम्भवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशे गौरवम् ।
असमयो या । विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः । एवं धूमत्वादेव्या-
प्यतानवच्छेदकत्वे तादृप्येण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यादित्याश-

रिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात्
केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः । त-

यः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणो विशिष्टस-
त्तावानिति प्रतीत्यभावे एव मानम् गुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिक-
रणत्वविरहादेव तादृशप्रतीत्यसम्भवात् न च विशिष्टनिरूपितमधि-
करणत्वं यद्यतिरिक्तं तदा विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तु विशिष्टाधिकर-
णतायाः क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात् किं च विशिष्टस्या-
तिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न
सत्तावदिति प्रत्ययप्रसङ्गः सत्ताभावबुद्धिं प्रति सत्तानिश्चयस्यैव
विरोधितया तदसत्त्वात् स्वातन्त्र्येण विरोधितान्तरकल्पने गौर-
वात् एवं विशेषणविशेष्योभयग्राहकसामग्रीविरहेऽपि विशिष्टग्रहप्र-
सङ्गः तदुभयग्राहकसामान्या विशिष्टस्य ग्रहे हेतुत्वकल्पनेऽपि गौर-
वान्तरं स्फुटमेवेत्यत आह अनतिरिक्तत्वे त्विति । गुरवस्तु विशिष्टस्या-
तिरिक्तत्वादिति प्रमथस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वा-
दित्यर्थः तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुत्वधिकरणावच्छेदेन ता-
दृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि निवेद्यमतो नाव्याप्तिरित्याशयः ननु वि-
शिष्टाधिकरणत्वं यदि नातिरिक्तं विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतेः प्र-
त्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः अन्यथा विशेष-
णाभावनिरणयदशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्रतीत्यापत्तेः विशिष्टस-
त्ताबुद्धौ विशेषणाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतियन्धकतायाः स्वातन्त्र्येण
कल्पनापातादित्युच्यते तदाप्याह अनतिरिक्तत्वे त्वितीति प्राहुः ।
विशेषणेति । विशेषणं गुणकर्मान्यत्वं विशेष्यं सत्ता । तयोः समा-
नाधिकरण्यात्मकसम्बन्धस्यैवेत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन तस्य व्यभि-
चारित्वादाह परम्परयेति । अवच्छेदकताण्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः ।
सत्त्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्ये एव सामानाधिकरण्यमिति प्रतीत्याव-
च्छेदकतासम्बन्धेन तदुभयसामानाधिकरण्यस्य द्रव्य एव सत्त्वाश्र-
यमिचार इति भावः । नन्वेवं ज्ञेयत्वाधिकरणपटाद्यवच्छेदेन वा-
च्यत्वयद्वृत्तित्वाभावस्य पटीयरूपादावेव सत्त्वात्तदधिकरणमिन्द्र-

चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि
द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिरन्तत्तानि-
ष्टद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवच्छेदकत्वाभावं परम्परासम्बन्धेन सा

त्वमस्त्येव ज्ञेयत्वादिहेतोरित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसङ्ग-
तमत आह केवलान्वयिनीति । द्वितीयेति । तत्र साध्यवद्भिन्नस्या-
प्रसिद्धत्वादिति भावः । यद्यपीदं याच्य प्रमेयादित्यादौ तादा-
त्म्येन केवलान्वयिनि प्रथमलक्षणव्याप्ति सम्भवति प्रमेयावच्छे-
देन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वविरहिणोऽप्रसिद्धे न च घटाद्य-
च्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहो घटत्वादौ सुलभः तथा सति
घटस्य घटे न वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः । तथापि स्वाधिकरणनिरु-
पितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाभावात् लक्षणघटक-
इत्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानम् । स्वपदस्य तत्तत्साधनं यत्किं
परतया तादात्म्येन पटात्मकहेत्यधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरुपितता-
दात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वाभावेन पटावच्छेदेन पटत्वादा-
येव प्रसिद्धे । वस्तुतस्तु केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रति-
योगित्वमात्रम् । न त्ववच्छेदकगर्भम् । तथा च तादात्म्येन किञ्चिद-
पि प्रमेयं न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणे एव तादृशकवलान्वयि-
न्यव्याप्तिसम्भवात् यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् । नव्यास्तु
केवलान्वयिनि चाप्यस्ति केवलान्वयिसामान्येऽप्यन्तरभिधान-
द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः प्रथमलक्षणे यत्किञ्चित्केवलान्वयि-
नि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावध्याप्तावपि न क्षतिरित्याहुः ॥ सत्ता-
या गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिः सत्तानिष्टद्रव्य-
त्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावः गुणादावप्यग्राहते इत्यत्र
समानाकारकप्रतीतिं दृष्टान्नयाति द्रव्यत्वे गुण इति । न तूतप्रती-
तेर्गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वं पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः ।
गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदक-
त्वासम्भवात् । किं तु द्रव्यत्वं निष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यं
तदवच्छेदकत्वाभाव एव गुणे विषय इति तद्वदियमपि इति भावः ।

मानाधिकरण्यस्य वा अपात्रं गुणेऽवगाहते । न तु सत्तायामेव द्रव्य-
वृत्तित्वाभावः । सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न
सत्तावृत्तिरेत्यादिसर्वजनसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् । बाधकाभावाच्च
संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयरेकत्र सिद्धिः ।

अवच्छेदकत्वाभावमिति प्रात्यक्षिकप्रत्ययामिप्रायेणेदम् । सत्तायां गुणे
न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिशाब्दस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थाप-
कपदान्तरविरहात्तदभावस्य गुणादौ बोधयितुमशक्यत्वात् । किन्तु
सत्तानिष्ठं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणायच्छेद्यमित्याकार एव
तत्र बोधः । गुणादावित्यत्र सप्तम्यर्थस्य नञर्थेऽभ्ययादिति ध्येयम् ।
नन्वेवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं
विरुध्येत सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वाप्र-
सिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिश्च स्याद्-
त आह परम्परसम्बन्धेनेति । निरूपकताप्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्य-
र्थः । न त्ववच्छेदकताप्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा सति सत्तायां
द्रव्ये न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिप्रसङ्गात् । सामा-
नाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया कुत्राप्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तस्या-
सत्त्वात् ॥ ॥ त्विति । तथा च द्रव्यं सत्तादित्यादायतिध्यासिरिति
भावः ॥ ननु कदाह्यन्तस्थले बाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोस्तु प्रती-
तेर्विषयः प्रकृते तु साक्षात्सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वे न
किञ्चिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह सत्ता नेति । तथा च स-
त्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वधीस्तत्र न
स्यादिति भावः । ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति तद्वज्रेदो-
प्यव्याप्यवृत्तिर्थाव्यः तथा च द्रव्यगुणात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः
सत्तायां समवेशात्कुतो विरोध इत्यत आह द्रव्यवृत्तित्वाभाव
इति ॥ नन्वेवं मूले न कपिसंयोगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगा-
भावोपि न सिद्धेत् तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मू-
लेवगाहनसम्भवादत आह बाधकाभावादिति । कपिसंयोगाभा-
वो न वृक्षवृत्तित्वादिप्रत्ययस्यासम्भवादिति भावः ॥ ननु द्रव्यवृत्ति-

अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च । तत्र सामा-
नाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेनासिद्धेः । न च तदभाववद्बृ-
त्तित्वेन तत्र तदनुमेयम् । तद्बृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् । किञ्च
इदमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतार्या-स-
ङ्गेतावव्याप्तिः । तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन
साध्यवद्बृत्तित्वस्य विरहिणाऽप्रसिद्धेः ॥

त्याभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्तिरिति व्याप्ति-
गुणायच्छेदेन सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययात् एकशेषस्य कर्तुमशक्य-
त्वादतो दोषान्तरमाह अतीन्द्रियेति । मनस्त्ववद्बृत्तित्वावित्यादावित्य-
र्थः ॥ तत्र अतीन्द्रियसाध्यके अतीन्द्रियान्मेतौ ॥ ननु प्रत्यक्षासम्भ-
वेऽप्यनुसृतं मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वभाववद्बृत्ति-
त्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्र सामानाधिकरण्याभावः से-
त्स्यतीत्यत आह न चेति ॥ तद्बृत्तीति । साध्यवद्बृत्तिभिन्नत्व-
स्येत्यर्थः । तथा चोक्तानुमाने मनस्त्ववद्बृत्तिभिन्नत्वमुपाधिः । तस्य
च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ
ग्राह्यभावेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु साध्यवद्बृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छि-
न्नमेदंकूट उपाधिर्योध्यः ॥ ननु कोपाध्यप्रतिसन्धानदृष्टायामुक्तानु-
मानादेव साध्यवद्बृत्तित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति अन्यथा व्या-
प्यन्तरस्यापि तत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह किञ्चेदमित्यादि । तथा
च कालो गोमात्रं गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेताव-
व्याप्तिः । कालिकसम्बन्धेन हेतुमति महाकाले तेन सम्बन्धेन का-
लवृत्तित्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वात् । न च कालावच्छेदेन गगनादा-
थेव साध्यवद्बृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः । कालस्य गगनाद्यनधिकर-
णत्वेन तन्निष्ठवृत्तित्वाभावे कालावच्छेद्यत्वासम्भवात् । कालिकस-
म्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वस्वीकाराच्चाप्यद्यपि गोत्वाद्यधिकरणतत्तत्क्ष-
णायच्छेदेन कालवृत्तित्वाभावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीने तत्तत्क्षणगो-
चरस्थाने प्रसिद्धिः तत्तत्क्षणस्यापि विषयतया स्वविषयकज्ञानाधि-

करणतया तन्निष्ठतादृशवृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वसम्भवात् ।
तथापि महाकाल एव कालिकसम्बन्धेनाधिकरणम् उपाधीनां तत्त-
द्वृत्तितायामवच्छेदकत्वमात्रमिति प्राचीनसिद्धान्तमनुसृत्येदम् ।
महाकालनिरूपितविशेषणतया वा हेतावव्याप्तिर्द्रष्टव्या । इदमि-
दानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषणतायां यो विशेषस्तेन हे-
तुतायामिति व्याख्यया तादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः । सामान्यत एव
विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति मते नानुपपत्तिगन्धोपि । स-
णानां स्वसमानकालीनविषयतयाप्यधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने
साध्यवद्वृत्ति-वामावप्रसिद्ध्यमम्भवादिति ध्येयम् । अत्र हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धेन स्वार्थिकरणे स्वनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य विषयज्ञायां न कोपि दोषः साधनी-
भूतगोत्वाधिकरणमहाकालावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसम्ब-
न्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य घटादिवैय प्रसिद्धत्वात् सा-
ध्यसामानाधिकरण्यत्वं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदहेतुवृत्ति-
काल्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वं वा विषयित्वम्
इत्थं च वाच्य प्रमेयादित्यादौ प्रमेय-यत्कीनां भेदेऽपि न व्या-
प्तेर्भेद इत्यस्मद्गुरुचरणाः । कंचितु स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्ति-
त्वं हेत्वधिकरणावच्छेदतदभावाधिकरणभिन्नत्वमित्यर्थः तादृशा-
भावाधिकरणत्व सङ्केतुभ्यले स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्या-
प्तिरित्याहुः । साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्ये यन्निष्ठत्वय-
दधिकरणावच्छेदत्वोभयामावस्तत्त्वं व्याप्तिः पर्यवस्यरूपनिष्ठं यत्प-
र्यतावच्छेद्यं बहिमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तद्धूमनिष्ठं यच्च
धूमनिष्ठं न तद्धूमाधिकरणावच्छेदमधिकरणभेदेन तस्य नानात्वा-
त् अन्यथा पर्यते तदीयरूपे न बहिमत्संयुक्तत्वमिति यत्पर्यते
धूमे न बहिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः अतो बहिमान्धूमादि-
त्यादौ नाव्याप्तिः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदक वास्वीकारे तु तादृशाभावा-
धिकरणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेदत्वसामान्याभावस्तत्त्वमित्ये-
व वाच्यमित्यादिकं पुनरुद्धरत्वावुपेक्षितम् । वाच्यत्वादिसाध्यके
तादान्येन हेतावव्याप्तिश्च । वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धे । एतेन
सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मण
इव कर्मसत्त्वयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते अन्यथा इदानीं

सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः एतत्कालस्य
 कर्मानतिरेकात् एवं च यदेतुव्यक्त्यधिकरणीयहेतुतावच्छेदकम-
 भ्यन्धे साध्यवद्वृत्तित्वामावावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमित्यर्थः कालो
 गोमान् गोत्यादित्यादौ कालवृत्तित्वामावावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वा-
 दिनिष्ठात्मसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसम्ब-
 न्धे विरहाभ्याम्याप्तिरित्यपि निरस्तमिति सङ्क्षेपः ॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणद्वयविवरणं समाप्तम् ॥

चिन्तामणेः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्य-
त्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-

शिरोमणिकृतदीधित्याः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

समवायितयेति । वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा वक्ष्यते । घ-
टादिनमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावा-
नाम् अभावत्वेन भावानां बहिर्वत्वेन निर्वहो अदृष्टिमात्रदृष्टिग-

जागदीश्याः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

मन्वीश्वरेच्छारूपस्य धाच्यत्वस्य गुणत्वादिसमवायित्यात् समवा-
यित्वं न तद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह वाच्यत्वमिति । अस्माच्छ-
ब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थान्तरं वा धाच्यत्वम् ।
न तु तादृशेच्छामात्रमतिप्रसक्तत्वात् । तच्च ॥ कस्यापि समवायीति
भावः । समवायितयेति मूलस्य समवायिकारणतयेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥
मन्विद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावरूपस्य सा-
ध्याभावस्य प्रसिद्धापि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादिकेचलान्वयिनि
तदप्रसिद्धेरनुद्धारात् मूलस्य न्यूनत्वमत आह प्रमेयेति । भावत्वेना-
भावानामभावः सर्वत्र सुलभ इत्यन्वयः । ननु भावत्वेनाभावो नास्ती-
ति प्रतीतिरभावस्यैवामावत्वेन भावो नास्तीति प्रतीतिर्भाष्यस्यैव
प्रतियोगित्वमवगाहते न चैतावता प्रमेयमात्रप्रतियोगिकामावसि-
द्धिरत आह बहिर्वत्वेनेति । बहिर्वत्वेन निर्वहो सर्वेषामभावः सुलभ इति
योजना । ननु जले बहिर्वत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिर्वह्निमात्रप्रतियो-

तियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् न चैवं घट एव
व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
ववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तादृ-
शो घट इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्या-

गनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्याञ्च सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः
मुलभः ॥ ननु परिभाषिकमेवाव्याभिचरितत्वं तथाहि यत्समाना-

गिकामाद्यमवगाहते न तु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकं वह्निमिति तादृ-
शप्रतीत्यनुत्पत्त्या वह्निप्रतियोगिकामाद्यावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत्
आह भवृत्तीति । तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेय-
सामान्यप्रतियोगिकामावसिद्धिः । न हि तत्रापि गगनमात्रप्रतियोगि-
कत्वं नास्तीति इति धर्तुं शक्यतं । यिनिगमनाभावेन प्रमेयमात्रप्रति-
योगिकत्वावगाहने याधकामायात् । कालिकसम्यग्धेन गगनत्वादिवि-
शिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः सम्भवतीत्यत उक्तम् भवृत्तिमात्र-
वृत्तीति । तथा च यादृशसम्यग्धेन गगनत्वादेर्वृत्तिमद्वृत्तित्वं तादृश-
सम्यग्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताको गगनत्वादिना प्रमेय-
सामान्याभावो याच्य इति भावः । ननु कालिकसम्यग्धेन प्रमेयसा-
ध्यके तेन सम्यग्धेन साध्याभावस्यैव प्रसिद्धिः कार्या सा च का-
लिकसम्यग्धेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या न सम्भवति त-
त्सम्यग्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वमते तादृशप्रतीतिर्गगनप्रतियोगिकत्वाव-
गाहितयोपपत्तौ प्रमेयान्तरप्रतियोगिकत्वे मानाभावादत् आह विरु-
द्धेति । तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निखिलप्रमेयप्र-
तियोगिकस्तत्राप्यभावः सुलभ इति भावः । इदमुपलक्षणमासंयोगादि-
सम्यग्धेन घटत्वादिकमपि प्रमेयव्ययद्वृत्ति इति तत्सम्यग्धेन घटत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोपि बोध्यः ॥ अप्रसिद्धि-
दोषस्यापि सत्यान्मूले प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिदोषान्तरं किमिदमुपा-
॥ समनलद्वयगारायमाशङ्कने नन्विति । परिभाषिकमेवेत्येवकारेण

न व्यभिचारोऽव्यभिचार इति योगार्थो व्ययच्छिद्यते । अव्यभिच-
रित्वमिति । अथेदं धाव्यमित्यादिग्रन्थाभिप्रेतमिति शेषः । तथा च
न चैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचरित्वेनालक्ष्य-
ताप्रदर्शनपरत्वात् पूर्वमूलासङ्गतिरिति ध्येयम् । यदित्यादि । अथ य-
त्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकास्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदन्त-
र्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिक-
रणे केनापि सम्बन्धेनावृत्तिरित्याद्यमात्रमाहानादित्यादायव्याप्तिरत-
स्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । न चात्रमत्याधमायोपि समा-
नकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः । तथापि च सम्ब-
न्धानां वृत्त्यनियामकरत्वात् । कचिदपि तेन सम्बन्धेन वृत्तिर्याप्रतीतेः ।
इत्थं च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतव्य-
धिकरणाधेयत्वं प्राप्नुमः । तेनारमत्वाधमावस्यापि हेत्वधिकरणसम्ब-
न्धित्याभ्योक्तदोषतादयस्थम् । न च हेतुसमानाधिकरणा इ-
त्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः स्वयिशिष्ट-
यद्भवावच्छिन्नहेतव्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्त-
द्धर्मव्यमित्येष कुतो लक्षणं न कृतमिति धाव्यम् । द्रव्यमात्मत्यादि-
स्यादौ महाकाले साध्यसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य
स्वयिशिष्टहेतव्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् । [वैशिकविशे-
षणतासम्बन्धेन साध्यधिकरणवृत्तित्येकौ च गौरवात् यस्तुतो द्रव्यं
संज्ञायद्वा आरमत्वादित्यादायव्याप्तिः । पृथिव्यन्यस्वयिशिष्टद्रव्यत्वा-
भाषस्य गुणान्यस्वयिशिष्टभूताभाषस्य चाद्वैशिकविशेषणतया साध्य-
समानाधिकरणस्य केनापि संबन्धेन हेत्वधिकरणेऽन्तर्गतात् ।] यत्तु
यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरणास्त-
स्वमित्येषास्तु लक्षणं स्वम्वप्रतियोगिसमानाधिकरणस्य प्रवेशोपीजा-
भावादिति तमुक्तम् । तथा सति यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः
साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्बन्धे साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः । त-
न्मात्रोक्तौ च विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रामाण्यं लक्षणसम्भवे
प्रतियोग्यवृत्तिश्रेण्यादेरवतारकव्यानुपपत्तिः । यदपि यत्समानाधिक-
रणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः ।

धिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तस्यैव सर्वत्र

यावन्तोऽभावाः वैशिष्ट्यविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणान्तर्भावे गौरवात् हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तदयोगोल्कान्यत्राभाषस्यैव वैशिष्ट्यविशेषणतयोभयवृत्तित्याभावाद्धूमयान्वहेरित्यादायतिव्याप्तिविरहादिति तन्मन्वम् । हेतुसमानाधिकरणस्य यद्विसयोगाद्यात्मकाभाषस्य वैशिष्ट्यविशेषणतयोभयवृत्तित्त्वविरहणं यद्विमान्धुमादित्यादायव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च भाषमिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभाषस्य प्रवेशाद्वैव दोषः । तद्वदभिन्नघटत्वादित्यादायानव्याप्त्यापत्तिः । तद्वदभिन्नघटत्वाद्यभाषस्य तद्वदभ्यादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् । पटत्वादिना तद्वदभिन्नत्वानुपपत्त्या चोभयवृत्तत्वादिति । [अत्र च हेतुसमानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणाधिकारकसम्यग्धेनोभयवृत्तयस्तत्त्वमिति कृतं न काप्यनुपपत्तिरित्यल पल्लवितेन ।] अत्र च यत्पदं यद्वर्मावच्छिन्नपरम् । अत्रे च तत्त्वमित्यस्य हेतुनायच्छेदकीभूततद्वर्मवत्त्वामत्यवार्थः । तेन सकलधूमव्यक्त्यनुगताया यद्विद्व्याप्तनालाभः । न वा ज्ञानवाग्मनोऽन्यत्वे सति आत्ममनसयागादित्यादौ मनसि हेतुसमानाधिकरणस्यात्मप्रसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुताधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः । यस्तु द्रव्यगुणकर्मन्यत्वसति सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभाषस्यातथात्वादव्याप्तिरनो यत्पदस्य यद्वर्मावच्छिन्नपरत्वमिति तत्र । द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धनं स्वविशिष्टयद्वेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुताधिकरणं अन्यद्रव्यादि तदयच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्तत्त्वव्याप्तिविरहात् । साध्यतेत्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिप्रामाण्यप्रतियोगितानवच्छेदिका यद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता तादृशमात्रा इत्यर्थः । अत्र च विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तावच्छिन्नाभाषस्यैव सत्तास्वरूपसाध्यव्या-

पकतायच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य स्थायिनिष्ठहेत्यधिकरणाप-
च्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतायच्छे-
दकावच्छिन्नेति । तथा च द्रव्यत्वाद्यभावस्यैव निरुक्तयायदन्तर्ग-
तस्यातयात्वात्प्रतिव्याप्तिः । साध्यत्वं चात्र साध्यतायच्छेदकस-
म्वन्धेन निवेद्यम् । तेन यस्तुमात्रस्यैव विषयतासम्वन्धेन ज्ञानयत्वा-
द्भेदत्वादिना वाच्यत्वाभावात्स्यैव साध्यतायच्छेदकावच्छिन्नस्याप-
कतायच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेऽपि समवायेन ज्ञानस्य साध्य-
त्वे द्र-
व्यत्वादिहेतौ नातिप्रसङ्गः । समवायसम्वन्धावच्छिन्नज्ञानवन्निष्ठा-
भावप्रतियोगिनानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्याभावाभावात्स्यैव प्र-
तियोगिसामानाधिकरणत्वात् । अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः । तेन साध्यवन्मात्र एव समवायि-
त्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावात्सत्त्वेऽपि न सा-
ध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावात्प्रसि-
द्धिः । इत्थं च तत्सम्वन्धेन व्यावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितायच्छेदको यो यस्तदन्यत्वे सति तत्सम्वन्धावच्छिन्ना-
धेयतायच्छेदकत्वरूपतासम्वन्धेन साध्यव्यापकतायच्छेदकत्वं नि-
रुक्त्य तादृशव्यापकतायच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता तादृशाभा-
वाः प्रवेदनीयाः । न च तत्सम्वन्धावच्छिन्नाधेयतेत्यादिकं व्यर्थम् ।
द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितायामपि सयोगसम्वन्धेन बहुधादिव्याप-
कतायच्छेदकत्वापत्त्या यायदन्तर्गतस्य तत्सम्वन्धेन द्रव्यत्वाद्यभा-
वस्य साध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगादिसम्वन्धेन प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यात्प्रसिद्ध्या सदेतुमात्र एवासम्भवस्य कारणार्थं तदुपादा-
नात् । सयोगसम्वन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वादायसत्त्वेन द्रव्य-
त्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयतानवच्छेदकत्वात् । तत्सम्वन्धेन
स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं च तत्सम्वन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसा-
मान्यभेदः । तेन बहुधादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणग-
ततोमयभेदस्य घटत्वादिना बहुधादिनिष्ठप्रतियोगिवावच्छिन्नाधि-
करणभेदस्य च बहुधादिसाध्यवति सत्त्वेऽपि न क्षतिः । अप्राभावा इति
स्वरूपकथनम् । यस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्सम्वन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव न-सम्वन्धेन
साध्यव्यापकतायच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वम-

वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्यावत्त्वोपादानम् अत एव भूतत्वम्-

भावस्य स्वरूपसम्बन्धेन प्राह्यम् । तेन स्पन्दः कालत्यादित्यादौ
 स्पन्दत्याद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवति घृष्ट्या यावदन-
 स्तगंतत्यात् समवायिन्धेन वाच्यत्वाद्यभावस्य च तादृशप्रतियो-
 गिसमानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । इत्थं च जातिसामान्याभा-
 यादंरपि बहुधाविध्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादिस्थरूपस्य
 हेतुसमानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावात्मकप्रतियोग्यसमा-
 नाधिकरणत्वाद्सम्भवात्प्राप्तिरतोऽभावा इत्युक्तम् । भावभिन्ना इति च
 सदर्थः । यथा च सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वघटितायां व्या-
 पकतायां न दोषस्तथात्र प्रपञ्चयिष्यते । नव्यास्तु साध्यतावच्छेद-
 केत्यादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानि यावन्ति तत्प्र-
 त्येकवृत्तिवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थः न चैकमात्रवृत्तिसाध्यकसंज्ञेता-
 यव्याप्तिः तत्र यावत्स्वस्यानुपादेयत्वात् शब्दैक्यस्याकिञ्चिन्करत्वात्
 यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तो धर्मा-
 स्तत्प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थः इति प्राहुः । यत्तु
 साध्यवद्घृष्टस्य भावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थः इति तन्न ।
 केवलान्वार्यसाध्यकसंज्ञेतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याध्याप्तेः ग-
 गनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेऽपि हेतुसमानाधिकरणत्वात्सम्भवादिनि ।
 यत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यत्र व्यापकताया भव-
 च्छेदा यथेति बहुब्रीहौ कप्रत्ययः तेन प्रतियोगितया सममव-
 च्छेदिकापदस्य समासे कोषधत्वेऽपि पुनर्ज्ञाय । तद्धितधुन्कोपध-
 स्यैव पुंवन्नायनिषेधादित्यभियुक्ताः । सर्वत्रेति । सञ्ज्ञेतावच्छेतावित्य-
 र्थः । तथा च यावत्त्वानुकावतिव्याप्तिरेव स्यान्नाद्व्याप्तिरेति भावः ।
 सकलव्यभिचारिणाल्यर्थः इत्यन्ये । केचित्तु सर्वत्रेति सकलहेत्वधि-
 करणावच्छेदेनेत्यर्थः इत्यप्राहुः । वाच्यत्वाद्यभावस्येति । घटत्वादिना
 वाच्यत्वाभावस्य चेत्यर्थः । तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वा-
 ॥ । तथा च धूमगान्धेरित्यादावृत्तिव्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदो-
 पादानमिति भावः । ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकया-
 पदमाधोक्त्यैव वाच्यत्वाद्यभावमादायोक्तस्यातिप्रसङ्गस्य ध्युदास-

सम्भवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकाभावात् यावत्त्रयोपादान गौरवग्रस्तमत आह अत एवेति । निरु-
क्ताभावे यावत्त्रयोपादानादेवेत्यर्थः । अन्यथा भूतत्वाद्यभावस्य सा-
ध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाग्यत्वादभूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्य-
धच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वाध-
करणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिर्यादेवेति
भावे । यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किञ्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नहे-
त्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवर्धमित्येव
लक्षणमस्तु कृतं यावत्त्वगर्भनिरुक्त्वा धूमवान्वहुरित्यादौ घटत्वेन धू-
माभावस्यापि तादृशहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि-
करणत्वादतिव्याप्तिरप्युदासादित्याशङ्क्यात् एवेत्यादिकमवतारयन्ति
तत्तुच्छम् । तादृशशङ्काया धूमवान्वहुरित्यादिप्रसिद्धस्थले एव य-
द्विधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसम्भवे भूतत्वमूर्तत्वो-
भयवानित्याद्यनुधारनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । यदपि यादृशा-
भावस्य प्रतियोगिताया व्यापक साध्यतावच्छेदक तादृश कश्चिद-
भावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरण-
स्तद्धर्मवर्धन व्याप्तिरित्युक्त्यैव वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवार-
णसम्भवाद्यावरणगर्भलक्षण गौरवग्रस्तमत उक्तं अत एवेत्यादीति
तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन यद्विधू-
मोभयत्वादेस्तद्व्यापकत्वासम्भवाद्द्विधूमोभयवाधूममादित्यादाव-
व्याप्तिभयेन तादृशानिरुक्ते शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । ननु प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोग्यधिकरणत्वं माध्यनिरूपितसाध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यमित्यलं यावत्स्वनिर्देशेनेत्यत आह अत
एवेत्यादीत्यापि वदन्ति । नव्यास्तु ननु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तध-
र्मानवाच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताका यत्किञ्चिदभावो यद-
धिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताथयसमानाधिकरणस्तत्रमित्य-
स्यैव सम्पत्तवे यावत्त्वगर्भलक्षणारम्भो गौरवग्रस्त प्रमेयवाद् घा-
त्यत्वादित्यादौ विरुद्धघटत्वपटत्वोभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कप्रमेयाभावमादाय लक्षणसम्भवात् गगनादवृत्तिमत्त्वलक्षणधर्म-
त्वाभावात् सामान्याभावोयान्यप्रतियोगित्व स्वरूपसम्बन्धेन प्रत्या-
थयविभिन्नमुपेयमतो विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयमात्रस्याभावमा-

तत्त्वोभयवान्मूर्तत्वादिसादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य* प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्र-

दायैव घूमवान्वहेरित्यादौ नातिप्रसङ्गः न चानवच्छिन्नान्तवैयर्थ्ये
यद्विधूमोभयत्वाद्यच्छिन्नाभावमादाय घूमवान्वहेरित्यादावतिव्या-
प्तेर्यारकत्वात्साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताफवाद्यत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारिमात्रेतिव्याप-
त्तेरित्यत आह अत एवेति इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य
साध्यतायच्छेदकातिरिक्तधर्माद्यच्छिन्नप्रतियोगिनाकतया तस्य प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं सम्पादयतीत्याशयेन द्वि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमपि साधु
सङ्गच्छते परं तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतायच्छेदकप्रतियोगिताको यः
काश्चिद्भावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्व-
मेवाव्यभिचारित्वं कुतो नोक्तम् भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यच्छिन्नप्रति-
योगिताव्यक्तेस्तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव
तादृशोभयाभावमादायातिव्याप्यसम्भवादिति विभावनीयमिति
प्राहुः । [केचित्तु ननु साध्यतायच्छेदकावच्छिन्नपदस्य व्यर्थतया सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभाव एव यावत्त्वविशेषणमुखि-
तमित्यत आह अत एवेति उक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः इति
प्राहुः] भूतत्वमात्ममिग्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम् तच्च न व्याप-
कतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य
व्यापकं तादृशोभयवति घटादावुत्पत्तिक्षणावच्छेदेन विशेषगुण-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वादत उक्त मनोन्यत्वेति । साध्यस्यैवाभावा-
मादाय नातिव्याप्तिं सुतरां वस्त्वन्तरस्यैवेति कैमुतिकन्यायेनोक्तं
मनोन्यत्वेतीत्यपि वदन्ति । अतयात्वादिति । स्वाविशिष्टहेत्वधिक-
रणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः । मनस्येव व्यभि-
चारिदिति भावः । ननु यः समानाधिकरणा यावन्तोभावाः प्रतिया-
गिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नेत्यादि व्यर्थम् न च [साधनसमानाधिकरणमोत्वाद्यभावस्य
हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभव इति वा-

सङ्गः साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्य-
क्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेसादि येन सम्बन्धेन
हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्यम् तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतो-
र्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य साध्याभावस्या-
तथात्वेऽपि न क्षतिः एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदानिवन्धनो

च्यम्] तस्यापि पूर्वेक्षणवृत्तिरविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमा-
नाधिकरणत्वात् [न चैवंरोत्या] व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्
धमावस्य स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वकीयप्रतियोगिताध-
यसमानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताया एव व्याप्यवृत्तितानिरूपक-
तया धूमाद्यभावस्य पूर्वेक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिता-
या अतथात्वेन धूमवान्धुंरित्यादावतिव्याप्त्ययोगादत आह साधने-
त्यादि। गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः। तथाच तदलानुक्तावस-
म्भय एव स्यादिति भावः। नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्य-
प्रतियोगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमाना-
धिकरणास्तत्त्वमित्येवोच्यतां तावतैव गोत्वाद्यभावमादाया सम्भयस्य
व्युदासादत आह तत्तदिति। तथा श्लोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येक-
व्यक्तिसाध्यकसद्देतौ लक्षणसम्भवेऽपि बाहुमान् धूमाज्जातिमान्
सत्त्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्बहुव्यभावानामात्मत्वाद्य-
भावानां च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद् व्याप्तिरिति भावः। न
च साध्यव्यापकप्रतियोगिका इत्यस्यैव सम्यक्ते व्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगिताकर्षणं व्यर्थमिति वाच्यम्। तत्तत्साध्यव्यक्तीनां
गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादा-
यान् सम्भवापत्तेः। न च वृत्तिमत्त्वे सति स्थानाधिकरणसाध्यव्यभिष्टा-
भावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निरुच्य तत्प्रतियोगिकाभाव
एव निवेद्यतामिति वाच्यम्। तस्य लक्षणान्तरत्वेऽप्युक्तलक्षणस्या-
दुष्टत्वादिति भावः। यत्समानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं
विशिनष्टि येनेत्यादिना। तदधिकरणमिति। तत्सम्बन्धीत्यर्थः। तेन
तादात्म्येनाधिकरणाप्रसिद्धावपि तत्सम्बन्धेन सद्देतौ व्याप्तिः।

दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरमनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये

अतथान्वेपीति । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेपीत्यर्थः । यद्यपि प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनाप्रे-
विवक्षणीयम् तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणानु-
क्तौ कालिकसम्बन्धेन धूमस्याधिकरणं महाकाले वर्तमानस्य प्रल-
यान्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकर-
णाप्रसिद्ध्या बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः सम्भवति । तथापि स्व-
विशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तापनुक्तौ चांभयथैव भयमात्मा ज्ञाना-
दित्यत्राव्याप्तिः बह्विमान् धूमादित्यत्र स्वविशिष्टेत्याद्युक्तामेव तथे-
त्याशयेन प्रसिद्धोदाहरणं परित्यक्तम् । यस्तु महाकालस्यैव प्रल-
यान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसम्भवात् स्वविशिष्टेत्याद्यु-
क्तावपि बह्विमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः महाकालस्य हेतुता-
वच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन धूमाधिकरणत्वाभावेऽपि हेतुसम्बन्धित्वानपा-
यात् तादात्म्येन हेतोः सङ्ग्रहार्थं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यो हेतु-
सम्बन्धी तद्वृत्तियावद्भावानामेव निवेशितत्वादिति मतं तत्तुच्छम् ।
संयोगमात्रेण धूमहेतोः प्रभामण्डलादौ बह्वेभ्योभिचारितया पर्व-
तादिनिरूपितसंयोगेनैव तस्य हेतुत्वात्तादृशसंयोगेन च धूमस्याधि-
करणे पर्वतादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य वैशि-
ष्ट्याप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् । विभिन्नकालीनयोर्द्विपयतान्यसम्बन्ध-
सामान्येनैवाधाराधेयभावविरहादिति दिक् । ननु पृथिवीत्ववा-
न् महाकालकपालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साधनसमा-
नाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणमहा-
कालाद्यवच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वा-
दत्त आह एवमिति । दलान्तरेऽपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदलेपी-
त्यर्थः । एकसम्बन्धेन व्यापकत्वमन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यमित्येवं सम्बन्धभेदनिबन्धनः प्रोक्तातिव्याप्तिरूपो दोषः
साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन साद्धं प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
घटकसम्बन्धस्यैक्यविवक्षया निरमनीय इत्यर्थः । यत्सम्बन्धे-
न स्यावच्छिन्नानाधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं

यद्यस्तदन्यप्रतियोगिताकः साध्यवन्निष्ठामावीयतत्सम्बन्धावेच्छित्त-
प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकान्यप्रतियोगिको घायो-
मावस्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वं विव-
क्षितमिति फलितोर्यः । पृथिवीत्वाभावप्रतियोगित्वं तु न कालिक-
सम्बन्धेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचा-
रात् । किं ॥ समवायेनैव । तेन च सम्बन्धेन पृथिवीत्वाद्यभावस्य हे-
त्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावा-
न्नोक्तातिव्याप्तिरिति भावः । यत्तु येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्ताद्यपि नित्यज्ञानमीश्वरस-
र्वविषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनसामानाधिकरणस्येच्छाभिन्-
त्याद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकविषयितासम्बन्धेन; यावद्धे-
त्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् न च येन येन सम्बन्धे-
न व्यापकत्वं तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविषय-
णान्नोक्तदोषः तथा सति यावत्पद्वैयर्थ्यापत्तेः विशेषणतासा-
मान्येनेय साध्यव्यभिन्नरूपितविशेषणतयापि बाध्यत्वादेः साध्यव्या-
पकतया घटत्वादिना बाध्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् धूमयान्
धहेरित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहात् इति तन्मन्दम् । विष-
यितासम्बन्धेन व्यापकताया एवासत्त्वादिष्वपि तासम्बन्धेन स्वाय-
च्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वायच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठे-
त्यादिव्यापकतायास्तेन सम्बन्धेनासम्भवात् । न च तेन सम्बन्धेन
स्वायच्छिन्नसम्बन्धित्वमेव व्यापकतायां निवेशनीयम् । तदुक्ता-
तिप्रसङ्गमेनैव तस्यानिवेशनीयत्वात् । न च तत्सम्बन्धावेच्छित्ता-
द्याः साध्यवन्निष्ठामावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छे-
दकधर्मवत्यलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासम्बन्धेन सुलभं साध्यवति
नित्यज्ञाने यस्तुमात्रस्यैव विषयितासम्बन्धेन सत्त्वेपि नित्यज्ञानान्य-
स्यापिशिष्टघटादेर्विषयितासम्बन्धेनाभावस्य तत्र सत्त्वे बाधकमा-
वादिति पाच्यम् । विषयिताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावेच्छि-
न्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । यदपि मनस्त्ववत् अणुत्यादित्यत्रातिव्या-
प्तिः परमाणुत्वसामानाधिकरणस्य मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्या-
पकताघटकद्विकृतविशेषणतया सर्वत्रैव परमाणौ प्रतियोगिसमा-

नाधिकरणत्वादिति तदपि तुच्छम् । नित्यानामव्यावर्तकत्वाज्जन्या-
नामेव भूतानां दिगुपाधितया परमाणौ दिक्कृतविशेषणतया कस्या-
प्यसत्त्वात् तेन सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वविरहात् । अन्यथा वस्तु-
मात्रस्यैव कालोपाधित्यसम्भवात्तदपि जन्यमात्रस्य न स्यात् ।
अत एव प्रलयदशायां दिग्देशविभागो नास्तीत्यादिसिद्धान्तः स-
द्गच्छते । अन्यथा परमाणूनां सत्त्वात्तदानीमपि दिग्भिभागप्रसङ्गा-
दिति दिक् । यदि च स्पन्दो महाकालस्यादित्यादायतिव्याप्तिः
साधनसमानाधिकरणस्य महाकालाद्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्या-
पकताघटककालिकसम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरण-
त्वात् न चायं स्पन्द इत्याकारकयत्किञ्चिदुपधव्यक्तोर्विषयतासम्ब-
न्धेनैव स्पन्दत्वव्यापकत्वात् यावदन्तर्गतस्य तदभावस्यैव साध्य-
व्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन हेतुधिकरणमहाकाले प्रतियोगि-
समानाधिकरणत्वाभावाच्चाप्यस्यापि न हि तादृशोपधव्यक्तो का-
लिकसम्बन्धेनापि स्पन्दत्वव्यापकत्व भाविभूतेषु स्पन्देषु व्यभिचा-
रादिति वाच्य विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनतया तद्वबुद्धिव्यक्त्य-
भावदशायामेव स्पन्दत्वमिति विषयतासम्बन्धेन तत्तद्वबुद्धिव्य-
क्त्यभावस्य सत्त्वाद्विषयतासम्बन्धेनायं स्पन्द इत्याकारकजन्यबुद्धेः
साध्यव्यापकत्वासम्भवात् किं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
स्यास्तत्रैपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय न के-
वलान्ययिसाध्यकस्थले लक्षणसम्बन्धाप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूल-
स्य तद्वदुपकृत्यानुपपत्तेः न च साध्यवशिष्टाभावीयप्रतियोगिताया-
सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मस्वरूपव्यापकतायां व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भववारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्य-
स्य व्यर्थतायामेव तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्य सामान्यधर्मेण
विशेषाभावमादाय व्यापकत्वस्याप्रसिद्धेर्वारणार्थमव सामानाधि-
करण्यदलस्य व्यापकतायामग्रह्य निवेशनीयत्वादित्याकं विभाव्यते
तदा सम्बन्धैक्यविवक्षयेति ग्रन्थस्य साध्यव्यापकत्वस्य तदवच्छेद-
कप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्य-
धिकरणत्वस्य चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः । तथा च स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति-
योगिनाका यावन्तोभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभात् यावदन्तर्गतस्य समवायादि-
सम्बन्धेन नित्यज्ञानवमनस्त्वस्पन्दवाद्यभावस्य स्वप्रतियोगिताय
छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन यावद्धेत्यधिकरणे प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणत्वात् नित्यज्ञान नित्यमविषयकत्वात् मनस्त्ववत् अ-
णुत्वात् स्पन्दो महाकालवादित्यादां कुत्रापि नातिव्याप्तिः । नचैवं
वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः । व्यविकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वा-
द्यभावस्यैव तत्र घटकतया तस्य प्रतियोगितायछेदकसम्बन्धसत्त्वे
मानाभावादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन घटत्वादिना वाच्यत्वं
नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्रतियोगितायछेद-
कसम्बन्धस्वीकारात् । अन्यथा भूतं सयोगेन पटत्वावच्छिन्नघटव-
दित्यत्र निर्णयसत्त्वेऽपि भूतं सयोगेन पटत्वेन घटो नास्तीति प्रत्यय-
प्रसङ्गात् । नचैवमपसिद्धान्तः । व्यविकरणधर्मावच्छिन्नोऽपि घटमात्र-
प्रामाणिकस्तदा सर्वे सम्बन्धेन प्रतियोगिता अवच्छिद्यन्तामिति प्र-
त्यकृतैव सामान्याभावे उद्दिश्यमाणत्वात् । केचित्तु सम्बन्धस्य विषय-
त्वस्य साध्यत्वस्य साध्यव्यापकं च प्रतियोगिसमानाधिकरण्यघटकी-
भूतप्रतियोग्यधिकरणं च केकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्ष-
णीयमित्यर्थः तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्या-
पकतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तो-
ऽभावा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्य-
र्थलाभात् कुत्राप्यतिव्याप्तिः न च प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यम् तदनुक्तौ वा-
च्यताविभेदमादायैव केवलादव्यादौ लक्षणसम्भव प्रतियोग्य-
वृत्तिश्चेत्यादिभूतं तत्रिराकरग्रस्यासङ्गतत्वापत्तौ न चैवमपि सर्व-
त्र वाच्यतायमात्रस्येत्यादिप्रत्यविराजं वाच्यत्वात् सयोगादि-
सम्बन्धेन धृमाद्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् वाच्यतायमात्रस्य-
त्यादिपदसत्त्वात् यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्य-
मात्रमात्राय सयोगादिराम्बन्धेन साध्यताया च द्रव्यव्यभिचारादा-
यातिव्याप्तिपरतयैव तत्सम्बन्धेन । न मन्दम् । मनोन्यायमात्र-
व्यभिचाराद्युक्तप्रत्यविराजं । भूतजगत्त्रयस्य समवायेन सा-
ध्यताया मनोन्यत्वस्य तसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वमभ्युपगमात् ।
एतन्नियामकसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्ध्या

तेन साध्यतायां धनी चैत्रत्वादित्यादिसङ्केतावव्याप्तिः । तद्रूपान्य-
 रूपं रूपत्वादित्यादावतिव्याप्तेश्च । साध्यताघटकसमवायेन साध्य-
 व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नगुण-
 त्वाद्यभावाणां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियो-
 गिसमानाधिकरणत्वादिति । यस्तु विशेषणताविशेषेण साध्यव्याप-
 कत्वं तेनैव च प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं च सम्ब-
 न्धैक्यविवक्षेत्यस्यार्थमाह तदपि गवाद्यभावात्सात्मत्वाद्यभावात्सत्या-
 दिप्रत्यक्षालम्बकतापत्तेरुपेक्षितमिति । नन्येतावताप्ययमात्मा ज्ञाना-
 दित्यादावव्याप्तिरेव घटत्वादिनात्मत्वसामान्याभावस्यापि स्ववि-
 शिष्टस्य हेतोर्विषयतयाधिकरणे घटादौ व्यापकताघटकसमवायेन
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादत आह दलान्तरेति पञ्चादुक्ते-
 हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणदलेपीत्यर्थः [सम्बन्धभेद-
 निबन्धनो दोषः एकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वं स्वविशिष्टहेत्वधिक-
 रणेत्यत्रान्यसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वनिबन्धनोऽव्याप्तिरूपो दोष
 इत्यर्थः] सम्बन्धैक्यविवक्षयेति हेतुसमानाधिकरणा इत्यत्र हेत्व-
 धिकरणत्वं येन सम्बन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र
 हेत्वधिकरणत्वं तेनैव सम्बन्धेनेति विवक्षयेत्यर्थः इत्थं च दला-
 न्तरपदमपि साधु सङ्गच्छत इति तु नव्याः । यद्वा धूमसामान्यहेरि-
 स्यप्रातिग्याप्तिः धूमसामान्याभावस्यापि हेत्वधिकरणायोगोलका-
 वच्छेदेन स्वप्रतियोगित्वस्य कालिकसम्बन्धेनाभवीभूतबह्वशादेः स-
 मानाधिकरणत्वादत आह दलान्तरेपीति । प्रतियोगिसामानाधिकर-
 ण्यमित्यत्र प्रतियोगिताश्रयदलेपीत्यर्थः । सम्बन्धभेदनिबन्धनो दो-
 षः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्यैकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रति-
 योगितकामावस्यान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतबह्वशादेः
 सामानाधिकरण्यनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया यत्सम्बन्धेन
 व्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्रापि तेन स-
 म्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयत्वविवक्षयेत्यर्थ इति संक्षेपः । अत्र सम्बन्धै-
 क्यविवक्षायां रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वाज्जन्यपृथिवीत्वाद्दे-
 त्यादियिरुद्धहेतावप्यतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यन्य-
 त्वाद्यभावास्यापि हेत्वधिकरणपृथिव्यवच्छेदेन अन्यपृथिव्यवच्छेदेन
 या दिक्कृतविशेषणतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् भूतमात्रः

पृथिवीत्वादिकं सदेतुरेव प्रलये परमाणुवृत्तिकाले चावयविनि
तत्सत्त्वाद् नच प्रतियोगिवत्तद्व्यंनप्रागभावयोरस्यन्ताभावविरो-
धित्वम् मानाभावाद् अतएव अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति

इयैव दिगुपाधित्वोपगमात् न च तस्यालक्ष्यत्वे नीरूपमित्याकारक-
यत्किञ्चित्प्रमाण्यकेर्विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वाद्याधदन्तर्ग-
तस्य तदभायस्यैव हेत्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्यधिरहाश्रातिव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तेर्विभिन्नकालीनघटादौ के-
नापि सम्बन्धेनासत्त्वादिति घाट्यम् विषयताया ज्ञानसमानका-
लीनतया तादृशबुद्धभावादशायामेव रूपशून्ये गगनादौ विषयता-
सम्बन्धेन तद्व्युद्भवायप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्तादृशज्ञान-
व्यक्त्यभायस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात्
स्वायच्छिन्नानधिकरणसाध्यवशिष्टेत्यादिव्यापकतायास्तद्व्युद्भव्यक्तौ
सत्त्वेपि प्रतियोगिवैयधिकरणप्राप्त्यदिनव्यापकत्वस्य तद्व्युद्भि-
व्यक्तावसत्त्वेनोक्तस्थलेप्रतिव्याप्तेरावश्यकत्वादिति भ्रमं निराकुर्यते
रूपसामान्येत्यादिना । पृथिवीत्वादिकमिति । नित्यपृथिव्या दिगुपा-
धित्वे मानाभावादादिषदम् । तेन अन्यपृथिवीत्वाद्युपग्रहः । सदेतु-
प्रतिकूलविरोधं निरस्यति प्रलय इति । महाप्रलय इत्यर्थः खण्डप्रल-
ये तु पार्थिवपरमाणौ रूपमस्त्येव अन्यथोत्तरसर्गे पार्थिवद्वयणुकस्य
रूपोत्पत्त्यर्थं परमाणौ पाकान्तरकल्पनापचरति प्राञ्चः । प्रलय इत्यस्य
पाकेन रूपादेः प्रलयदशायामित्यर्थः तेन महाप्रलयानभ्युपगमेपि
न हतिः उत्पत्तिकाले चेत्तत्र अकारेण निरुक्तप्रलयस्यानुकर्ष-
णावचाययिन्यपि पाकदशायाम् तत्सत्त्वात् न ग्रन्थन्यूनतेत्यपरे ।
ननु विरोधधिरहं घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारित्याकुतः सदेतुरत्यमतं
आह उत्पत्तीति । यथापि पाकेन इयमादिरूपनाशकालेपि अव-
यविनि रूपसामान्याभावसत्त्वं तथापि पोलुपाकयादिमते तदस-
म्भवात् अपच्यमानावयव्यनुरोधाच्च उत्पत्तिकालमात्रानुसर-
णम् । तत्सत्त्वादिति । रूपादिसामान्याभावसत्त्वादित्यर्थः । प्रति-
योगिप्रकृतिः । प्रतियोगिन इत्यर्थः । विरोधित्वं पक्वैकदेशावृ-
त्तित्वम् । मानाभावादिति । प्रलयाद्यवच्छेदेन परमाण्वादौ रूपादि-

प्रत्ययः न चैव रक्तिमन्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिमन्नप्राग-
भाववति रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गात् तत्सामानाधिकरण्यश्च

सामान्याभावे तु योग्यसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षासम्भवेऽप्यनुमा-
नादिकमानमस्तीत्याशयः । यत्तु घटादावुत्पत्तिकालाद्यकृतेन रूप-
सामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव सम्भवति तदानीं चक्षुःसयुक्तविश-
ेषणतायास्तत्रासत्त्वेऽपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोश्चक्षुःसयु-
क्तसमवेतविशेषणतायाः सत्त्वेन सन्निकर्षसम्भवादिति तत्तुच्छम् ।
चक्षुःसयुक्तसमवेतद्रव्यशुक्लविशेषणतायाः रूपाद्यभावाच्चक्षुःसापत्त्या
चक्षुःसापत्त्यसयुक्तसमवेतविशेषणतायाः एव नभावग्राहकत्वेन द्र-
व्यान्वद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावग्राहकत्वेन तत्र यत्रात्रोदकमा-
त्रम् । अन्यथा प्रसरेणवृत्त्यभावग्राहकत्वेन व्यभिचारापत्तेः । यस्तुत-
न्मोत्पत्तौ पूर्वचक्षुःसयुक्तसमवेतस्य घटादेरन्यत्रास्तद्विशेषणतायाः
अपि तदानीमसत्त्वात्तदुक्तक्रमेण हेतुनेन नास्तीति ध्येयम् । अत-
एवेति । ध्वसप्रागभावयारत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावादेवत्य-
र्थः । रक्तिमध्वसप्रागभावयोः सत्त्वभावेदयितुमन्तरापदम् । रक्त-
रूपमिति । न च गुणे शुक्लादयः पुमीत्यनुशासनात् रक्तो नास्ती-
त्यत्र प्रयोगो युक्त इति वान्यम् । यस्त्वन्तरविशेषणतानापत्रस्यत्र शु-
क्लादिशब्दस्य पुरुषानुशासनात् । अत एव शुक्लरूपमिति प्रयोग-
समाप्ते मणिकृतेन वक्ष्यते इति ध्येयम् । एव रक्त रूप नास्तीति प्र-
त्ययः । पूर्वत्यादि । पूर्वरक्तस्य ध्वमवति उत्तररक्तस्य प्रागभाववति
इदानीं रक्तेऽपीत्यर्थः । न च रक्ततादृशाया वर्तमानस्यापि रक्तान्तर-
ध्वसादस्तदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-परिरहान्त तादृश-
प्रत्ययस्तस्याप्यवृत्तित्यादिति वान्यम् । ध्वसादिप्रतियोगित्वस्य
किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नत्वात् । तत्तन्मन्तध्वसप्रागमात्रादिषु रक्तत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्तत्वावच्छिन्नात्यन्तामात्र-
सम्बन्धम्येवान्तर्गद्यामादिषु कल्पनाया लघुत्वाच्च । न च यावन्ति
रक्तरूपाणि तत्तद्वरक्तिप्रत्ययधर्मानवच्छिन्नतत्तद्वरक्तिनिष्ठप्रतिया-
गिताकभावात्कृतस्य रक्त रूप नास्तीति प्रत्ययः त्रियने प्रवृत्ते च वि-
द्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशभावात्स्यामत्त्वान्न तथा प्रतीतिरिति

स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यम् तेन गोत्व जन्यद्रव्यत्व-प्र-

धाच्यम् । तथा सत्यन्तरा इयामे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकनिर्णयेऽपि
तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्तेः । विरोधिना सामान्याभावस्यानि-
श्चयात् । विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सा-
मान्याभाव एव न सिद्ध्यदिति भावः । प्राश्नस्तु प्रतियोगितासम्ब-
न्धेन रूपत्रयावच्छिन्नप्रकारताक ससर्गाभावविशेष्यक प्रत्यया
रूपत्रयावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपस्य प्रतियोगितावच्छेद-
कमत्र नेति इयामतादृशाया रूपत्रयावच्छिन्नाभाव एव रूपं नास्ती-
तिप्रतीतेर्न विषय किमनुरोधेन रूपव्यसादमति तदस्यन्ताभावसि-
द्धिरित्याहुः । तन्मन्दम् । अन्तरा इमामे समवायन रक्तं रूपं नास्ती-
तिप्रतीतिप्रामाण्यानुरोधेनैव व्यसात्यन्ताभावयोर्न विरोधः । अ-
न्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यसाद्यप्रसिद्ध्या तत्प्रतीतिर्भू-
मत्वापत्तरिति तु परमार्थः । तत्सामानाधिकरण्यं चेति । प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः । स्वविशिष्टेति । स्वपदं लक्षणघटकतत्त-
दभावाच्च । तथा च तत्तदभावाध्रयीभूत यद्धेतुताघटकसम्ब-
न्धेन हतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणं तदवच्छेदेन तत्तदभावे
स्वस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यमित्यर्थः । तेन हेतुसमाना-
धिकरणस्य घटत्वादिना बहुलाद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन धू-
माद्यधिकरणस्पन्दादौ व्यापकताघटकसयोगादिसम्बन्धेन प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यमाभावेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ नाख्यासि । न
चाद्रव्यविशिष्टस्वरूपादित्यादौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हे-
त्वधिकरणाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्येऽपि क्षतिः । गु-
णादीनां विशिष्टसत्तानधिकरणत्वात् । यद्यपि व्याप्यवृत्तेरवच्छे-
दकमस्य मानाभावाद्वाच्यत्वाद्यभावादिनिष्ठं यत्प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यं तदवच्छेदकस्य न हत्वाधिकरणस्येत्यसम्भवः कथि-
तातिव्याप्तितादस्य च न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणता-
व्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृत्तित्वं वाच्यं स्वविशिष्ट-
पदव्ययार्थापने प्रतियोग्यकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्याधिकर-
णवृत्तित्वस्योक्तं द्रव्यं तद्वद्वत्त्वादित्यादावव्याप्तिः यावद्धेत्वधिकर-

लयावृत्तित्वादिना गवाद्यभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्यच्छेदेन तद्वति काले महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादौ नातिप्रसङ्गः हेतुमति

णाप्रसिद्धेः । तथापि यावन्तो हेतुमद्वृत्तिधर्माः हेत्वधिकरणत्वानि वा यावन्ति तत्प्रत्येकाध्यायीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाददोषः । एकमात्रवृत्तिहेतोरपि तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य बहु-
 म्यधिकरणस्थानि सन्तीति न तत्राव्याप्तिः । न च प्रतियोग्यधिकरणवृ-
 त्तिस्वविशिष्टयावच्छेद्व्यधिकरणताकथमात्रं सम्यक् स्वविशिष्टपदस्य हेतुसमानाधिकरणा इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । प्रागुक्तम-
 पि स्वविशिष्टपदं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे एवार्थवद्भवति इत्यतः पञ्चावुक्तस्यापि तस्य प्रथमं प्रयोजनमाह तेनेति । गोत्वादि-
 ना गवाद्यभावस्य तद्वति काले वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौरित्या-
 दौ नातिप्रसङ्ग इति योजना । इदमुपलक्षणम् । तत्तद्व्योगोलका-
 म्यत्वाद्यभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्भ्रमवान्वहेरित्या-
 दावतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । गवाद्यभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे वैशिक-
 सम्बन्धेनापि वृत्तित्वमुपपादयितुमाह गवाद्यनधिकरणेति । इदानीं
 चत्वरं गौर्नास्तीतिप्रत्ययात् गोमत्यपि काले कालिकसम्बन्धावच्छि-
 न्नगवाद्यभावस्य गवाद्यनधिकरणकालावच्छेदेन वृत्तौ न विरोधः ।
 न चैतत्प्रत्ययस्य चत्वरं एवैतत्कालावच्छेदेन गवाद्यन्ताभावो विषय इति वाच्यम् । देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वा-
 नुमयादेकरोपस्य कर्तुमशक्यत्वात् । इदानीं गगने गौर्नास्तीतिप्रती-
 तेर्गवाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेन गगनवृत्तित्वावगाहितायां भ्रम-
 त्वापत्तेश्च । गवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वेदिकत्वेन व्याप्यवृत्तितया कालावच्छेद्यत्वासम्भवादिति भावः । तद्वतीति । गवादिमतीत्यर्थः ।
 काले जन्यकाले । ननु चरमध्वंसात्मकस्य प्रलयात्यन्ताभावाभा-
 स्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिक-
 रण्याभावात्तातिव्याप्तिरत आह महाकाले वेति । तथाच तस्यापि म-
 हाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तस्य कालिकसम्बन्धेन जग-
 दाधारत्वादिति भावः । ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसम्बन्धेन

प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् स्वविशिष्टेति विशेषणात्कपि-

सत्त्वे प्रमाणाभावाच्चदा गोत्वं तदा गौरिति सद्देतुरेवेति यदि द्रव्या-
त्तदाप्याह यत्र कालत्वमिति । उक्तविप्रक्षानादरे घटादिसाधारणरूपे-
ण गोः साध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यान्तरमाह जन्यद्र-
व्यमिति । द्रव्यस्य साध्यतायां कालत्वं सद्देतुरेव प्रलये कालिक-
सम्बन्धेन परमाण्वादेः सत्त्वात् कार्यद्रव्यानधिकरणीभूतत्वे सति
द्रव्ययस्येनैव धर्मिप्राहकप्रमाणेन तत्सिद्धेरतो व्यभिचारित्वसम्प-
त्तये जन्यपदम् । ननु महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागुक्तहेतुद्वयमेव लक्ष्य
खण्डप्रलयेपि ब्रह्माण्डान्तरे जन्यद्रव्यसत्त्वात् अतः साध्यान्तरमाह
प्रलयावृत्तिरिति । खण्डप्रलयावृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि प्रतियोगिनो
यदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्य दैशिकसम्बन्धेन विवक्षायामपि यदा
गोत्वं तदा गौरित्यादावतिव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रलयावृत्तित्या-
वच्छिन्नभावायस्य प्रतियोग्यधिकरणे महाकालादौ दैशिकविशेषण-
तासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहात् न च द्रव्यं महाकालत्वादित्यादाव-
व्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यस्याद्यभावात् स्व-
प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति याच्यं हे-
तुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशविशेषणतया विवक्षणीयत्वात् त-
द्यापि रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्य-
त्वाद्यभावात् रूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावात् च रूप-
त्वादिस्वरूपतया दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहेण वा-
यदनन्तर्गतत्वात् घटत्वादिना रूपभिन्नत्वाद्यभावात् च सधंस्य
तादृशभावात् महाकालादौ स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादति-
व्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेतुव्यधिकरणेत्यादिविवक्षानुसरणमिति यद-
न्ति । यस्तुनो दैशिकविशेषणताघटितस्य लक्षणान्तरत्वादेकनापर-
स्यान्यथा कर्तुमशक्यायायुक्तलक्षणे न वैयर्थ्यमिति परमार्थः । यत्तु-
हेतुव्यधिकरणे विशेषणतया वर्तमानानां निरुक्तयावदभाधानां प्रति-
योगिवृत्तित्वमेव विशेषणतासम्बन्धेनोचितं प्रतियोग्यधिकरणवृत्ति-
त्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्र व्यभिचारिस्त्वान्यत्वाद्यभावात्तयाति-
व्याप्यभावादिति तत्तुच्छम् । स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्यविधं-

संयोगाभाववान् मेयत्वादिखादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभाव-
स्य सकृदेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्ववि-
शिष्टगोत्याद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभा-
वो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां

म्राणामत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः । न हि
षाध्यत्वादिवृत्तित्वाविशिष्टानां शाध्यत्वादीनामभावो शाध्यत्वादि-
रूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् । प्राचां मते संयोगसामान्याभाव-
साध्यकं मेयत्वं द्रव्य एव व्यभिचारीत्यतः कपिपदम् । प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशितम् । यथा-
सन्निवेशे वैयर्थ्यविरहादतस्तदवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनि-
ष्ठप्रतियोगित्वेऽप्यक्षतेरित्याशयेन संयोगात्मकाभावेत्याभिधान-
म् । तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशः, तु गगनत्वादिर्बिंश-
ष्ट्याध्यत्वाद्यभावगगनत्वाद्यत्वोभयस्यावच्छिन्नाभावदेर्यावदन्तर्ग-
त्वात्तस्य च हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि-
करणत्वादव्याप्तिरतः स्त्रविशिष्टपदम् । एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्या-
त्मकाभावेत्यत्रापदमुदात्तम् । यस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुण-
त्वयान् रूपत्वात् इत्यादौ काले अन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य
सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनात्मग-
नादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वादेर्वधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्त-
र्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्यादिति स्त्रवि-
शिष्टपदं न स्यादिति दिक् । ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्व-
विशिष्टगोत्याभावस्याभावो धूमाभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावा-
धिकरणकाभावेत्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथा च धूमादौ साध्ये
यद्व्यादिहेतव्यव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गो-
त्याद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह जलादिवृत्तीति ।
न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशाभावत्वा-
वच्छिन्नाधिकरणत्वम् किं तु धूमाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति
न प्रत्ययातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणा-
भेदप्रसङ्गात् । उक्तक्रमेण, वातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति भावः । ननु

तथापि धूमवान् वहेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्या-
 द्धूमाभावस्य घट्टिधूमोभयाभावाद्भिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावा-
 देश्चायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावाद्भिन्नस्य हेत्वधिक-
 रणावच्छेदेनैव घट्टादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादि-
 ति चेदग्राहुः यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्य-
 व्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहे-
 त्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विव-
 क्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियो-
 गिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणा-
 वच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहाप्रातिव्याप्तिः न च यत्समाना-
 धिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगि-
 ताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्या-
 त्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविर-
 हाद्यमारमा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तिरव-
 यिशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु यस्तुगतिमनुरूपैवोक्तत्वेन तादृशाभावस्य
 धूमामावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकता-
 वच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधिकरण्यविर-
 हादेनातिव्याप्त्यसम्भवेपि न क्षतिः न च धूमत्वेन धूमामावस्य धूम-
 निष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसा-
 मान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं लाघवात्तु तद्विश्वं प्रतियोगित्वास्तरे गौरवा-
 दित्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकार इति धाच्यम् स्वरूपसम्यग्धात्मिकायाः
 प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्येपि प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति
 साम्प्रदायिकाः । यस्तुतः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृ-
 त्तिवर्मानवच्छिन्नाया तादृशप्रतियोगिताया निरूपकोभाषस्तस्य
 स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि-
 करण्यमेव वक्तव्यम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना
 प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीयं प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगि-
 त्वं स्वन्यूनवृत्तिनैव धूमत्वधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगि-
 ताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुपश्याम । य-
 च्छु समनियताभावानामैक्यमते धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा-
 र्थं येन येन सम्यग्ध्वेन व्यापकत्वं तेन तेन प्रत्येक प्रतियोगिसामाना-

संयोगाभाववान् मेयत्वादिस्तादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभाव-
स्य सकृद्वैत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्ववि-
शिष्टगोत्याद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभा-
वो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां

मात्राणामत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः । न हि
वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादिवृ-
त्तिप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् । प्राचां मते संयोगसामान्याभाव-
साध्यकं मेयत्वं द्रव्य एव ध्यमिचारीत्यतः कपिपदम् । प्रतियो-
गिधैयधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशितम् । यथा-
सन्निवेशे धैयर्थादिरहादतस्तदवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनि-
ष्ठप्रतियोगित्वेऽप्यक्षतेरित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधान-
म् । तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशः तु गगनत्वादिविशि-
ष्टवाच्यत्वाद्यभावगगन एवाव्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावदेर्यावदन्तर्ग-
त्वात्तस्य च हेतुधिकरणाभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि-
करण वादव्याप्तिरतः स्वाविशिष्टपदम् । एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्या-
त्मकामावेत्यत्रापदमुदात्तम् । वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुण-
त्ववान् रूपत्वात् इत्यादौ काले अन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य
सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनात्मगग-
नादौ नित्यरूपे चावृत्तिस्वादेवधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्त-
र्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्यादिति स्वावि-
शिष्टपदं न स्यादिति दिक् । ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्व-
विशिष्टगोत्याभावस्याभावो धूमाभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावा-
धिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथा च धूमादौ साध्ये
यद्व्याप्तिहेतावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गो-
त्याद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह जलादिवृत्तीति ।
न च तादृशभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशभावत्वा-
वच्छिन्नाधिकरणत्वम् किंतु धूमाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति
न प्रत्ययातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणा-
मेवप्रसङ्गात् । उक्तक्रमेण व्याप्तिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति भावः । ननु

तथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्या-
 द्भूमाभावस्य वह्निधूमोभयाभावादभिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावा-
 देभ्यायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेत्वधिक-
 रणावच्छेदेनैव वह्न्यभिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादि-
 ति चेदत्राहुः यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्य-
 व्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहे-
 त्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विव-
 क्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियो-
 गिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणा-
 वच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहाभातिव्याप्तिः न च यत्सामाना-
 धिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगि-
 ताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्या-
 त्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविर-
 हादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तिरव-
 यिशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु धस्तुगतिमनुरूपैवोक्तत्वेन तादृशाभावस्य
 धूमाभावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकता-
 वच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगितान्यत्वाश्रयसामानाधिकरण्यविर-
 हादेनातिव्याप्त्यसम्भवेपि न क्षतिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूम-
 निष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसा-
 मान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं लाघनात् न तु तद्विभ्रं प्रतियोगित्वान्तरं गौरवा-
 दित्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकार इति वाच्यम् स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः
 प्रतियोगितायाः सामान्याभावात्तेपि प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति
 साम्प्रदायिकाः । धस्तुतः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः सन्न्यूनवृ-
 त्तिवर्मानवच्छिन्नाया तादृशप्रतियोगिताया निरूपकोभावस्तस्य
 स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि-
 करणमेव वक्तव्यम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना
 प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीय प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगि-
 त्वं सन्न्यूनवृत्तिनैव धूमत्वधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगि-
 ताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुपश्याम । य-
 तु समनियताभावानामैक्यमते धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा-
 र्थं येन येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन तेन प्रत्येकं प्रतियोगिसामाना-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-

धिकरण्यं विवक्षितम् तथा च व्यभिचारिमात्र एव यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्यस्य स्वात्मकस्वरूपसम्यग्धेनापि साध्यव्यापकत्वात्तदभायस्य च हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशान्यत्यनिरूपितस्वरूपसम्यग्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाभातिव्याप्तिः अत्र एव विपयितासम्यग्धस्य व्यापकताघटकत्वेऽपि नित्यज्ञानं नित्यसविपयकत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकीभूतसमाधायसम्यग्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति मतं तत्तुच्छम् । घटत्वादिना याच्यत्वाद्यभावस्यैव घटत्वाविनायपि नित्यत्वाद्यभावरूपतया तस्य व्यापकताघटकाय पिण्डान्यत्यनिरूपितस्वरूपसम्यग्धेन यावद्धेतव्यधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव धूमपान् यहोरत्यादायतिव्याप्तिविरहाद्यावत्पदस्य स्वयिशिष्टेत्यस्य यत्समानाधिकरणा इत्यस्य च व्यर्थतापातादिति दिक् । ननु इयधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्सर्वत्र सद्धेतौ घटत्वादिविशिष्टयाच्यत्वाद्यभावं गगनराच्यत्वोभयामाधं वा समादाय प्रोक्तलक्षणसम्भवात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति मूलवतारानुपपत्तिः । न च वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया विशेषणीयत्वाच्चैवमिति याच्यं व्यभिचाराधारकत्वेन तादृशविशेषणस्य व्यर्थत्वात् अन्यथा इयधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसमानकालीनत्वेनापि हेतुं विशिष्ट्यैव ग्रन्थावतारणं कुतो न समर्थयेदतो लक्षणान्तरमाह यत्समानाधिकरणानामिति । धट्टिमान्धूमात्सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकप्रतियोगिकानां जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावशुणत्वविशिष्टस्त्वाद्यभावानां स्वयिशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावाद् उक्तं रूपावच्छिन्नेति । तथा च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाददोषः । यत्तु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन घट्ट्यभावस्य यावद्धेतव्यधिकरणे घटत्वाद्य-

भावो व्याप्तिः तथा चाप्रसिद्धिः । प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो
न प्रतियोगितावच्छेदकः । तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतु-

धिकरण्यं तत्त्वं वा तत् ज्ञेयत्वत्वादेना वाच्यत्वादीनामभावः
मुलभ एव शेषं दर्शितदिशावमेयम् अत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चे-

च्छिन्नसामानाधिकरण्यमावाह्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति त-
द्व्यन्तमसत् । घटत्वेन यह्यभावस्यैव बह्वित्वेन घटाभावतया तस्या-
पि यावदेतुमति स्तप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्वित्वावच्छिन्नसमा-
नाधिकरणत्वात् । ननु समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदक-
त्वात्तद्वच्छिन्नस्य वाच्यत्वाद्यभावस्य मूलोक्तस्यैतल्लक्षणाघटक-
त्वादाह ज्ञेयत्वव्याप्तिनेति । शेषमित्यादि । येन सम्यग्धेन हे-
तुत्वेन सम्यग्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्यधिकरणवृत्तित्वमभावे
प्राह्यम् । तेनायमात्मा ज्ञानात् घटान्यत्वविशिष्टात्मघटसंयोगा-
द्वेत्यादावात्मसामान्याभावस्यातथात्वेपि नाव्याप्तिः । एवं येन
सम्यग्धेन व्यापकता तत्सम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्त-
प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यं बोध्यम् । अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-
सत्त्वेपि व्यधिकरणसम्यग्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षण-
सम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रन्यावतारानुपपत्तिः । न वा ज-
लत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालत्वादावतिव्याप्तिः । प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकर-
णावच्छेदेन बोध्यम् । तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य
काले हेतुमति प्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि नातिव्याप्तिः । इदं
त्ववधातव्यं साध्यवन्निष्ठमावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-
नानवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमत्र पूर्वं च निवे-
द्यं न तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं तथा सति व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावसत्त्वेपि सर्वं प्रमेयमित्याकारण्यकिञ्चिन्न्यवृद्धिवि-
प्यत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्ति-

ध्येत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः. अन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्य तादृशबु-
द्धिदशायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशज्ञानविषयता-
भावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् एवं चात्र स्वविशिष्टपद न अपि-
भयोगात्मकाभावं गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावं वादाय कपिस-
योगाभावान्प्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारकं कपिसयोगाभावत्वा-
देरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् किं तु हेतुमति काले वर्तमानस्य
सत्त्वसामान्याभावंस्यापिनिरुक्तरूपशालित्वात्तस्य चात्मादावसत्त्वेन
यावद्धेत्यधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
विरहात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदमा-
न च साध्यतावच्छेदकसम्यग्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताको यत्किञ्चिद्भावो यद्धेत्यधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छे-
दकसम्यग्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणसत्त्व-
मित्येव सम्यक् वाच्यत्वत्वादिना घटाभावादायैव वाच्य ज्ञेयत्वा-
दित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्न-
प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् ज्ञेयत्वादित्यादावव्या-
प्तिः । गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयबहिमान् धूमादि-
स्यादाव याप्ते । वृत्त्यनियामकसम्यग्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत-
या गोमी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्यग्धेन गवादे साध्य-
तायामव्याप्तिश्चेति दिक् । ननु बह्वित्येन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावो
धूमीयसयोगसम्यग्धेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव
तथायोगोलकभेदतद्भावाभ्यन्तरत्वेनायोगोलकावृत्तेरभावोऽयोगोल-
कान्यत्रस्वरूपसम्यग्धेन भेदसामान्याभावो वाऽयोगोलकभेदाभाव
एव समनियताभावाणामैक्यात् तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदक यद्वह्नित्वादिक तदवच्छिन्नेन सम यावद्धेत्यधिकरणे धूमाद्य-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् धूमवान्य-
हेरित्यादावति याप्ति सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुत-
रां तथा धूमत्वेन धूमाद्यभावाणामेव प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभाव-
तया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यादिति चेत् । अत्रापि यावत्तस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य वि-
शेषणतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताको
यत्समानाधिकरणोऽभाव स्वविशिष्टहेत्यधिकरणावच्छेदेन तत्तत्र

ति । केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रति-
योगिनाया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्र-

तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणसत्त्वमिति पर्यवसिता-
र्थः तथाच धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
स्य धूमदिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं नदवच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नेन
सार्धं हेतव्यधिकरणायच्छेदं सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्ति-
रिति साम्प्रदायिकाः । यस्तुतोऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नायाः स्वयूनवृत्तिवर्मानयच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूप-
कोभायस्तादृशप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नेन सामाना-
धिकरण्यं वक्तव्यम् । धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु न प्रमेयत्वादिना
धूमाद्यभावः सामान्यधर्मेण विद्यमानायानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु
यादृशप्रतियोगिताकाभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवदवृत्ति-
त्वस्य जगदवृत्तिमिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नसमानाधिकरण्यं वाच्यमतो न कश्चिदपि इति ध्येयम् ॥ चक्रव-
र्तिलक्षणाभ्याह के चित्त्विति । अनवच्छेदकमिति यत्साध्यतावच्छे-
दकमिति परेणान्वितम् । घटादिना बहुव्यभावमादाय यहिमान्
धूमादित्यादौ लक्षणसङ्गतिः । व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य
साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदक-
मतो नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगी एतदवृक्षत्वादित्यादायव्याप्तिवार-
णार्थं व्याप्यवृत्तेरिति । यद्विहत्वादिना घटमाद्यमादायाव्याप्तिरतः
साध्येति । अत्र च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्राप्या ।
तेन ममवायादिसम्बन्धेन बहुव्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि यद्विहत्वादेर्नासम्भवः । प्रतियोगिवैयधिक-
रण्यप्रवेशे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणसा-
ध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्परित्यागः । व्याप्यवृत्ति-त्वं निरवच्छिन्नहेत्व-
धिकरणवृत्तिकत्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तवृत्त्यभावाप्रति-
योगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावाव्यक्तित्वं तत्त्वं यत्
एवं चैतद्व्याप्यमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तम् । न तु स्वातन्त्र्येण

तियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामाना-
धिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-

तद्विशेषणं वैयर्थात् । यन्किञ्चित्स्वनिवेशाच्च संयोगाभावस्य हेत्व-
धिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि संयोगि सत्त्वादित्यादौ-
नातिव्याप्तिः । ननु समनियताभावानामैक्यात् घटत्वेन घटव्यभाव-
स्यैव बह्वित्येन घटाभावतया हेतुसमानाधिकरणस्यैव तादृशसाध्य-
प्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं बह्वित्यादिकमित्यभ्या-
सिः अतः समनियताभावेक्यमते निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरण-
स्येति । व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येना-
नवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना । नन्यत्रापि हेतुसमा-
नाधिकरणस्य बह्वित्येन बह्विधमोभयामावस्य बह्वित्येन पर्वतावृत्ते-
रभावस्य च प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं सदेव बह्विधमवच्छे-
दकमित्यभ्यासिः तादृशप्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति यद्व-
च्छेदकं तदन्यत्प्रोक्तावपि तथा पर्वते बह्वित्येन तार्णातार्णदहनोभयं
मास्तीतिप्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
द्बह्वित्यस्य न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न बह्वित्वमात्रे
पर्याप्तं किं तु तार्णातार्णोभयस्येऽपि अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतबह्वित्यावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्ग इति
वाच्यम् सोऽन्वदमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्सामान्य-
स्याभावाविरोधित्वात् अन्यथा घटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापा-
पत्तेः किं तु प्रतीतिबलाद्वाधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्धमनायत्याऽभावस्य विरोधित्वं वाच्यं तदेत-
द्बह्वित्यादिना तार्णातार्णोभयामावादिसत्त्वेऽपि न क्षतिकरम् अत एव
च द्रव्यत्वेन बह्विर्नास्ति बह्वित्येन तद्बह्विर्नास्तीति प्रतीत्या सामान्यध-
र्मेण विशेषामावोभ्युपेयते न च तत्र बह्वित्यस्यैव प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यम् बह्वि-
मानयमित्येवं निर्णयसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वेन बह्विर्नास्तीतिप्रत्ययात् द्रव्य-
त्वस्यैवावच्छेदकतया मानात् अन्यथा बह्वित्यावच्छिन्नबह्विनिष्ठप्र-

तियोगिताकत्वेन बहुव्यभाववुद्धिं प्रति वह्नित्वेन वह्निविशिष्टनिश्च-
यस्यैव विरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यसम्भवापत्तेः अस्माकं तु द्रव्यत्वा-
वच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन बहुव्यभाववुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन
वह्निविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात्तदसत्त्वादेव तादृशभावप्रतीति-
सम्भवात् इत्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति ।
केचित्तु सामानाधिकरण्यमभेदः तथा च हेतुसमानाधिकरणाभा-
वीयस्वामिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्त्वं तदन्यत्त्वं साध्यतावच्छे-
दके विवक्षितं प्रातियोगित्वं स्वरूपसम्यग्धविशेषः स च सामान्या-
भावस्यले प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रातियोगिस्वरूपः
अननुगमादभेदेनाधाराधेयभावानुपपत्तेश्च सामान्यधर्मेण विशेषा-
भावस्यले च प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो विशेषधर्म एव तथा न तु
सामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यले
च प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किं त्वतिरिक्त-
मेवान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनैव सार्धमभावस्य
विरोधात् तदवच्छिन्नवति तादृशाभायस्यासत्त्वप्रसङ्गात् विद्यादोष्य-
तिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव अन्यथा समनियताभावैक्येन निखिल-
व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात्मकतया गगनाभाव-
स्वीकर्तृणां चिन्तामणिकाराणां तदनङ्गीकारानुपपत्तेः इत्थं च प-
र्वन्ते वह्नित्वेन तार्णात्ताण्यही न स इति प्रतीतियलात्तादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेपि तादृशप्रतियोगित्वं न
वह्निष्वाभिन्नं किं न तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेवेतिस्वामिन्नायाः
साधनवशिष्टाभावप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वह्नित्वे
सत्त्वान्न तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः नम्यत्र लक्षणे हेतु-
धिकरणवृत्तित्वमभावस्य सम्यग्धमात्रेण न बाध्यम् वह्निसामान्या-
भावस्यापि कालिकादिसम्यग्धेन धूमवति सत्त्वादव्याप्यापत्तेः ना-
पि दैशिकविशेषणतया घटमिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः
घटत्वरूपस्य साध्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहादि-
त्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति प्राहुः । अपरे
तु प्रागुक्तं व्याप्यवृत्तित्वं यत्किञ्चित्त्वघटितत्वेन दुर्बचमतः प्रतियो-
गिव्यधिकरणस्येत्यादिलक्षणान्तरमुक्तमित्यप्याहुः । अन्ये न कालि-
कसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाकाशमावामावाद्दौ साध्ये आत्मत्वे

हेतावव्याप्तिः आकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरवच्छिन्नवृत्ति-
 कतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतः प्रतियांगि-
 व्यधिकरणस्य वेति लक्षणान्तरमित्याहुः । हेतुसमानाधिकरणस्य
 प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-
 मानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना । अथात्र प्रतियोगि-
 व्यधिकरणस्य न स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं समनियता-
 भाधानामभिन्नतया घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभाव-
 स्वरूपस्यास्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदव्य-
 त्वासम्भवात् एवं स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधि-
 करणो यो यस्तदव्यत्यमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेरपि प्रमे-
 यत्वादिना घटाद्यभावस्य द्रव्यत्वेन घटवद्वृत्तेरभावस्य वा तादा-
 र्थ्योपगमात् अप्रासिद्धापत्तेः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि
 तत् एव वारणसम्भवेऽव्याप्तिवारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वै-
 यर्थ्यापाताच्च न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगि-
 ताभ्रमानधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्यः तथा च
 यद्विद्येन घटाभावाय घटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेद-
 कत्वं यद्विद्येन्यस्तीति सामानाधिकरण्यपदं तेन तादृशप्रतियोगि-
 तायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्विन्नप्रतियोगि-
 त्वैव लक्षणघटिकेति पार्थ्यं विदिष्टसत्तायान् आतेरित्यादावतिव्या-
 सेगुणादीनामपि विदिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताध्याधिकरणत्वात्
 घटयान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गाच्च हेतुमतो महाका-
 लस्य साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन घटाद्यभावप्रतियोगिताध्या-
 धिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेदग्राहुः सा-
 ध्यताघटकसम्बन्धेन व्याश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकर-
 णयावज्ञेत्यधिकरणिता यावत्यः प्रतियोगितास्तदव्यप्रतियोगित्वं प्र-
 तियोगितान्तार्यः तथा च यद्विद्येन घटाद्यभावस्यापि घटा-
 दिनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशीनि तदवच्छेदकत्वं यद्विद्येऽप्यस्ती-
 त्यनः सामानाधिकरण्यपदम् घटयान् महाकालत्वादित्यादीं ग-
 गनाभावाय गगननिष्ठमेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमिति
 न कोपि दोषः । यस्तुतां ध्रुमवति यद्विद्येन घटां नास्तीति यद्गमया-
 न्यद्विद्येन न घटयान् किं तु घटत्वेनेति प्रतीतिपलाह्यधिकर-

पञ्चमवच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकान्योन्याभावोप्यस्ति अत
एव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो घटादौ पञ्चधरमिधैः स्वीकृतः
तथा च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेन साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताध्याधिकरणान्यत्वं हेतुमतस्तादृ-
शप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तिन्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृश-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं
वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितं तथा च घटादिनिष्ठस्य बहिर्व्यतिरेक-
घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन बहिर्व्यतिरेकवच्छेदक-
कत्वाद्याव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् तथा च बहिर्व्यस्य
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्प्रमाणाभावस्य तत्र सत्त्वाद्याव्याप्तिः
कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्याभावप्रति-
योगिताया भूतत्वात्तदपि घटव्येन पटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव
लक्षणसम्बन्धः कालः पटव्येन पटवान् न तु घटव्येनेत्यनुभवात्
बहिर्व्यस्यसामान्यधर्मेण महानसीयवह्मणाद्यभावसत्त्वे तु यादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकेत्यावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं प्राह्यम् तच्च
तदतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं यद्युक्तमित्यर्थः नातो
अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एव वारणसम्भवे सा-
मानाधिकरण्यद्वयैवम्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः । यत्तु यत्प्रतियो-
गितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिताध्यास्यस्य च द्वयोः साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणं हेतुधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्र-
तियोगितान्तार्थः तथा च बहिर्व्येन घटाद्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियो-
गिताया अपि तादृशत्वाद्वहिर्व्यतिरेकवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिः
अतः सामानाधिकरण्येनेति प्राशुक्तार्थकम् यत्तन्मते च सामान्यरूपेण
विशेषाभावात्पुण्यगमः नातो बहिर्व्येन तद्वह्मणाद्यभावमादायाव्याप्तिः
न च स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन मिश्रत्वा-
द्बहिर्व्यमात्रं धूमादित्यत्राव्याप्तिः घाहसामान्याभावीयं यन्महानसी-
यवह्मिनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतबहिर्व्यविशिष्टस्य तत्प्रतियो-
गिताध्यासीभूतमहानसीयवह्मणो रनाधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वते
सत्यादिति याच्यं प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेपि एकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताया लाघवेनैक्यस्वीकारादिति न च कालो घटवान्महाका-
लत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः गगनाद्यमा-

धिकरणं व्यप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्ग-
च्छेदे हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूतित्वस्यैव
साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
स्यापि व्यभिचारत्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्याप्तिधिकरण-
त्वम् तेन विशिष्टब्रह्मभावस्य हृदत्वबाह्यत्वोभयावच्छिन्नाभावस्य

धीयप्रतियोगिताधयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशप्रति-
योगिताया लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् महाकालान्यत्वविशिष्टय-
टाद्यभावस्य तादृशविशिष्टयटव्याघयच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तैरेष त-
द्यात्वात् यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्प्रतियोगिताधयोभयत्वं
या हेत्वधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतावच्छेदकं तादृशप्रतियोगि-
ताया एव निवेद्यतया गगनाभावादिकमादायैव लक्षणसम्भवा-
च्चेति तन्न । प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगि-
ताया यद्यभेदस्तदा बहिर्व्येन घटाभावस्य या बहिर्व्याघच्छिन्ना घट-
निष्ठप्रतियोगिता सैव बहिर्व्यादिना बहिर्धूमोभयामावस्यापि बहि-
र्व्याघच्छिन्ना धूमादिनिष्ठा प्रतियोगिता लाघवात् तथा च सामा-
नाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारं बहिर्व्येन घटाभावायै यद्वटनि-
ष्ठप्रतियोगित्वं तदयच्छेदकीभूतबहिर्व्यविशिष्टस्य तादृशप्रतियोगि-
ताधयीभूतबहिर्धूमादेश्च द्वयोरधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हेतुमति
सत्त्वंन बहिर्व्यरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघ-
टकत्वादिति द्विष् । एवं चेति । तथा चास्य पारिभाषिकत्यानादरेऽपि न
क्षतिरिति भावः । बहिर्व्याघच्छिन्नघटाद्यभाववति धूमादेर्वर्तमान-
त्वादुक्तं माध्यामावति । अत्र साध्यामाचो व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः ।
एवं परत्रापि । विशिष्टेति । महानभीयत्यादिविशिष्टयद्विर्व्याघच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्येत्यर्थः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तस्यान्महानसीयत्ययद्वि-
र्ययोर्येऽपि तस्यैव या परंपरया तत्रावच्छेदकस्यान्नेव दोष इत्यत
आह हृदययद्विर्व्येति । ननु व्याप्यवृत्तित्यघटितलक्षणयोः संयोगि
मत्वादिष्वप्रतिष्ठापिभिः स्वसमानधिकरणामायाप्रतियोगित्वस्याघ-

च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति
गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः बह्व्यमाणं वा प्रतियोगि-
तावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम्
भवति च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-

च्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगाभावेऽस-
त्त्वादत आह सत्त्ववतीति । तथाच हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृ-
त्तेरित्यन्तेन निरवच्छिन्नहेत्यधिकरणवृत्तिर्त्वं हेत्यधिकरणीभूतय-
त्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठामाद्याप्रतियोगित्वं वा ऽभावस्य विषयक्षिर्तामिति
भावः । शुद्धमैत्रेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिधारणाय
पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य
प्रकृतनिवृत्तायप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह बह्व्यमाणं येति ।
यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ स-
त्त्वाद्यान् जातिमत्त्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतविशिष्टसत्तात्मानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्वस्येत्यतो बह्व्यमा-
णमिति । सिद्धान्तलक्षणे बह्व्यमाणमित्यर्थः । तथा च हेतु-
मन्निष्ठामाधीयतस्सम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकर-
ण्येनावच्छेदकं यद्वर्मविशिष्टसम्यग्धाविनिष्ठामाधीयतस्सम्यग्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारि-
भाषिकावच्छेदकम् तद्व्यत्यं माध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः ।
मनूत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति घटादौ सर्व-
द्वगुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसम्यग्धाविनिष्ठामाधीयतस्सम्यग्धावच्छि-
न्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहात् तमादाय संयोगत्वस्य पारि-
भाषिकावच्छेदकत्वसम्भावनापीत्यत आह गुणावृत्तित्वेति । गुणा-
समवेतत्वेत्यर्थः । घटादाश्रुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्य-
त्वादेः सत्त्वात् तदभाव इति भावः । संयोगी गुणान्यत्वे सति स-
त्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकाव-
च्छेदकत्वं सम्भवति गुणावृत्तित्वावच्छिन्नभावस्य हेत्यसमाना-
धिकरणत्वात् मतः संयोगमाध्यक्यामिचारिमात्रे यद्वर्ममादाय सं-
योगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्वर्ममाह द्रव्यमत्रिति । द्रव्या-

गिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृ-
त्त्येव संयोगत्वमित्याहुः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामा-
नाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं यत्स-

भ्यासमवेतत्वेत्यर्थः । उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकत्व-
प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेन कदाचिद्वृत्त्युत्पादिरूपाणां तत्प्रतियो-
गितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
मवच्छेदकत्वं न स्यात् तदेव नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तितया संयोगा-
त्मकत्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वादेतावन्मात्रं सूचयितुमुक्तं व्या-
प्यवृत्तीति ॥ प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकेति ।
स्वपदं विशिष्टहेतुपरम् । तथा च यद्धर्मोच्छिन्नसमानाधिकरणसा-
ध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिक-
रण्यं तद्धर्मपर्यं पर्यवसितमवच्छेदकत्वं चा[न्युना]नतिरिक्तवृत्तित्वं
व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावात्स्यैव
साध्यसामानाधिकरण्यविरहाभ्रातिप्रसङ्गः । विशिष्टसत्तायान् जाते-
रित्यादौ यावत् एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसा-
ध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः अतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने-
ति । तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यैव तादृशस्य विशिष्टसत्तारूपसाध्य-
समानाधिकरणत्वाभावाभ्रातिप्रसङ्गः । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं
येन सम्बन्धेन साध्यता तेन सम्बन्धेन साध्यस्याधिकरणे दैशिक-
विशेषणतया वृत्तिमत्स्वरूपं ग्राह्यम् । तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकर-
णस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तायपि समवा-
येन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । न वा कालः प्रमेय-
त्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्यामाधानां साध्यवति काले कालिकस-
म्बन्धेन वृत्तावप्यतिप्रसङ्गः । साध्याभावनिष्ठं हेतुसमानाधिकर-
ण्यमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतहेतोर्यदधिकरणं तत्र विदो-
षणतया वृत्तिमत्स्वरूपं बोध्यम् । तेनायमात्मा ज्ञानादिग्यादौ विष-
यतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्यात्माभावात्स्य द्रव्यं वि-
शिष्टसत्तादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वमामान्या-
भावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाप्यतिव्याप्तिः । न वा कालः

मानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति

कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्तमानस्य कालत्यादिमामान्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्ति-
मस्यविरहेऽपि क्षतिः । साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः ।
तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तत्त्वेऽपि साध्यस्य विशिष्टाभावा-
दिकमादायैव लक्षणसम्भवाच्च प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रस्थापयता-
सङ्गतिः । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभावस्य सा-
ध्यमामानाधिकरण्येऽपि द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः । कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनाभावस्याभावे साध्ये यत्र
प्रमेयत्वादिकं हेतुस्तत्र हेतुमति दैशिकविशेषणतया वर्तमानस्या-
काशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया
वृत्तायपि हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभावस्यापि नि-
वृत्तसाध्याभावतया तस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नाति-
व्याप्तिः । यत्समानाधिकरणेति । यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्र-
मासामान्य इत्यर्थः । तेन धूमवाग्न्यहेरित्यादौ व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि साध्य-
सामान्याभावप्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया नातिव्याप्तिः ।
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावाच्चन्नम-
हदायां पर्यतो वह्निमानित्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्यादस्-
त्वावः स्यादतः प्रमात्योपादानम् । प्रमात्वं चात्र स्रमसामान्यमिन्न-
ज्ञानत्वम् । नातस्तादृशशुद्धेरपि अशतः प्रमात्यायुक्तदोषतादव-
स्थम् । हृदादौ वह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधि-
त्याद्व्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणेति फलतः प्रमाविशेषणम् । तथा
च यत्समावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्ये इत्यर्थः । तेन
वृक्षत्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणं धर्मिणि
प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि संयोगि वृक्षत्वादित्यादौ ना-
व्याप्तिः । यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं वाच्यं तथा

तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तम् । सर्वत्र साध्याभावपदैवैयर्थ्यात् ।

अथ गुणो न सयोगीति प्रमाया गुण सयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधि-
त्वेऽपि तादृशी साध्यउत्ताधीर्न हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्य-
का गुणवादे हेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्तदाय इति तनुच्छम् । य-
त्समानाधिकरणत्वस्य व्यर्थत्वापत्तेः । साध्याभावप्रमासामान्ये यद्वा-
न्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधि च नास्ति
तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । जलादिधर्मिकयहिसामान्याभावप्रमा-
या साध्यउत्ताधीर्विराधित्वेऽपि धूमसन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यक यद्वाह्मिन्ताज्ञान तद्विराधि-याभावादेव बहिमान् धूमादित्या-
दायव्याप्त्यसम्भवादिति दिक् । अत्र च साध्यतावच्छेदकेन सम्य-
ग्येन तेन रूपेण च साध्यउत्ताज्ञान बोध्यम् । तेन पर्यतो न समयायेन
यह्मिन्तित्यादिप्रमाया समयायेन बहिमत्ताबुद्धिं प्रति पर्यतो महा-
नसीयबहिमान्प्रति प्रमायाश्च सयोगेन महानसीयबहिमत्ताबोध प्रति
प्रतियन्धकत्वेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ नाभ्यासि । प्रतियन्धकार्थ-
त्वावच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानव्यावृत्त ग्राह्यम् । तेन बहिसामान्याभा-
वावच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयबहिमत्तायादेः पर्यतादौ प्रमा-
या सयोगसम्बन्धावच्छिन्नपर्यतधर्मिकयह्मिन्ताबुद्धिविरोधि येषु
नासम्भवे ॥ सर्वत्रेति । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमा-
नाधिकरणत्वकृत्यमित्यत एव प्रथमस्य द्वितीयस्य च यत्समानाधि-
करणप्रमासामान्य साध्यउत्ताज्ञानविराधित्व नास्ति तत्त्वमित्यत एव
सामञ्जस्यादिति भावः । यत्तु यत्समानाधिकरणसाध्याभावात्ताव-
च्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्य त-
त्त्वमेव प्रथमलक्षणाद्यं तथा च धूमसमानाधिकरणस्य घटादिसा-
मान्याभावस्य यह्मिन्तावच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्धा साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भवे स्यादत सा-
ध्याभावपदम् न चेधमपि प्रतियागिपदं व्यर्थमयेति याच्यम् अन-
तिरिक्तवृत्तिरूपपावच्छेदकत्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याभावात्स्याखण्डस्यैव निविष्टत्वात् एव द्वितीय-
लक्षणपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियागिमत्ताप्रवृत्तिरधिर्त्वं

यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति

निवेद्य साध्याभावपदस्य सार्यक्यं बोध्यमिति तन्मन्दम् । प्रतियोग्यवृत्तिर्भूत्यादिग्रन्थावतारानुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयरीत्यैव यत्कथ्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य बहिस्त्वेन घटाभावादेरेव साध्यतावच्छेदकायच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशपदप्रक्षेपेऽप्यसम्भवतादवस्थात् । न च घटस्थेन यद्वृत्तमाधो बहिरेवेत घटाभावात्मकः समनियताभाधानामैक्यात् तथा च तस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टबहिस्वरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटसामान्याभावादेरपि घटस्थादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकीभूतबहिर्वाचच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तमादायासम्भवधारकस्य साध्याभावपदस्य व्यर्थताया यज्जलेपत्वादि-ति ॥ प्रगल्भस्यैव लक्षणान्तरमुपन्यस्यति यत्पिति । यद्वृत्ताविति । यन्निष्ठसाध्याभावबहिर्वाचित्वसामान्य इत्यर्थः । तेन बहिर्निष्ठस्य व्यधिकरणधर्मायच्छिन्नाभावबहिर्वाचित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपि धूमवान्वहेरित्यादौ नातिश्यासि । धूमादिनिष्ठेन्धनत्वाद्यच्छिन्नबहिर्वाचाभावबहिर्वाचित्वस्यापि इन्धनत्वादिप्रकारेण यद्वृत्तानुमितेर्विरोधित्वात्सम्भयः स्यादतः प्रकृतेति । साध्यतावच्छेदकेन सम्बन्धेन रूपेण च प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः । तथा च तादृशसाध्याभावबहिर्वाचित्वस्य बहिरेवेन यद्वृत्तानुमितिं प्रत्यविरोधित्वाददोषः । प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रे धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि यद्वृत्तानुमितिविरोधिर्नो व्यभिचारममस्य विषयत्वसम्भवात् किं तु विषयितया प्रकृतानुमितिप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वम् तथा च बहिर्निष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकतयाभावाद्द्वयमिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति । तथा च यन्निष्ठसाध्याभावबहिर्वाचित्वविषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतियन्धकतानवच्छेदकं तत्त्वमर्थः । न च घटाभावबहिर्वाचित्वादौ साध्याभावबहिर्वाचित्वममदशायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या बहिर्निष्ठनिष्ठमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतियन्धकतानवच्छेदकत्वाद्द्वयमि-

तत्त्वं व्याप्तिरिति तत्र । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनक-
त्वे साध्याभाववद्बृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारि-
ण्यतिप्रसङ्गात् । केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स-
जातीया ये तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वम् साजातीयञ्च

चारिण्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यन्निष्ठसाध्याभावव-
द्बृत्तिः प्रविशयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतियन्धकतानरिक्तवृ-
त्ति तत्त्वमित्यस्योक्तत्वात् साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्र-
वेशनीयः । तेन न पूर्वोक्तदोषः ॥ अनुमित्यविरोधित्वज्ञान-
स्येति । अनुमित्यविरोधित्वं हि न साक्षादनुमितिप्रतिष-
धकत्वं व्यभिचारविषयः साक्षादतथात्वेन व्यभिचारिमात्रेतिप्रसङ्गा-
पत्तेः । किं त्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् । तज्जनकं च यदि निरु-
क्तव्यातिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति न साध्याभाववद्बृत्तित्वज्ञानं
विरोधि किं तु साध्याभाववद्बृत्तित्वमनुमितिविरोधीत्याकारकज्ञा-
नमेव तथेति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । यदि तु साध्याभाववद्बृ-
त्तिहेतुरित्याकारकज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं तदा निरिक्तव्याप्तेरनुमि-
त्यनुपयुक्ततया तदभिधानमर्थान्तरप्रस्तामिति भावः । एतेन यदि प्र-
कृतानुमितिपरं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्याभाववद्बृत्तित्वानुमितिपरं [न
॥ प्रकृतसाध्यकानुमितिपरं] विरोधित्वं चात्र साक्षादेव निवेदयते
तदा व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुप-
युक्ततया तदभिधानेऽर्थान्तरतादवस्थ्यमिति ॥ मिथलक्षणमेव परि-
श्रुत्यापन्यस्यति के चिस्थिति । केवलान्वयिनि प्रसिद्धाद्यपि यद्व्या-
प्तिसाध्यके व्यतिरिक्तिणि यावन्तः साध्याभावास्तत्तत्सजातीयत्वं तत्त-
दधिकरणवृत्तित्वाभावे तादृशान्यतररूपान्मकमप्रमिद्धमत उक्तं प्रत्ये-
कमिति । यावन्तः साध्याभावास्तेषामप्रत्येकमपि सजातीयत्वं एकस्मि-
न्भावे नास्त्यत उक्तं तत्तन्मजातीया इति । तदधिकरणवृत्तित्वाभा-
वा इत्युक्ते तत्पदेन यावत्साध्याभावपरमर्जो वहिमान् धूमात् रूप-
सामान्याभावाच्च यावत्त्यादिभ्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विपक्षा-
श्रुतिव्याप्यप्रामाण्यवद्बृत्तित्वाधिकरणाप्रमिद्धाऽव्याप्तिरतस्तत्तद-
धिकरणेति । तथा च प्रातस्त्रिकरूपेण साध्याभावानुपादाय तत्तु-

समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपेण
साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रसेतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रति-

स्तजातीयस्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावाद्वा प्राह्य इति भावः । व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयं घटत्वादिना तत्तदधिकरणवृ-
त्तित्वाभावाद्वा व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति ।
तथा च साध्यसामान्याभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावात्
तत्रासत्त्वाददोषः । साध्यसामान्याभाववृत्तित्वस्यैव व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिण्यप्यस्तिरित्यतः सजातीया इत्युक्तम् ।
ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वस्याभावोपि अभावात्त्वादिना धूमसामा-
न्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादयस्यमतं बाह्य साजात्यं चेति ।
यद्यपि साध्याभावनिष्ठं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपं तेनैव रू-
पेण साजात्यं वाच्यम् तथा च वह्निसामान्याभावादिनिष्ठं यत्सादृशा-
न्यतरूपं वह्निनिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव रूपं तस्य नि-
र्यह्निवृत्तित्वसामान्याभावेऽसत्त्वादसंभवः तथापि यावन्त समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्तावदन्यतमत्वतश्चिन्नत्वान्यतरूपेण
साजात्यं वाच्यमित्यदोषः । समनियताभावानामैक्यात् गगनाभाव-
एव निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते ॥ गगनाभावत्व-
तदन्यत्वान्यतरूपेणैव साजात्यं वाच्यम् । तेन घटत्वेन निर्धूमवृत्ति-
त्वाभावात्सैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कतया धूमसामान्याभावसजातीयत्वोपि नातिव्याप्तिः । साध्याभा-
वश्चेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावोऽत्र साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थः । साध्यव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने घटत्वविशिष्ट-
वाच्यत्वाद्यभावात्स्यापि साध्याभावपदार्थतया तत्तत्सजातीयस्य तद-
धिकरणवृत्तित्वाभावस्यापि हेतावत्सत्त्वादसम्भवः स्यादतस्तत्पदि-
त्यागः । अत्र साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकस्या-
भावो प्राह्यः । तेनैकसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य सम्बन्धान्तराव-
च्छिन्नाभाववति हेतोर्वृत्तावपि न क्षतिः । येषु साध्यतावच्छेदकस-

योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्याधिकरणो वा तेन तत्तत्सा-

७

म्यन्धेन साध्यव्यापकत्वं तेनैव साध्यव्यापकस्याभावो निवेद्य
इति मतं तनुच्छम । यत्र तादात्म्यसम्यन्धेन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र
तेन सम्यन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं तादा-
त्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या तत्र सद्धेताव्या-
प्तिः । प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्त्रीकारेण कथं चित्तत्राव्याप्तिवार-
णेपि वृत्त्यनियमाकसम्यन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः । साध्यतावच्छे-
दकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । किं चैष धूमधान्यहो-
रित्पादावतिव्याप्तिः । संयोगेन धूमसामान्यभावस्याध्याप्यवृत्तितया
धूमत्वेन घटाद्यभाषस्यैव तादृशस्य यावदन्तर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य
तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य बहौ सत्त्वात् । अस्माकं ॥ स्वरूपसम्य-
न्धेनाय.पिण्डभेदस्यापि धूमव्यापकतया बहेस्तदभाषयद्वृत्तित्वा-
भावादेवातिव्याप्तिनिरासादिति बोध्यम् । ननु कपिसंयोगि पतङ्गक्ष-
त्वादित्यत्राव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिवैयधि-
करण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपार्थच्छिन्नप्रतियोगिताकारत्वेन
यावदन्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेताव-
भावादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति । व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्य-
स्यम् । संयोगी सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापि सा-
ध्याभायतया हेतोस्तदधिकरणवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिः । मनु रूपया-
नृषिपीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरु-
क्तयावत्साध्याभावान्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वसा-
मान्याभावस्यापि हेतावसत्त्वात् सामान्यधर्मेण विशेषाभाषस्वीकारे
तु रूपत्वेन तद्रूपाभावमादायाप्यव्याप्तिरत आह प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नेत्यादि । प्रतियोगितावच्छेदकार्यच्छिन्नप्रतियोगिव्याधिकर-
णत्वं च यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्यन्धेन स्वसमाना-
धिकरणस्यावच्छेदकार्यच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्व्यप्रतियोगि-
ताकत्वं बोध्यम् । तेन नित्यरूपात्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यविरहेऽप्युक्ताभावस्य न संप्रदः । न पा
याव्यत्यत्येन प्रमेयत्वाद्यभाषस्यैव हेयत्यत्येन व्याप्यत्वाद्यभाषतया

ध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववतिवृत्तावपि हेतोर्नाव्या-
प्तिः तद्वद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकव्या-
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व-

व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नभावाभावाप्रत्येव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तदसङ्ग- । अत्र च निरुक्तायास्त-
द्व्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
धोष्यम् । तेन संयोगात्मकस्यैव साध्याभावस्य समवेतसामान्याभा-
वनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापक-
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेऽपि कपिसंयोगा-
भाववान्वाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यैव नित्यरूप-
सामान्याभावतया तत्र नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताक-
त्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः
सत्त्वेऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । समवेतसामान्या-
भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपानव-
च्छिन्नत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयरीतेः प्रवेशफलमाह तत्तत्साध्य-
व्यक्तेरिति । अभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरित्यन्वयः । व्याप्य-
वृत्तित्वादेः फलमाह भाव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति । तत्तत्साध्याभा-
वेत्यादि । सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्ति-व्यव्यापकेत्युक्तौ षड्विंश-
मान्याभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्या-
भाववद्वृत्तिरस्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरे-
किमात्रेऽव्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभावस्य विशेषणम् । तथा च
निर्वहिवृत्तित्वसामान्याभाव एव निर्वहिवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकस्तत्र साध्याभावसजातीयत्वमस्तीत्यदोषः । नन्वेवमपि जलवृ-
त्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनो षड्विंश-
दतिव्याप्तिः न च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं परित्यज्य
स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगिताया विशेषणं वाच्यमतो
नोक्तदोषः तथापि गुणमेदाभावसजातीयस्य पूर्वक्षणवृत्तित्व-
विशिष्टगुणसमवेतत्वभावस्य हेतौ सत्त्वादगुणमिदं सत्त्वादित्या

त्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यः
तेन साध्याभाववद्वयक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य

दायतिप्रसङ्गादत आह तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वानिरिक्तसमा-
नाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्य इति । अयं पाठः
काचित्कः । तत्र चातिरिक्तान्तेन निर्वहिवृत्तित्वसामान्याभावादेः स-
ङ्ग्रहः । अन्यथा बहिसामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणध-
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न
च निर्धूमत्वादिसजातीयस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना बह्व्यवृत्तेरभा-
वस्य हेतौ सत्त्वाद्धूमयान्वहेरित्यादायतिव्याप्तिहेतुताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगिताया निवेशनीयत्वेपि नि-
र्धूमवृत्तित्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायाति-
व्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । एतदस्वरसेनैव यद्वेत्यादिलक्षणा-
न्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्नभाव इत्यस्यैव सम्यक्के सामानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य नि-
पेधद्वयप्रवेशो निरर्थकः सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
ववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य साध्याभावसजातीयस्य
सम्भवात् । तथापि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । यत्र तादात्म्येन स-
म्यन्धेन हेतुता तत्र सदेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ता-
दात्म्यस्य अगत्स्वरूपतया तादृशतादात्म्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन
तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः स्यादतो वा निपेधद्वयगमता ।
यत्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तावसम्भ-
वः स्याद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-
भावाप्रसिद्धेः तादृशवृत्तितात्वमपेक्ष्य लघुवृत्तित्वत्वात्तस्यैवोक्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति तत्तुच्छम् । गुरोः प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव लक्षणकरणात् । अन्यथा महाकालमेदे
साध्ये अन्यत्यविशिष्टघटादेः कालिकसम्यन्धेन हेतुतायामव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । महाकालमेदाभाववद्वृत्तित्वमपेक्ष्य लघुना वृत्तित्व-
त्वमात्रेणैव महाकालमेदाभाववद्वृत्तित्वभावप्रतियोगिताया अ-
वच्छेदात् । महाकालमेदाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वत्वा-

द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्बृत्तित्वस्याभावमादाय
नातिप्रसङ्गः अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्बृत्तित्वं
बोध्यम् तेन बह्व्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः
इत्यञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधि-
करणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन साध्याभाववद्बृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः

तिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्रस्याप्रसि-
द्धेरिति ध्येयम् । तारशर्तुत्तित्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह सा-
ध्यामात्रवद्बृत्तित्वविशेषवृत्तित्वस्येति । आभावमादाय नातिप्रसङ्ग
इत्यन्यथः । ननु ध्वमिचारनिरूपकाधिकरणव्यस्त्यन्यत्वस्याभाव-
स्यापि साध्याभावतया तद्वद्बृत्तित्वसामान्याभावस्य ध्वमिचारि-
ण्यसत्त्वात् कुतोतिव्याप्तिरत आह पार्थिवत्वादीति । पार्थिवत्ववि-
शिष्टं यन्निर्धूमवृत्तित्वं तद्वह्नी नास्ति यद्देरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसङ्ग
इति भावः । आदिनाजलत्वादिपरिग्रहः । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नेत्यस्य प्रयोजनमाह द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वेति । निर्धूमवृत्तित्ववह्निभेदो-
भयत्वावच्छिन्नस्य वेत्यर्थः । न दोष इति । अन्यथा निर्वह्निर्संयुक्त-
स्याभावात् साध्याभाववद्बृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावा-
न्निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमे सत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति
भावः । इत्थं च साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनो-
क्तौ चेत्यर्थः । तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वानुप्रवेशे गौरवमतः
कस्य चिदित्युक्तम् । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधि-
करणतावद्बृत्तित्वं साध्याभावविशेषणमित्यर्थः । सत्त्वादित्यादा-
चित्यादिपदेन वह्निमान् धूमादित्यादेः परिग्रहः । तत्रापि जातिसामा-
न्याभावादेः साध्याभावतया तद्वति संयोगसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धे-
रव्याप्तिसम्भवात् । ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टस-
त्त्वस्य फेरलसत्त्वानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववति वृत्त्या द्रव्यत्वाभावस-
जातीयस्य तद्वद्बृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वान् नचैवं विशिष्टहेत्व-
धिकरणे वर्तमान एव साध्यायो गृह्यतां तावतैवोक्तदोषान्युदासादि-

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवाच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम्,

ति घाच्यम् तथापि धूमवान्वहेरित्यत्रातिव्याप्तिर्निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य महानसंयचहौ सत्त्वात् न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभावस्यैवं विवक्षितम् तथा सत्यपि निर्धूमत्वादिसजातीयं निर्धूमवृत्तित्वत्वेन रूपेण यद्व्यवृत्तेरभावं ताद्रूप्येण जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावं चादायातिव्याप्तितादृशस्यादत्त भाव यद्वेति घटित्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन घटित्वादिना घटित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा च धूमादि सामान्याभावस्यापि साध्याभावतया यावदन्तर्गतत्वात्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्व्यवृत्तिना यद्व्यापकं प्रति व्यापकत्वाभावात्तातिव्याप्तिः तत्तद्व्यवृत्तिभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्व्यवृत्तिना धूमादिकं प्रति व्यापकत्वाभावादसम्भवः स्यादित्यस्तादृशाः साध्याभावा इति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति तदर्थः । तत्तद्व्यवृत्तिना तु न साध्यव्यापकतावच्छेदकमतस्तद्व्यवच्छिन्नाभावमादाय नोक्तदोषः । तादृशयावत्साध्याभावसाजात्यं तादृशसाध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्त्वम् तच्च व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमतः प्रत्येकमिति । यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यभावेस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्तितादृशस्यम् । तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्य तस्येत्येकशेषकरणात् यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तत्तद्व्यापकीभूताभावस्य लाभाददोषः । धूमादि सामान्याभावव्यापकस्य घटित्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन घटित्वादिना यद्व्यवृत्त्यावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति । साजात्यन्तु

प्रागुक्तदिशा ग्राह्यम् । तेन संयोगादिसम्यग्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना बह्व्यादिष्वप्यपकत्वसत्त्वेन
 धूमवान्वहेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । तादृशभावस्य धूमादिसामान्या-
 भावसाजात्यविरहादिति ध्येयम् । धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य
 तद्व्यापकीभूतस्य च बह्विसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन
 बह्विसंयोगत्वादिना बह्व्यादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्या-
 प्यवृत्तेरिति । यस्तुतो बह्वित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगिताव-
 च्छेदकेन बह्वित्वेन बहिं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्य-
 वृत्तितानिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय व्याप्यवृत्तिपदम् । तेन
 यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया
 एव लक्षणघटक-यान्नोक्तदोषः । धूमाद्यभाषसजातीयस्य बह्व्या-
 द्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बह्वित्वादिना बह्व्यादिकं प्रति
 व्यापकत्वाद्धूमवान्वहेरित्यादायतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति ।
 यद्यपि तत्तद्व्यभिचारस्यलान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभाव-
 तया तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगिताव-
 च्छेदकेन धर्मेण तत्तदयोगोलकभेदत्वादिना बह्वित्वाद्यवच्छिन्नं
 प्रति व्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः
 तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीया-
 भावे साध्याभावसामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूतप-
 र्यन्तस्य व्यर्थतेति ध्येयम् । यस्तु साध्यतावच्छेदकसम्यग्धेन सा-
 ध्यव्यापकताया यद्वच्छेदकं तेन सम्यग्धेन तद्व्याप्यवच्छिन्नाभा-
 वोक्त साध्याभावपदार्थः तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्म-
 कसाध्यतावच्छेदकसम्यग्धेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तद्व्य-
 च्छिन्नाभावो न साध्याभावः किंतु धूमाद्यभावः एवं च तत्समाना-
 धिकरणस्य बह्व्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बह्वित्वादिना ब-
 ह्वित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरणस्ये-
 त्यपहाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तम् न चैवं बह्विमान्धूमादित्यत्रैवाव्या-
 प्तिः संयोगेन बह्व्याद्यभावस्यापि साध्याभावतया तस्य केवलान्व-
 यितया तत्सजातीयतद्व्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्राप्तिद्वेरेति वा-
 क्यम् यावन्तो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेक्ष्यतया बहि-

साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनताव-

सामान्याभावस्य निरवच्छिन्नहे वधिकरणवृत्तिफत्वरूपव्याप्यवृत्ति-
त्वविरहेण यावदनन्तर्गतत्वात् धूमाद्यभावस्तु वह्निमद्योगोल्क-
प्र तादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्न । तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य
साध्यतायामव्याप्ते । तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापक-
तावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे । अन्ये तु
यावन्त साध्याभावा प्रत्येकतत्तत्सजातीयनिष्ठ यद्यद्रूपावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण
यद्रूपावच्छिन्न प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमर्थं तत्र च
साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्यभावसमानाधिकर-
णवृत्ति धोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववाद् द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्ति गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य
द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीये समाना-
धिकरण्यं सत्तास्वरूपेभावे वर्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-
त्वस्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावस्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रति व्यापकताव-
च्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभाव वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न गुणान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावाभावाद्यात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्या-
भावस्य व्यापकतावच्छेदकद्रव्य एव व्यभिचारादतो नोक्तदोष
इति प्राहुः । द्रव्यं विशिष्टसत्तादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना [गुणकर्मन्यत्वविशिष्ट]सत्ता-
दिक प्रति व्यापकतानवच्छेदादव्याप्तेराह यद्रूपावच्छिन्नेति । न
चेदं गमन स्पन्दत्वादित्यादौ तादृशगतिव्याप्यभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतगतित्वत्वादिनापि कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वव्यापक-
त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभावस्य यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताया अवच्छेदको यो धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धेन हतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादिति भावः । परे परिष्कृत निरसि-

च्छेदकस्येति न न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुण-
कर्मन्यत्वाविशिष्टसत्त्वात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकर्तादृशाभावप्रति-
योगित्वादातिव्याप्तेः ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगि-

तुमाह साधनस्येत्यादिना । तादृशेति । यावन्तः साध्याभावाः
प्रत्येकं तत्तत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः । तदवच्छेदकत्वमिति ।
तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वं वेत्यर्थः । प्रथमे दूषणमाह द्रव्यमि-त्यादि । तादृशाभावेति । सा-
ध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह ज्ञेयं
प्रमेयादित्यादि । प्रमेयत्वादेरिति । नच सामान्यधर्मेण विशेषाभाव-
स्यापि व्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव प्रागुक्तक्रमेण
साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वादाय ना-
व्याप्तिरिति धाव्यम् । बहिस्त्वेन महानस्यैववक्तव्यमायमादाय धूमसा-
ध्यकवह्नावतिव्याप्तिमिया स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गितायाः प्रवेक्ष्यधातु प्रमेयत्वेन गगनाभावप्रतियोगितायाश्चातथा-
स्यात् । तथापि विषयत्वाद्यपेक्षया गुरोः प्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थादिति भावः । नव्यास्तु यावन्तः
साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयो यस्तत्तत्समानाधिकरणो व्याप्य-
वृत्त्यभावः तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्ति-व्याप्यवृत्ति-चतु प्रकृतहेतुसामा-
नाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयभावावस्थ तेन
धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्तत्सजातीयस्य बहिर्धर्माभय-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि धूमसाध्यकवह्नादौ नातिव्या-
प्तिस्तादृशोभयभावावस्थ निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् एवं च यत्रा-
भावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि-
न्नत्वोभयभावः स एव साध्याभावपदार्थः तेनाऽभावधान् प्रमेयत्वा-
दित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकर-
णे घटादौ वर्तमानस्य तत्तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्ति-
स्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । इत्थं च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्य-

त्वस्याप्रसिद्धेः यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः । परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो या-

त्याद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदधिकरणे गुणादौ धर्ममा-
नस्य तत्सजातीयभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धेव नातिव्या-
प्तिः वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नयाव्यत्याद्य-
भावसमानाधिकरणस्य विरुद्धघटत्वपदत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्य घट-
त्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव वा निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाशालि-
नः प्रतियोगिताभावाय लक्षणसम्भव इति यथाश्रुतमेव मिथलक्ष-
णं सम्यगिति प्रतीयमानः [न च बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः
यावत्साध्याभाधान्तर्गतद्रव्यसामान्याभावसजातीयनिरुक्तव्याप्यवृ-
त्तिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य धूमादावसत्त्वात् संयोगेन
धूमस्याव्याप्यवृत्तितया धूमाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वा-
च्यम् संयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवृत्तित्वाद्धूमद्रव्याभ्यन्तरभावस्य नि-
रुक्तरूपशालितः प्रतियोगित्वस्य धूमादौ सत्त्वात् मिथलक्षणम्]
इति प्राहुः । व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येत्यादिपरित्यागेन लघुलक्ष-
णमाह यद्वेति । तादृशा इति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इत्यर्थः । अत्रापि येन सम्यग्धेन साध्य-
व्यापकता तत्सम्यग्धावच्छिन्नाभावात्तां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्त-
त्सम्यग्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसि-
त्यर्थः । तेन गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ गमनत्वाद्यभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकैर्गमनत्वत्वादिभिः कालिकसम्यग्धेन स्पन्दत्वादिहेतुर्न्यापक-
त्वेपि नातिव्याप्तिः । न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकभावा-
यैव केवलान्ययिष्यले लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थाव-
तारानुपपत्तिः । न च धूमत्वेन धूमाभावस्यैव बहिर्व्येन धूमवृत्ते-
रभावत्वादयः पिण्डान्यत्वाभावस्य चायं पिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरू-
पसम्यग्धेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
वृत्त्यभेदत्वादिभिर्व्यवहित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदात् धूम-
वान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वा-

वन्तः साध्याभाववद्बृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वं बोध्यम् तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवद्बृत्तित्वाभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्तमा-

यच्छेदकावच्छिन्नवद्बृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिद्विधोम-
याभावस्तादृशप्रतियोगिताया एवावच्छेदकधर्मस्य लक्षणघटक-
त्वादिति सङ्क्षेपः ॥ परे त्यति । साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य घटत्वादि-
माऽभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इत्युक्तम् । ता-
दृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमत्र दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम् । तेन निर्धूम-
वृत्तिवादिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन यद्व्यादिवृत्ति-
त्वाभावस्योपादानेपि नातिव्याप्तितादृश्यम् । यहिमान् धूमाद्वाच्यं
हेतुत्वादित्यादावप्याप्तिः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्सं-
युक्तवत्त्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामान्यामा-
वस्य हेतावसस्यात् अतो वृत्तिमद्बृत्तयः इत्युक्तम् । तदनुकायसम्भ-
यस्तु नास्ति तादात्म्यसम्बन्धेन सदेतायेव निरुक्तलक्षणसङ्गमनात् ।
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्वव्यापकप्र-
तियोगिताकतया तथाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम् ।
येन सम्बन्धेन हेतुता वृत्तिमद्बृत्तयः इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं तेन बोध्य-
मिति पाठः । तदभावस्येति । तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । जात्यादा-
विति । समवेतत्वघटितजातित्वोक्त्या सम्बन्धान्तरेण यो वृत्तिमा-
न्तवृत्तित्वमुपदर्शितम् । न इति नान्याप्तिः । हेतुताघटकसम्बन्धेन
यो वृत्तिमान् तदवृत्तित्वेन तादृशभावस्य यावदनन्तर्गतत्वादिति
भावः । अत्र वृत्तिमद्बृत्तिता दैशिकविशेषणतया ग्राह्या । तेन वाच्यं
द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेत-
त्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य समवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुता-
घटकसमवायसम्बन्धेन वृत्तिमति स्पन्दादौ कालिक सम्बन्धेन
वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यत्वादिहेतावसत्त्वेपि नाप्या-
प्तिः । इत्यत्रापिाप्यपिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुताघट-

नस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च पूर्ववद्वोध्यः

कसम्बन्धेन धार्येति व्यञ्जितम् । तेन तत्तद्धूमावयवान्यत्याभाव-
स्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वति सम्बन्धसाम-
न्येन या वृत्तिसदभासस्य तत्तद्धूमावयवासामानकालिकद्रव्यवृत्ते-
र्धूमहेतावसत्त्वेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ नाभ्यासिः । ननु साध्यप्र-
तियोगिकामाधमात्रस्य प्रवेशे धूमस्य तत्तद्ब्रह्मभाववद्वृत्तिःत्वेन बहि-
मान्धूमादित्यादावभ्यासिः साध्यताघट्टेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशे
तु गगनादेः साध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिग्यासिः साध्याभावस्य केव-
लान्वयित्वात् एवं प्राणप्राज्ञगुणवान् प्रमेयवान्या पृथिवीत्वादित्या-
दावभ्यासिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह सा-
ध्याभावश्चेति । पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यव्यापकताघट्टेदकक-
पावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिश्चाभावोत्र साध्याभावप-
दार्थः इत्यर्थः । [यथाश्रुते साध्याभावत्वप्रवेशेनासङ्गत्यापत्तेः]
अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धेन तादृशकपाव-
च्छिन्नाभावो प्राह्यः । तेन ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौ स्वरूपस-
म्बन्धेन साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः कालिकसम्बन्धेनाभा-
वाधिकरणसमवेतत्वाभावस्य स्पन्दस्थनिष्ठस्य हेतावसत्त्वे-
ऽपि न क्षतिः । यत् साध्यताघट्टेदकसम्बन्धेन तादृशकपाव-
च्छिन्नाभावनां विषयज्ञात् ज्ञानवानात्मत्वादित्यादावपि नाभ्या-
सिः कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघट्टकसमवायस-
म्बन्धानवच्छिन्नत्वात् इत्यर्थं च व्यापकतापि तेनैव प्राह्या तेन वि-
षयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघट्टकसमवायेनाभावव-
ति हेतोर्वैतमानत्वेऽपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाभ्यासिः इति त-
त्तुच्छम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियो-
गित्वाप्रसिद्ध्या सन्देहावव्याप्तेः । धूमवान् धठेरित्यादावतिग्याप्तेश्च ।
संयोगेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाधस्यैव व्याप्य-
वृत्तितया तद्ब्रह्मवृत्तिन्वाभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् । प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन
साध्यतायामव्याप्तेश्च । साध्यताघट्टकतादत्म्येन प्रमेयत्वादेरेव सा-

तद्वद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभावेद्वृत्तित्वत्व-

ध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्सम्बन्धेन तद्वच्छिन्नाभावप्रसिद्धे-
रिति दिक् । बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः बहिसंयोगाभावस्या-
पि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकबहिसंयोगवद्वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य घटादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो
विशेषितः । वस्तुतो निरुक्तसाध्याभावाधिकरणत्वमवश्यं विशेषण-
ताविशेषसम्बन्धेन प्रवेद्यम् । अन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्य-
त्वाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे गुणस्य वृत्तेर्द्रव्यत्वाभावघ-
त्तमवेतत्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तेः । त-
था च बहिसंयोगात्मात्मकाभावस्य तादृशसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसि-
द्धेस्तमादायाव्याप्तिधारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदम् । परं तु रूपवान्
पृथिवीरधादित्यादौ नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्माध-
च्छिन्नाभावतया तद्वत्समवेतत्वाभावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेताव-
सत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदम् । न च तस्यापि व्याप्यवृत्ति-
त्वावुक्तदोषतादृशस्थम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धेन स्वावच्छेदकार्याच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्माधच्छिन्ना-
भावमिन्नत्वस्य द्वयोर्भेदतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाधच्छि-
न्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वान्नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्य
व्यधिकरणधर्माधच्छिन्नाभावमिन्नस्य स्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वाद्य-
धच्छिन्नवद्वृत्तित्वादेव व्युदासः । एतेन संयोगाभावत्वादेः साध्य-
यन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवैयधिकरण्याघ-
टितसाध्यव्यापकतानवच्छेदक-येपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति
ध्येयम् । ननु बहिमान् धूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिनालोका-
वृत्तिसामान्याभावोऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतः
संयोगादिसम्बन्धेन बहिसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यालोकावृ-
त्तिमध्ये निवेशात् एवमिन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूत-
महानसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिना योऽभावः सोऽपि साध्या-
भाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतस्तयोर्धूमादावसत्त्वादसम्भव इत्य-
त आह तद्वद्वृत्तित्वाभावोपीति । मिथलक्षण इवात्रापि तत्तत्सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकन्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि-

व्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्ते-
न समानाधिकरणेन वृत्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियो-

ताकस्यप्रवेशे आलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हे-
तावसत्त्वाद्बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे स्वव्या-
पकेति । एवं प्रतियोगितातद्व्यापकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वस्य तद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः । व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
व्याप्तिरत उक्तं तत्तदिति । तथा च निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव स्वव्या-
पकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यव्यापकप्रतियोगिताकतया तस्य घ-
ट्टावसत्त्वान्तातिव्याप्तिरिति भावः । स्वनिष्ठवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यसम-
नियतप्रतियोगिताकस्य हेतुवन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्सत्त्वात् सहेतुमा-
हेऽसम्भवापत्तेः कल्पान्तरमाह तत्तदिति । समानाधिकरणध-
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभावस्यैव व्यभिचारिण्यतिप्र-
सज्जकत्वादतिरिक्तान्तम् तत्रापि निर्धूमवृत्तित्वस्यपि सामान्यतः
साध्याभावावद्वृत्तित्वात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छि-
न्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तिवारणायोगात् तत्तदित्युक्तम् । न-
चैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घ-
ट्टवृत्तित्वजातित्वाभ्यतराभावं घट्टावृत्तेर्भावाभावाय द्रव्यं पृ-
थिवीत्वादित्यदावव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-
त्वभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् । अत-
एव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तौ चाख्यं
हेतुत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्ने य-
त्तत्तत्तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमिन्द्रावृत्तिप्रतियोगित्वं ता-
दृशप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धत्वादितो निरे-
षद्वयगमता । तेन घट्टत्वादेना तादृशवृत्तित्वाभावमादायैव
लक्षणसङ्गतिः । केचित्तु यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्ना यावन्तोऽभावा इत्येव लाघवाद्भूतमुचितं तथापि पाच्य

प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन हेतौ जगत एव साध्याभाषयत्तादा-
त्म्यतया तादृशतादात्म्यत्वायच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाभ्यासिरतो नि-
पेक्षद्वयगर्भता इत्थं च विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामेव तादृशवृत्ति-
त्याभाषः सुलभ इति प्राहुः । यश्च वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्य-
स्याभाषयद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिग्य-
स्यासिद्धिर्माया तत्तत्साध्याभाषयद्वृत्तित्वत्वायच्छिन्नाभावा नोक्ता
इति तच्चक्षुः । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैव लक्ष-
णकरणात् । अन्यपैतरूपे वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः । वृत्तित्व-
त्वमात्रस्यैव तत्तत्साध्याभाषयद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणध-
र्मतयैव तद्वच्छिन्नाभाषमादायाव्याप्त्यभावात् । किं चैवं गुरुध-
र्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्वद्वृत्तिमन्त्रं द्रव्यत्वादित्यादाय-
तिव्यासिरपि स्यात् । तद्वद्वृत्तिरतःपक्षपाता गुरुत्वेन तद्वद्वृत्तिमे-
वाभाषयद्वृत्तित्वत्वायच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । तद्वद्वृत्तित्वत्वस्य सा-
ध्याभाषयद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तद्वच्छिन्ना-
भाषस्य लक्षणाघटकतयात् । एवं स्नेहद्वयं द्रव्यत्वादित्यादौ स्नेह-
घट्पराभाषयद्वृत्तित्वत्वादेर्जलवृत्तित्वत्वापक्षपाता गुरुत्वेन तद्वच्छि-
न्नाभावाप्रसिद्धातिव्यासिद्धेः इत्येति दिक् । यस्य कस्य चित्सामाना-
धिकरण्यमभ्यासार्तकमतस्तत्तत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यनिवेशा-
पक्षपाता लाघवमनुसृत्याह वृत्तित्ववृत्तिना येति । [तत्तत्साध्याभाषय-
द्वृत्तित्वत्वातिरिक्तं नेति पूर्वोक्तान्वयः । तथा च तत्तत्साध्याभाषयद्वृ-
त्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः ।] साध्याभाषयद्वृ-
त्तित्ववृत्तिना येति पाठे साध्याभाषयत्पदं सम्पातायातम् । यद्यपि वृ-
त्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादित्यामान्याभाषस्य
घटाद्यन्यस्याभाषस्य वा हेतायमस्याद्विहिमात् धूमादित्यादौ भयंत्रा-
भ्यन्तयः तादृशधर्मानवच्छिन्नप्रवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाषयिष-
त्वेऽपि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्णयद्विवृत्तित्वान्वयतयाभाषस्य तादृशस्य हे-
तायमस्यात् तथापि पूर्वपदत्रापि कल्पे [हेतायवच्छेदकमभ्यन्त्राय-
च्छिन्न] वृत्तित्वमित्रावृत्तिग्येन प्रतियोगिग्यं विवेकजीयमिषयज्ञः ।
अथगूढवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादृश-
वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमिति चे-
त् । वृत्तित्ववृत्तिना धर्मेण येति पाठे तु धूमत्वाद्यभाषमादायान्म-

गिताको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो ब-
हिसामान्याभाववदवृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नबह्व्यभावा-
धिकरणीभूतमहानमवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्या-
भाववदवृत्तित्वाविरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वास्मिन्नसत्त्वंऽपि न क्ष-

यापक्षेरेव धर्मेण वेति कल्पान्तरोद्देशः । तथा च धूमत्वव्यघटमे-
द्वत्यादेस्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेव तदवच्छिन्नाभावमादाय
नासम्भयः । वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतौ विरुद्धघटत्व-
घटत्वाभ्यामवृत्तिगगनादिना वा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय
इति ध्येयम् । स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वेत्यस्य फल-
माह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति । निर्वहनिवृत्तित्वस्येति प्रतियोगिताया-
स्तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थम् । न च स्वव्या-
पकवृत्तित्वव्यतिरेक्युक्तायपि आलोकाद्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वा-
रणसम्भयात्प्रतियोगिताव्यापकत्वदिशि तत्तत्साध्याभाववत्त्वप्रवेशो
व्यर्थ इति वाच्यम् । आलोकाद्यवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं त-
स्यावश्यकत्वात्समानाधिकरणत्वं तन्ताभावात्प्रतियोगितत्तत्साध्या-
भाववदवृत्तित्वव्यतिरेक्युक्त्या तन्ताभावात्प्रतियोगिप्रतियोगिताकत्वरूपपर्य-
धासितार्थं तत्तत्साध्याभाववतः सकृदेव निविष्टतया धैर्यशङ्कानय-
काशाच्चेति भावः । तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि-
तत्त्वस्य फलमाह यश्चेति । आदिना वाच्यत्वत्वादेः परिग्रहः । घटत्वा-
दः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छिन्नवहन्यभावस्य ल-
क्षणाघटकत्वादत उक्त इन्धनत्वादीति । इन्धनत्वावच्छिन्नाभावस्य
महानसादावसत्त्वात्तमादाय क्षतिविरहादाह बहन्यभावेति । ताद-
ृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुकायसम्भय एव स्यात् ॥
बहिर्मान्धूमादित्यत्राव्याप्तिमात्रम् । प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्यले तत्तत्प्रमे-
यनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तरवृत्तेस्तत्तत्प्रमेये विरहादित्येवभावे-
दपितु सर्वसाधारण्येनाह स्वनिष्ठेति । स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववदवृत्ति-
त्व तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । अत्र घटत्वादौ साध्ये स्वीयविशे-
षणया घटान्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः साधनस्यैव हेतुतावच्छेद-
कसम्यग्धेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वात् न

तिरिखाहुः । अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमु-
दायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वम् तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्या-

चैतस्य विरुद्धत्वात्साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणादेव
नातिव्याप्तिरिति याच्यम् तथापि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वीयस-
मयायादिना सत्यादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशसम्यग्धेन हेतोरे-
ष वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयायदभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य
च हेतौ सत्त्वात् एवं महाकालान्यो घटादित्यादौ कालिकसम्य-
ग्धेन हेतावतिव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैव हेतुतावटककालिकसम्य-
ग्धेन महाकालवृत्तेः सत्त्वेन सम्यग्धेन तद्वृत्तित्वाभावासंभवात् न च
महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि प्रलयावच्छेदेन पटादावेव वृ-
त्तिमद्वृत्तित्वाभातिव्याप्तिरिति याच्यम् सामानाधिकरण्यस्य व्या-
प्यवृत्तित्वात् अन्यथा घटादिहेतावपि क्षण्डकालावच्छेदेन महाकाल-
वृत्तित्वाभावसम्प्राप्त्युक्तातिव्याप्तितादयस्यात् एवं द्रव्यत्वादेः साध्य-
तायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिर्विशिष्टसत्तायामव्याप्तिः द्रव्यान्य-
स्मिन् गुणादौ विशिष्टसत्ताया वृत्तिमत्त्वादिति यदन्ति। यदि च वृत्तिम-
द्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधि-
करणतासामान्यकधर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति विवक्ष्यते तदा नैतेषामे-
कोपि दोषः पदमादधाति वृत्तिमद्वृत्तय इत्यादौ सर्वत्र दैशिकविशेष-
णतासम्यग्धेन वृत्तेर्निवेशनीयत्वात् अन्यथाधिकरणत्वमात्रस्यैव
संयोगादिसम्यग्धेनायतमानत्वाद्धूमवान् यद्वेरित्यादावतिव्याप्तिरि-
ति ध्येयम् ॥ [कूटपदप्रवेशेन सार्वभौमीय लक्षणं परिप्लुर्ध्वम्]।
अन्ये रियः। यादि । अत्र साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वा-
दिनामायमादाय ध्यमिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा
च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावत्सत्त्वाभातिप्रसङ्गः । न च ता-
दृशवृत्तित्वस्यावच्छिन्नाभाववत्त्वात्कावपि तादृशातिव्याप्तिव्युदासः
सम्भवतीति याच्यम् । तथापि तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरमायमादा-
याव्याप्तितादयस्यात्मानादृशवृत्तिन्यत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नामा-
याप्रसिद्धेः । अत एव तादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपि न विवक्षित-
तम् केवलान्ययिन्यव्याप्तेः । साध्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वसामान्यामा-

वस्य हेतावसत्वादिति भावः । इत्यमपि चाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्ति-
 त्वसामान्याभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वादिहेतावसत्वाद्वाच्यं
 ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वृत्तय इत्युक्तम् । तथा चैत-
 स्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाच्च तस्य निरुक्तयावदन्तर्गतत्वं किं तु घटत्वादि-
 ना तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव स च ज्ञेयत्वादिहेतौ वर्तते इति नाव्या-
 प्तिः । अत्र वृत्तिमत्त्वादिकं पूर्वलक्षणदिशावसेयम् । तेन न प्राशुक्त-
 दोषः । ननु प्रलयमित्रं गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेताव-
 तिग्याप्तिः महाकालस्य कालिकसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वाभावाकूटव-
 त्वेन तत्र हेतुतावदकसम्बन्धेन या वृत्तिस्तस्याः व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् न च दैशिकविशेषणतया सा-
 ध्याभावकूटवत्त्वं विचक्षितमतस्तादृशकूटवत्प्रलयवृत्तित्वसामान्याभा-
 वस्याधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्थहेतावसत्वात्प्रातिग्याप्तिरिति वाच्यम्
 घटत्वाभावाच्च पटत्वादित्यादावभावसाध्यकेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् सा-
 ध्याभावकूटान्तर्गतस्य घटत्वस्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतयाधि-
 करणाप्रसिद्धेः दैशिकविशेषणतया वृत्तिमतामेव साध्याभावानां
 प्रवेशे तु घटत्वाभावाच्च द्रव्यत्वादित्यादावतिग्याप्तिर्व्यधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्तया
 तत्कूटवद्वृत्तित्वस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्ति-
 त्वात् एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनत्वाभाव-
 स्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावग्याप्तिः गगनत्वावभावघटितकूटस्य
 दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन यदधिकरणं तद्वृत्तित्वसामान्याभा-
 वस्य वृत्तिमति शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न ।
 साध्यतावच्छेदसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ता-
 युद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन वृत्ति-
 मतः साध्याभावकूटस्य तादृशसम्बन्धेनैवाधिकरणत्वस्योक्तत्वात्सं-
 योगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपसाध्याभावो न
 तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसमवायादिसम्बन्धेनैव सं-
 योगादिनिश्चयस्य ताद्वरोधित्वमतो न तत्राव्याप्तिः । केवलान्वयिनि
 तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तावुद्धिर्ग्रमरूपैव मु-
 लभा । सत्यां हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ जात्यपि घटत्वेन वा-
 च्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात्तावदत्वावभावावत्तावुद्धिं प्रति च समवा-

पकतादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयोजनञ्चो-

यादिना घटत्वादिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादेवोक्ताव्याप्त्यादेर्व्यु-
दासः । तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वप्रवेश एव समुदायपदं
सार्वकं भवत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे तादृशेति । स्थेति । स्थं
प्रतियोगिता । तद्व्यापकं यत्साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वं तद्व्यापकप्र-
तियोगिताकेत्यर्थः । प्रयोजनं चेति । वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकावृत्ति-
सामान्याभावस्य साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वं व्यापकप्रतियोगिताक-
स्य यावदन्तर्गतस्य हेतायसत्त्वाद्ब्याप्तिरतः स्वव्यापकेति । तथा
चालोकावृत्तित्वाद्यच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वहनिवृत्तित्व-
त्वं धूमत्वादौ ध्वमिचारादित्ययमभावं न लक्षणघटक इति नाभ्या-
सिः । प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वानुक्तौ वाच्यं हेय-
त्वादित्यादावभ्यासिः प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्व-
त्यकस्य घटवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतायसत्त्वात्
तदुपादाने च तादृशाभावप्रतियोगित्वं न वाच्यत्वाभावाकूटवद्वृत्ति-
त्वत्वव्यापकं पटवृत्तित्वे ध्वमिचारादित्येतस्य लक्षणाघटकत्वाभा-
व्याप्तिरिति भावः । अत्र च प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं
ग्राह्यम् । तेनैवं वाच्यं हेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य घटान्यत्वादिवृत्तेर्हेतायसत्त्वेऽपि नाभ्यासिः । सार्वभौममते
एकविशिष्टपरत्वमेवोभयत्वम् । तेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभया-
भावमादाय नाभ्यासिः । तादृशप्रतियोगितायास्तादृशवृत्तित्वत्वाव्या-
पकत्वादिति ध्येयम् । स्वव्यापकत्वदलस्य पूर्वोक्तलक्षणोक्तैष
व्यावृत्तिः तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वदलस्य तु न प्रागिव वह्निमान्
धूमादित्यादावभ्यासिः तत्र महानसादेः साध्याभावकूटानधिक-
रणत्वात् किं तु केवलान्वयिस्थल एवेत्याशयेनाह उक्तमायमिति । न
च स्वव्यापकेत्याद्यपेक्षया लाघवात् साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभावा एव यावन्तो निवेदयन्तां तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेर-
भावमादाय केवलान्वयिनि लक्षणसम्मवादिति वाच्यम् । वह्निमान्
धूमाद्वाच्यं हेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासम्मवापत्तेः । निर्वहनिवृत्तित्वत्वा-
द्यपेक्षया गुरुत्वेन वह्न्यभावकूटवद्वृत्तित्वत्ववाच्यत्वाभावाकूटवद्वृ-
त्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्वच्छिन्नाभावाप्रसि-

क्तमायम् साध्याभावधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य
व्यधिकरणधर्माविच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्वधभिचा-
रिण्यातिव्याप्तिरतः समुदायेति साध्याभावश्च साध्यातावच्छे-
दकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन बहेः साध्यत्वे धूमे संयो-

द्धेरिति भावः । ननु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकमावास्तद्वत्त्वमेवोच्यतां कृतं कूटपदनि-
वेशेनत्यत आह साध्याभावेति । साध्यप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः । व्य-
धिकरणेति । साध्यप्रतियोगिकाभावेवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्या-
वृत्तिमात्रनिष्ठत्वादिति भावः । अत इति । तथा च धूमाभावकूटव-
द्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यै-
व बह्वन्यदिहेतावसंस्थाप्यमिचारिण्यतिव्याप्तिः । न चैवं गगना-
भावधान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनस्यापि साध्याभावतया तद-
धिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विव-
क्षणीयत्वात् । नध्यमते गगनस्य स्याभावविरहत्वे मानाभावाच्चेति
भावः । अत्र साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यत्र
कूटपदस्य फलं ग्रन्थकृतैवोक्तम् प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावव-
द्वृत्तित्वत्वमित्यत्र कूटपदस्य फलं तु नालोकावृत्तेरभावमादाय ब-
ह्वनिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणं तादृशभावस्थं स्वव्यापकवृ-
त्तित्वत्वकप्रतियोगिताकेत्युक्तावपि वारणसम्भवाद्भूत्वादावपि त-
दभावप्रतियोगितासत्त्वात् पर त्वालोकावृत्तिवृत्तिस्थस्याभावमादाया-
व्याप्तिवारणमेव तत्फलमिति प्राञ्जः । तत्तुच्छम् । स्यादयनिष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोगिनं साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकस्य धर्तमानस्या-
भावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकभावैर्नैव तादृशवृत्तित्वाभावाणां नि-
वेशात् । तत्र च सकृदेव कूटपदस्यान्तर्भावेणोभयथा तन्निवेशे फ-
लानुसन्धानस्य चायसदन्तानुसन्धानसमानत्वात् । अन्यथा
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मा-
विच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्व-
त्वव्यापकत्वाभावादेव व्युदासात्तमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणा-
र्थं ग्रन्थकृता कूटपदोपन्यासानौचित्यापत्तेरिति ध्येयम् । धूम इति ।

गेन च तथात्वे बह्वयवयवत्वे पर्वतबह्वयवयवसंयोगे च पर्वतस्य बह्वयवयवस्य च सम्बन्धद्रव्यावच्छिन्नबह्वयभावद्रव्यानधिकरणत्वेऽपि

नातिव्याप्तिरिति परेणान्वयः । एवमग्रेपि । इदमापाततः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रवेशेऽप्यतिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् । साध्याभाववत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य कुत्रापि संयोगेन वृत्तिमत्त्वसत्त्वात् । बह्वयवयवमात्रसंयुक्तयस्तु नोऽसत्त्वादिति ध्येयम् । ननु सम्बन्धविशेषाविवक्षायां प्रत्येकपक्षकर्मतद्वर्ध्वसन्तिरूपादिकमेव बह्वयमावकूटाधिकरणं चाच्यम् अन्यविभुमूर्तानां यथायोगं कालिकसंयोगादिककृतविशेषणताभिर्बह्वयमत्त्वेन द्रव्यस्य बह्वयभावकूटयस्य विरहाद्बह्वयममानकालीनस्य धूमसंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वात् तथा च तत्र साध्याभापकूटवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रवृत्तये न धूमेऽतिव्याप्तिः समवायेन धूमस्य हेतुत्वं तु विरुद्धत्वादेव तद्व्युत्पादसंस्मर्यादत्त आह संयोगेन चेति । तथात्वे बह्वयः साध्यत्वे । तथा चात्र बह्वयभावाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वाद्वा प्रसिद्धस्याभावो वर्तत एव बह्वयवयवत्वे इत्यतिव्याप्तिः स्याद्यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावस्य प्रवेशो ॥ स्यादिति भावः । ननु समवायेन बह्वयभावस्य बह्वयवयवत्वासमानाधिकरणत्वात् अग्रे बह्वयमात्रेण साध्याभावानां हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव न तादृशाभायमन्तर्भावोक्तहेतावतिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह पर्वतेति । अत्र समवायेन बह्वयभावस्य पर्वते संयोगेन बह्वयभावस्य च बह्वयवयवे हेतुसामानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्समवेतत्वाभावस्य तादृशसंयोगहेतौ सत्त्वाद्भवत्यतिव्याप्तिः । यत्तु संयोगेन बह्वयः साध्यत्वं बह्वयवयवत्वस्य विरुद्धत्वात् हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव चारयितुं शक्यत्वात् पर्वतेत्यादि हेत्वन्तरमिति तच्चुच्छम् । बह्वयवयवेषु बह्वयन्तरस्य संयोगेन वृत्तां विरोधविरहात् । तादात्म्येन साध्यत्वानुरोधेऽप्यत्रान्वितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्ये प्रवेदयत्वादिदिति भावः । सम्बन्धद्वयेति । पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नबह्वयभावान-

नातिव्याप्तिः तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रति-
योगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत् पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्त-
द्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसि-
द्धं तत्र सदेतो पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

धिकरणत्वात् यद्व्यवयवस्य च समवायावच्छिन्नयहन्यमायानधि-
करणत्वादिति भावः । [नातिव्याप्तिरिति ।] प्रागुक्तरीत्या सा-
ध्याभाषकूटवति नित्यरूपादौ हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्त्यप्रसि-
द्धा घटिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र च वृत्त्य-
नियामकसम्यग्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एवेदमुक्तम् । तेन ध-
नी चैत्रत्वादित्यादौ स्यामित्यादिसम्यग्धेन साध्यतायां नाव्याप्तिः ।
साध्यतावच्छेदकसम्यग्धातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकसाध्याभावो प्राह्य इति तु न युक्तम् । धनी द्रव्यत्वादि-
त्यादौ व्यधिकरणसम्यग्धेन साध्याभाषस्यैव तादृशत्वेनातिव्याप्तिप्र-
सङ्गात् । ननु साध्याभावो यदि साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षित-
स्तदा प्रमेयं धाव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
प्रसिद्धेः न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवाभावो यक्तव्यः तथा चावृत्तिगगना-
दिना प्रमेयादेरभावे एव तत्र सुलभ इति धाव्यं प्राणप्राह्यगुणधानं
द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशगुणत्वस्य प्राह्यगन्धत्वापेक्षया गु-
ह्यत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-
नामेव तादृशसाध्याभाषत्वात्त आह तथेति।स्वं प्रतियोगिता । प्रति-
योगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह पृथिवीत्वाभावा-
दाविति । तत्तद्विपक्षो घटादिः । तथा च घटावृत्तित्वावच्छिन्ना-
भावघटिनसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा पृथिवीत्वाभावयज्जल-
त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । प्रतियोगितायाः पटत्वादायपि सत्येन सा-
ध्यातवच्छेदकस्य तदव्यापकतया तादृशमाधानां लक्षणाघटकत्वात् ।
प्रतियोगिभेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एकत्वादिति भावः ।
सदेताविति । नाव्याप्तिरित्यन्वयः । घटिमान्धूमादित्यत्र साध्यताव-
च्छेदकसम्यग्धेन विपक्षीभूतनसज्जलावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभाषकूटस्य

यति सामान्यादायवर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयान्नादौ च नाप्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभाववृत्ताधिकरणामसिद्ध्या अव्याप्तिरित्याहुः । तत्र ।

गुणादौ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ च विपरीतभूतरूपरसादिप्रत्येकासम-
येतसामान्याभायकूटस्य जात्यादायधिकरणतासत्यासदप्रसिद्धिनि-
वन्धनाभ्यासेरुक्तस्यैव विरहात्तदुभय नादाहृतम् । ननु यावतामै-
वाधिकरणस्य तावत्समुदायस्य विषयायां नाक्तव्याप्तिरत आह पृथि-
वीत्वादायिति । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभायस्य विशेष-
णीयात्वेन जातिरत्रापच्छिन्नाभायमादाय नातिव्याप्तिसम्भय इत्यादि-
पदमुपास्यते । तथा च जलासमयेतत्रापच्छिन्नाभायस्य तैजोसमये-
तत्रापच्छिन्नाभायस्य च साधनसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटित-
साध्याभायकूटयनि जात्यादौ प्रवृत्तहेतोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भा-
वः । द्रव्यत्वस्य समवायेन हेतुत्वे तादृशमाध्याभायकूटयति जात्या-
दौ हेतुतायच्छेदकसम्यग्धेन पृथगप्रसिद्धीय नातिव्याप्तिरित्याह उक्तं
द्रव्यत्वप्रकारकेति । सामान्यादौ स्वरूपसम्यग्धेन वृत्तिर्याच्यत्वादा-
येव सुलभा । प्रमाविशेष्यत्वादायिति । नातिव्याप्तिरित्यन्यथ । तादृश-
प्रतीतिविषयस्य भ्रममादाय जात्यादायपीत्यतः प्रमेति । भ्रमप्रतियोगि-
ताव्यापकत्वं साध्यतायच्छेदकताघटकसम्यग्धेन ग्राह्यम् । तेन निरय-
ज्ञानघतत्वादात्म्येन साध्यतायामीश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पट्टा-
भ्यभेदस्य च द्वयोर्यिषयतासम्यग्धेन प्रतियोगिताव्यापकीभूतानित्यज्ञा-
नात्मकसाध्यतायच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताव्योरेकाधिकरणामसि-
द्धावपि नाभ्यासि । न वा तादृश एव साध्ये द्रव्यत्वप्रकारकप्रमावि-
शेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनय-
द्रव्याणां प्रत्येकमिन्द्रव्यभेदस्य कूटवति गुणादौ हेतोरसत्त्वेव्यति-
रिच्यति । न चैव घटिधूमोयमयान् धूमादित्यत्राभ्यासि प्रतियो-
गितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन तां प्रति पर्याप्त्याख्यसाध्यताय-
च्छेदकताघटकसम्यग्धेन कस्याप्यव्यापकतया निरुक्तसाध्याभायाप्र-
सिद्धेरिति याच्यम् । एकविंशतिपरत्वातिरिक्तस्योभयतयस्य सार्धभौ-
ममत पर्याप्तिमिश्रसम्यग्धेनैव साध्यतायच्छेदकत्वादिति भावः । सा-

ध्यतावच्छेदकव्यापिका प्रतियोगितेस्यस्य फलमाह नापीति घटत्वाभा-
 वत्वेन साध्यत्वे साध्याभावकूटवस्थं घटस्यैव सुलभमत उक्तम् अ-
 भावत्वादिनेति । आदिना प्रमेयत्वादेरुपग्रहः । तथा चाभाववान्
 प्रमेयवान्या घटत्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरणस्य तत्तद्वटान्यत्वा-
 भावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः स्यादतः साध्यतावच्छेदकव्या-
 पकेति । साध्यतावच्छेदकीभूतामावत्त्वादिव्यापकप्रतियोगिताकत्वा-
 भावादेव तत्तद्वटान्यत्वाभावानां लक्षणाघटकत्वादिति भावः । अ-
 त्र स्यन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः साध्यताव-
 च्छेदकसमनैयत्यं वाच्यम् । तेन घटस्याभावत्वेन घटस्याभाव घेन
 चाभावप्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धायपि नौकाव्या-
 प्तितादयस्थम् । घटस्याभावत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियो-
 गितान्यूनवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभावानां लक्षणाघटकत्वा-
 त् । एवं साध्यसामानाधिकरण्यमपि हेतौ वाच्यम् । तेन
 सत्तावत्समवेतव्यसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्याधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तादृशस्य च यावत् एव हेतौ
 सत्येपि जात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादिविरुद्धहेतौ नातिव्याप्ति-
 रिति ज्येष्ठम् ॥ यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य घटान्य-
 वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वा-
 च्यं हेयत्वादित्यादायव्याप्तिः न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वं
 न प्रतियोगितावच्छेदकम् तदपेक्षया लापयादूघटादिवृत्तित्वविशिष्ट-
 त्वस्यैव तथात्वात् तादृशवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावानां साध्यताव-
 च्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदास घटवृत्तित्ववि-
 शिष्टवस्तुमात्र एव तत्प्रतियोगितासत्वादिति वाच्यम् वाच्यत्व-
 निष्ठाघेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसम्ब-
 धेन घटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य च द्वयोस्तथाप्येकाधिक-
 रणाप्रसिद्ध्याव्याप्तितादयस्थ्यात् न चाघेयताविशेषेण घटादेः प्र-
 तियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावः तस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वात्
 अन्यथा घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्या-
 प्यापत्तेः गुरुतरतादृशवाच्यत्वस्यावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या घटवृत्ति-
 त्वविशिष्टवाच्यत्वच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगि-
 ताकत्वाभावेन व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवा-

द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादिसादौ तदुभयान्यतरत्वाव-
च्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः । अपि च इदं पृथि-
व्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादिसादौ द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधि-
करणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः । द्रव्यत्वत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्त-
त्वाद । किञ्च रूपाभावसाध्यके सदेतौ साध्यभावसमुदायनिवि-

ध्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वात् तथापि रूपमिदं स्फुटतयोपेक्ष्या-
ह द्रव्यत्वेत्यादि ॥ ननु सार्धभौमानां मते विरुद्धयोरुभयस्य अतिरि-
क्ततायामपि समानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयस्य तथा च
पृथिवीत्वाविशिष्टद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वविशिष्टपृथिवीत्वस्यमेव साध्य-
तावच्छेदकं पर्ययसितामिति तत्समनियतप्रतियोगिताकरत्वाभावादे-
तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः तत्प्रतियोगिता-
याः पृथिवीत्वेपि सत्त्वेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकत्वा-
द्वाह माह अपि चेति । उद्देश्यविधेयस्य समानलिङ्गकत्वस्यातन्त्रत्वात्
पृथिव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताम्रमं निराकर्तुं पक्षमुल्लिख-
ति इदमिति । पृथिवीति । पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यान्वासमवेतसक-
लद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः । नच सकलद्रव्यवृत्तित्वान्तर्मात्रेण द्रव्य-
त्वस्य साध्यत्वे द्रव्यान्वासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यता-
वच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकरत्वाभावाद्गुरुतरसकलद्रव्यवृत्ति-
स्थघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नात्यन्तामाधस्य चाप्रसिद्धत्वाद्ये द्रव्यत्व-
त्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेरसद्रव्यापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्व-
त्वादित्यत्र द्रव्यत्वत्वपदेन द्रव्यमित्याकारकतद्बुद्धिप्रकारत्वस्येवाप्रे-
षकव्यवस्थास्य च द्रव्यान्वासमवेतत्वमपेक्षयापि लघुत्वेन प्रति-
योगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः । द्रव्यत्वत्वादित्यत्रादिना
पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य
च द्वयोरेवावच्छेदकयोः परिग्रहः ॥ ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमा-
नाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकरभाव एव साध्यभावपदार्थो
वाच्यः तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्यत्वसामान्याभा-

पटसकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धिः । यावतामभावानामैकाधिक-
रण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेऽपि इदंपृथिवीवृत्तिगुणशून्यं स-
त्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वात् रूपवदन्यत्वाद्देसादावति-

घस्यातयात्वाच्चातिव्याप्तिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपग-
माच्च ताद्रूप्येण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिरत आह किं चेति ।
ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्ट-
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तमादाय ना-
तिव्याप्तिरत आह किं चेतीति प्राञ्चः । सद्धेतौ वायुत्वादौ । अप्रसि-
द्धिरिति । कालस्य सकलरूपयत्त्वेऽपि साध्यवत्ताधीविरोधिताघटक-
समर्थायसम्बन्धेन तदनधिकरणत्वादिति भावः ॥ शङ्कते यावता-
मिति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावैकं अधिकरण्यापन्नस्य
तद्रूपस्याधिकरणे वृत्तित्वप्रसिद्धेऽपि नाव्याप्तिरिति भावः । विवक्षिते-
पीत्यपिना तद्विषयक्षायामपि वक्ष्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता । ननु
यावतां मिथः सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः किं वा
यावतां साध्याभावानामभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समु-
दायोऽभिप्रेतः प्रथमे इदमिति । अत्रेदमिति पृथिव्याः विशेषणम् ।
न तु पक्षनिर्देशः । तथासति घटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वकुड्य-
तद्वायुद्वित्यादीनामेव तद्वायौ मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्या-
भावानामधिकरणे तद्वायौ वृत्तित्वादेव वायुत्वादिहेतावतिव्याप्त्य-
नुपपत्तेः । एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य साध्यत्वे वायु-
त्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वाव-
धच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेऽपि साध्यत्वायोगाद्गुणपदम् । नन्वेतत्पृथिवी-
वृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमपि वायुत्वादिकं सद्धेतुरेव प्र-
लये परमाणुवृत्तिकाले चावयविनिधायौ तत्सत्त्वात् अतः साध्या-
न्तरमाह सत्तान्येति । अत्र पृथिवीपदमेतत्पृथ्वीपरम् । अन्यथा प्रा-
गुक्तद्वित्वादिव्यक्तीनां तद्वायौ मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभा-
वतया वायुत्वादेस्तत्कूटाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वेनैवातिव्याप्त्य-
सम्भवापत्तेरिति ध्येयम् । अत्राप्येतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभा-
वस्य फेवलान्वयितया तत्साध्यकवायुत्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वा-

व्याप्तिः । तत्र तादृशासाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्वेतोरवृत्तेः । वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभाव-सहस्रसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावद्भावोपकरणप्रसिद्धिर्दुर्वारैव । किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति

पेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभाषस्य चाप्रसिद्ध्या साध्यत्वायोगात्सत्तान्यपदम् । न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभाषोप्यप्रसिद्धः द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । सकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितद्रव्यत्वत्वस्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वात्सत्तान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभाषस्याप्रसिद्धत्वात् । समवेतत्वावच्छिन्नाभाषस्य साध्यत्वे समवेतमात्रस्यैव तदभाषत्वेन मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवति धायौ हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरतः पृथिवीपदम् । ननु धायुत्वस्योक्तसाध्यसामानाधिकरण्याभाषादेव न तत्रातिव्याप्तिरतो हेत्यन्तरमाह रूपवदिति । अयं हेतुगुणादौ साध्यसमानाधिकरणः । रूपास्तान्ताभाषस्य पृथिव्यामुपपत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्यसम्भवाद्रूपवदन्यत्वानुधावनम् । रूपवज्जेदस्यापि तदानीं पृथिव्यामुपगमेत्याह इत्यादायिति । आदिना धायुरूपान्यतरत्वादेः परिग्रहः ॥ तादृशेति । मिथः सामानाधिकरण्यापन्नैत्यर्थः ॥ द्वितीये त्वाह वस्तुत इति । तादृशाभावेति । अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाषैत्यर्थः । सहस्रेति । अयच्छेदकमेदेनाभावमेदमभ्युपेत्योक्तम् । दुर्वारैवेति ॥ ननु यावतामेकव्यक्तिवृत्तित्वं तावत्कूटवत्त्वोक्त्या नाप्रसिद्धिः न वा प्रागुक्तातिव्याप्तिः किं च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यत्वाभाषो द्रव्यत्वस्वरूप एव लाघवात् ननु सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतमात्रं बहूनां तथात्वे गौरवादतः परस्परसामानाधिकरण्यापन्नतादृशद्रव्यत्वादिस्वरूपसाध्याभावस्तोमवति हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति यदि श्रूयात्तदा दोषान्तरमाह किं चेति । यत्तु रूपसामान्याभावस्याभाषोनुगतप्रतीतियलादतिरिक्त एवेति तद्वति हेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां नोक्तातिव्याप्त्यप्युक्तयोः सम्भव इत्यतः किञ्चेति । तत्सुच्छम् । इदानीमेधाभाषाभावस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्य दोषनिरासे भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छि-

वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः । अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्य-
भिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा । तथा च सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवा-
येन वा हेतावव्याप्तिः । साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्र-
सिद्धेः । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति

आमावाभावस्यानिरिक्तत्वाद्ग्रे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्यमिधा-
नस्य संदर्भविरोधापत्तेः । साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वस्य संयोगसमवा-
यादिप्रत्येकसम्बन्धेन प्रवेशमभिप्रेत्याह धूमादाविति । अव्याप्तिरिति ।
निर्यहिसमयेतत्स्थथाचच्छिन्नामावस्य यावदन्तर्गतस्य धूमादावसत्त्वा-
दिति भावः । सम्बन्धसामान्येन तादृशवृत्तित्वस्य प्रवेशमभिप्रेत्याह
साध्यतेति । कालादावित्यादिपदेन विशः परिग्रहः । व्यभिचारिणि
पृथिवी प्रत्यक्षादित्यादौ । नतु धूमयान्यहेरित्यादौ । तत्र हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन वृत्तित्वविषयक्षायामप्यतिव्याप्तेर्धीव्यात् धूमाभाववत्का-
लदिगादौ मूर्तमात्रस्यैव संयोगसम्बन्धेन वृत्तेः तत्सामान्याभावस्य
हेतुतावटकसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वा-
दिति ध्येयम् ॥ सत्तादीत्यादिना समवेतादेः परिग्रहः ॥ शङ्कते सा-
ध्यमेति । तथा च सद्हेतुस्थले व्यधिकरणधर्मापच्छिन्नसाध्याभा-
वस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात् तत्कूटवद्वृत्तित्वस्यापि तादृशा-
भावमावायैव लक्षणसङ्गतिः । इत्थं च वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य सार्थक्यं
व्यतिरेकिण्यपि सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । यथा चैवं साध्यतावच्छेदके
प्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य सार्थक्यं तथोपपादितं प्रागेव ।
यद्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशे तादृशसाध्या-
भावकूटवद्वृत्तित्वत्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलं बहि-
मान् धूमादित्यादावालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्ति-
प्रसङ्गस्य तादृशाभावे साधनसमानाधिकरणे साध्याभावकूटवद्वृ-
त्तित्वस्यव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासात् न चात्र
कल्पे तादृशवृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं न देयमेवेति या-
च्यम् तथा सति हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्व-

चेद्विशेष्यन्ताम् । तथापि भूतत्वमूर्तत्वाद्योरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः । तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्या-

त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव स्पर्शवदन्यत्वहेतावसत्त्वाद्ग्रे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्तेरसङ्गत्यापत्तेः । तथापि वृत्तित्वालोकाभ्यस्त्योभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमवृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेन समादायाव्याप्तिधारकत्वादेव तस्य सार्थक्यम् । न च पर्यंतवृत्तित्वपर्यन्ताभ्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिधारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितावश्यं विशेषणीयेति तत एव वृत्तित्वालोकाभ्यस्त्योभयाभावस्य व्युदासात्तादृशवृत्तित्वात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलमिति वाच्यम् । पर्यंतवृत्तित्वपर्यन्ताभ्यवृत्तित्वोभयात्वावच्छिन्नाभावधारणाय वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया वाच्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वालोकाभ्यस्त्योभयाभावेऽपि सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ भूतत्वमूर्तत्वान्यतरप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्धमित्याप्तत्वेन साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सङ्केतुरेयेत्यत उक्तम् अन्यतरत्वेनेति ॥ तादृशेति । हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्तत्वोभयवद्विषयसाध्याभावस्तोमस्तद्वतीत्यर्थः । पृथिव्यादावित्यादिना जलतेजानिलानां परिग्रहः । अत्र भूतत्वं विशेषगुणवत्त्वे सत्त्वात्प्रमिन्नत्वम् । न तु बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वम् । मूर्तत्वं स्पर्शवद्भनोऽन्यतरत्वं जातिविशेषो वा । न त्ववच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथा सति मनःपरिमाणशब्दयोरेव साधनसमानधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धातिव्याप्त्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ ननु साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावकूटस्य निवेशात्तैव दोषः क्वचिदपि स्पर्शवद्विशेषे भूतत्वमूर्तत्वोभयोरसत्त्वात्तदुभयान्यतरवद्विषयसाध्याभावकूटवत्त्वाकाशे मनसि च हेतोः सत्त्वात्तद्वस्तुतः समनियताभावानामैक्यमते भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य भूतत्वमनस्तत्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य मूर्तत्वमनस्तत्त्वावच्छिन्नस्य चाभावः तथा च मनस्तत्त्वगगनत्वयोरपि भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वा-

दौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि
कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः । तादृशसाध्याभावस-
मुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

वच्छिन्नभावाधस्य साध्यस्याभावात्त्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयघ-
दितसाध्याभावाकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्ति अस्तु या या-
यन्ति निरुक्तसाध्याभावस्यानि तावतां प्रत्येकावच्छिन्नस्य यदाधि-
करण तद्वृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमेव व्याप्ति
तथा च भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणे म-
नस्यैव हेतो सत्त्वाभातिव्याप्तिरत आह किं चेति । ननु भूतत्वमूर्त-
त्वान्यतरस्यावच्छिन्नभावाभावाद्युपगतव्यवहारादतिरिक्त एव न तु
भूतत्वमूर्तत्वोभयस्वरूप तथा च साधनसमानाधिकरणातादृशा-
भावावति गगने मनसि हेतो सत्त्वाभातिव्याप्तिरत किं चेतीत्यपि
यदन्ति । गुरुधरणास्तु ननु हेतुसमानाधिकरणा यावन्त पदार्था
साध्यावद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावाभिन्नत्वोभयाभावाय-
न्तस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्त-
स्तद्वत्त्व विवक्षिततथा च हेतुसमानाधिकरणयोगगनत्वमनस्त्वयोरेव
तादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्ति निरुक्तोभयाभा-
वायतां घटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या बहिमान्धूमादित्या-
दावव्याप्तिरतो हेतुसमानाधिकरणयोपादानमित्यत किं चेतीति
प्राहु । कालान्यत्वसाध्यकस्य कालिकसम्बन्धेन हेतोर्विरुद्धत्वादेव
तत्र नातिव्याप्तिरत उक्तं महेति । तथा च महाकालान्यो घटादित्या-
दावित्यर्थः । वृत्तिमन्मात्रस्यैवेति । तथा च महाकालवृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावाच्चधिकरणधर्मावच्छिन्नभावा
स्य च यावत एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । अत्र केचित्
सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् खण्डकालाव-
च्छेदेन पटादायेव वृत्तिमति वर्तमानस्य महाकालवृत्तित्वसामान्या-
भावाय यावद्धर्यधिकरणावच्छेदेन हेतावत्सत्त्वाभातिव्याप्ति वृ-
त्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशवृत्तित्वाभावा यावद्धेतव्यधिकरणावच्छे-
देन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अत एव तद्रूपमिन्न गुणत्वादित्यादाये-

तद्रूपमिभ्रसमवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः एतद्रूपावच्छे-
देन गुणत्वादावेव वर्तमानस्यैतद्रूपमिभ्रसमवेतत्वसामान्याभावस्य हे-
त्वधिकरणीभूतगुणान्तरावच्छेदेन हेतावसत्त्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यमा-
यत्तु वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यावद्वृत्तित्वप्रतियो-
गिकत्वोभयानधिकरणत्वमर्थः तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभा-
वस्यापि साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेण निरुक्तोभयानधिकर-
णस्य हेतावसत्त्वात् महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः न च
महाकालवृत्तित्वत्वापेक्षया लघोः कालिकसम्यग्धावच्छिन्नवृत्तित्व-
त्वस्यैव महाकालवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया महाकाल-
वृत्तित्वसामान्याभावस्य न निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वम् वृत्तिमद्वृत्तेस्तस्य
साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यम् यावन्ति कालिकसम्य-
ग्धेन महाकालवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य तावच्च-
र्मिकयत्किञ्चिद्वृत्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नाभावस्य वा निरुक्तोभयान-
धिकरणस्य हेतावसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवात् कालिकसम्यग्धाव-
च्छिन्नवृत्तित्वत्यमपेक्ष्य तावदन्यतमत्वलक्षणाखण्डमेवस्यैव लाघवेन
प्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यादिति तन्मन्दम् । तथापि नित्यज्ञानमि-
भ्रं घटादित्यादौ विषयितासम्यग्धेन हेतावतिव्याप्तेर्बललेपत्वात् ।
नित्यज्ञानविषयतासामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वात् । व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नतादृशाविषयत्वाभावस्य यावत् एव हेतौ सत्त्वात् । नृव्यास्तु
साधनसमानाधिकरणा व्याप्यवृत्तयो यावन्तः साध्याभावाः साध्य-
सामानाधिकरण्यापन्नतावत्कूटवद्वृत्तित्वाभावो विवक्षितः तथा च
व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावघटितकूटस्य साध्यसामा-
नाधिकरण्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः
तत्कूटाधिकरणस्य वा साध्यवत्त्वं विवक्षितम् लाघवात् तादृशवृत्ति-
त्वामावस्य च वृत्तिमद्वृत्तित्वं यावत्त्वं वा नापेक्षितं वैयर्थ्यात् इत्थं च
साधनसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः साध्याभ्ययीभू-
ततावत्कूटवद्वृत्तित्वमपि लक्षणं सार्धाय इति प्राहुः । घस्तुतः पूर्वल-
क्षण इवात्रापि वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वा-
भावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेव व्याप्तिर्घो-
ष्या तत्र वृत्तिमद्वृत्तित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वं च दैशिकविशेषण-

एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्ति-
त्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगा-

तयैव वक्तव्यमतो न कोपि क्षेपः पदमावधार्तित्यवधातव्यमिति दिक्॥
एतेनेति । महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।
परास्त्वमिति परेणान्वयः । अत्र वाच्यं ज्ञेयत्वात्सत्तावान्द्रव्यत्वादि-
त्यादिनानाध्यक्ष्यवृत्तिसाध्यकसङ्केतां तद्व्यवस्थितवृत्तित्वविशिष्टसा-
ध्याभावस्य तदन्यध्यक्ष्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य च द्वयोः सा-
धनसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या साधनाधिकरणयत्कि-
ञ्चिद्व्यवस्थितवृत्तिः कूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावानां हेतावसत्त्वेनाव्याप्ति-
रतः प्रतियोगिकान्तं यावदभावविशेषणम् । विशिष्टसत्तावान् जातेरि-
त्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य साध्याभूतसत्त्वव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावव्यवस्थितवृत्ति-
मद्वृत्तिसत्कूटवद्वृत्तित्वभावस्य यावत् एव इतौ सत्त्वादतिव्याप्ति-
रतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति । तथा च गुणान्यत्राभावकर्म-
भ्यत्राभावयोरप्युक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादुभयघटितकूटा-
धिकरणाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः । अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकतां
तेनाभावो ग्राह्यः । तनसमवायावच्छिन्नवद्भावघटितकूटवद्वृत्ति-
त्वाभावस्य बहुव्ययवत्त्वादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वेऽपि बह्विमाद् तत्पर्य-
तत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । न च विशेषणताविशेषणैव साध्यव्याप-
कत्वं तेन सम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नभावश्च ग्राह्यः । साध्यस्य
गुणसामान्यस्याभाव इत्याद्युत्तरग्रन्थविरोधात् । गुणस्य दैशिक-
विशेषणतासम्बन्धेन गुणाव्यापनत्वात् । यत्तु साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेनैव व्यापकत्वं तादृशरूपावच्छिन्नभावश्च निवेशयन्ति तत्तु-
च्छम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिप्रसङ्गात् । धूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तेश्च । स-
यागन इत्यस्याप्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकानामत्र संयोगेन द्रव्याभावानां व्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटवद्वृ-
त्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमत्यवृत्ते । तादात्म्येन प्रमेयव्यापकताव-

घभावस्याभावोऽसंयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसा-
मान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि
न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कचिदप्रसिद्धा-

च्छेदकं यत्प्रमेयत्वादि तेन सम्यग्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या ता-
दात्म्येन प्रमेयसाध्यकसंज्ञेतावध्याप्तेरसकृदावेदितत्वाच्च । न च
द्रव्य घटादित्यादौ कालिकसम्यग्धेन हेतायतिव्याप्ति साधनसमा-
नाधिकरणस्य द्रव्यत्वाभावकूटस्य कालिकसम्यग्धेनाधिकरणमहा-
काले हेतुतायच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तिरिति वाच्य-
म् । दैशिकविशेषणतया तादृशयावद्भाववाधिकरणत्वस्य निवेशनी-
यत्वाश्चिन्ति भाव । तद्घटमिन्न घटत्वादित्यादौ साध्यव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भावाधिकरणीभूततद्घटवृ-
त्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो घटत्वेपीत्यत उक्तं यावन्त
इति । न च दैशिकविशेषणतया तद्घटमिन्नस्याभावस्याधिकरणा-
प्रसिद्धयैव नातिव्याप्ति कथं यावत्त्वविशेषणमिति वाच्यम् । तथा-
पि तद्घटान्यत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतस्य
साध्याभावस्य तादृशसम्यग्धेन तदधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटत्वहेतौ सत्त्वावृत्तिव्याप्तिरतो
यावन्त इति । बहिसंयोगसामान्याभावबान् संयोगसामान्याभावबान्
या धूमादित्यादावव्याप्ति साधनसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापक-
तावच्छेदकीभूतसंयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य ब-
हिसंयोगाद्यात्माभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेरतो व्याप्यवृत्तिपदमि-
त्याह केवलेत्यादिना । केवलान्वयिन् इत्यनेन साध्यव्यापकत्वमाधि-
ष्कृतम् । संयोगादीत्यादिना बहिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्योपग्रहः ।
तेन प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्यासत्त्वेऽपि न क्षति । दै-
शिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रयोजनमुक्ता कालिकाव्याप्यवृत्तिसा-
ध्यके तदाह एवमिति । ननु तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां वा-
स्तवाभावानामेव लक्षणघटवत्त्वात्संयोगाद्यात्मकाभावमादाय ना-
व्याप्तिरत उक्तम् एवमितीत्यपि केचित् । न व्याप्यवृत्तिरिति । तथा
च गुणसामान्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि व्याप्यवृत्ति-

दिसम्पादकाः पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदाया-
धिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रसेतव्यानीत्या-
दिकमपास्तम्॥

त्वाभावादेव गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । अन्यथा गुण-
सामान्याभावस्यापि साधनसमानाधिकरणसाध्याभावतया तद्वृ-
त्तितकूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति नित्यैकाधादौ
प्रसिद्धस्य द्रव्यत्वहेतावसत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । स्वसमा-
नाधिकरणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह उक्तरूपेति । साध्यव्यापकतावच्छेद-
करूपावच्छिन्नेत्यर्थः । कचिदिति । बहिमान् धूमादित्यादौ घटपट्टा-
द्यात्मकतत्त्वविपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावत-
या तदधिकरणाप्रसिद्धिनियन्धनाव्याप्तिवारणार्थमेव स्वसमानाधि-
करणेत्युक्तमिति भावः । तद्वदभिन्नं पदत्वादित्यादौ वाच्यं ज्ञेय-
त्वादित्यादौ च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावकूटवत्त्वं तद्वदप्यप्रसिद्धमतस्तत्राव्याप्त्यसम्भवात् कवि-
दित्युक्तम् । अत्र च हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषण-
तया वर्तमानत्वमेव हेतुसमानाधिकरण्यं बोध्यम् । तेन पृथिवी
द्रव्यरूपप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जले तेजसि च साधनसमा-
नाधिकरणस्य जलावृत्त्यभावस्य तेजोऽवृत्त्यभावस्य च निरुक्तरूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तदुभयवृत्तितकूटवज्जात्यादौ हेतोरवृत्ति-
त्वेपि नातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं त-
दधिकरणजलादौ हेतोः सत्त्वादिति भावः । उक्तसमुदायति । ता-
दृशभावकूटवद्वृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन ग्राह्यम् । तेन द्रव्य-
मिन्नं सत्त्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणे
माहफाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्यग्धेन धृतापि नातिव्या-
प्तिः । तादृशवृत्तित्वाभावस्तादृशवृत्तित्वत्यसमनियतप्रतियोगिताको
ग्राह्यः । तेन पर्यंतवृत्तित्वादिसामान्याभावस्य वृत्तिरत्वालोकाभ्ययोभ-
यत्यावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्त्वेपि बहिमान्धूमादित्यादौ वा-
च्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ नासम्भयः । अधिकमभिहितं प्राक् । वृत्तिमद्वृ-
त्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेनैव ग्राह्यम् । तेन

त्वात् । अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रती-
त्यापत्तेः । गत्रि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः ।
शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ॥

तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशि-
ष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् । अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिवि-
शिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वा-
देस्तदवच्छेदकत्वमगाहते । न स्वातन्त्र्येण । घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः ।
तदिहाभावप्रत्ययो यादे व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं

संयुक्तवसामान्याभावस्यापि तादृशस्य समवायेन वृत्तिमति आत्मा-
दौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेपि बहिमान् धूमादित्यादौ नाभ्यासिरित्य-
र्थः । साध्यवत्ताधीनविरोधिताघटकसम्यग्धेन कूटाधिकरणतायाः
पूर्वमुक्तायाः प्रकृतलक्षणाघटकत्वात्तत्रोक्तम् । इत्यादिकमित्यादिपदेन
शुद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते तादृशवृत्तिवत्त्वावच्छिन्नाभावा
वृत्तिमववृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमित्यादेः सूचनम् ॥

अभावबुद्धौ प्रतियोगिनावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतु-
तायाः स्वयमनङ्गीकाराद्भावावर्धमाह विशेषणेति ॥ ननु घटत्वेन घटो ना-
स्तीत्यादिवुद्धेः घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेयासिद्धमत आह
अभावेत्यादि ॥ न स्वातन्त्र्येणेति । न घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमपि-
पर्याकृत्येयम् । तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकामावप्रत्ययस्य तादृश-
सम्यग्धेन तद्वर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः ॥ ननु
तद्वत्त्वेन घटो नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्र-
त्यक्षे व्यभिचाराश्लोकनियम इत्यत आह घटो नास्तीत्येवेति । तथा च
विशेषधर्मेण सामान्याभावोप्यसिद्ध एवातद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति
प्रतीतेः घटे तद्व्यक्तित्वाभावमात्रावगाहित्वादतस्तत्र हेत्वभावादेव न
व्यभिचारः । अन्यथा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारापत्ते-
र्यावन्त्येन घटो नास्तीत्यपि प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः ॥ प्रकृते योजय-

नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।
अथावगाहते तर्हि भ्रम एवानव ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः । यदि पुन-
रानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न
तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरुणामपि शक्यमिति मन्तव्यम् ।

ति तदिहेति । इह घटत्वेन पटो नास्तीत्यभिलाषस्थले । तस्य व्यधिकर-
णधर्मस्य ॥ अथावगाहत इति । व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियो-
गिनमित्युक्तेनान्वयः ॥ न च तत इति । प्रमाया एवार्थसाधकत्वा-
दिति भावः । ननूक्तव्याप्तावप्रयोजकत्वाद्घटत्वादेः प्रतियोगिभूति-
त्वमनवगाह्यापि तदवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसम्भवाद्बन्धधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावः सेत्स्यतीत्यत आह यदि पुनरिति । स्वरसवाही
यथार्थः । स च पटे घटत्वानवगाहन एव सम्भवतीति भावः । घट-
त्वेन पटो नास्तीत्यादिपदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति द्रव्यत्वेन घटो नास्ति
इत्याद्यनुभवस्योपग्रहः । तुल्ययुक्त्या तदभूतिधर्मेण तस्यैव विशेषरू-
पेण सामान्यस्य सामान्यरूपेण च विशेषस्याभावे बाधकाभावादिति
ध्येयम् । घटत्वेन घटो नास्तीतिपाठे घटत्वेनेत्यस्य घटत्वत्वविशिष्टेने-
त्यर्थः । तेन तद्रूपेण प्रतियोग्यंशे घटत्ववत्तामनवगाह्य जातेः समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्ष एवोक्तनियमस्य व्यभिचारो दर्शि-
तः । तादृशाभावेति । स्वसमनियतान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वधारणमित्यर्थः । तेन सामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण च
सामान्यस्याभाव संगृहीतः । यत्तु द्रव्यत्वेन घटो नास्तीतिप्रतीत्ये-
वत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तौ सामान्यरूपेण च विशेषाभावादौ
भानाभाव इति तत् प्रागेव दूषितमिति । यदपि संयोगसंसर्गकघट-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन लाघवात्तादृशसम्बन्धेन घटत्वाद्य-
वच्छिन्नस्य विरोधित्वकल्पनात् संयोगेन घटादिमति घटत्वादिना प-
टाद्यभाघस्यासम्भवा इति कैश्चिदुक्तं तदपि मन्दम् । तावतापि गग-
नत्यादिना घटादेर्वाच्यत्वत्वादिना ज्ञेयत्वादेरव्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावस्य पुर्वाख्यादितिगगनादेरधिकरणस्य स्वरूपसंसर्गक-
वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या तत्र विरोधस्य कल्प-
यितुमशक्यत्वादिति दिक् ॥

चिन्तामणेः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति
साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामाना-
धिकरण्यं निराधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

शिरोमणिकृतदीधित्याः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकर-
णत्वम् । तदभाववत्त्वमिति यावद । तस्मिन् सति साधिकरणत्वं
तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् । सति सप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् ।

जागदीश्याः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

ननु साध्यासामानाधिकरण्यं न साध्यानधिकरणावृत्तित्वम्
केवलान्वयिनीत्याद्युत्तरप्रम्यासङ्गतेः नापि साध्याधिकरणवृत्ति-
त्वम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः साधिकरणपदवैय-
र्थ्याच्छेत्तव्यतोऽप्याचष्टे साध्यत्वेति ॥ साध्यासामानाधिकरणस्य गग-
नाद्रेरधिकरणाप्रसिद्धा केवलान्वयिन्यव्याप्तेराह तदभाववत्त्वमिति ॥
तस्मिन् साध्यासामानाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वे । साध्यासामानाधि-
करणधूमत्याद्यभावस्य धूमादिसङ्केतावसत्त्वादाह तदवच्छिन्नेति ।
साध्यवदवृत्तिपदार्थाभाववत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ अवच्छेदकत्वांशस्यो-
दक्षरतां निरस्यति सतीति । साध्यवदवृत्तिपदार्थाभाववत्त्वे हेत्व-
धिकरणतावच्छेदकत्वं न तदनतिरिक्तवृत्तित्वम् याच्यं त्रेयत्वादि-
त्यादौ हेत्वधिकरणत्वाभावाप्रसिद्धा तदनतिरिक्तवृत्तित्वाप्रसि-

१ (१) पूर्वपक्षे इति नामोक्तिः पूर्वस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वमिति ।

तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् । एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त
यदाधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः । यथास
न्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धला
भाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्तिः तेन तेन
सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः । एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि ॥
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यताया सा

अथ बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेश्च बहिमदवृत्तिपदार्थाविर
हवत्त्वस्य धूमाधिकरणत्वाभावात्त्यय पिण्डे सत्त्वात् एव धूम
वान्वहेरित्यादावव्याप्तिरपीत्यत आह तच्चेति ॥ ननु धूमवदवृ
त्तिजलत्वाभावस्य बहुव्यधिकरणताव्यापकत्वात् धूमवान्वहेरित्या
दावव्याप्तिरत आह एव चेति । सकलेति । तथाच धूमवदवृत्ति
सकलान्तर्गताय पिण्डत्वाभावस्यैव बहुव्यधिकरणताव्यापकत्वाविर
हान्ताव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु तादृशाभाववत्त्व यदन्यूनवृत्ति त
त्त्वमित्यस्यैव सम्यक्स्ये अधिकरणताप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह य
थेति । हेतुव्यधिकरणताव्यापकत्वे हेतुव्यापकत्वाप्रवेशान्न वैयर्थ्य
मित्यर्थः ॥ नन्वेतन्मप्यनतिप्रयोजनकत्वमेवेत्यत आह हेतुतावच्छे
दकेति । तत् अधिकरणत्वम् । अन्यथा हेतुमति कालादौ साध्यव
दवृत्तिरूपवत्त्वादे सत्त्वेन तदभावस्य हेतुव्यापकत्वानुपपत्तिरिति
भावः ॥ ननु काल प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यवदवृत्तिरवृत्तिरेव तथाच
तदभावस्य हेतुव्यापकत्वात्तत्राति व्याप्तिरत आह येन येनेत्यादि ।
तथाच कालत्वमिति समवायादिसम्बन्धेनावर्तमानस्य घटत्वादे स
मवायेनाभावस्य प्रमेयत्वाव्यापकत्वात्तदोषः ॥ एतेनेति । प्रत्युक्त
मिति परेणान्वितम् । साध्यवदसमवेतस्येति । प्रमेयत्वादेरिति
शेषः । साध्यवदवृत्तिपदार्थस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धेनाभावप्रवेशो द्र
व्यं सत्यादित्यादावव्याप्तिरित्यासमवेतस्य गुणत्वादेरपि स
योगादिसम्बन्धनाभावस्य सत्त्वव्यापकत्वात्तत् सम्बन्धसामान्येनैव
साध्यवदवृत्तिपदार्थस्याभावाच्च इत्याशयेनाह । सकलतच्छून्या
प्रसिद्धिरिति । तथाच द्रव्य पृथिवीत्यादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।

ध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिकत्वात्सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः अथ तद-
भावोपि तेनैव सम्बन्धेन वाच्यः तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादा-
वतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयि-
त्वात् अत एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमज्जाति-
त्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च नापि साधनतावच्छेदक-
सम्बन्धेन इदमेतद्रूपमिदं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः नापि वि-
षयतया घटमिदं मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेः सविषयकमात्रस्यैव
घटमिदं विषयत्वात् घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् नापि

तदभावोपि साध्यवद्वृत्तिपदार्थस्याभावोपि । तेनैव साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धेनैव । तथाच द्रव्यत्ववदसमवेतस्य समवायेनाभावो
द्रव्यादायेय सुलभ इति नोक्तदोषः । केवलान्वयित्वादिति । तथाच
सुतरां तस्य हेतुव्यापकत्वमिति भावः । अत एव उक्तातिव्याप्तेरेव ।
समवायेनेति । साध्यवद्वृत्तित्वं तद्वच्छिन्नाभावश्च समवायेनेत्यपि
नैत्यर्थः । ननु हेतुनिरूपितसमवायेन साध्यवद्वृत्तित्वादिकं वाच्यम्
तथाच प्रमेयत्वसमवायाप्रसिद्धेरेव नोक्तातिव्यप्तिरत आह इदं न जा-
तिमदिति । समवेतादीत्यादिना संयुक्तसंग्रहः । नापीति । साध्यवद्वृ-
त्तित्वं तद्वच्छिन्नाभावश्च साधनतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यपि नैत्यर्थः ।
जात्यभावयति हेतुतावदकस्वरूपसम्बन्धेनावर्तमानस्य द्रव्यगु-
णान्यतरत्वादेस्तेन सम्बन्धेनाभावस्य हेतुव्यापकत्वाद्बुद्ध्याप्यस-
म्बन्धादाह एतद्रूपमिदमिति । एतद्रूपमिदं समवेतानां समवायेना-
भावस्य केवलान्वयितया सुतरां गुणत्वव्यापकत्वादिति भावः । इत्य-
त्रापीत्यपिना तद्रूपमिदं गुणत्वादित्यस्य संग्रहः । सविषयकमात्रस्येति ।
तथाच घटमिदं विषयकं निर्विषयकमेव । तस्य विषयतासम्बन्धे-
नाभावः प्रमेयत्वस्य व्यापक एवेति भावः । ननु घटमिदं विषयकस्य
घटनिर्विकल्पकस्यैव विषयतासम्बन्धेनाभावो न प्रमेयत्वव्यापको
घटे व्यभिचारादित्यत आह घटनिर्विकल्पकेपीति । इदमापातत ।
तद्वृत्तित्वेन तद्वृत्तस्मरणस्यैव घटमिदं विषयकत्वेन विषयतया ता-
दृशस्मरणाभावस्य हेतुव्यापकत्वात्तद्वृत्तित्वस्य तद्वृत्तित्वस्यैव

सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम् । विशेषणत्वाविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्यम् । सर्वत्रैव तत्तद्दर्शकित्वे तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारकप्रभाविपपत्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति ।

पश्चात् तद्वर्धनीयरूपरसादिस्वरूपस्य तद्वर्धनोत्पत्तिदशायां तद्वर्धकित्वाभावापत्तेः । न च जातीतरस्य तद्वर्धकित्वस्य स्वरूपतः प्रकारताविरोधात्तादृशस्मृतौ धर्मान्तरमानमावश्यकम् । घटोस्ति तद्वर्धकिरस्तीत्यादिप्रत्ययानां वैलक्षण्याननुभवेन तादृशविरोधास्वीकारात् । न च विशेष्यतया साध्यवदवृत्तित्वाद्युक्तौ न कोपि दोषः घटमिन्नाविशेष्यकस्य घटमात्रविशेष्यकज्ञानस्य विशेष्यतासम्बन्धेनाभावस्य हेत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् । यन्मात्रविशेष्यकं ज्ञानमप्रसिद्धं तद्वेदसाध्यकप्रमेयत्वात्वावतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः ॥ येन येन सम्बन्धेनेत्यत्र विशेषणताविशेषस्यापि नियेशात्तत एवातिप्रसङ्गादिभङ्गे सम्बन्धान्तरप्रवेशो व्यर्थ इत्याशयेनाह विशेषणताविशेषेण येति ॥ नन्वेवं व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः विशेषणतया धूमादिमत्परतमानस्याय.पिण्डादिदोषविशेषणतया अभावस्य बह्वधादिव्यापकत्वादित्यत्र आह सर्वत्रेति । व्यभिचारिणीति शेषः । तत्तद्वर्धकित्व इति । व्यभिचारनिरूपकतत्तदधिकरणव्यक्तित्व इत्यर्थः । तथाच तद्वर्धमात्रस्यैव हेत्वव्यापकत्वात्तावतिव्याप्तिरिति भावः । ननु तत्तद्वर्धकित्वं तत्तद्वर्धनोत्पत्तिदशादिस्वरूपं तदीयरूपादिस्वरूपं वा तस्य च विशेषणतयाऽभावो बह्वधादिव्यापक एवेत्यत्र आह तत्तदन्यान्यत्वं इति । ननु तत्तदन्यान्यत्वं नमाय.पिण्डादिस्वरूपमेवेत्युक्तदोषतादयमर्थमत आह तत्प्रकारकेति । तत्तद्वर्धकित्वप्रकारकेत्यर्थः । तादृशमात्रविषयत्वस्य साध्यवत्यपि नस्यात्प्रमेति । तत् साध्यवदवृत्तित्वम् । नच साध्यवदन्यत्वं यत् तत्सर्वाङ्गव्याप्तेनावर्तयन्तानुधायनमप्युक्तम् । अत्रैव साध्यवदवृत्तित्वं सर्वत्र व्यभिचारिणि तत्सर्वाङ्गव्याप्तिसम्भवादिभि भावः । साध्यवदवृत्तितत्तद्वर्धकित्वावच्छिन्नाभाव-कृतप्रपञ्चे गौरवादाह तेनैव सम्बन्धेनेति । तद्वर्धकित्वेनाद्यादि । विशेष-

व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन सा-
ध्यताया समवायेन हेतौ सत्त्वादौ नातिप्रसङ्गः 'न वा संयो-
गेन बह्व्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालि-
कसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः स-
मवायेन तदधिकरणे घटादेः सयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः सम्ब-

दे कालिकेन हेतुमति महाकालेऽवृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिः । अन्य-
था प्रलयादेरपि पृथिवीत्वयन्महाकालादिवृत्तित्वा[पृथिवीत्वयद-
वृत्तित्वमवृत्तिगगनादावेव तत्र हेत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वा]दति-
व्याप्तिरस्यादेवेति भावः । पूर्वद्वलप्रविष्टहेतुतायच्छेदकसम्यग्धाव-
च्छिन्नवृत्ते फलमाह द्रव्यत्वादेश्चेति । द्रव्यत्वयत्यसमवेतस्य गुण-
त्वादेरेव हेत्वसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्गः । अन्यथा वृत्ति-
मन्मात्रस्यैव द्रव्यत्वयति महाकाले वृत्त्या द्रव्यत्वयदवृत्तित्वमवृत्ति-
गगनादावेव स्यात् तच्च सर्वं हेत्वसामानाधिकरणमेवेत्यतिव्याप्ति-
रिति भावः । द्रव्यत्वे साध्ये गुणत्वस्य विरुद्धतया साध्यसामानाधि-
करण्यविवक्षयापि निरासः सम्भवतीत्यतः सत्त्वपर्यन्तमनुसृतम् ।
सत्यगुणत्यादायित्यपि कचित्पाठः । तत्र सत्ताया हेतुत्वे हेत्वसामाना-
धिकरण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यव्यापकत्वाभावात् हेतुमिन्न ए-
वानुसरणीयम् । गुणत्वस्य हेतुताया तु तत्रैवायं सुप्रह इत्याशयेन
गुणत्वस्य पश्चादुक्तिः । हेतुतायच्छेदकसम्यग्धेन हेतुमत्स्योक्ते फल-
माह ॥ वा सयोगेनेति । स्पन्दत्वादेरिति । वृत्तावपीति परेणान्यथ ।
तथाच बहिमान्पर्वतरूपादित्यत्र बहिमदसमवेतस्य कालपरिमाणादे-
कालिकसम्यग्धेन पर्वतीयरूपवति कालः समवेतत्वेपि हेतुताघटस-
मवायसम्यग्धेन तद्विशेषरूपवति पर्वतादावसमवेतत्वाग्राह्याप्तिरिति
भावः । कालस्यापि सयोगेन बहिमत्त्वात्साध्यवदसमवेतत्वं न काल-
परिमाणस्यातः स्पन्दत्वमनुसृतम् । कचित्तु महाकालस्य कालिक-
सम्यग्धेन रूपाद्यधिकरणत्वे मानाभावः इदानींतदानीमित्यादि-
प्रत्ययेन पात्रोपाधीनामेव तथात्वावगाहनादिति मतेप्यव्याप्तिसम्प-
त्तये स्पन्दत्वपर्यन्तमित्यप्याहुः । तेनैव यस्य प्रयाजनमाह समवायेनेति ।
तदधिकरण इति । बहिमत्त्वाप्यस्य रूपविशेषादधिकरणं पर्वतादायित्य-

साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः ॥

नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्य-
सामानाधिकरण्यम् पर्वतीयवह्नेर्महानसीयधूमसमानाधि-
करणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । द्रव्यत्वादेरव्याप्यवृ-
त्त्यव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्य-
वृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयम् । संयोगादौ साध्ये स-

न्यविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमिहाहुः । तच्चिन्त्यम् ।
यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ॥

नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यमत
आह द्रव्यत्वादेरिति ॥ प्रतियोगिविरोधित्वं प्रतियोग्यधिकरणावृत्ति-
त्वम् । व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् ॥
अधिकरणेति । तथा सत्यभाव एव न सिद्धयेदिति भावः । संयोगाद्यस-

र्थः ॥ तच्चिन्त्यमिति । एतद्रूपमिदं गुणत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः गुण-
त्वयदसमयेतत्त्यस्यैतद्रूपमिदं ससमयेतत्त्वव्यापकत्वात् एवं चाच्य-
त्वसाध्यके तादात्म्येन विषयतया या ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः चाच्या-
नात्मकत्वस्य चाच्याविषयत्वादेष्टाप्रसिद्धेः । न च साध्यस्य हेतोश्च
सामानाधिकरण्यं विशेषणताविशेषेण प्रवेदयमतो न कोपि दोष
इति चाच्यम् । तस्य व्याप्तिग्रहोपाये स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥
यथाश्रुतमिति । अन्यथा साध्यवदवृत्तित्वस्यैव लक्षणघटकतया सा-
ध्यानधिकरणवृत्तित्वमादाय दोषप्रदर्शनस्यासद्गत्यापत्तेरिति भावः ॥

प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमभिधत्तत्वरूपस्य प्रतियोगिविरोधित्वस्य नि-
रपेक्षग्रहेतुमवृत्तिताकत्वरूपस्य या व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रवेशे वक्ष्यमा-

त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगि-
विरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति । अधिकरणभेदे-
नाभावभेदाभावात् ॥

नापि साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगि-
साध्यवत्कत्वं व्याप्तिः । मूले वृक्षः कपिसंयोग-
वान्नेत्यत्राधितप्रतीतिः । तदन्योऽन्याभावस्यापि तत्र स-
त्त्वात् । न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्यु-
पगमात् । साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगि साध्य-

न्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् अव्याप्यवृत्तित्वञ्च
प्रतियोग्यधिरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वम् गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्ति-
त्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुण-
निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । एतानि च न भेदकान्यविरोधात् ।

णातिव्याप्त्यसङ्गतेराह प्रतियोगीति ॥ तथा सतीतिनास्तीत्यनुगतप्रती-
तेरननुगताधिकरणव्यक्तिमिरसम्मघादेयातिरिक्तोऽभावः सिध्यति-
सोपि चेदधिकरणभेदाद्विप्रसदा अधिकरणव्यक्तिमिरेयामावध्यध-
हारोस्त्विति कृतमतिरिक्तमावेनेति भावः ॥ ननु प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यतदसामानाधिकरण्यव्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वलक्षण-
विरुद्धधर्माभ्यास एव द्रव्यगुणवृत्तिसंयोगामावयोर्भेदकोस्त्वत आह
संयोगेति । द्रव्यनिष्ठेति । प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानय-
च्छिन्नं ग्राह्यमात्रतो न द्वित्वाद्यवच्छिन्नमावमादाय गुणेपि संयोगामा-
स्याव्याप्यवृत्तित्वम् एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥ अविरोधादिति । संयो-
गाधिकरणद्रव्यवृत्तिवत्तदनधिकरणगुणवृत्तित्वयोगगताद्यभावे स-

वद्यस्येति पष्ठार्थव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् । सा-
ध्यसाधनत्वयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् । वह्निमत्पर्वतस्य धूमव-

सामान्यतश्चाप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न त-
थात्वव्यतिरेक इति भावः ॥

ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धो-
ऽन्वेष्टव्यः स चाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोरपि सामा-
नाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति । साध्यत्वसाधनत्वे
व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे ॥ यत्तदभ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत

स्यादिति भावः ॥ ननु स्वसमानाधिकरणात्समानाभाप्रतियोगि-
त्यतरसामान्याभावादिलक्षणधिरुद्धधर्म एव भेदको वाच्य इत्यत
माह सामान्यत इति । न तथात्वव्यतिरेक इत्यन्वयः । तथा चा-
प्यवृत्तित्वसामान्याभावः प्रतियोगिसमानाधिकरण्यसामान्या-
भावः संयोगाभावे नास्त्येव को भेदकः स्यादिति । इदं च सामा-
नाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितामनुसृत्य । अन्यथा प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यतरसामान्याभाययोर्द्रव्यगुणात्मकायच्छेदकभेदेन संयो-
गसामान्याभावे वृत्तावपि क्षत्यभावादिति ध्येयम् ॥

साध्ययानिति । साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगीति प्रकृ-
तम् । साध्ययतीति । समस्यमानपदार्थ प्रधान्यव्यस्योत्सर्गिकत्वादिति
भावः । स चेति । तथा च साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यपक्ष-
यस्याधिकरणं तत्त्वं चाफ्यार्थः । अधिकरणत्वं च सम्यन्धित्वम् । अत-
स्तदात्म्येन गगनादिहर्ता नाभ्यासि । यस्य साध्यवान् साधनवन्निष्ठा-
न्योन्याभावाप्रतियोगात्वेवमन्ययेपि न क्षतिः साधनसामानाधिकर-
ण्यरूपस्य यत्पदार्थसम्बन्धस्य साध्येऽनुप्रवेशादित्याशयेनाह साध्य-
साधनयोरपीति । सामानाधिकरण्यमेवेति । सम्बन्ध इत्यनुपगम्यते ॥
निर्दिष्टकर्मत्वादिरूपस्य साध्यत्वादेर्व्याप्यनिरूप्यत्वादन्यथा व्याचष्टे
साध्यतेति ॥ यत्तद्व्याप्तिमिति । तथा च यद्वन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियो-

न्महानसनिष्ठान्योऽन्याभावप्रतियोगित्वाच्च। विशेषाभाव-
कूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात्॥

आह वह्निमदिति ॥ ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामा-
नाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः न च धूमसमानाधिकरणान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूमवान् वह्निमा-
ग्नेसप्रतीतेरत आह विशेषेति । य एव प्रत्येकं वह्निमग्नेदाः धूम-
समानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सा-
मान्यभेदबुद्धिं जनयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो
वह्निरिति भवसव्याप्तिः ॥

गी यद्वांस्तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितम् ॥ प्र-
तियोगितावच्छेदकमिति भावप्रधानो निर्देशः । प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वमित्येव वा पाठः । तेन वह्नित्वावच्छिन्नस्य वह्निमात्रस्यैव धू-
मसमानाधिकरणतत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे-
पि न क्षतिः । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वेनानवच्छेदा-
दिति ध्येयम् । ननु तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नं वाच्यमित्यग्न्याप्तिरेवेत्यत आह न चेति ।
वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निर्यावान्वह्निः । तथाच यावद्वह्निनिष्ठमेवाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नमित्येकवह्निनिष्ठस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वावच्छेदत्वविरहाग्न्याप्तिरतस्तत्रैव यु-
क्तिमाह धूमवान्वह्निमाग्नेत्यप्रतीतेरिति । केचित्तु यद्रूपधिशिष्टं तादृ-
शप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणं तदन्यरूपावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यं विवक्षितमित्याहुः ॥ ननु सामान्याभावात्तत्त्वेऽपि ल-
क्षणस्य को दोग इत्यत आह य एवेति । वह्निमग्नेदाः तत्तद्वह्निमत्त्वा-
वच्छिन्नभेदाः । एकाधिकरणेति । अन्यथा वह्निमत्त्वपि वह्निमाग्नेति
प्रतीत्यापत्तेरिति भावः ॥

नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवै-
यधिकरण्यानधिकरणसामानाधिकरण्यम् । साधनसमाना-
धिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः । महानसादौ

साधनेति । वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वमात्रं केवलान्व-
यिनः साधनस्याभासद्वयं अतिप्रसञ्जकञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्या-
दौ अतः समानाधिकरणोपादानम् । घृमादेरपि न बहून्यादिसमा-
नाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति । यद्यपि पृथिवी-

तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्य वैयधिकरण्यस्य प्रवेशे प्रमे-
यत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरिति मूलासङ्गतिर्गङ्गनादायेव सत्प्रसि-
द्धेरतो व्याघट्टे वैयधिकरण्यमिति ॥ ननु साधनवैयधि-
करण्यानधिकरणत्वप्रवेशेनैव सामञ्जस्ये समानाधिकरणपदं व्य-
र्थमत आह तच्चेति । साधनसमानाधिकरणोक्तावपि केवलान्व-
यिसाधनवैयधिकरण्याप्रसिद्धिरेव साधनस्यापि स्वसमानाधिक-
रणयावद्धर्मास्तर्गतत्वादतो दूषणान्तरमाह अतिप्रसञ्जकं चेति ।
पृथिवीत्यस्य द्रव्यत्वादनधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वादिति भावः ।
अत इति । तथाच द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणीभूतजलत्वाद्यनधिक-
रणवृत्तित्वस्य पृथिवीत्ये सत्त्वाभातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन
येन सम्यग्धेन यो यः साधनसमानाधिकरणस्तेन तेन सम्यग्धेनैव
तत्तदनधिकरणे साध्यतायच्छेदकसम्यग्धेनैव वृत्तिमत्त्वं तादृशवैय-
धिकरण्यान्तार्यं प्राह्यः । तेन साधनसमानाधिकरणस्याय पिण्डत्या-
देः सम्यग्धसामान्येनानधिकरणे गङ्गनादौ घृमादेरवृत्तित्वेपि घृमवा-
न्यहेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । न चा ज्ञानधानात्मत्वादित्यादौ साधन-
समानाधिकरणस्यात्मत्वादेरनधिकरणे कालिकादिसम्यग्धेन साध्य-
स्य ज्ञानादेर्वृत्तायप्यव्याप्तिः ॥ घृमादेरिति । समवायेन साध्यतामभि-
प्रेत्य । संयोगेन तथात्ये द्रव्यत्वादनधिकरणसंयुक्तत्वाप्रसिद्ध्या द्रव्य-
त्वादायातिव्याप्त्यसम्भवादिति ध्येयम् । नच समवायेन घृमस्य

त्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेः
तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च निखिलघटपटादिरूपाणाम् । तथापि
तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं
बोध्यम् । नहि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो
यदनधिकरणमात्रवृत्तित्तावच्छेदकं रूपत्वादि । धूमत्वादिकञ्च व-
हन्यादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्तावच्छे-
दकम् । तदवच्छेदकत्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वमात्रञ्च तच्छून्यधर्मा-
वृत्तित्वम् । तेन भेद्यत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्ति-

साध्यतायां बह्व्यादिहेतोर्विरुद्धत्वात् साध्यसमानाधिकरण्याप्रसि-
द्धौ नानाव्याप्तिर्यावत्सोपादानमफलमिति वाच्यम् । तथापि संयो-
गेन धूमस्य साध्यतायामपि स्वसमानाधिकरणस्य बह्व्यादेः साध-
नाधिकरणवृत्तेरनधिकरणे जलादौ तादृशसंयुक्तत्वप्रसिद्ध्यातिव्या-
प्तिरतो यावदिति ॥ द्रव्यत्वादेरिति । तथाच द्रव्यं पृथिवीत्वादित्या-
दावव्याप्तिरिति भावः । ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमेव यैयधि-
करण्ये वाच्यम् तथा च द्रव्यत्वस्य घटत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्ति-
त्वामाधात्माव्याप्तिरत आह तदनधिकरणेति । तथाच मात्रपदप्रवेशे-
पि रूपान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ॥ तादृशेति । सा-
धनसमानाधिकरण्याद्यवर्त्मित्यर्थः । बोध्यं मूलस्य साध्यान्तर्माणेन ॥ रूप-
ान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिमुद्धरति न हीति ॥ धूमचान्यहेरि-
त्यादावतिव्याप्तिं निरस्यति धूमत्वादिर्कं चेति ॥ नन्यवच्छेदकत्वमत्र
न स्वरूपसम्बन्धविशेषः मानामाधात् गुरुधर्मं तदभावेन प्रमेयधूम-
त्वादिना साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेश्च नाप्यन्यूनवृत्तित्वम्
प्रमेयान् धूमादित्यादावव्याप्तेः पर्यतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वा-
न्यूनवृत्तित्वात्प्रमेयत्वस्येत्यत आह तदवच्छेदकत्वमिति । तदनति-
रिक्तेति । तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्यावृत्तित्वमित्यर्थः ।
तादृशवृत्तित्ताशून्यवृत्तित्वं च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
प्राप्तम् । तेन बहिसमानाधिकरणापिषण्डत्वाद्यनधिकरणमात्रवृ-
त्तित्वशून्येऽपिषण्डीयबह्व्यादौ धूमत्वादेः कालिकसम्बन्धेन वृत्ता-

तानाधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे ना-
तिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्त्वावच्छिन्ना-
धिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यम् । तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान्

अपि न तादृशावच्छेदकत्वहानिः॥तच्चेति । तदपीत्यर्थः । तच्छून्येति ।
तदनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्येत्यर्थः ॥ तेन धर्मपदप्रवेशेन । नातिव्या-
प्तिरिति । तादृशवृत्तिताशून्यो यः सत्तादिरूपो धर्मस्तद्वृत्तितामादायैव
द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवादित्याशयः । न च गगनादेरपि कालि-
कादिस्त्वन्धेन वृत्तिमत्यावृत्तदोषतादृशस्थम् । सम्बन्धसामान्येनैव
तेषामवृत्तित्थोपगमात् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सम्ब-
न्धित्वरूपमेयात्र धर्मत्वं वाच्यम् । अन्यथा तादात्म्येन गगनसाध्य-
कशब्दत्वादावव्याख्यापत्तेः । साधनसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यन-
धिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये वृत्तिमति घटादौ गगनत्वस्यावृत्तित्वात् त-
थात्र गगनादेः कालिकतादात्म्यादिसम्बन्धेन धर्मत्वेऽपि सम्वापसं-
बन्धेन तथात्वविरहाद्द्रव्यसाध्यकमेयत्वाविहेतौ नोक्तातिप्रसङ्गः ।
यद्यप्येवं संयोगेन द्रव्यसाध्यके सत्त्वादावतिव्याप्तिः साध-
नसमानाधिकरणगृहत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तत्वशून्ये गृहवृत्तिद-
ण्डादौ वर्तमानतया द्रव्यत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात् गु-
णत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यस्य संयोगेन वृत्तिमतोऽप्रसि-
द्ध्या साधनसमानाधिकरणगुणत्वादिकमुपादाय तद्वारण्यसम्भ-
वात् । तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यत्वनिरुक्तवृ-
त्तिमत्वोभयामावयवस्वाश्रयसामान्यकत्वं विवक्षितमित्यदोषः ।
द्रव्यत्वावच्छेदेनैव गुणत्वानधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यत्वसंयुक्तयो-
भयामावयवत्वेन द्रव्यत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वादिति भावः ॥ ननु
साधनसमानाधिकरणगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये सत्त्वादौ
द्रव्यत्वसत्त्वोभयत्वादेः साध्यतावच्छेदकस्य वृत्तिरथाद्द्रव्यत्वसत्त्वो-
भयवाद् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह वस्तुतस्तित्यति । तादृशे-
ति । साधनसमानाधिकरणधर्माधिकरणावृत्तित्यर्थः । पूर्वकल्पे-
विनिश्चयमायघटकतया सार्थकत्वेऽप्यत्र कल्पे तादृशधर्मानधिकरण-
वृत्तित्वांशस्य प्रवेशवैयर्थ्यात् । नचैवं प्रमेयत्वादेरित्यभिप्रेत्यास-

गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादिसादौ नातिप्रस-
ङ्गः । सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यव-
च्छिन्नाधिकरणतायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् ॥ प्रमेयत्वादे-
रिति ॥ ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु यावत्पदं

ङ्गनिः प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तित्वरूपस्य तद्वैयधिकरण्यस्य गगनादौ
प्रसिद्धेरिति ध्याय्यम् । तदग्रन्थस्य वैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धि-
परत्वादिति भावः । अत्र स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं साध्यताघटकसम्ब-
न्धेन ग्राह्यम् । तेन समवायावच्छिन्नबहुव्यधिकरणतायाः साधनसमाना-
धिकरणपर्यंतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिरूपेण न बहिमान्, धूमादित्या-
दावव्याप्तिः । स्वरूपसम्बन्धारमकस्याधिकरणत्वस्याधिकरणभेदान्ने-
दोपगमे साध्यताघटकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं नि-
वेदनीयम् । तेन महानसनिष्ठाया बह्वित्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तेः
पर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिरूपेण नोक्तदोषः । न चैव घटघान् म-
हाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महा-
कालान्पत्यविशिष्टघटत्वादेः कथञ्चिदवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि महा-
कालनिरूपितविशेषणतया साध्यतायां कुत्राप्यवच्छेदकत्वाप्रसिद्धे-
रिति ध्याय्यम् । तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणत्वसामान्या-
मित्रं यत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणत्वं
तत्सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति धर्तुंलार्थं तात्पर्यादिति ध्येयम् ॥
ननु गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वाद्यस्य सत्त्वादौ द्रव्यत्वसत्त्वो-
भयत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वघटकपर्याप्तिसम्बन्धेनावृत्तेस्तस्याव-
च्छेदकत्वमक्षतमेधेत्यत आह गुणान्यत्येति ॥ नन्यत्यादि । व्यतिरेकि-
त्यं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । तच्च साधनाधिकरणवृत्तित्वाघ-
टकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन गगनामावसंयोगाभावादव्युत्पादः । ननु
यावद्दर्शनाद्यपि तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रातिस्विकरूपेण त-
त्तद्दर्शनेयधिकरण्यं ध्याय्यम् तथाच येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं
साधनसमानाधिकरणतत्तद्दर्शनामेव विशिष्य प्रयेनात् सपर्यसामग्र-
स्य व्यतिरेकित्वनिवेदो व्यर्थः तादृशायावदवच्छेदकभेदप्रापकतयेव
भूतोक्तयावत्पदस्य साध्यकत्वसम्भवात् अन्यथा व्यतिरेकिणोऽपि हे-

समवायितया वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः स-
त्त्वात् धूमादावप्युक्तलक्षणाभावाच्च ॥

तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय
तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं
यद्यच्छिन्नधर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्मवता वा सर्वं
सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितम् अतो दोषान्तरमाह महानसा-
दाविति । तथा च तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्विच्छिन्न-

नुसमानाधिकरणयावद्दमन्तर्गतस्य द्रव्यत्वादेरनाधिकरणे संयोगेन
वृत्त्यप्रसिद्ध्या वह्निमाधूमादित्यादायव्याप्यापत्तेरित्यतस्तथैवाह व-
स्तुत इति । तादृशस्येति । साधनसमानाधिकरणस्येत्यर्थः । तथा
चेत्यादि । साधनसमानाधिकरणतत्तद्दमन्तर्गतमात्रवृत्तिस्था-
वच्छिन्नाधिकरणताकं यद्यदित्यर्थः । यद्यपि तादृशधर्मानधिकरणमा-
त्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदोक्तावपि न क्षतिः । तथापि
यावत्पदसार्थफयाय भेदकूटोक्तिः । तद्विच्छिन्नधर्मेत्यादौ धर्मपदं साध्य-
तावच्छेदकधर्मपरम् । ननु तादृशपर्वतत्वाद्यनाधिकरणमात्रवृत्तिस्था-
वच्छिन्नाधिकरणताकं महानसीयवह्नित्वमपि तद्विच्छिन्नं च न वह्नि-
त्वे इत्यव्याप्तिरत आह यावत्तादृशेति । साधनसमानाधिकरणतत्त-
द्दमन्तर्गतमात्रवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकताकूटशून्ये-
त्यर्थः । तथा च महानसीयवह्नित्वनिष्ठं यद्व्यासस्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं
तच्छून्यत्वं शुद्धवह्नित्वेऽस्त्येवेत्यदोषः । न चैव थायन्ति तादृशध-
र्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वानि तत्प्रत्येकावच्छिन्न-
भेदोक्त्या पूर्वकल्पोपि सम्यक् विशिष्टपर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं तदव-
च्छिन्नभेदस्य शुद्धवह्नित्वे सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्तदवच्छेदकत्वाव-
च्छिन्नभेदस्य यदुत्तरावच्छेदकव्यक्तिघटितमूर्तिकतया गौरवेण तस्या-
नुक्तत्वादिति भावः ॥ मूलोक्तयोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सङ्गमार्थमा-
ह तथा चेति । इत्यञ्च साधनसमानाधिकरणधर्मत्वेन वह्निरेवाभि-

अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे
सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा-

त्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः । एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधि-
करण्यमिति निरस्तम् । समवायितया महानसृष्टित्वं बह्नौ ना-
स्तीति प्रतीतेर्वहन्यादेरापि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात् । सम्ब-
न्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायास्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥

उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह
साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिप्रस्तमत्
आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरन्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रा-
पि व्याप्यवृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्वन्निष्ठत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा-

प्रेत इति ध्येयम् ॥ एतेनेति । विभिन्नसम्यन्धेन वैयधिकरण्यमादाय
दोषेणेत्यर्थः ॥ दोषमेवाह समवायितयेत्यादिना । बह्नायिति । यथा-
श्रुतं मूलमभिप्रेत्य निरुक्तलक्षणाभिप्राये तु बह्न्याधिकरणतायामि-
ति बोध्यम् । तादृशेति । साधनसमानाधिकरणीभूतं यन्महानस-
त्यादिकं तदधिकरणावृत्तिस्वरूपवैयधिकरण्ययस्यादित्यर्थः ॥ स-
म्यन्धविशेषेणेति । प्रथमकल्पे येन सम्यन्धेन धर्मस्य साधनसमाना-
धिकरण्यत्वं तेनैव यत्तदनधिकरणी तन्मात्रवृत्तित्वस्य द्वितीयकल्पे च
साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन स्वरूपसम्यन्धेन वा तदधिकरणावृत्ति-
त्यस्य विवक्षायां न सम्यन्धमेवनिबन्धनो दोष इत्यर्थः ॥

आत्माश्रयेति । साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारसम्यन्धे-
नामायकपापामानैपाधिकत्वव्याप्तौ साधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तेरपि
साध्यसमव्याप्यत्वांशे प्रवेशादिति भावः ॥ आत्माश्रयादिप्रस्तमिति ।
साध्यस्यापि साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वेन साध्यनिष्ठायामेव साध्यी-
यस्याप्तौ तादृशव्यापकत्वप्रवेशादात्माश्रयो बोध्यः ॥ ननु द्रव्यं
सन्त्यादित्यत्रानौपाधिकत्वलक्षणातिव्याप्तिः तत्र संयोगादेरन्याप्यवृ-

प्रतियोगित्वम् व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणम् गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्योऽन्याभावप्रतियोगिन्यसच्चाच्च किन्तु यथा-

भावादरेवास्ति । यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणासन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणासन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्रूपार्थो बोध्यः । अनवस्थाभिरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एकदेशकालाव-

नितया सख्यापरिमाणादेर्बालनीन्यायेन साध्यवशिष्टाभायप्रतियोगितयोपाधिरथामायादत आह यत्रेत्यादि । यत्साध्यक इत्यर्थः । यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तद्विभक्त्यादेरेषाखण्डस्य सर्वत्र सौलभ्यादन्तत इत्युक्तम् । तद्विभक्त्येति । साध्यवशिष्टत्वप्रकारकेत्यर्थः । तद्व्यवहारकप्रमाथिशेष्यत्वस्य विशेष्यभेदेन मानात्मादखण्ड्यासम्भय इत्यतोऽभावद्वयगर्भानुसरणम् ॥ विशेष्यवशिष्टस्य विशिष्टाभायस्य विशेषणाभायपर्ययसाधिनः प्रतियोगित्वं विशेषण एव न तु विशेष्य इति प्राचीनप्रथादमनुसृत्य यदिचेत्युक्तम् । तस्यापि अखण्डस्यापि । तत्र साध्ययति । साध्यसमानाधिकरणेत्यादि । यद्यपि प्रतियोगिताद्वयं वैशिष्ट्यस्यासंयुक्तिसिद्धिर्मानवच्छिन्नं प्राकृतमित्येतावतैव मूलं समग्रसमं तथाप्यार्द्रैर्न्यनत्वादिरूपेणोपाधिव्यवहारं समर्थयितुमवच्छेदकपर्यन्तानुसरणम् ॥ सहानवस्थाननियम इत्यत्रानौपाधिकत्व-रूपनियमस्य प्रवृत्तसाध्यायत्तामायादारमाध्यासम्भयादाह अनवस्था-मिति ॥ एकेति । तत्तदभायवस्थानवच्छेदकीभूततत्तदेशकालानवच्छिन्नं यत्तत्तदभायाधिकरणवृत्तित्वं तदन्यत्वमर्थः । तेन गोत्वाद्यमा-यस्य व्याप्यवृत्तेर्देहानवच्छिन्नवृत्तिवत्त्वेऽपि न तत्प्रतियोगितायाम-व्याप्तिः । तदनवच्छेदकत्वमेव अवच्छेदकतासम्बन्धेन तदभा-

च्छेदेनेति पूरणीयम् । तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्व
प्रतियोगितायामव्याप्तिः । अन्योन्येति । अत्र समवायादिसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना व-
दन्यदेवृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या । इत्य-
ञ्च तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः । अन्योन्याभावस्य
तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन
प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् । परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य
प्रतियोगितायामव्याप्तिः । तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । तादृ-
शस्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने च व्यधिकरणसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाण-

अथस्वमिति न कश्चिदोषः ॥ तेनेति । संयोगाद्यभाषस्यैकदेशा-
वच्छेदेन घटादिप्रागभाषस्य चैककालावच्छेदेन प्रतियोगिना सादे-
श्याभाषादिति भावः ॥ अभाषविरोधित्वं भाषावधिरहव्याप्यत्वं
येनानवस्था स्यात् किन्त्यभाषवदवृत्तित्वमेव तथा वाच्यमित्याशयेन
इयं भेदप्रतियोगिनि तदव्याप्तिमुद्धतुमाह अत्रेति । यथाश्रुते तु मू-
लामिमेतस्य नियमघटितप्रतियोगित्वस्याव्याप्तेरुक्तग्रन्थेनानुद्धारात्-
द्विरोधश्चिन्तनीयः । वक्तव्येति । अन्यथात्यन्ताभाषप्रतियोगिन्यव्य-
व्याप्तिरसम्भवेऽन्योन्याभाषमात्रप्रतियोगिन्यव्याप्यमिधानं मूल-
कृतो विरुद्धमिति भावः ॥ इत्थं सम्यन्धविशेषस्य निधेशे । तद्वति स-
मवायेन सत्ताभाषवति ॥ तादृशेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन
यत्प्रतियोगिनस्यन्धि तदवृत्त्यभावकत्वमित्यर्थः । अत्रावृत्तित्वं ता-
दृशप्रतियोगिमत्तायुद्धिविरोधिताघटकसम्यन्धेन ग्राह्यम् । तेन
सत्ययति महाकालादौ तद्विरहस्य कालिकादिसम्यन्धेन वृत्तायपि
नाव्याप्तिः । नचैव सत्तारूपस्य सदन्यत्याभाषस्य प्रतियोगिन्यव्या-
प्तिः सदन्यन्ययति आत्यादौ तद्विरोधिताघटकेन समवायेन वृत्तेर-
प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । स्थसम्यन्धाधिकरणावृत्त्यभाषाधिकरणता-
सामान्यकतयस्याक्तत्वात् । अभाषमात्रस्यैव भाषमिन्नत्वापगमादेषि-

धिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः, तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् । य-

रीत्या च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । अभावविरहात्मत्वमिति । न चान्योन्याभावप्रतियोगितस्त्वावच्छेदकयो-
रप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु
लक्षणेऽसन्ताभावपदवैयर्थ्यम् सर्वत्र नित्यस्यनित्यसाधारणरूपाव-

कस्वरूपसम्यग्धेनावृत्तित्वं वाच्यमिति तु भ्रमः । गगनाभाषस्य
कालिकसम्यग्धेन यो विरहस्तदभाषप्रतियोगिन्यव्याप्तेः । तादृशविर-
हाभाषस्य गगनाभाषात्मकस्य तादृशविरहात्मकप्रतियोगिमिति नित्य
द्रव्यादौ स्वरूपसम्यग्धेन घृत्तेरिति ध्येयम् । व्यधिकरणेति । संयो-
गेन रूपाद्यभावस्यले संयोगेन रूपादिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्धेरिति
भाषः । सिद्धान्तेति । यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्यग्धेसामान्ये यदी-
यत्तदभाषाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वांमयाभाषस्ते-
न सम्बन्धेन तस्य तदभाषप्रतियोगित्वमिति क्रमेणेत्यर्थः । तत्परि-
हार इति । संयोगसामान्य एव रूपायत्यतादृशरूपाभाषाधिकरणा-
नुयोगिकत्वोभयाभाषसत्त्वाद्वाध्याधिकरणसम्यग्धेमाभाषस्य प्रतियोगि-
तायां नाऽप्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते घटत्वादेरपि द्रव्यत्वाद्यभाष-
प्रतियोगित्वापत्तिः स्वीयवदभाषाधिकरणानुयोगिकत्वेत्युक्तौ च
स्वप्रतियोगिकत्वपर्यवसायिनः स्वीयत्वस्य विनाप्रतिरिक्तस्वप्रति-
योगितां दुर्बलत्वमित्यादिदोषसम्भवाधिदोषत्वासम्भवादाह अ-
पीति ॥ न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । घटादिभेदस्य प्रतियोगिन्य-
व्याप्तिः । तस्य भेदविरहत्वाभावात् । एवं तत्प्रतियोगितावच्छेदके घट-
त्वादायतिव्याप्तिः । तस्य घटादिभेदविरहस्वरूपत्वादित्यर्थः । ननु
प्रकृतानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिविष्टस्यैव प्रतियोगित्वस्य निर्वचना-
दन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्त्यादिकं न ह्यतिकरम् साध्यवन्निष्ठा-
त्यन्ताभावविरहान्यत्वे सति साधनवन्निष्ठात्यन्ताभाषविरहात्मक-
स्योपाधेर्यत्र विरहस्तत्रानौपाधिकत्वव्याप्तेः पर्यवसानादित्यत आह

च्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावार-
णाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् । विरह-
पदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविपर्ययकत्वात् । प्रतिबन्धाति हि

प्रकृतेति । लक्षणे मूलोक्तोपाधिलक्षणे । वैयर्थ्यमिति । साध्यवन्नि-
ष्ठो योभावस्तद्विरहान्यत्वनैव धूमवान्वहेरित्याद्यावाद्रेन्धनादेरुपाधि-
तया व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिव्युदासादिति भावः । ननु आद्रेन्धनादे-
र्धूमसमानाधिकरणस्यप्यसाद्विरहस्यरूपतया तदन्यत्वाभावा
अनुपाधित्वं स्यादतो इतरेषांभावधारकतयैवात्यन्तपदं सार्थकं
स्यादत आह सर्वत्रेति । नित्यस्येति । व्यभिचारस्वलम्ब्यत्वस्वरूपस्या-
य पिण्डभेदादेरित्यर्थः । नित्यस्यापि साध्यवन्निष्ठस्य स्वीयविशिष्टा-
भावाद्विरहस्यरूपतया अनुपाधित्वापत्तिरतो अयच्छेदकत्वप्रवेश-
धौष्ये जन्यस्याप्याद्रेन्धनादेस्तत्साधारणरूपेणोपाधित्वं सम्भवतीत्याह
नित्यसाधारणेति । तथाच साध्यवन्निष्ठाभावविरहत्वानवच्छेदकी-
भूतसाधनवन्निष्ठाभावविरहत्वावच्छेदकधर्मस्त्वमेवोपाधि वमिति त-
स्याय पिण्डभेदाद्रेन्धनान्यतरत्वादिनाद्रेन्धनस्याप्युपाधित्वं सुवचमि-
ति भावः । इतरथेति । यद्यद्रूपेणोपाधिव्यवहारस्तद्रूपावच्छिन्नप्रति-
योगित्वस्य लक्ष्यत्व इत्यर्थः । भेदेति । तथा चायं पिण्डभेदत्वादेः सा-
ध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्ताद्रेप्येणोपाधिव्यवहारो न
स्यादतात्पर्यन्तपदमुपाधिलक्षणे सार्थकं स्यादितिसि भावः । प्राश्नस्तु
इतरथा भेदसाधरणप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे । तथा चायं पिण्ड-
भेदत्वादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यं पिण्डान्य-
त्वादिकमुपाधिर्न स्यादतस्तत्सङ्ग्रहार्थं भेदप्रतियोगितावारकमत्यन्त-
पदं सार्थकमित्याहुः । तन्निश्चयम् । अयं पिण्डभेदत्वादिरूपणोपाधि-
त्वाभावपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूताय पिण्डमिश्रत्वरूपेणैवा-
द्रेन्धनादेरयं पिण्डभेदादेश्चोपाधित्वसम्भवात् । न हि धूमवत्ययं
पिण्डभेदत्वावच्छिन्नस्य भेदसत्त्वेप्ययं पिण्डमिश्रत्वावच्छिन्नस्य भे-
दसम्भवात् । धूमवत्प्राप्त्येवायं पिण्डमिश्रत्वात् । नच घटाभावादन्यो वा-
च्यत्वादित्यादौ व्यभिचारस्यानस्य घटाभावात्स्य यदन्यत्वं तदयच्छिन्न-
भेदोपि घटाभावादन्यं च साध्यस्य समानाधिकरणत्वादशभेदस्य च

तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिम् । प्रतिबन्धकत्वञ्चा-
त्रैककालावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वम् । अभावपदस्य स्वाभाव-
परत्वात् । वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्तमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्ना-

घटाभावात्स्वरूपत्वादतस्तत्रैव व्यभिचारस्थानान्यत्वप्रकारेणोपाधित्वा-
सम्भव इति ध्याय्यम् । घटाभावत्वस्यैव घटाभावादन्यत्वावच्छिन्नमे-
दस्यरूपत्वात्तस्य च घटाभावादन्यत्वरूपसाध्यासमानानधिकरणत्वा-
त् । अन्यथा घटाभावस्य तथात्वे निर्घटे भूतलादावप्ययं देशो न घटा-
भावादन्य इति प्रतीतिप्रसङ्गादिनि दिक् ॥ तज्ज्ञानेति । अभावज्ञानवि-
रोधिज्ञानप्रकारार्थकत्वादित्यर्थः ॥ भेदप्रतियोगिन्यध्याप्तिमुद्धरति
प्रतिषेध्नाति हीति ॥ कारणीभूताभावप्रतियोगित्वलक्षणप्रतिबन्धक-
त्वस्य प्रतियोगिताघटितत्वेनात्माध्यापत्तेराह प्रतिबन्धकत्वं चेति ।
तथा च तत्तदभाधगोचरज्ञानेन सहैककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानस्य
ज्ञानस्य तेन सम्यग्धेन प्रकारत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्तदभाधप्रतियो-
गित्वमिति समुद्दितायः । यत्र वस्तुविशेषतदभाधयोरेकेनैव पुंसा
येदं तत्राभावज्ञानेन सह एकत्रावर्तमानस्य प्रतियोगिज्ञानस्याप्र-
सिद्ध्याऽन्यात्तिरत उक्तम् एककालावच्छेदेनेति । प्रतियोगिज्ञानमा-
त्रस्यैव परमेश्वरीयाभावज्ञानेन सहैककालावच्छेदेन वर्तमानत्वाद्-
सम्भवः स्यादत उक्तम् एकत्रेति ॥ ननु भेदबुद्धौ प्रतियोगितावच्छे-
दकवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदवच्छेदकेऽतिव्याप्तिः घट्टादिव्या-
प्यवत्ताज्ञानस्य घट्टाद्यभावावबुद्धिविरोधित्वात्तद्विषयेपीत्यत आह
अभावपदस्येति । घटादिभेदश्च न घटत्वादेरभाव इति नातिप्रसङ्ग
इति भावः ॥ प्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वेऽप्यत्यन्तपदं न देश-
मेव संसर्गविशेषस्य निवेशधौव्ये तत एव भेदप्रतियोगिताचा-
रणादित्याशयेनाह वस्तुतस्त्विति । एकसम्बन्धेति । तथा च
साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वघटितोपा-
धिधूमवान्वहेरित्यादिव्यभिचारिण्यपि दुर्घटः तत्तायःपिण्डमे-
दत्वादेरपि धूमवन्निष्ठसयोगसम्बन्धानवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वात् । न च भेदत्वस्यैव लघो सयोगादिसम्बन्धा-

याः तस्या अवच्छेदकम् । अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्य-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अव-
च्छेदकं तद्वाच्यम् । तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वाश-
ब्दोऽत्रास्वरसमूचनाय । स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्र-
तियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वा-
भावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावे-

घच्छिन्नमाद्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वादयः पिण्डभेदत्वस्य गुरोर-
नवच्छेदकत्वमेवेति वाच्यम् । अयोगोलकनिरूपितस्वरूपस-
म्बन्धेनायः पिण्डभेदत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य धूमयत्ययस्य वा-
च्यत्वात् न हि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगि-
तावच्छेदकं भेदत्वमात्रं शक्यते धक्तुम् । तादृशसम्बन्धेन भेद-
त्वावच्छिन्नस्यायः पिण्डे सत्त्वात् तत्र तादृशसम्बन्धेनायः पिण्डभेदा-
भावस्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति । अन्यथा घ-
हिमान् धूमादित्यादी समवायेन साध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादे स-
योगेन साधनव्यापकत्वान्नस्योपाधितापत्तेरिति भावः । तत् उ-
पाधित्वम् ॥ सदातनसंसर्गाभावस्वरूपस्यात्यन्ताभावत्वस्य स-
दातनत्वांशोऽत्यन्ताभावः निवेशयतामपि त्वाज्य एव निष्प्रयोजनत्वा-
दित्याशयेनाह ससर्गाभावत्वमित्यादि । प्रतियोगितयोरेकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वलामार्थमेवात्यन्तपदं मौलमिति तु वस्तुगतिः ॥ स चे-
ति । अस्वरसञ्चेत्यर्थः । मानाभावादित्यादिभिः पञ्चम्यन्तैरन्वयः ।
व्यधिकरणेति । अभावज्ञानासमानकालीनां प्रतियोगिमत्त्वप्रमामादा-
यैव समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थले लक्षणसमन्वया-
द्व्यधिकरणं युक्तम् । ननु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्याभावज्ञानेन
सह एककालावच्छेदेनैकभावतमानज्ञानविषयत्वमात्रं विवक्षितम्
तच्च स्वाभावज्ञानासमानकालीनां यथाकथञ्चित्प्रतियोग्युपस्थिति-
मादायैव व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिन्यपि स्वास्य-
तीत्यत आह स्वाभावेति । विशिष्टधीजनकत्वादिगर्मस्य स-

तिकञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धू-
मादौ । प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्धय-
सिद्धिभ्यां न निषेधुं शक्यः । यावत्साध्यव्यापके प्रमेय-
त्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घट-
त्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न । व्यधि-
करणत्वत् ॥

सादौ पट्टपर्यप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्य
शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च अभाव-
त्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगो-
चरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥

म्यन्धत्वस्य प्रवेशे गौरवाद्वाह स्वाभावज्ञानेति । ननूक्तनिरुक्ताये-
तयोरप्रवेशादौरव्यं न क्षतिकरम् अन्यथा घटत्वापेक्षया गुरुत्वेन
कम्बुप्रोवादिमस्त्वमपि लक्षणं न स्वादत्त आह स्वाभावेत्यादादि-
ति । अभावेत्याद्यंश इत्यर्थः । यत्तु लाघवात्तदेव तर्हि प्रतियोगित्वम-
स्तु इत्यतः तत्रापि दूषणमाह स्वाभावेत्यादादिति इति तत्तुच्छम् ।
तथा सत्युक्तदोषेणैव भूलोकलक्षणस्य निरस्तत्वे अभावत्वप्रतिष-
न्धकत्वयोश्चेत्यादिना अत्रे पुनस्तत्र दोषोद्गाहनस्य सन्दर्भविरोधा-
पत्तेः । तथात्वम् प्रतियोगित्वम् । ननु उक्तनिरुक्तावंशान्तरे स्व-
रूपसम्बन्धरूपप्रतियोगित्वस्यानिवेशात्स्वाभावेत्यादादित्यादिपदम-
सङ्गतं मत आह अभावत्वेति । यद्यभावत्वं न भावत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताको भेदः किन्तु भावामावसाधारणः स्वरूपसम्बन्ध-
विशेषः तदाप्याह प्रतिबन्धकत्वेति । एकदैकत्र वर्तमानत्वस्थाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य घटकीभूतप्रति-
योगितायाः स्वरूपसम्बन्धताधौव्ये सर्वत्रैव तादृशप्रतियोगित्वौ-
चित्यादिति भावः । ननु स्वीयतया व्यवहियमाणतत्तद्भावकत्व-

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्-
त्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न ।
सोपाधेरपि तथात्वात् । तथाहि । साधनस्य बह्वेव व्यापकं

यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य ॥ तथाहीत्यादि ।
यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् यावत् साध्य-
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिक-
रणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकम् तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति
ध्येयम् । प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशे-

मेव तत्तदभावप्रतियोगित्वं बाध्यमतस्तत्र प्रतियन्धकत्वाद्यप्रवेशा-
न्नोक्तदोष इत्यत आह तथाविधेति । स्वीयत्वस्य स्यप्रतियोगितान-
तिरेकात्तत्रापि प्रतियोगित्यानुयोगित्वघटितत्वेन तद्दोषतादवस्थ-
मिति भावः ॥

यदभिन्नसाध्यस्येत्यर्थे तत्त्वमित्यनेनापि साध्यस्यैवोप-
ग्रहे अधिकरणत्वादित्युक्तदोषतादवस्थमन्तः अन्यथा व्याच-
ष्टे यत्समानेति । यस्य साध्यं यत्साध्यमिति द्युत्पत्त्या त-
थार्थलामादिति भावः ॥ नोक्तदोषः सोपाधेरपि तथात्वा-
दिति मूलोक्तदोषो नेत्यर्थः ॥ प्रतियोगित्वयोः साधनवन्निष्ठाभावस्य
साध्यवन्निष्ठाभावस्य च प्रतियोगित्वयोरित्यर्थः । एकेति । रूपं गुणत्वा-
दित्यत्रातिव्याप्तिः साधनवन्निष्ठाभावीयसयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकानां यावतामेव रूपत्वस्वरूपसाध्यवन्निष्ठाभावीयसं-
योगलक्षणैकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् साधनवन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगित्वं यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गित्वमपि तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नं ब्राह्ममित्युक्तौ चाननुगमो गौरवं
चेत्यत आह विशेषणतेति । विशेष्येति कालिकादिब्याहृत्ये । तेन नित्य-

पार्वच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणासन्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणासन्ता-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाधनसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । व्यभिचा-
रिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छि-
न्नान्निष्ठाभवप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-

रूपं नित्यगुणत्वादित्यादौ कालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिता-
मादाय नातव्याप्तिः ॥ प्रथमनिरुक्तेः सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह ते-
नेति । प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्येति । तथा च धूमवान्वहेरित्यादा-
यतिव्याप्तिः । अयःपिण्डभेदत्वादेरप्ययःपिण्डनिरूपतस्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वादिति
भायः । नचैवमपि तत्रातिव्याप्तिः विषयितासम्बन्धेनायःपि-
ण्डभेदत्वत्रतो ज्ञानादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य धूमयति सत्त्वादयः-
पिण्डभेदत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वादिति धाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानाभाय-
स्य केवलान्वयितया तत्प्रतियोगिताया भेदत्वादिनैव विषयितया अ-
वच्छेदादयःपिण्डभेदत्वादेस्तदपेक्ष्य गुरुत्वादिति भावः । यत्तन्माना-
धिकरणाभावप्रतियोगि-त्वं थायत्साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितात्मकं तस्यैव व्याप्तिः अवच्छेदकत्वाप्रवेशेन साध्यादिति तु न-
व्याः । द्वितीयनिरुक्तेः सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह एकेति । मामा-
न्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तौ धूमवान्वहेरि-
त्यादायतिव्याप्तिः गुरुधर्माणामेव तादृशानवच्छेदकत्वादनो य-
त्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः अ-
नवच्छेदकत्वं निवेदयम् । तथा च बहिर्मानधूमादित्यादायव्याप्तिरि-
त्यर्थः ॥ लक्षणद्वयस्यैवातिव्याप्तिमुद्धरति व्यभिचारिणीति ॥ ननु
नव्यमते गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वापुक्तलक्षणद्वयमेव धूमवान्वहेरि-
त्यत्रातिव्याप्तिं विषयिनया अयोगोलभभेदत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः

यावदाद्र्धेन्धनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य । द्वि-
तीये साध्यधूमस्य व्यापकमाद्र्धेन्धनं तद्व्यापकं महान-
सीयवहेः ॥

स्वत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु हेतुसमानाधि-
करणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्यद्धर्मावच्छिन्नयत्स-
मानाधिकरणान्योन्यागावप्रतियोगितावच्छेदकम् तद्धर्मावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकम् यावत्स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकम् तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य धूमवति सत्त्वात् भेदत्वस्येयायांगोलक-
भेदत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वयोरप्येकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशे चातिगौरवाद्दतः
प्रतियोगित्वयोरप्येकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रवेशेन लघुतरं कल्पान्तर-
माह यस्तुतस्त्विति । न च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वमेवान्योन्याभावत्वमित्यत्रापि प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषा-
वच्छिन्नत्वं निविष्टमेवेति वाच्यम् । नव्यमते भेदत्वस्याखण्डोपाधि-
त्वात् । अवच्छेदकत्वयोरप्येकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं पुनरत्रापि देयमेव ।
तेन साधनवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वादेः
साध्यवन्निष्ठस्य स्वविषयकज्ञानभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि धू-
मयान्वहेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतोऽन्यन्ताभावग-
र्भे व्यापकत्वस्य प्रवेशे साधनाव्यापकं यावद्व्यापकं यस्येत्यादिमूले
व्यापकादिपदस्य व्यापकतावच्छेदकादौ लक्षणा स्यात् अन्योन्यामा-
यगर्भे व्यापकत्वस्य प्रवेशे तु नैवमित्याशयेनैव वस्तुत इत्याद्युक्तमिति
युक्तमुत्पदयामः ॥

नापि साध्यं यावदव्यभिचारि तदव्यभिचारि-
रित्वमनौपाधिकत्वम् । साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्व-
सम्भवाद । तच्च दूषितम् ॥

नापि कात्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । एकव्य-
क्तिके तदभावात् । नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमस-
म्बन्धस्य प्रत्येकवहावभावात् । अत एव न कात्स्न्ये-

साध्यमिति । यावतां तेषामित्यर्थः ॥ दूषितं केवलान्वयिन्य-
व्याप्या । सा च ययोक्तलक्षणेऽपि । गौरवं परमतिरिच्यत इति ॥

कात्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यस-
मानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणस्य
वा । आद्ये कृत्स्नसाधनसमानाधिकरण्यं साध्ये, कृत्स्नेषु सा-
धनेषु साध्यसमानाधिकरण्यं वार्थः । प्रथमे एकेति नानेति च

साध्याभिन्नं यावदित्यभेदभ्रमं निराकर्तुमाह याव-
तामिति । तदेवाव्यभिचारि यस्येत्यर्थं धहिमान्धूमादित्यादाव-
व्याप्तिः यावदन्तर्गतस्य द्रव्यत्वादेः साधनाव्यभिचारित्याभावात्
आह तेषामिति । तथाच साध्यं यावतां अव्यभिचारि तेषामव्यभि-
चारित्वं फलितार्थः ॥ दूषितमित्यत्र भणिकृता हेत्वनुपग्यासात् ख-
र्यं समाह केवलेति ॥ नन्वेवमव्याप्तिमयादेव साध्याव्यभिचारि-
त्वस्य परित्यागेऽप्युक्तलक्षणे बाधकामात्र इत्यत आह सा चेति ।
प्रमेयत्वादिसाध्यं यस्याव्यभिचारि तादृशाप्रसिद्धा प्रकृतलक्षणेऽपि
केवलान्वय्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥

यद्यप्यमाणदोषान्तसङ्क्रमयितुं साध्याश्रयसमानाधिकरण-
योः कात्स्न्यस्यानभिधानेन मूलस्य न्यूनतामपाकर्तुं च का-
त्स्न्याश्रयं वितर्कयति कात्स्न्यमित्यादिना । सकलधूमसम्ब-

न साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । विषमव्याप्ते तदभावाच्च ।

व्यप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वम् । पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादाव-
तिव्याप्तिश्च । अत एव नेतरः ॥ अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं
निरस्यति अत एवेति । अतएव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव ॥
विषमव्याप्ते समव्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सक-

श्चस्येति मूलमुपपादयितुमाद्यं चिकल्पयति आद्य इति । साधनस्य
कार्त्स्न्यकल्प इत्यर्थः ॥ अथाशेषसाधनस्य प्रत्येकसमानाधिकरण-
वृत्तिसाध्यतावच्छेदकव्यक्त्यस्य विघ्नक्षणाभोक्तदोषद्वयावकाशः साध-
नस्याशेषत्वं च प्रकृतसाधनवद्वास्तव्यावस्त्वर्माणं तादृशयावदधिक-
रणताव्यक्तीनां वा प्रत्येकाश्रयवृत्तित्वं तच्चैकव्यक्तिसाधनस्यलेपि
न दुर्घटम् इत्यतः स्वयं दूषणमाह व्याप्तेश्चेति ॥ अथाशेषसाधना-
धिकरणवृत्तिसाध्याधिकरणताकत्वं वाच्यमत आह पृथिवीत्या-
दि ॥ समवायावच्छिन्नस्वानधिकरणपृथिवीनिष्ठाभावाप्रतियोगित्व-
रूपं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं वा पृथि-
वीत्वव्यापकत्वमसमवेतस्य गगनादेरपीति पृथिवीत्वे तत्समानाधि-
करणत्वाभावादतिव्याप्तिर्न स्यादतो गगनादिव्यावृत्तये जातिपद-
समवेतार्थकम् । द्रव्यत्वादिरूपायाः तादृशजातेः प्रत्येकं हेतुताया-
मेकव्यक्तिकं तदभावादित्यनेनैव गतार्थत्वमतोऽनुगतरूपानुधाव-
नम् । न चैवं पृथिवीसमवेतादित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकत्वप्रवेशो
व्यर्थ इति वाच्यम् । कृत्स्नसाधनैकाधिकरणवृत्तित्वप्रवेशेऽप्यति-
व्याप्तिदानार्थं तदुपादानादिति भावः ॥ अत एवेति । उक्तातिव्याप्ते-
रेवेत्यर्थः । नेतरः न कृत्स्नसाधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरित्यर्थः ॥ पुर्यमेकव्यक्तिसाधनस्यैवोक्तत्वात्तत्परामर्शकत्वास-
म्भवादन्यथा व्याचष्टे एकव्यक्तिसाध्यकोति ॥ वह्निमान्धूमादित्या-
दिविषमव्याप्ते इव संख्यावान्परिमाणादित्यादिसमव्याप्तेष्वव्याप्ति-
सम्भवान्मूलस्य न्यूनतामद्गार्थं पूरयति समव्याप्तेऽपि चेति । सं-
ख्यापरिमाणादाविति । संख्यासाध्यकपरिमाणादावित्यर्थः । तद-

नच यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः । साधनाश्रये
महानसादौ सकले प्रत्येकं बह्वेराश्रितत्वाभावात् । नापि

लसाध्यसम्बन्धस्याभावात् । भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्या-
दौ । तृतीये साध्याश्रययावदवृत्तित्वम् चतुर्थे साध्यसमानाधिक-
रणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः । तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्ति-
साध्यके बह्वयादौ माध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वा-
दौ ॥ अर्थपरिष्कारपूर्वकं पञ्चमं निरस्यति न चेति । एकमात्र-
वृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च ॥ तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति । तादृ-

भावादिति मूलस्य सकलसाध्यसम्बन्धाप्रमिद्धेरिति नार्थः सत्त्व-
प्रमेयत्वादावेव तत्सौलभ्यादतस्तस्यान्यमर्थं व्याकरोति एकत्र
साधने इत्यादि ॥ ननु हेतुविशिष्टत्वाशेषसाध्यस्य प्रत्येकाधिकरणं
यद्धर्मवच्छिन्नाधिकरणं तादृशधर्मवत्त्वं विधक्षितमिति मोक्षदाप-
त्रयमित्यत आह भावाच्चेति । सकलसाध्यसम्बन्धस्येत्यनुपपद्यते ।
कृतस्तसाध्यस्यैकाधिकरणप्रवेशोप्यतिव्याप्यर्थं धूमयान्बह्वेराव्या-
दिकमुपेक्षितम् ॥ स्वाशङ्कितयोस्तृतीयचतुर्थयोरर्थं परिच्छेत्स्य दूषण-
माह तृतीय इत्यादिना ॥ अत्र एतयोः एकमात्रवृत्तिसाध्यके श-
ब्दवान्गनत्वादित्यादौ तृतीयस्यैवाव्याप्तिः न चतुर्थस्य साध्यस-
मानाधिकरणयावद्धर्मणां सामानाधिकरण्यस्य तत्राप्यनपायादि-
त्यादायेनोक्तं यथासम्भवमिति । बह्वयादाविति । धूमस्य बहिमन्धः-
पिण्डावृत्तित्वेनोभयत्रापि बहिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरित्यर्थः । प्राति-
व्याप्तिश्चेति । सत्तायां बह्वधिकरणयावदवृत्तित्वस्य बहिंसमाना-
धिकरणयावद्धर्मसामानाधिकरण्यस्य च मत्स्याद्वहिमान्धत्वादित्य-
त्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ साधनाश्रयस्य कात्स्न्योक्तौ साधनाश्रययो-
र्यद्भिः सम्बन्धो वाक्यार्थः स्यात्तत्र च सम्बन्धो नाश्रितत्वम् हेतुमा-
त्रेतिप्रसक्तं नापि सामानाधिकरण्यं साधनाश्रयैः पर्यवतादिभिः
सामानाधिकरण्यस्य धूमे विरहादव्याप्तिरत उक्तम् अर्थपरिष्कारेति ।

साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामा-
नाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसमानाधिकरण्यं हि यावद्ध-
र्माधिकरणाधिकरणत्वम् । तच्चाप्रसिद्धम् । साधनसमा-
नाधिकरणसकलमहानसत्त्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः ॥

ज्ञानां सर्वेषां महानसत्त्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामाना-
धिकरण्यानि न कुत्रापि बहौ । अयं यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावलीढसा-
मानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्या-
पकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सि-
द्धान्तयिष्यते ॥

तथा व्याधितसाध्यसामानाधिकरण्यमेव सम्बन्धपदस्य परिष्कृतो-
ऽर्थ इति भावः ॥ ननु यद्धर्मावच्छिन्नाध्ययेयवति साध्यवत्यं तादृशध-
र्मवत्त्वं वाच्यमत आह एकमात्रेति । द्रव्यं शब्दादित्यादौ साधना-
ध्ययस्य यावत्स्यामायादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ उक्तक्रमेणासङ्गतेराह त-
थैवेति । परिष्कारपूर्वकमेवेत्यर्थः ॥ ननु साधनसमानाधिकरण-
यावद्धर्माणां प्रत्येकं सामानाधिकरण्यं निवेद्यमतो नाप्रसिद्धमित्यत
आह तादृशानामिति । साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः । न
कुत्रापि । तथा चैकव्यक्तिसाध्यकसङ्गते लक्षणसम्भवेपि
घटिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरेव । पर्वतीयादिवद्धर्ममहानसीयधूमाद्य-
समानाधिकरणत्वादिति भावः । नच साधनसमानाधिकरणयाव-
द्धर्माणां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य घट-
व्यमित्युक्तदोषायोग इति वाच्यम् । तथा सति रूपत्वान्यूनवृत्तिजाति-
मत्यान् रूपवत्त्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । साध्यतावच्छेदकीभू-
तनीलत्वादिजातेस्तादृशयावद्धर्मसमानाधिकरणवृत्तित्याभावादिति
भावः ॥ धूमादिसामानाधिकरण्यस्यापि प्रमेयत्वादिप्रकारेण घ-

नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः । स्वभावजन्य-
त्वे तदाश्रितत्वादौ वा व्याप्त्यतिव्याप्तेः ॥

नाप्यविनाभावः । केवलान्वयिन्यभावात् ॥

अविनेति । साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्त-
द्विरहः । साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभूताभावम-
तियोगित्वमिति वा ॥

हृद्यादिसामानाधिकरण्यव्यापकत्वादिदिव्याप्तिरत उक्तं सामाना-
धिकरण्यत्वेनेति । विचक्षितमिति । साधनसमानाधिकरणा धावन्तो
धर्माः समानाधिकरणा यस्येति व्युत्पत्त्या तादृशार्थलाभात्तत्र या-
धत्पदस्य व्यापकतायामेव पर्ययसामादिति भावः । लघुतयेति । सा-
मानाधिकरण्यद्वयाप्रवेशलाघवेनेत्यर्थः । इदमापाततः । सिद्धान्तल-
क्षणस्य स्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिघटितत्वेन विपरीतगौरवात्
अभ्योन्यामायस्याप्यव्याप्यवृत्तताया दुर्बलत्वाच्च । अत एव दी-
धितिकृद्भिरपि व्याप्तिग्रहोपाये स्वसमानाधिकरणा धावन्तो धर्माः
यादृशसाध्यसमानाधिकरणाः तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यमेव
व्याप्तिः स्वीकरिष्यत इति ध्येयम् ॥

गगनेन विनाभावस्य वृत्तिमन्मात्र एव सत्त्वाद-
व्याप्तेरतः पूरयति । साध्यमिति । विनाशद्वयार्थस्यामा-
धयतस्तादात्म्येन भावान्वये प्रकृतासद्भितरतः सप्तमीमन्तर्मा-
न्य तदर्थमाह साध्याभाववर्तति । भावपदस्योत्पत्तिपरत्वे द्रव्यं
जातेरित्यादावतिव्याप्तेरत आह भावो वृत्तिरिति । पूर्वस्मिन्ना वि-
नाभावस्यान्वयेनाह तद्विरह इति । साध्याभाववद्वृत्तिमिन्नत्वमेव
प्रागाशङ्कितमिति नाभेद इति भावः ॥ ननु साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्या तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादा-
वव्याप्तिः सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्यसिद्धेरतः कल्पान्तरमाह
साध्यं विना अभाव इति । साध्याभाववत्त्वावच्छेदेनाभावस्यान्व-

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्ध-
स्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु वि-
शिष्टैव निर्वक्तव्येति । तन्न । लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् ।
न च सम्बन्धमात्रं तथा । तद्वोधादनुमित्यनुत्पत्तेः । ना-
पि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तामिदम् । सम्बन्धज्ञानंऽपि
व्याप्तिपदाप्रयोगात् ॥

अयेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिसम्ब-
न्धस्येति केनचित्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन । धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना व-
ह्निव्यापकत्वात् ॥ तद्वोधादिति । न च व्यभिचाराग्रहसहकृत-
स्तद्वोधस्तथा । व्यभिचारतद्वतिरेकयोः अनुपास्यतावपि ममा-
नाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्युत्पादस्य सर्वानुभवसिद्ध-

पात् साध्याभावव्यापकीभूतोऽभावो लभ्यते अवच्छेदकत्वस्य व्या-
पकत्वे पर्यवसानात् प्राग्वृत्तिनभा च पुनस्तथाविधाभावस्या-
न्यथात्तादृशभावभावत्वरूपं प्रतियोगित्वं प्राप्यत इति न
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गशङ्कापीत्याशयेन फलितार्थमाह सा-
ध्यामावेति ॥

ज्ञानादेर्घटादौ विषयतासम्बन्धस्य व्याप्तिन्यामावा-
दाह सामानाधिकरण्यमिति ॥ एकनिरूपितसामानाधिकर-
ण्यस्यान्यदीयव्याप्तित्वायोगादाह किञ्चिद्रूपेति । तथा च
वह्नेः धूमसामानाधिकरण्यमेव द्रव्यत्वावच्छिन्नधूमस्य व्याप्तिरिति
भावः ॥ व्यापकसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सिद्धान्तिमतेपि व्य-
भिचारिसम्बन्धेष्ववश्यं व्याप्तित्वमस्तीत्याशयेनाह धूमादेरपीति ॥
तद्वोधादिति मूलस्य व्यभिचारग्रहदशायामित्यादिरित्याशयेन श-

त्वात् । हेतुन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेद-
काग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च । विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञा-
नस्यैव हेतुतायाप । व्याभिचारज्ञानाभावकारणत्वमेपक्ष्य कारणीभू-
तमाप्तानाधिकरण्यज्ञाने आघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेद-
कत्वमुच्यते । न च व्यभिचारमंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभि-
चारनिश्चयत्वेन कारणत्वात्कौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि

ङ्क्षणे न चेति । तद्योधः सम्बन्धमात्रयोधः । तथा अनुमितिहेतुः ॥
शङ्कां निरस्यति व्यभिचारतद्व्यभिचारिणोरिति ॥ तदानीमनुमित्यनु-
त्पादं सर्वजनसिद्धत्वं विधादप्रसक्तमत आह हेतुन्तर इति । हेतुन्तरे
व्यभिचारग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाद्येत्यन्वयः ॥ ननु तद्वेतुक्तानुमितौ तद्वे-
तुतावच्छेदव्यभिचारज्ञानस्याभावो हेतुवैकल्य इत्यत आह तत्रैव रूपा-
न्तरं गच्छति । तथा च द्रव्यरूपेण धूमव्यभिचारग्रहेऽपि धूमत्वावच्छि-
न्नहेतुक्तानुमितिर्न स्यादिति भावः । ननु साध्यसमानाधिकरणवृत्ति-
तद्वर्मावच्छिन्नप्रवृत्तज्ञानजन्यानुमितौ तद्वर्मावच्छिन्नं व्यभिचारज्ञा-
नाभावो हेतुत्तत्त्वत आह हेतुतावच्छेदकतातथा च घट्टिसमानाधि-
करणशान्पर्यत इत्यादौ हेतुतावच्छेदकधूमत्वाद्वाग्रहादनुमितिर्न स्या-
दिति भावः ॥ साध्यसमानाधिकरणत्वान्पर्यत इत्यादिस्थालीयानुमितौ
व्यभिचारज्ञानाभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः यदि च घट्टिसमानाधि-
करणो घट्टिव्यभिचारीनिश्चानदशायां साध्यसमानाधिकरणत्वज्ञा-
नाप्रानुमितिक्रदा तादृशनुमिता साध्यसमानाधिकरणत्वावच्छिन्न-
धर्मिकव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुवैकल्य इत्यत आह विवदन्ते
चेति । तथा च सन्दिग्धव्यभिचारकत्वात्साध्यासामानाधिकरण्य-
ज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः ॥ ननु व्यापकसमानाधिकरण्याव-
गादिज्ञानस्यानुमितिहेतुतावाद्गमने सामानाधिकरण्यज्ञानं निश्चि-
ताव्यभिचारकमेवंगि तन्मते तस्य हेतुत्वे बाधकभाव इत्यत आह व्य-
भिचारेति । अव्यभिचारस्येति हेतु व्यापकत्वांशस्य साध्यांशप्रकार-
तया भयच्छेदकत्वं युक्तमित्यर्थः । न च ममापि व्यभिचारज्ञाना-
भापसाहितसहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारज्ञानाभावो भयच्छेदक

भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्येव हेतुत्वमिति तवैव गौ-

एवेति वाच्यम् । तथापि ज्ञानस्य द्वेधा प्रवेशेनावच्छेदकगौरवात् । विनिगमकामावेन सहचारज्ञानसहितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनापि हेतुत्वान्तरापत्तेश्चेति भावः ॥ गौरवमिति । यद्यपि स्वव्यापकसाध्य-सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहानिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वाद्ध्यमिचारसंशयदशायां च विशेषणतावच्छेदकी-भूतव्याप्यत्वप्रकारकनिश्चयाभावात्कारणभावेन तादृशविशिष्टवै-शिष्ट्यावगाहिनिर्णयानुत्पत्त्यैवानुमित्यनुत्पादसम्भवादव्यभिचारांशे निश्चयत्वं नापेक्षितम् । तथापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन परामर्शादप्यनुमितिर्जायत इति प्राचीनमतेनेद्म् । अन्यथा धूम-व्यापकतावच्छेदकेन तदन्वयेन वा वह्नित्वेनावच्छिन्नघातिसमानाधि-करणधूमवान्पर्यत इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । न चाव्यभिचा-रनिश्चयस्यस्य प्रवेशेऽपि तद्व्यतिरिक्तगुरुतरैकरूपेण हेतुत्वमेवोचितम् व्यभिचाराज्ञानसहचारज्ञानयोः कारणताद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघ-वादिति वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयत्वघटकद्वयस्य विशेष-ध्याविशेषणभावेन कार्यकारणभावद्वयस्य तवाप्याद्यकत्वादिति भावः ॥ तवैवेति । व्यभिचारज्ञानस्याप्रामाण्यं व्यभिचाराभाव-घट्टिशेऽप्यकस्यभिचारप्रकारकत्वम् । तथाच तन्निश्चयत्वघटकस्य तदभावाप्रकारकत्वस्य व्यभिचारनिश्चयत्वघटकव्यभिचाराप्रका-रकत्वापेक्षया गुरुत्वाच्च भ्रमत्वनिश्चयानास्कन्दिताव्यभिचारज्ञा-नाभावत्वेन हेतुत्वं किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दिताव्यभिचारनिश्च-यत्वेनैवेत्यर्थः । नच व्यभिचारज्ञानान्तरं भ्रम इति निश्चयेऽपि व्यभि-चारसन्देहदशायामनुमित्यनुत्पादाद्भ्रमत्वनिश्चयविशेषाणामेव त-त्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वमिति भ्रमत्वनिश्चयत्वेनाप्रवेशात् कुतो गौरवमिति वाच्यम् । व्यभिचारज्ञानत्वावच्छेदेन भ्रमत्वनिर्णयानां तादृशभ्रमत्वनिश्चयत्वेनानुगतरूपेणैव निविष्टत्वात् तथाविधान-न्तनिर्णयानां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटस्योत्तेजकत्वे गौरवात् । यदि

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरे-
किणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशे-
षजनकत्वं अनुमितिभात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका नचा-
तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः
कार्यजनकत्वनियमादिति केचित्। तदपि न। साध्यवदन्या-

ध्यग्रहं विना दुर्ग्रहमिति । केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्य-
मात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः । तच्च दृष्टिमदसन्ता-

हेतुत्वधिकं गौरवम् । अस्माकं तु हेतौ व्यभिचारव्याप्यवत्या-
दिग्रहदशायां व्यतिनिर्णयविलम्बादेवानुमिति विलम्बः । एतेन व्या-
प्तिनिर्णयस्य हेतुत्वे तद्वर्मिकाणां गानाविध्वंसमत्वज्ञानानामभावा-
दप्यनुमितिहेतवो वाच्या इति लाघवात् भ्रमत्वेनानिर्णीयमान-
व्यभिचारज्ञानाभावात् एक एवानुमितिहेतुरित्यपास्तम् । तथापि व्य-
भिचारावच्छेदकनतत्त्वमयसाक्षानाभावात्तान्नन्तहेतुत्वस्यावश्यक-
त्वादिति सङ्क्षेपः ॥ नामाधिधेति । साध्यनिष्ठहेतव्यपकल्पसा-
धननिष्ठसाध्याभाववृत्तिरित्यादिरूपेत्यर्थः । आहुरित्यस्यरसवीजन्तु
यादृशाव्यभिचारज्ञानं हेतुस्त्वयोच्यते तद्विरादिनो लघुतरस्यैव
व्यभिचारस्य ज्ञानाभावो मयापि हेतुर्वाच्यः । लघुध्यातेर्ज्ञानसत्त्वे
व्यभिचारान्तरज्ञानदशायामनुमित्युत्पत्तेस्तथापि स्वीकारादित्या-
दिकं द्रष्टव्यम् ॥ ननु साध्यसामानाधिकरण्योपलक्षितहेतुमत्त्वज्ञानं
नानुमितिहेतुः किन्तु पक्षे तद्विशिष्टहेतुमत्त्वनिश्चय एव तथेति ता-
दृशज्ञानसत्त्वं व्यभिचारज्ञानदशायामप्यनुमित्यङ्गीकाराद्व्यभिचा-
रज्ञानाभावो न हेतुर्वाच्यः कुतो गौरवं दत्तमित्यत आह सामाना-
धिक्यरूपेति । साध्यग्रहं विनेति । पर्यन्ते बहिमत्त्वसन्देहदशायां
वृत्तिप्रवृत्तित्वमिति शिष्टमवधार्यते इत्याकारकज्ञानानुत्पत्त्या तद्व-
र्मिकासामानाधिकरण्यविशिष्टवृत्ताशुद्धिः प्रति तद्वर्मिकतद्वसा-

वृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमस-
त्त्वात् नच सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमतां प्रत्येकं
तथात्वात् । सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्वतदभिमतत्वा-
नां व्यतिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः । साध्यत्वं हि न सिद्धि-
कर्मत्वं सिद्धाधयिष्याविषयत्वं वा । महानसीयवह्नौ तदभा-
वात् । नच सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य क-
थमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति वाच्यम् ।
स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथाया-
मप्रवेशादिति ॥

भावाभित्योगित्यादिकमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा ।
तथा च सर्वसाधारण्याय लाघवात्साधनतस्तद्वृत्तित्वस्य वा दृष्टे-

निश्चयत्वेन हेतुव्यवसायद्वयकत्वादिति भावः । बुभ्रहमिति । तथाच
तदर्थं पक्षे साध्यनिश्चयप्राप्तये विनाऽनुमिस्तमनुमितिः कुत्रापि न
स्यादिति भावः ॥ ननु साध्यवत्सामान्यमिच्छावृत्तित्वविषयक्षणे मूलो-
पदेशाभावात् केन चिन्मते स्वयं मिद्वान्तमाह केचलेति । सा-
मानाधिकरण्यमात्रेति । मात्रपदेनाध्यभिचारप्रवर्तनस्यैवमुक्तम् ।
तद्वदपि केवलान्ययित्वाप्रवर्तनम् ॥ तच्च केवलान्ययित्वा च । अ-
प्रतियोगित्यादिषामित्यादिपदेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म-
त्वाद् संप्रदः । अपिसंयोगाद्यभावस्य केवलान्ययित्वाद्यर्थे वृत्तिनिर-
ूप्यताभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन विशेष्यतया तदप्रवर्तनेन नाश्रय-
अन्योन्येति ॥ आद्यमभिप्रेत्याह साधनयन इति । गृह्यविशेषात् -
मुचितमित्यन्यथः । अन्त्यमभिप्रेत्याह तद्वृत्तित्वस्य चेति । साधन-
पदवृत्तित्वस्येत्यर्थः । अन्योन्याभावस्य विनाशणतमुचितमित्यन्यथः ।

रन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यम् ।
शेषं केवलान्वयित्वण्डने वक्ष्यामः ॥

तथाच साधनाश्रयवृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधनवद्वृत्त्य-
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा साध्ये निवेद्यैकविधैव के-
वलान्वयिव्यतिरेकिसाधारणी व्याप्तिरनुमितिप्रयोजिकास्तु केवला-
न्वयित्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वयोरुभयोस्तत्त्वापेक्षया लाघवादिति भा-
षः ॥ ननु उक्तव्याप्तेः साधनभेदेन नानात्वादेकसाध्यकानुमिति-
स्थलेपि तज्ज्ञानस्यानेककार्यकारणभाव इति लाघवात् केवलान्वयि-
साध्यसम्यग्धः साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा व्याप्तिरनुमितौ हेतुरस्ति-
स्यत आह शेषमिति । केवलान्वयित्वाग्रहेपि अनुमितेरानुभविक-
स्यात्तज्ज्ञानं न हेतुः किन्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमेव साधनभेदे-
न्यभेदादित्यादिकमित्यर्थः ॥

समाप्तोऽयं पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

चिन्तामणेः सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न
भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

अन्यनिष्ठवह्नेर्धूमवत्पर्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते, धूमवति
वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतिः ।

दीधित्याः सिद्धान्तलक्षणम् ॥

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
पदपूर्वाविशिष्टममानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो
जागदीदयाः सिद्धान्तलक्षणम् ।

यन्निष्ठस्यापच्छिन्नस्य सर्वस्यैव धूमादिमज्जिष्ठामायप्रतियोगि-
तावच्छेदकीभूततत्तद्व्यतिरिक्त्यापच्छिन्नस्याद्वय्यासिरित्यन्यथा व्या-
ख्ये प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म इति । तथा च प्रतियोगिता-
वच्छेदकेत्यस्य मायप्रधाननिर्देशतयाऽप्यच्छिन्नपदस्यापच्छिन्नप्रति-
योगिताकपरतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्यापच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकमिभ्रत्यं नश्यत इति मूलेनाऽप्यच्छिन्नपदस्यैव धर्म्यमिति ध्येयम् ।

धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूप-
विशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः । दण्डवा-

यद्यापि महानसीयवाहिर्नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकमेव बह्वित्वमित्यव्याप्तितादवस्थयम्, न च तादृ-
शावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं न बह्वित्वस्येत्यदोषः, प्रत्येकमुभयत्र
पर्याप्तिसम्यग्धेनाऽस्ततोवच्छेदकत्वस्योभयत्र पर्याप्तिसम्यग्धेन स-
त्त्वायोगात् । तथापि साध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छेद्यभिप्राया एव
प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वादोषः । न च प्रमेयाभय-
यान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकेतरस्याप्रसिद्धेरिति वा-
च्यम् । तदितरपदेन खानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विवक्षितत्वा-
त् । साध्यतावच्छेदकमिच्छां यः साध्यनिष्ठो धर्मस्तदनवच्छेद्या प्र-
तियोगिता तु न निवेद्या । तथा सति तादृशप्रतियोगिताशून्यसाध्य-
सामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव्यसम्भवे साध्यतावच्छेदकस्य तादृश-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । अपि
च प्रमेययान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । तथा हि साध्यतावच्छेद-
कातिरिक्तं साध्यवृत्ति यद् घटत्वादिक तदनवच्छेद्यप्रतियोगिताकस्य
हेतुसमानाधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति तु नव्याः । द्रव्यत्वादिरूपे-
ण धूमे बह्विव्याप्यत्वस्य धूमसामान्ये वा तत्तद्वह्विव्याप्यत्वस्य धा-
रणार्थं विशिष्य लक्ष्य निर्दिशति तद्रूपविशिष्टस्येत्यादिना । तद्धर्मा-
वच्छिन्नहेतुकतादृशधर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितेर्जनकतायां विषय-
विधयावच्छेदिका इति तदर्थं । तेन व्याप्तिपदेनापि तादृशसामानाधि-
करण्योक्त्या न पौनरुक्त्यम् । व्याप्तेः सामान्यरूपतालाभाय याव-
दिति ॥ ननु दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यत्राव्याप्तिः चालनान्यायेन
दण्डमात्रस्यैव प्रतियागितावच्छेदकत्वात् । न च शुद्धसाध्यतावच्छे-
दकस्थले प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्व निरवाच्छिन्न-
मिथ त्रिशष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले येन रूपेण साध्यतावच्छेदक-
त्व तत्तदितरोभयानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ग्राह्यम् । अ-
न्यथा पर्यन्तं महानसीयवाहिवृत्तित्वाविशिष्टजातिमाश्रमनीत्यादिप्रती-
त्या विशिष्टजातेस्तादृशमात्रप्रतियोगितावच्छेदकतया बह्विमान् धू-

दौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो

मादित्यादायिव जातिमत्त्वान् घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात्, घटे पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमात्रास्तीत्यादिप्रतीत्या विशिष्टजातेस्तद-
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, तथा च तद्वण्डवात्रास्तीतिप्रती-
त्या तत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वावगाहनात् शुद्धदण्डव्य-
क्तीनां दण्डत्वतदितरोभयानवच्छिन्नं यद्वेतुमश्लिष्टाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं तदभाषसत्त्वाभाष्याप्तिरिति वाच्यं । प्रमेयदण्डवात्रास्ती-
त्यादौ प्रमेयत्वोपलक्षितस्येव तद्वण्डवात्रास्तीत्यादायपि तत्तापलक्षित-
दण्डमात्रस्यैवावच्छेदकत्वकल्पनात् । केवलस्यावच्छेदकत्वासम्भव-
एव विशिष्टस्य तथात्वस्वीकारात् अन्यथा प्रमेयत्वविशिष्टदण्डादेरपि
तथात्वापत्तेरत आह दण्ड्यादयिति । हेतुमति दण्डसामान्याभाष-
सत्त्वात् दण्डत्वमपि तादृशावच्छेदकमेवेत्यत उक्त परम्परासम्ब-
द्धमिति । तथा च स्वाध्ययव्यवहारपरम्परासम्बन्धेन दण्डत्वव्यतो
दण्डितः साधनवत्यभावविरहाद्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकताव-
टकसम्बन्धावच्छिन्नाया एव हेतुमश्लिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तायाः प्रविष्टत्वात् । अन्यथा विपर्ययतया रूपव्यतिरेकतो ज्ञानस्य स-
मवायेनाभाषस्य हेतुमति सत्त्वाद्रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्ति-
प्रसङ्गादिति भावः । यदि च शुद्धदण्डव्यक्तेरवच्छेदकत्वावगाहि-
प्रत्ययान्तरासत्त्वान् तद्वण्डो नास्तीति प्रतीत्या तत्ताविशिष्टदण्डव्य-
क्तेरेवावच्छेदकत्वं युक्तं दण्डो नास्तीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या दण्ड-
स्यावच्छेदकत्वसिद्धौ प्रमेयदण्डवात्रास्तीत्यादेरपि तन्मात्रावच्छेद-
कत्वेनैव सामञ्जस्ये विशिष्टस्य तत्रावच्छेदकत्वाकल्पनात् तथा च
कथमुक्ताव्याप्तिरित्युच्यते तदा रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वान् रूपादि-
त्यादावव्याप्तिः सर्वस्या एव नीलत्वपीतत्वादिरूपाया रूपत्यन्यूनवृ-
त्तिजातेः साधनवश्लिष्टाभावप्रतियोगिताया निरवच्छिन्नावच्छेदक-
त्वाद् रूपयति नीलो नास्तीत्यादिप्रत्ययादित्याशयेन दण्ड्यादावि-
त्यादिपदमुपात्तम् । तथा च तत्रापि स्वन्यूनवृत्तिजात्याथवत्यसम्बन्धेन
रूपत्वमेव साध्यतावच्छेदकमिति भावः । साध्यतावच्छेदकमिति ।
अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः । तथा चोक्तव्याप्तिज्ञानादण्ड्यं

नाव्याप्तिः । इत्यञ्च इदं द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वे सति सत्त्वादिसादौ

—

दण्डत्वप्रकारिका दण्डत्ववत्त्वानित्येवानुमितिः न तु दण्डिमानिति
 दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् कारणवा-
 धेन तदवच्छिन्नविधेयताकानुमित्यसम्भवादिति भावः । यस्तुतो द-
 ण्डत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वे दण्डिमानित्यनुमितिनं स्यात् द-
 ण्डानां व्यापकतानवच्छेदकत्वादित्यस्वरसादेव दण्डत्वादिकमित्य-
 आदिपदमुपासम् । तेन तत्र दण्डव्यक्तिनामेव स्ववृत्तिदण्डत्वावच्छि-
 न्नयत्नालक्षणपरम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वलामात् दण्डि-
 मानित्यनुमितेर्नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम् । केचित्तु साध्यसाधन-
 भेदेन व्याप्तिग्रहानुमितयोः कार्यकारणभावमेदात् यत्र दण्डत्वा-
 दिविशिष्टं साध्यतावच्छेदकं तत्र हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
 कतामवच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव
 व्याप्तिस्तद्विशिष्टावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजिका एवं यत्र परम्प-
 रया दण्डत्वादिकमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकं तत्र हेतुमग्निष्ठा-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः परम्परया तदवच्छिन्नसामा-
 नाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिः प्रयोजिकेति सामानाधिकरण्यांशे दण्डादेः
 प्रवेशाप्रवेशकृत एव दण्डिमान् दण्डत्ववत्त्वानित्यनुमित्योर्दण्डादि-
 विषयकत्वनियम इत्याहुः । यस्तु दण्डत्वधार्मिकनिरुक्तानवच्छेदकत्व-
 ज्ञानस्यैव कार्यतावच्छेदकं दण्डावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमित्य-
 नुमितौ दण्डप्रकारकत्वं नानुपपन्नमिति । तत्तुच्छम् । परम्परया दण्ड-
 त्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यापि तादृशज्ञानकार्यतावच्छेदकत-
 या सर्वत्र दण्डिमान् दण्डत्ववत्त्वानित्युभयाकारानुमित्यापत्तेरुभय-
 धर्मावच्छिन्नस्यैव सामग्रीसम्भवादिति दिक् । अपरे तु नोक्तव्याप्ति-
 ज्ञानं दण्डिमान् दण्डिसंयोगादि[वह्निसंयोगवान्वे]त्याद्यनुमितौ हेतुः
 किं तु वक्ष्यमाणान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानमत एव यथायथामि-
 त्यादिग्रन्थोपि सङ्गच्छत इत्याहुः । नव्यास्तु दण्डिमानित्यादौ न सं-
 योगेन दण्ड्यादेः प्रकारत्वं किं तु स्ववृत्तिपुरुषत्वावच्छिन्नाधिकर-
 णत्वसम्बन्धेन । नचैवमनुभयापलापापत्तिः । दीधितिहन्मतेपि दण्डस्य
 साध्यतावच्छेदकत्वमविधया संयोगस्य साध्यतावच्छेदकताघटक-

सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठासन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादे-
र्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादाववृत्तेः । सामाना-
धिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याऽधिकरणताव-

संसर्गविधयाऽवगाहितापलापपक्षेति प्राहुः ॥ यद्रूपविशिष्टेत्य-
स्य फलमाह इत्यं चेति । चोऽवधारणे । इत्यादौ । इत्यादि-
न्यायस्यलीयहेतौ । तथा च न्यायः पक्षनिर्देशं विना नास्त्यत इदं प-
देन तन्निर्देशः एवमप्येव । यस्तु द्रव्ये धर्मिणि तादात्म्येन गुणकर्मणोः
साध्यताम्रमं निरस्तितुं इदमिति पक्षनिर्देश इति । तन्मन्त्रम् । एवमपि
इदं त्वयि विशिष्टद्रव्ये गुणकर्मणोः साध्यताम्रमस्यानिरासादिति । गुणा-
दाववृत्तेरिति । गुणादायभावादित्यर्थः । तथा च हेतुतावच्छेदकाय-
च्छिन्नाधिकरणत्वं न गुणस्येति भावः । यद्यप्ययमर्थं क्लृप्ताभिः प-
र्यंतत्वं च तत्परत्वादितत्तत्तमं विशिष्टधूमत्याद्ययच्छिन्नाधिकरणताव्यक्ति-
मिरेव धूमयानिति प्रतीत्युपपत्तौ धूमत्यायच्छिन्नाधिकरणतायां भा-
नाभावात् वह्निमान् धूमादित्यादायव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकी-
भूतधूमत्यायच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः, तथापि हेतुतावच्छे-
दकत्वमेव साध्यताधिकरणीभूतयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्व-
स्य सामान्यतोधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्त-
थाविधहेतुतावच्छेदकायधिकरणमेव हेतुतावच्छेदकायच्छिन्ना-
धिकरणेत्यनेन विवक्षितं वह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशहेत्यधि-
करणं धूमस्याधिकरणमात्रं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च तादृशं
हेत्यधिकरणं द्रव्यमेव न तु गुणादि विशिष्टसत्तात्वे तन्निष्ठाधिकर-
णतानवच्छेदकत्वस्य सामान्यतोधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोः
सत्त्वादिति ध्येयम् । साध्यसाधनेभेदेन व्याप्तेर्भेदात् यत्र साधनता-
वच्छेदकं नाधिकरणतावच्छेदकं तत्र तदाद्यसमानाधिकरणत्वमेव
नियेद्यमित्यपि यदस्ति । ननु सामानाधिकरणस्य व्याप्तिरिति तस्य
प्रातिपदं भिन्नत्वेन धूमसामान्ये वह्निसामान्यस्यैका व्याप्तिरिति
व्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह सामानाधिकरण्येति । तथा च व-
हित्यधूमत्याद्यनुगमादेव तत्र व्याप्तेरैक्यव्यवहारो न तु यस्तुगत्या-

च्छेदकस्य चैक्याद्वयाप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्याप-
कबहिसामानाधिकरण्यस्य रामभादिसाधारणत्वात् धूमत्वादिमति-
तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्या
भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अयं कपित्थयोगी एतद्वृक्ष-

पि व्याप्तेरैक्यमिति भावः । नन्वेव [सामान्यलक्षणाऽस्वीकारे] महा-
नसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य स्मृतस्य पक्षवृत्तिधूमादावसत्त्वात्
पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात् कुत परामर्श-
इत्याशङ्क्यामकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शसिद्धान्तग्रन्थाऽसद्गत-
इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । रासभादीति । तथा च धूमव्यापक-
ह्निसामानाधिकरणरासमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमिति स्यादि-
दिति भावः । न च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसामानाधिकरणधूमादिमत्ता-
निश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिङ्गकानुमितौ हेतुत्यादुक्तव्याप्ते-
रासभादिसाधारण्येपि न क्षतिरिति वाच्यम् । पक्षधर्मांश विषयतयाऽ-
नुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र नि-
वेशे तद्व्यतिरिक्तस्यैव व्याप्तिरिति भावः । धूमत्वादिमतीति ।
तथा च तस्येति मूलस्य तत्पद लक्ष्ये लक्षणे चोभयत्र पद्यान्वितमि-
ति भावः । ननु साधनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिरिव एकैव ही-
त्यादिग्रन्थानुपपत्तिलक्ष्यैव विशिष्टसत्त्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामा-
नाधिकरण्यवत् सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शाद् गुणेपि द्रव्यत्वानुमि-
ति प्रमा स्यादत आह तद्वतीति । तादृशसामानाधिकरण्यवतीत्य-
र्थः । तथा च तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्व व्याप्ति-
त्प्रकारिकैव पक्षधर्मताधीरनुमितिहेतुः । तत्र च नीलघटत्वप्रकारक-
घुद्धौ घटत्वस्यैव स्वरूपत एव धूमत्वस्य मानं न तु धूमत्वत्वेन यतो
गौरवमिति भावः । आद्येति । तथा च तामुपादायैव पर्वतीयवह्नि-
धूमयोरसन्निकर्षात्तयो कथं व्याप्तिग्रह इति परामर्शांशपूर्वपक्षग्रन्थ-
इति भावः । द्वितीयतया तथा च तामभिप्रेत्यैव एकैव हि सा व्याप्तिरिति
परामर्शांशसिद्धान्तग्रन्थ इति भावः । यत्रैकमेव साध्याधिकरण-
तत्रैतद्रूपयानेतद्रसादित्यादावाद्याप्यमिन्नैव यत्र च द्रव्य-
त्वादौ साध्य रूपत्वव्याप्यजातिमतो हेतुत्व तत्र हेतुतावच्छेदकी-

च्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्याप-
कवहिसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वात् धूमत्वादिमति
तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्या
भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अथ कपिसंयोगी एतद्वृक्ष-

पि व्याप्तेरैक्यमिति भावः । नन्वेव [सामान्यलक्षणाऽस्वीकारे] महा-
नसीयवहिसामानाधिकरण्यस्य स्मृतस्य पक्षवृत्तिधूमादावसत्त्वात्
पर्वतीयवहिसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात् कुत परामर्श
इत्याशङ्क्यामकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शसिद्धान्तग्रन्थोऽसद्गत
इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । रासभादीति । तथा च धूमव्यापक-
हिसामानाधिकरण्यरासमग्नौ पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमिति स्यादि-
दिति भावः । न च धूमादिव्यापकवह्निवादिसामानाधिकरणधूमादिमत्ता-
निश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिङ्गकानुमितौ हेतुत्वादुक्तव्याप्ते
रासभादिसाधारण्येऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । पक्षधर्मांशे विषयतयाऽ-
नुमितिजनकतायच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र नि-
वेशे तद्व्यष्टितस्यैव व्याप्तित्वादिति भावः । धूमत्वादिमतीति ।
तथा च तस्येति मूलस्य तत्पद लक्ष्ये लक्षणे चोभयत्र पद्यान्वितमि-
ति भावः । ननु साधनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिरिव एकैव ही-
त्यादि ग्रन्थानुपपत्तिस्तद्व्यस्येन विशिष्टसत्त्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामा-
नाधिकरण्यतः सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शाद् गुणेऽपि द्रव्यत्वानुमि-
ति प्रमा स्यादत आह तद्वतीति । तादृशसामानाधिकरण्यवतीत्य-
र्थः । तथा च तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्व व्याप्तिस्त-
त्प्रकारिकैः पक्षधर्मताधीरनुमितिहेतुः । तत्र च नीलघटत्वप्रकारक-
शुद्धौ घटत्वस्येव स्वरूपत एव धूमत्वस्य मानं न तु धूमत्वत्वेन यतो
गौरवमिति भावः । आद्येति । तथा च तामुपादायैव पर्वतीयवह्नि-
धूमयोरसन्निकर्षात्तयो कथं व्याप्तिग्रह इति परामर्शायपूयंपक्षग्रन्थ
इति भावः । द्वितीयतया तथा च तामभिप्रेत्यैव एकैः हि सा व्याप्तिरिति
परामर्शायसिद्धान्तग्रन्थ इति भावः । यत्रैकमेव साध्याधिकरण
तत्रैतद्रूपयानेतद्रसादित्यादायाद्याप्यभिन्नैव यत्र च द्रव्य-
त्वादौ साध्यं रूपत्वव्याप्यजातिमतो हेतुत्व तत्र हेतुतायच्छेदपी-

त्वादिसादिसंग्रहायाऽसमानाधिकरणान्तम् । यच्च इदं संयोगिद्रव्य-
त्वादिसत्राव्याप्तिवारणाय तत्र, संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्ते-
र्दृष्टत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रि-
यस्य संयोगस्य सत्त्वात्परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृत्ते न सं-
योग इत्यादि नायक्षमिति । तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे

भूतानां नीलत्वादिजातीनां नानात्वेन द्वितीयापि कचिद्भिन्नैवेति
मन्तव्यम् । [आद्या भिन्ना अनुमितेर्त्रिपयविधया जनकतावच्छेदका-
द्विन्ना किन्तु व्यवहारौपयिकीति, द्वितीयात्वभिन्ना विषयतयाऽनु-
मितिजनकतावच्छेदकादभिन्नैवेत्यर्थे इत्यपि कश्चित्] कपिसयो-
गिन्यतत्पदार्थस्य साध्यताम्रमखण्डनार्थमयमिति पक्षनिर्देशः ।
साम्प्रदायिकमते संयोगसामान्याभावस्य द्रव्येऽभावात् कपीति ।
वृक्षमात्रे कपिसयोगामावादेतदिति । न चाभावे हेतुसामानाधिक-
रण्यस्यैव हेतुधिकरणे निरग्रच्छिन्नवृत्तित्वरूपस्य निवेशादुक्ता-
व्याप्तिव्युदासम्भवात् प्रतियोगिजैयधिकरण्यनिवेशा मूलवृत्ताम-
नुचित इति वाच्यम् । अत्रे समाधास्यमानत्वादिति भावः । तत् ।
असमानाधिकरणान्तम् । ननु शाखामूलादिसर्वावयवावच्छेदेन
सर्वत्र द्रव्ये गगनादिसंयोगस्य सत्त्वात्कुतस्तत्सामान्याभावस्य
द्रव्ये सम्भव इत्यत आह । संयोगस्येति । वृक्षत्वेति । शाखाद्य-
वच्छेदेन तत्तत्संयोगसत्त्वेपि वृक्षत्वावच्छेदेन कस्याश्चिदपि संयोगव्य-
क्तेरसत्त्वात्तदवच्छेदेनैव संयोगसामान्याभावसम्भवः अत्रच्छेदकभेदे-
नैकत्र भावाभावयोः समावशादिति भावः । नन्वेव वृक्षे संयोगसामा-
न्याभावस्य कुतो नाध्यक्षमित्यत आह तत्र चेति । तत्र संयोगसा-
न्याभावः सत्त्वादित्यस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यादि । तथा च संयो-
गसामान्याभावस्यायोग्यप्रतियोगिकत्वान्नाध्यक्षमिति भावः । ननु प्र-
तियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्किञ्चित्प्रतियोगिनो योग्यत्वमत्यन्ताभा-
वग्रहः तन्न न तु योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वम् अन्यथा गुणेपि स-
यागसामान्याभावस्य तादृशप्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह परित इति ।
परित सर्वावयवावच्छेदेन प्रतियोगिग्रहात्मकदोषादित्यर्थः । न चै-

मानाभावात् । न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्या-
भाववानिति व्याप्तेर्यावदसंयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थयोर-

यमपि प्रतियोगिग्रहोत्पत्तिदशायां प्रत्यक्षं दुर्बलं, प्रतियोग्युपल-
म्भकसामान्या अपि दोषत्वोपगमात् प्रतियोगिन उपलब्धिर्यथा इति
व्युत्पत्त्या तस्या एव प्रस्तुतत्वादिति भावः । प्रतियोग्युपलम्भरूप-
दोषामास्य सयोगसामान्याभावप्रत्यक्षे कार्यसहभावेन हेतुत्वोप-
गमान्नोक्तदोष इत्यपि वदन्ति । न चेति । मानमिति परेणान्वयः ।
यो यदीयेति । यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्न-
यत्सवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भाषवान् स तज्जात्यवच्छिन्न-
तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमाववानित्यर्थः । तेन न स्वरूपा-
सिद्धिर्न वा सिद्धसाधनम् । जात्युपादानात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकरत्वे तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यापि न व्यभिचारः । न
च सत्यगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धेर्धारकस्योभया-
वृत्तिपदस्य वैयर्थ्यम् । व्यभिचारवारकस्येवासिद्धिचारकस्यापि वि-
शेषणस्य सार्थकतायाः पक्षवरमिधादिसम्मतत्वात् । अत एव नि-
त्यत्वसाध्यकानुमाने सामान्यवत्त्वे सति विशेषगुणान्तरासमाना-
धिकरणैकमात्रवृत्तिगुणत्वहेतौ शब्देतरार्थकस्यान्तरपदस्य शब्दम-
ण्यलोके सार्थकत्वं तैः समर्थितम् । यद्वा यदीयानां यद्धर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगित्वानां यावता विशेषाभाववान् प्रत्येकावच्छिन्नप्रति-
योगितायावद्भाषयान्य स तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमाव-
वानित्यर्थः । तथा च सयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनां प्र-
त्येकार्यावच्छिन्नामात्रकूटवत्त्वस्य पक्षे सत्यान्नासिद्धिर्न वा व्यर्थवि-
शेषणत्वमिति ध्येयम् । यो यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावद्भा-
षवान् स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थस्तु सयोगत्वन्यूनवृत्तिध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगितास्य यद्यवृत्तिसयोगत्वादिवृक्षान्यासमवे-
तत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वृक्षादौ पक्षे स्वरूपासि-
द्धत्यादनुपादेयः । सयोगयावद्विशेषाभावा इति । न च सर्वाययवाव-
च्छेदेन वृक्षे गगनादरेष एव सयोगो लघवादिति तस्यैवाभावावि-
रहात्सयोगयावद्विशेषाभाववत्त्व पक्षे स्वरूपासिद्धमिति वाच्यम् ।

ननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च ।
एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वा-
दिति निरस्तम् । न्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपा-

प्रतिप्रसङ्गमद्वाय शाखादितत्तदवयवावच्छिन्नवृत्तिकसंयोगं प्रति
तत्तदवयवत्वेन हेतुत्वस्यावयवकतया वृक्षे व्याप्यवृत्तिगगनसंयोग-
स्यासम्भवादिति भावः । प्राचां मते यत्तदर्थयोरनुगमादाह एका-
वच्छेदेनेति । इदमुपाधेः साधनव्यापकत्वरक्षायै । न चैवं तत्तत्सं-
योगाभावस्य गुणे व्याप्यवृत्तित्वादेकावच्छिन्नप्रत्येन साध्यव्याप-
कत्वं दुर्घटम् [व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकामङ्गीकारात्] इति वाच्यम् । ए-
कावच्छेदेनेत्यनेन निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य विधक्षितत्वात् । न
च तथापि कपिसंयोगसामान्याभाववति वृक्षे निरवच्छिन्नवृत्तिक-
त्वविशिष्टस्य तदीययावद्विशेषाभावस्यासत्त्वानुपाधेः साध्याव्याप-
कत्वमिति वाच्यम् । ज्ञात्ववच्छिन्नाभावस्यैवोक्तव्याप्तौ साध्यविधया प्र-
वेशात् कपिसंयोगाभावस्य चातयात्वेन तं प्रति तदीययावद्विशेषाभा-
वस्योक्तकृपेणाव्यापकत्वेपि क्षत्यभावात् । न चाभिघातादिसामान्या-
भावस्य वृक्षे सत्त्वात् तत्र च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य तदीयया-
वद्विशेषाभावस्यासत्त्वादेवमप्युपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् ।
गुणविभाजकजातेरेव हेतुसाध्ययोः प्रवेशात् । केचित्तु एकावच्छेदे-
नेत्यस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदभावाधिकरणीभूतदेशस्यावच्छेद-
तासम्बन्धेनाभाववत्येनेत्यर्थः तथा च तद्विशिष्टयावद्विशेषाभावव-
त्त्वमुपाधिरित्याहुस्तस्मिन्त्यम् । यत्वेकावच्छेदेनेत्यस्य परस्परानव-
च्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टेत्यर्थमाह । तत्र व्याप्यवृत्तिरूपादी-
नां विशेषाभावस्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकस्याप्यसम्भवेन
तत्रैव साध्याव्यापकत्वतादयस्थ्यादिति दिक् । यत्तद्व्याप्तं विनाकृतम-
नुगतानुमानमाशङ्क्य निषेधति एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । व्यर्थे-
ति । संयोगसामान्याभावस्य त्वन्मते केवलान्वयितया तत्साध्यताया-
मभाववत्त्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः । अथास्त्वभाववत्त्वादिति
तर्हि हेतुरत आह । अप्रयोजकत्वादिति । [मनुकूलतर्करहितत्वादित्य-
र्थः] ननु निरुपाधिकत्वमेव प्रयोजकमत आह । निर्गुणत्वादेरिति । भा-

धित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छे-
दकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा
प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं त-
थैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवच-
त्वाच्चेति सम्प्रदायविदः । नवीनास्तत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ
गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते,

दिना द्रव्यभिन्नत्वादेरुपग्रहः । अत्र यद्यपि निर्गुणत्वोपाधेः स्वाभावेन
साध्याभायोन्नायकतया न शोषत्वं संयोगस्यैव साध्याभायतया वृक्षादौ
तस्यैष्टत्वात् नापि व्यभिचारोन्नायकतया तत एव, तथापि स्वव्याप्य-
त्वेन साध्यस्य पक्षावृत्तित्वोन्नायकतया दूयकत्वं शोध्यम् । संयोग-
सामान्याभावो न वृक्षवृत्तिः निर्गुणत्वव्याप्यत्वादित्यनुमानेनापि वृक्षः
संयोगसामान्याभावनित्यनुमितेः प्रतिरोधादिति ध्येयम् । ननु
यो यद्धर्मस्यानवच्छेदकः स तदभावावच्छेदक इति व्याप्त्यैव वृक्ष-
त्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वं संत्यक्तीत्याशङ्क्य निराचष्टे
न चेति । गुणादीति । तथा च व्यभिचाराश्लोकव्याप्तिरिति भावः । ननु
वृक्षत्वं संयोगसामान्याभावावच्छेदकं संयोगसामान्यानवच्छेदक-
त्वादिति विशिष्यैव व्याप्तिर्वाच्या प्रमेयत्वसत्त्वादेः पक्षसमत्वाद्वातः
स्वरूपासिद्धिमाह यथा चेति । प्रतिदण्डमिति । भिन्नत्वेपीति परेणा-
न्ययः । नग्नव्यवहितपूर्ववर्तिताया अवच्छेदकं न दण्डत्वमतिप्रस-
ङ्गात् किं त्वव्यवहितपूर्ववर्तिजातीयतायाः सा वामिन्नामतः सं-
योगस्थलपदानुरूपं दृष्टान्तमाह चर्हीति । तत्सामान्यस्येति । घटपूर्व-
वर्तित्वसामान्यस्य वह्निसामानाधिकरण्यसामान्यस्य चेत्यर्थः । के-
चित्तु कथितव्याभावप्रयाजकत्वमन्यथा तदभावावच्छेदकत्वहेतु-
ना तदवच्छेदकत्वमत्र कुतो न वृक्षत्वादेः साध्यते वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन
तत्तन्मयोगव्यक्तीनामसत्त्वेऽपि संयोगसामान्यस्य सम्प्रदादित्यभिप्राय-
काऽथ ग्रन्थ इत्याहुः । गुणस्येति । सामान्याभाव इति परेणान्ययः ।
नन्वाद्यक्षणे घटे गुणा नास्तीति प्रत्यक्षमसम्भवि सन्निकर्षाद्यभावात्

तथा धूमवत्सपि विरहो दहनस्य, इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न शिखर इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्यन्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरन्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तप्रसम्भावितत्वाच्च, एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभावः तथा च तत्तत्साध्यकान्याप्तिवारणाय तव । नोपादेयश्च सर्वथैव

प्रथमसूत्रे घटे गुणो नास्तीत्यादिव्यवहारादिकं च सम्बन्धप्रामाण्यकमतः अलान्तरमाह प्रलयावच्छेदेनेति । तदानीं जन्ममाद्यसत्ये प्रलय एव व्याहृत्येतेति भावः । ननु महाप्रलये मानाभावात्तदवच्छेदेनेत्युक्तमतमाह तथेति । ननूक्तप्रतीतिः पर्वतवृत्तिहुताशनावच्छेदकस्याभावं शिखरे शिखरावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावं वा हुताशनेऽवगाहते न तु पर्वत एव हुताशनाभावमिति यद्वि श्रूयतदाप्याह वृत्तेरिति । वृत्तेः सम्बन्धस्य, वृत्तिमतः सम्बन्धयतः, तथा च यो यदवच्छेदेन यदीययत्सम्बन्धाभावयाम्स तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववानिति व्याप्यापि शिखरावच्छेदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवहुपभावसिद्धिरिति भावः । ननूक्तव्याप्ताद्यप्रयोजकाद्य मन्यथा तुल्यन्यायेन यो यदीययत्सम्बन्धवान् स तत्सम्बन्धेन तद्वानिति व्याप्यापि कुण्डादिसंयोगिनो घटरादेः संयोगेन कुण्डादिमत्तापत्तेरित्युक्तावाह एवमिति । भेदो विशेषः । घटवत्स्यपि काले इदानीं तन्तौ न घट इति प्रतीत्या तन्त्ववच्छेदेनैतत्काले घटाभावः तथा घटवत्स्यपि कपाले घटनाशदशायामिदानीमिह कपाले न घट इत्यनुमवात्तकालावच्छेदेन घटसामान्याभावः सिद्ध्यति । न चेदानीं तन्तुषु न घट इत्यादिप्रतीतेरेतत्कालावच्छेदेन तन्तुष्वेव घटाभावो विषयो न तु तन्त्ववच्छेदेनैतत्काले तथाति वाच्यम् । तन्तुषु घटाभावस्य व्याप्यवृत्तितयैतत्कालस्य तदवच्छेदकत्वाद्यपाहने उक्तप्रतीतेर्नमत्वापातात् । न च तथाप्येतत्कालवृत्तिघटस्याभाव एव तन्तुषु मासतां तत्रेति वाच्यम् । कालस्य प्रतियोगिपुञ्जाद्यप्रहेपि तादृशप्रतीतेस्तन्त्ववच्छेदेन समये घटाभावावगाहित्वस्याऽऽनुमधिकत्वादिति भावः तथा चेतिगुणवत्संयोगवद्वा द्रव्यत्वात्, वहिमान् धू-

व्याप्यवृत्तिसाध्यके, साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति।

भात, समयो घटवानेतत्कालत्वात्, कपालं घटवत् घटध्वंसादित्या-
दायव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । तदिति । असमानाधिकरणान्तदलमित्य-
र्थः । नोपादेयमिति । येन सम्बन्धेन येन रूपेण च यद्व्याप्यवृत्ति ते-
न सम्बन्धेन तेन रूपेण च तत्साध्यतायां नोपादेयमित्यर्थः । तेन सं-
योगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन रूपेण साध्यतायां
कालिकतयाऽव्याप्यवृत्तेरपि द्रव्यत्वस्य समवायेन साध्यतायां च
न प्रतियोगिव्याधिकरणपदमिति परं तु समवायेन व्याप्यवृत्तेरपि
द्रव्यत्वसत्त्वादेः कालिकेन साध्यतायां तूपादेयमेव । अव्याप्यवृत्ति-
साध्यके संयोगाभावाच्च गुणत्वादित्यादौ कचिदेव न देयम्
व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रयोजनविरहात् सर्वत्रैव न देयमित्यावेदयि-
तुं सर्वथैवेत्युक्तं । साध्यसाधनभेदेनेति । साध्यताघटकसम्बन्धादेर-
प्युपलक्षणम् । यद्यपि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले तदप्रवेशे सत्त्वावा-
न् जातेरित्यादायव्याप्तिः साधनयति स्पन्दादौ समवायेन सत्तामा-
यस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेः न चाभावे हेत्वधिकरणवृत्तित्व-
स्य विशेषणतया वियक्षणाश्रित्यदोषः । तथा सत्यपि द्रव्यत्वशून्यं
सत्यादित्यादायव्याप्तेः द्रव्यत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया
वृत्तित्वविरहात् द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावाप्यपि द्र-
व्यत्वानतिरिक्तत्वात् । न चाभावत्यप्रतीतेः प्रमात्वरूपार्थमभावामाव-
स्यातिरिक्ततयोक्तातिव्याप्तिधारणमिति वाच्यम् । अभावार्थं चेत्यभि-
प्रत्येन भावामावसाधारणस्याभावत्यस्य निर्वचनविरोधापत्तेः, घ-
टत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे स्वरूपसम्बन्धेन सा-
ध्ये गगनत्वादिहेतावव्याप्तेस्तथाप्यनुद्धाराच्च । विशेषणतया गगन-
निष्ठस्य घटत्वाभावस्यैव तादृशघटत्वाभावाभावाभावत्यकल्पनात्ता-
यतेयाभावत्यप्रतीतेः प्रमात्यसम्भवात् । अत एव साध्यताघटकस-
म्बन्धेन साध्यवत्त्वबुद्धेर्विषयाधिधया प्रतियन्वकतापक्षेदको यः
सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यमभावस्य प्राप्तामित्यु-
क्तापि न निस्तारः तथापि सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्याप्र-
तिज्ञा प्रागुक्तगगनत्वादिहेतौ द्रव्यत्वाभाववजातित्यादित्यादौ चा-

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासा-
मानाधिकरण्यं, तेन अयं गुणकर्मान्यत्वाविशिष्टसत्तावान् जातेः

व्याप्तेः । तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्यप-
यतया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन हेत्वाधिकरणवृत्ति-
रथमभावस्य विवक्षितमित्यदोषः । तथा च द्रव्यत्वाभाववज्जातिरित्या-
दित्यादौ विशेषणताविशेषेण जातित्वाभावबुद्धेर्यपयविधया प्रतिब-
न्धकतावच्छेदको यस्त्वरूपसम्बन्धस्तेन जातिरूपभावाभावस्य प्रसिद्धे-
रिति भावः । यस्तुतो व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
यत्स्वाधिकरणं तदवृत्त्यभावस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
भावरूपं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतं, तादृशसाध्यकञ्च समवायादिनात्मत्वादेः
साध्यतायां ज्ञानवत्त्वादिकं समवायेनात्मत्ववति समवायावच्छि-
न्नात्मत्वाभावस्य केनापि सम्बन्धेनावृत्तेः । तथाच तादृशसाध्य-
कपय नोपादेयम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ पुनरुपादेयमेव सत्यव-
ति स्पन्दादौ समवायावच्छिन्नसत्त्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्ब-
न्धेन वर्तमानतया सत्तादेर्मिरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् व्याप्यवृत्ति-
ताघटकस्य स्थाधिकरणवृत्तित्वस्य सम्बन्धसामान्येन प्रविष्टत्वात् ।
एतल्लभार्थमेव सर्वथैव व्याप्यवृत्तेरित्युक्तं, तस्य सम्बन्धविशेषा-
नियन्त्रितत्वात् । व्यभिचारादिस्तु सम्बन्धो न वृत्तिनियामकस्तेना-
त्मत्वादेरपि न व्याप्यवृत्तिताहानिरिति ध्येयम् । सर्वथैव व्याप्यवृ-
त्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तानि-
श्चयोत्तरानुमितौ नोपादेयम् प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यांशो जनक-
तावच्छेदके नोपादेयः साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभेदेन व्याप्तेः
कारणताघटकव्याप्तेर्भेदात् भिन्नत्वादित्यपि वदन्ति । एकधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेऽप्येक्यमिति नग्यमते
बहुधादिसामान्याभावमादायाव्याप्यसम्भवादितिव्याप्तिवारणमेव प्र-
योजनमाह तेनेति । न च विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्सा-
ध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । जातौ
विशिष्टसत्त्वव्यभिचारज्ञानदशायामपि विशिष्टसत्त्वधर्मिकजातिमन्नि-
ष्ठप्रतियोगिव्यधिकरण्याभावाप्रतियोगित्वज्ञानाद्विशिष्टसत्त्वसाध्यका-

भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्चत्वादिसादौ नातिव्याप्तिः । न चो-
भयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यादिति तदभावो
मनसि सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् । उभयत्वं
हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्ना-
भावात्, वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन त-
दभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिक-

नुमितिप्रसङ्गस्यैव प्रकृतेऽतिप्रसङ्गपदार्थत्वात् विशिष्टसत्त्वस्या-
प्युक्तरीत्या व्याप्यवृत्तिरविरहाच्च । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते तत्रा-
तिव्याप्त्यसम्भवादाह भूतत्वेति । प्राञ्चस्तु विशिष्टसत्त्वस्य व्या-
प्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात् भूतत्वे-
त्यादिसाध्यान्तरम् । तत्र च भूतत्वमात्रमान्यत्वे सति वि-
शेषगुणवत्त्वम् भूतत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तदुभयं चाव्याप्य-
वृत्त्येष घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन तदुभयस्याभावसत्त्वादित्याहुः ।
सार्वभौममतमाशङ्कते न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । तदभावः । भूत-
भूतत्वमूर्तत्वोभयभावाः । सहजत एवेति । प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वाप्रवेशेऽपीत्यर्थः । ननुभयत्वस्य विशिष्टत्वातिरिक्तत्वेऽपि
सहजतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रति-
योगितावच्छेदकमेवोभयत्वमतो नातिव्याप्तिः विशिष्टत्वावच्छिन्ना-
भावस्योभयभावाधानतिरेकादत आह न चेति । तदवच्छिन्नाभावः ।
उभयत्वावच्छिन्नाभावः । तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यावच्छिन्ना-
भावात् । लिङ्गव्यत्ययेन नातिरिक्त इत्यनुव्रज्यते तथा चातिरिक्त
एवेति भावः । न चान्यत्रोभयभावावस्य विशिष्टाभावातिरिक्तत्वेऽपि
प्रकृते भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाभावस्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकरवं समनियताभावयोर्लाघवेनैकत्वादिति वाच्यम् । तावता-
पि हेतुमतो यादृशप्रतियोगिताध्यायनधिकरणत्वं तादृशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वेऽनपायादतिव्याप्तितादृश-
स्यादिति भावः । उभयत्वस्येति । प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति परेणा-
न्वयः । तथा च विरुद्धयोरप्युभयत्वमतिरिक्तमेव । उभयत्रैवो-

रणस्य मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यम् । तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्न्वारत्वात् । असन्त-
पदश्चासन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणस्य असन्ता-
भावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय, अन्यथा सर्वस्यैवा-
भावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वस्वरूपा-
नतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, स-

भयत्प्रतीत्योः समानाकारत्वात् भूतत्वमूर्तत्वयोर्विच्छेदस्य भ्र-
मवशायामप्युभयत्वप्रत्ययाच्चेति भावः । न चेति । वाच्यमिति परे-
णाश्वितम् । तत्राभूतत्वमूर्तत्वोभययान्मूर्तत्वादित्यादौ । व्याप्तिरेवेति ।
तथा च तस्य लक्ष्यतया तद्वारणप्रयासोऽनुचित इति भावः । तथा-
त्वेपीति । उभयत्वाश्रयस्य मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्यर्थः । तथा
च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतव्यधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नवत्तात्त्वल एव व्याप्तिरतो नैतल्लक्ष्यमिति भावः । वृत्ति-
मति व्याप्यभाषस्य व्यभिचारनियतत्वाद्व्यभिचारं ग्राहयति मेति ।
अत्रेत्यर्थः । मूर्तत्वाश्रयं मनसीत्यर्थः । ननु बहुधादिभेदमादायाव्याप्तेः
प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैव वारणादित्यन्तपदं व्यर्थमत आह
अत्यन्तपदं चेति । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकं यत्प्रतियोगित्वं तदा-
श्रयवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह अन्यथेति । तद्भेदस्य । स्वसमा-
नाधिकरणाभावान्तरभेदस्य । स्वरूपानतिरिक्ततयेति । अनवस्थामयेने-
त्यादिः । दुर्लभत्वापत्तेरिति । हेतुसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैव स्वा-
त्मकभेदप्रतियोगि यदमाधान्तरं तत्समानाधिकरणत्वादिति भावः
[न च भावस्वरूपाभावस्यैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमि-
ति वाच्यम् । तस्यापि स्वसमानाधिकरणाभावाभिन्नत्वादभावमात्रा-
धिकरणकत्वाभावमात्रप्रतियोगिकोविशिष्टाभावाद्यनारमकोऽभावा-
धिकरणमिश्रो नेष्यते लाघवात्] अत्रे विवक्षणीयस्य साध्यतावच्छे-
कसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य बहिर्मान्धूमादित्यादौ घ-
टाद्यभावे सत्त्वात् सर्वत्राप्रसिद्धिः किं तु स्वरूपसम्बन्धेन [अभावस्य]
साध्यतायामेवेति सूचयितुमप्रसिद्धिमपहायदुर्लभत्वमुक्तम् । अत्य-
न्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाविवक्षायाः फलमाह

वैषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-
ग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभा-
वसाध्यकाव्याप्तेः इति सम्प्रदायविदः । अथ यदा गोत्वं तदा गौ-
रिसन्नातिव्याप्तिः । प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावान-

सर्वेषामिति । भावभेदस्यातिरिक्ततास्यीकारादाह अभावसाध्यके-
ति । तथा च घटमिश्र पटत्वादित्यादौ पटत्वसमानाधिकरणानिरुक्त-
प्रतियोगिव्यधिकरणगोत्वाद्यभावस्य घटभेदमिश्रत्वात्तादृशभेदस्य
च गोत्वाद्यभावरूपत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव घटभेदत्वमित्य-
व्याप्तिरिति भावः । सम्प्रदाय इत्यस्वरस तर्हीज तूक्तविषयार्थां सर्वे-
षा हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकेन पूर्व-
क्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्याभावात्प्रकेन प्रतियोगिनासम सामाना-
धिकरण्याद्भावसाध्यकाव्याप्तिताद्वस्थम् । यादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकविशिष्टस्यानधिकरण हत्वधिकरण तादृशप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वप्रयेऽशे तु व्यर्थमेवान्यन्तपदमिति ध्ययम् । गोध्वंसवत्त्वेने-
ति [प्राचीनमते] गवात्यन्ताभावस्य गध्वसाधिरोधित्वादित्याशयः ।
न च दैशिकविशेषणतया यद्गोध्वंसस्याधिकरण तत्रैव गवात्यन्ता-
भावस्य धिरोधित्वात् कालिकसम्बन्धेन गोध्वंसस्यपि प्रलये तद-
त्यन्ताभावसत्त्वे बाधकाभावात्प्रतिव्याप्तिरिति धार्यम् । प्राचा मते
भूतलादिदेशस्यैव कालस्यापि दैशिकविशेषणतया गोध्वंसवत्त्वात् ।
अत एव त्वक्सयुक्तकाले विशेषणतया धायुस्पर्शनाशस्य साक्षा-
त्कार शब्दानित्यतार्या मिथैरुक्तः । यद्यप्येवमपि नातिव्याप्ति सम्भ-
वः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्यैव प्रलये कालिकस-
म्बन्धेन वर्तमानत्वात् ध्वसादिमति दैशिकसम्बन्धनैवात्यन्ताभाव-
स्यानङ्गुपगमात् । तथापि प्रतियोगिव्यधिकरण्याघटितस्य व्याप्य-
वृत्तिसाध्यकस्वलीयलक्षणस्यावश्य दैशिकविशेषणतयाऽभावे हेतु-
समानाधिकरणव्यघटितत्वात् तस्यैवातिव्याप्तिर्बोध्या । न च का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दैशिकसम्बन्धेन हेतुमन्नि-
ष्टात्यन्ताभावस्याप्रसिद्धा तथापि नातिव्याप्तिरिति धार्यम् । सृष्टि-

पिकरणत्वात्। संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं,
यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा, यदा तस्याऽदृष्टं तदा तदीयं

कालवृत्तित्वविशिष्टगोत्रादेरत्यन्ताभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वादि-
ति भावः । मिथमत्रं निरसितुमाह संसर्गाभावेति । अत्यन्ताभावपदेने-
त्यादिः । तथा च प्रलये गोत्वावच्छिन्नध्वंसवत्त्वादेवं नातिव्याप्तिरिति
भावः । न च गोध्वंसस्य गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारोपि
साध्यतावच्छेदकसम्यग्धीभूतकालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वविरहात् कुतस्तमादायातिव्याप्तिभ्युदास इति वाच्यम् ।
साध्यतावच्छेदकसम्यग्धान्यसम्यग्धानवच्छिन्नस्यैव हेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगित्वस्य लक्षणे प्रवेशनीयत्वात् तस्य च ध्वंसप्रति-
योगितासाधारण्यादिति भावः । यदा स्पन्द इति । स्पन्दवति ख-
ण्डप्रलये सर्गान्तरीयद्व्यणुकप्रागभावयत्वेन द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वं-
सविरहादतिव्याप्तिः । [न च खण्डप्रलये स्पन्दसत्त्वे माणाभावः, ब्रह्मणो
वर्षशतमायुरित्यागमप्रसिद्धेरेव मानत्वात् । न हि किर्यां विना मुहूर्ता-
दिघटितस्य वर्षस्य सम्भव इति] ननु महाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्य-
णुकत्वावच्छिन्नध्वंससत्त्वाभातिव्याप्तिस्तदानीमपि चरमद्व्यणुकना-
शानुगुणस्य परमाणुस्पन्दस्य सत्त्वात्कालोत्पन्नपरमाणूत्तरसंयोगेन
प्रलयपूर्वक्षण एव पञ्चात्तस्य विनाश्यत्वात् तादृशपरमाणूत्तरसंयो-
गस्य च कार्यद्रव्येण सहेय स्वीकारादनित्यत्वमाधयनाशादेव तन्ना-
शसम्भवात् आह यदादृष्टमिति । केचित्तु स्वमते द्व्यणुकस्या-
भावात् स्पन्दस्य च खण्डप्रलये वृत्तौ धलवत्तरप्रमाणमावाद्यतादृ-
ष्टमित्याद्युक्तमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । नित्यज्ञानमादाय सद्देतुत्वधारणा-
य जन्यमिति । नित्यसुखामिव्यकेर्मोक्षत्वमते सद्देतुत्वमाशङ्क्य मा-
ध्यान्तरमाह दुःखं वेति । ननु कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुत्वात् प्रल-
यप्राक्क्षणेपि तस्य सत्त्वं तथा च तदानीमेव दुःखत्वावच्छिन्नध्वं-
सत्त्वाभातिव्याप्तिः दुःखादेः स्वसाक्षात्कारनाशतया तदानीमसम्भ-
वात् उत्तरक्षणे साक्षात्कारसम्भवादविदिते प्रमाणमावाच्च, किं
च यावद्ब्रह्माण्डानां युगपत्प्रलयान्प्रयुपगमे ब्रह्माण्डान्तरवर्तिदुःख-
मादाय सद्देतुरेवायमत आह । यदा तस्याति । अत्र च तदीयमुप-

ज्ञानमिसादावतिव्याप्तिः। द्रव्यणुकत्वादेर्द्रव्यणुकादिशून्यखण्डप्रलया-
दिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न हि तयोः सा-
मान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्सपि
समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न। प्र-
तियोगिमत् इव ध्वंसादिमतेऽपि कालस्यासन्ताभाववत्त्वेऽविरो-
धात्। अन्यथा असन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात्।

प्यादिसमये तदीयज्ञानविरहाद्व्याप्तिविचारः स्फुट एव। [द्रव्यणुकत्वादे-
रिति। खण्डप्रलये केपाञ्चित् ध्वंसस्य केपां चित्प्रागभावस्य सत्त्वा-
स्तस्य प्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वादिति भावः। ननु
द्रव्यणुकत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टस्यैव तद्वध्वंसस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकमेव द्रव्यणुकत्वम्। अवच्छेदकत्वं धान्यूनवृत्तित्व-
मेवेत्यत आह नहीति।] ध्वसादिप्रतियोगितायां गोत्यादिधर्मो-
द्यच्छिन्नत्वं मानाभावः गौर्नष्टेत्यादिप्रतीतिर्गौप्रतियोगिकध्वंसाद्यवगा-
हितयैवोपपत्तेः बाधनिश्चयादिप्रतिबन्धकत्वाद्यनुरोधेनैव भेदात्यन्ता-
भावयोगोत्थाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोपगमात्। न चैवं तद्गोत्याद्यव-
च्छिन्नवत्तावुद्धिं प्रति तद्गोत्यावच्छिन्नाभावयत्तानिश्चयत्वेन धिरो-
धिनया तद्गोत्यात्यन्ताभावस्यैव तद्गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वमायइयकोमिति वाच्यम्। एकसम्यग्ध्वेन तद्गोत्यात्यन्ताभा-
वप्रहेपि सम्यग्ध्वान्तरेण तद्गोमत्तावुद्ध्युत्पादात्सम्यग्ध्वविशेषमन्तर्भा-
व्यैवात्यन्ताभावग्रहस्य प्रतिबन्धकतया ध्वंसवत्ताग्रहसाधारण्या-
सम्भवात् ध्वंसत्वस्याभावत्वाघटितत्वेन तदवगाहिवुद्धेरत्यन्ताभाव-
साधारण्यायोगाच्चेत्याशयेनाह मते पीति। ननु प्रतियोगिमत् इवे-
त्यसिद्धं तन्नात्यन्ताभावानुपगमादत आह अन्यथेति। अत्यन्ताभा-
वस्येति। गोत्यादिना गवादेरत्यन्ताभावस्येत्यर्थः। तेन गगनाद्यभाव-
स्य गोविशिष्टगोत्याद्यभावस्य वा प्रलयवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। कालमा-
त्रं प्रति। अप्र गवात्यन्ताभावस्य दैशिकविशेषणतया कालमात्रावृत्ति-
त्वं प्राच्यैरिष्यत एव सदातनत्वव्यवहारस्य कालिकाविशेषणतयैव स-
म्भवादिति तु विभावनीयम्। ननु प्रतियोगिविशिष्टेऽपि काले तदस्य-

इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति । देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । न च संसर्गाभावविशेषोऽस्यन्ताभावः संसर्गाभाववत्त्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वा-

न्ताभावस्तथे गद्याद्यच्छेदेनेदानीं गोत्वं नास्तीत्यपि प्रतीतिः कथं न स्यादत आह इयांस्तिथति । एकस्य । प्रतियोगिमतः कालस्य देशभेदः । प्रतियोग्यनाधारदेशः । तथात्वम् । अस्यन्ताभाववत्त्वम् । अपरस्येति । ध्वंसादिमतः कालस्येत्यर्थः । स्वरूपावच्छिन्नमिति । निरवच्छिन्नमित्यर्थः । तथात्वमिति । पूर्वणान्वयः । नन्विदानीमश्वे न गोत्वमित्यादिप्रतीतिः कालवृत्तितया ऽश्ववृत्तितया च गांत्वाभावावगाहितवैधोषपक्षौ देशस्य कालवृत्तितायच्छेदकत्वे मानाभाव इत्यत आह देश इति । इयार्थः सादृश्यं तद्व्यानुभूयमानत्वेन । तथाचानुभव एव देशस्य कालवृत्तितायच्छेदकत्वे मानम् । अन्यथा गृहे नेदानीं गौरित्यादिप्रत्यययलात् गृहादिदेशस्य गद्यात्यन्ताभाववत्तायामपि कालो नावच्छेदकः स्यात् तत्र गद्याभावे गृहवृत्तित्वैतत्कालवृत्तित्वोभयावगाहितायाः सुवचन्यादिति भावः । नन्वेवमपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यर्थाव्याप्तिरक्षणस्य गोमान् गोत्वादित्यादावतिव्याप्तिरेव गद्याद्यभावस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वादत आह तच्छून्येति । गवादिशून्ये चेत्यर्थः । तथा च ध्वंश्चिद्धेत्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं यदग्रे धाचमं तस्य गद्याद्यभावेऽपि सत्याग्र तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । न चेति । याच्यमित्यन्वयः । संसर्गाभावविशेष इति । सदातनसंसर्गाभाव इत्यर्थः । संसर्गेति । स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेण यः प्रतियोग्यारोपस्तज्जन्यप्रतीतिविषयो योऽभावस्तत्त्वमित्यर्थः । संसर्गस्तु तादात्म्यमिश्रो प्राहृत्तेन भेदव्युदासः । ध्वंसप्रागभावयोरप्युत्तरकालपूर्वकालावेषप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाविति ताभ्यामेव सम्बन्धाभ्यां प्रतियोग्यारोपः प्रागभावध्वंसयोः प्रत्यक्षहेतुरतस्तयोर्नाव्याप्तिरिति प्राचामाशयः ।

ध्यम् । तद्वदन्याष्टचित्त्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणम् । अनुपदमेव च विवेचयिष्यते । संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च । अथ ज्ञानवान्

घटितमिति । तथा च चक्रकादिप्रसङ्ग इति भावः । तत्र । जन्यत्वे । नियमान्तरस्य । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपयत्यादिस्वरूपस्येत्यर्थः । नन्वभावबुद्धौ प्रतियोग्यारोपस्य हेतुतास्वीकारे मानामायादुक्तसंसर्गाभावत्वघटितव्याप्तिरक्षणस्यासम्भवः कथञ्चिद्भावलौकिकप्रत्यक्षप्रत्यारोपस्य हेतुतास्वीकारेऽप्यतीन्द्रियसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यातीन्द्रियतया निरुक्तसंसर्गाभावत्वघटितत्वाद् आह वक्ष्यते चेति । भेदमिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वं सदातनत्वविशिष्टं च तदेवात्यन्ताभावत्वं भेदत्वं तु संसर्गविधयां तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमनुयोगिताविशेषो वेत्याशयः । यत्तु भेदत्वादिवत्संसर्गाभावत्वमप्यखण्डोपाधिरिति । तत्तुच्छम् । भेदत्वादिवत्संसर्गाभावत्वस्यानुभवेनाविपर्ययकारणात् तान्त्रिकव्यवहारस्य भेदमिन्नाभावत्वादिनाप्युपपत्तेः । वस्तुगतमनुकथ्याह अनुपदमिति । विवेचयिष्यत इति । तदपि वा नोपादेयमित्यादिग्रन्थेनेति शेषः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगियैयधिकरण्यघटितलक्षणमभिप्रेत्याह प्रयोजनविरह इति । धूमादिसमानाधिकरणस्य घन्त्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादेव तमादायान्याप्तिविरहादिति भावः । व्याप्यवृत्तिः साध्यकस्पर्तीयलक्षणस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितत्वात् तदभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चेति । तादात्म्येन गवादेः साध्यतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या सास्नायत्वादावव्याप्तिरित्यर्थः । इदमप्यभाववृत्तिरभावो नाधिकरणस्वरूपो न वा धर्मात्यन्ताभाव एव धर्मिणो भेद इति मतेन । अन्यथा पटभेदस्य रूपस्य घटभेदत्वात्यन्ताभावस्य पटत्वात्यन्ताभावस्य च पटनिष्ठप्रतियोगितायामेव तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वादव्याप्तिविरहादिति ध्ये-

द्रव्यत्वाद्, विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वाद्, जातिमान् भावत्वा-
दित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः । साध्यशू-
न्यानामपि हेतुमता विषयत्वविशेषणत्वेकार्थसमवायैः साध्यव-
त्त्वादिति चेत् । मैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
गिनो यदाधिकरण सम्बन्धि वा तद्गृह्यत्वाभावस्योक्तत्वाद् ।

यम् । ननु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते ज्ञानाभायस्य गग-
नादौ सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रातिव्याप्तिरत आह
विशेषगुण इति । अत्र व्यभिचारनिरूपकं कालो दिक् च । तत्र
काले कालिकसम्बन्धेन दिशि दैशिकसम्बन्धेन विशेष-
गुणस्य सत्यास्तदभायो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भय-
त्यतिव्याप्ति । विशयपदं व्यभिचारित्थरक्षायै । द्रव्यत्वादित्युक्तौ
सम्बन्धसामान्येन विशयगुणस्य मनस्यसत्ताप्रातिव्याप्तिसम्भवः,
कालोपाधित्वयदिगुणाधित्वस्यापि मनस्यसत्ताद्व्यापसंभत्वात् अ-
न्यथा मनस कालोपाधित्वमपि स्यादत उक्तं मनोऽन्यनिर्वाणसु मूर्तमा-
त्रस्य दिगुपाधित्वं महादिभृत्ततायामवच्छेदकत्वं नत्यधिकरण-
त्वमिति प्राच्या मतस्य सम्बन्धसामान्येनैव तस्य विशयगुणानधिक-
रणस्यात्मनोऽन्यपदमिति । तन्मन्दम् । एवमप्यवच्छेदकतासम्बन्धनैव
मनसा विशेषगुणवत्तायास्सम्भवनं मनोऽन्यपदधैयर्थापत्तेः । ननु
स्वमतं दिक्कालयारपीश्वरानतिरिक्तत्वाद्वाप्यतिरिक्तत्वात् आह जाती
ति । न च जातेर्वाप्यवृत्तितया तत्साध्यकं प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्र-
पेशादेव प्रातिव्याप्तिरिति धाव्यमासमवायनाभ्यापकस्य प्रहृदशायाम
पि सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकपञ्चाना-
म् समवायेन जात्यनुमित्यापत्तेरेव प्रवृत्तेर्प्रतिव्याप्तिपदार्थत्वात् जा-
त्यादेरपि प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च । अतिव्याप्तिं योजयति सा-
ध्यशून्यति । विशेषणता दिक्कृता कान्तिर्वा च । एकार्थेति । समवाय-
स्यापि स्यात्तस्य एव स्वरूपसम्बन्ध इति तत्रापि जात्येकार्थसम-
वायोस्तीत्याशयः । [जाति मनीति यत्समवायः सन्निति प्रतीतेरपि-
शेषात्] भाषयताम् समवयतयादित्यपि केचित्प्रतियोगित्वतया च

ज्ञानाद्यभाषस्य तादृशेन समवायसम्बन्धेन घटादौ प्रतियोगिभ्यधि-
 करणत्वाच्चातिव्याप्तिः । न च तादृशयत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रतियोगिसा-
 मानाधिकरण्याभावात्कौ घट्टिसामान्याभावस्यापि धूमवत्पर्यतावच्छे-
 देन महानसीयसंयोगेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् घट्टिमान् धू-
 मादित्यादावव्याप्तिः । खप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्येन त-
 थात्वोक्तौ च जातिमान् जातित्वादित्यादावतिव्याप्तिः समवायेन
 जात्यभाषस्यैव तादात्म्येन जातिमद्भेदत्वात् तस्य च स्वप्रतियोगिता-
 वच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन यच्चातिसम्बन्धि तद्वृत्तित्वेन प्रतियोगि-
 भ्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् । खप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धाव-
 च्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तद्वृत्तित्वाभाषस्योक्तत्वा-
 त् संयोगसामान्यावच्छिन्नधन्वाभावप्रतियोगिताया महानसीयसंयो-
 गत्वादिविशिष्टानवच्छेद्यतया धन्वाभावस्य पर्यतादौ महानसीयसंयो-
 गसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽप्यव्याप्यभाषादिति व्यो-
 यम् । ननु समवायावच्छिन्नधन्वाभावमादाय धूमादावव्याप्तिवार-
 णार्थमग्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्वं नि-
 वेदनीयं तथा च कपिसंयोगवत्तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्तिः भे-
 दमात्रस्यैव खप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियो-
 गिनैयधिकरण्याप्रसिद्धेरत आह सम्बन्धि वेति । न च तादा-
 त्म्येन वस्तुमानस्यैव व्याप्यवृत्तिरात्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिभ्य-
 धिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । मूलावच्छेदेन कपिसं-
 योगवद्भेदस्य वृक्षादौ स्वयमङ्गीकारात्तादात्म्येन कपिसंयोगवतोऽप्य-
 व्याप्यवृत्तित्वात् । न चैव प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावेत्यप्रिम-
 निष्कर्षेऽप्यप्रतीकारः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन ये प्रतियो-
 गिसम्बन्धिनस्तत्तद्वचकित्वावच्छिन्नभेदकूटावशिष्टहेतुमद्वृत्तित्वस्यै-
 व तत्र वक्तव्यत्वात् । वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेनापि न
 कस्य चित्प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमतो यथाश्रुतमेव सम्य-
 क् । केचिन्नु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावेप्रतियोगितायां
 यद्धर्मावच्छिन्नत्रयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्रयमात्राव इत्यादिवक्ष्यमाण-
 निष्कर्षस्य तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत प्रति-
 योग्यनधिकरणत्वपरित्यज्य प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमवश्यं तत्र निषे-
 द्यमित्याशयेन सम्बन्धित्वमुक्तमित्याहुः । ननु कपिसंयोगाभावेऽप्य-

दिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वाधिकरणे बोध्यम् । प्रतियोग्यन-
धिकरणीभूतहेत्वाधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः ।
ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्तत्सामान्य-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरण-
मुक्तम् । आद्ये अव्याप्यवृत्तिसामान्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधि-
करणस्यापि तद्व्यवस्यतरानधिकरणत्वात् । द्वितीये संयोगसा-
मान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादिसादावतिव्याप्तिः

घा संयोगाभावादाववगाह्य इति भावः । वक्ष्यति । मूलकार ।
तच्च । तदपि । हेत्वाधिकरण इति । तेन कपिसंयोगाभावस्य प्रति-
योगिवैयधिकरण्यावच्छेदकीभूतगुणाद्यवच्छिन्नस्यपि कपिसंयोगी
एतस्यादित्यादौ नाभ्यासि । ननु हेत्वाधिकरण प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्व प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकी-
भूतहेत्वाधिकरणवृत्तित्व तच्च व्याप्यवृत्तरवच्छेदकत्वविरहादप्रसिद्ध
गुणतर चेत्स्यत आह प्रतियोग्यनधिकरणति । कस्य चिदिति । अन-
धिकरणत्वमिति परेणान्वयः । तद्व्यवस्य-तरेति । प्रतियोगिव्यवस्यन्त-
रेत्यर्थः । स्वमते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयित्वात् तत्साध्य-
कसत्त्वादिक सङ्केतुरेवेत्यत साध्यान्तरमाह द्रव्यत्वाभावेति । यद्यपि
द्रव्यत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
प्रवेशादिदमसङ्गतम् । न चात्र कालिकसम्यग्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभा-
व साध्य स च गुणाद्यवच्छेदेन काल एवाव्याप्यवृत्तिरिति धार्य-
म् । तथा सति तस्य केवलान्वयित्वात्तत्साध्यकसत्त्वाद् सङ्केतुत्वे-
न तत्रातिव्याप्तेरुपन्यासस्थानौचित्यात् । तथापि सत्त्वेहेतौ द्रव्यत्वा-
भावस्य व्यभिचारधीदशायामपि प्रतियोगिसामान्यानधिकरणस-
त्त्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक द्रव्यत्वाभावत्वमि याकारक-
व्यापकताज्ञानादनुमित्यापत्तिरवात्रातिव्याप्तिशब्दार्थः । घस्तुतो द्र-
व्यत्वाभावस्यापि न प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमिति ध्ययम् । प्र-
थमसाध्यतिव्याप्तिः प्राहयति साध्याभाववत इति । तत्प्र-
तियोगीति । तस्य संयोगात्मन साध्याभावस्य य प्र-

साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् नि-
सत्त्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वान्च
स्याभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरे-

तियोगी सयोगविशेषाभावस्तद्वत्त्वादित्यर्थः । द्वितीयेऽतिव्याप्तिं योज-
ति नित्यत्वादीति । नित्यत्वादिविशिष्टं यद्द्रव्यत्वं तद्भावात्मकं य-
साध्याभायस्य प्रतियोगी तदधिकरणत्वात् साध्याभायवतो द्रव्य-
स्येति पूर्वेणाऽन्यथ । ननु विशिष्टद्रव्यत्वाभावो न द्रव्यत्वरूपस्य
साध्याभायस्य प्रतियोगी किन्तु नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यैवेति
द्रव्यत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणमेवेत्यत आह स्याभायति । स न-
ित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वम् । न च नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाय-
स्याऽभावो न नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वविशिष्टस्यानतिरि-
क्ततया अन्यद्रव्येऽपि नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याभावो नास्तीति
प्रतीतिप्रसङ्गात् किन्तु नित्यैकत्वादिकमेवेति नातिव्याप्तिरि-
ति ध्यायम् । विशिष्टाधिकरणताया प्रतीतिनियामकतयै-
वातिप्रसङ्गमङ्गे द्रव्यत्वमपेक्ष्य नित्यानन्ततरसंख्यापरिमाणादौ
तादृशाभायत्वकल्पायां गौरवात् अभावाभायस्यैव प्रतियोगित्व-
मिति सिद्धान्तप्रसादाच्च । नन्वेवमपि निष्पिलाभायस्यैव साध्या-
तत्तद्रव्यत्ववृत्तित्वविशिष्टं यत्स्य तद्भावात्मकस्य प्रतियोगिना सह
समानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेऽपि नातिव्या-
प्ति एकव्यक्तिमात्रवृत्तीनां गुणाद्यात्मकाभावानामपि पूर्यक्षणावृत्ति-
त्वविशिष्टस्य स्वस्य योभावस्तादृशप्रतियोगिना सार्द्धं सामानाधि-
करणत्वात् । नच यक्षमाणरुण्डश प्रसिद्धा गगनाभाय एव प्रति-
योगिव्यधिकरणं, तस्यापि नित्यवृत्तित्वविशिष्टो यो गगनाभायस्तद्-
भावात्मकेन सप्रतियोगिना समं समानाधिकरणत्वात् गगनाभायस्यैव
सयोगादिसम्यन्धेनाभावत्वायच्छिन्नाभायतया रुण्डश प्रसिद्धापि
तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्सम्भवाच्च । एतेन नित्यत्वादिविशि-
ष्टस्य गगनाभायस्य योभावस्तद्भावर्यं न गगनाभायस्य, तस्य वे-
पलाग्ययितया अन्येऽपि नित्यवृत्तित्वविशिष्टस्य गगनाभायस्याभावो
नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गात् किं तु नित्यत्वादिरूपं तथात्वमित्युक्तायपि

मैरम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः

स्यम् । न च गुणसामान्याभावरूपाभावो द्रव्यत्वमेव लाघवात् गुणो
गौरवाद्दत्तः सयोगप्रतियोगित्वं न गुणसामान्याभावस्येति धार्यम् ।
घटादावुत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्यैव सत्त्वेन द्रव्यत्वस्य तद्-
भावत्वात्सम्भवाद्भावाभावस्य प्रतियोगित्वनियमाच्चेति भावः । यादृ-
शानि तथा च गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं यद्गु-
णसामान्याभावस्य हेतुमतस्तदयच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि कपिसयोगा-
भावरूपस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तद्वर्षेण साध्यतायामा-
स्त्यवहेतोर्नाश्यासि । द्रव्यत्वाभावरूपं सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वा-
भावरूपावच्छिन्नानधिकरणस्य यद्धेतुमतमग्निष्ठाभावस्य तादृशप्रति-
योगितावच्छेदकमेव द्रव्यत्वाभावरूपमतो नातिव्याप्तिरिति भावः ।
न च यद्विमानं तत्पर्यन्तरादित्यादौ तत्तद्वह्निसयोगसम्बन्धेन साध्य-
तायामव्याप्तिस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिनः तेन स-
म्बन्धनाधिकरणाप्रसिद्धेरिति धार्यम् । यत्प्रतियोगितावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभावस्य हेतुमतमेत-
सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य चिरश्चित्तत्वात् घटरा-
वच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्यैव तत्तद्वह्निनिरूपितसयोगसम्बन्धाव-
च्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्येन
तादृशसम्बन्धे । घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगिवाधिकरणत्वसम्भवात् ।
तादृशभावस्य च हेतुमतो निरयच्छिन्नाविशेषणतयैव धार्यमतः कपि-
सयोगाधिकरणस्याभावस्य वृक्षवृक्षित्येऽपि तत्साध्यक एतरादौ नाव्या-
प्तिः । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकता-
घटरसम्बन्धेनैव प्राप्त्येनापि पिण्डस्य कालिकादिमसम्बन्धेन यद्गु-
णविशिष्टवृक्षादिर्धर्मयोगेन तस्याधिकरणस्येऽपि धूमवान् यद्वह्निर्त्यादौ
नानिव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकताघटरसम्बन्धेन तदयच्छिन्न-
प्रतिपक्षे तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकस्य साध्य-
तावच्छेदकताघटरसम्बन्धेनैव प्राप्तम् । अन्यथा विगणितासम्बन्ध-
न रूपस्यावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः शृङ्गित्यादौ समवायेनाभावस्य सत्त्वात्

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः साध्यताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं यत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं त-
न्निरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावः
साध्यतावच्छेदकधर्मे वक्तव्यः । तेन बहिमान् धूमादित्या-
दौ यत्र बह्वित्वादिनिरूपितसमवायादिसम्बन्धेन बह्वित्वादेः सा-
ध्यतावच्छेदकत्वं तत्र तादृशसम्बन्धावच्छिन्नस्य प्रतियोगिव्य-
धिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धावपि न
क्षतिरिति ध्येयम् । अत्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे तादृशप्र-
तियोगिताश्रयाधिकरणीभूतयद्यद्व्यक्तिनिष्ठाधिकरणतावच्छेदकत्व-
स्याऽधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूट-
वत्त्वमेव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वमित्यस्या-
ऽर्थो बोध्यः । तेन धूमवदित्यादिप्रतीतेरवश्यम्लप्ताभिः पर्वतत्ववत्स्वर-
त्वादितत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोप-
पत्तौ धूमत्वाद्यलण्डधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावात् धूमा-
दिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वादिकं तदवच्छि-
न्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि धूमवान् बह्वेदित्यादौ नातिव्याप्तिः धू-
माधिकरणतत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमादायैव धूमसामान्याभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यसम्भवादिति ध्येयम् ।
नन्वत्र प्रतियोगित्वं नातिरिक्तः पदार्थः प्रतियोगित्वादिकं तु स्वरूप-
सम्बन्धविशेष इत्याद्युत्तरप्रत्यविरोधात् किं तु स्वरूपसम्बन्धविशे-
षः स च यदि प्रतियोगिस्वरूपः तदा बन्दिमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रा-
सम्भवः पटादिस्वरूपस्यैकस्यैव पटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य पटत्वस-
मैवतत्त्वज्ञेयत्वावच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकीभूतज्ञेयत्वावच्छिन्नस्य
हेतुमति सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणमावाप्रसिद्धः । न च प्रतियोगि-
तावच्छेदकम्वरूपमेव प्रतियोगित्वमित्यदोषः, समवायेन बह्वेः साध्यत्वे
धूमादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् समवायावच्छिन्नवन्धभावस्य बह्वित्वरू-
पं यत् प्रतियोगित्वं समवायवत्संयोगस्यापि तदवच्छेदकसम्बन्धतया
स्यावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन साधनवतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वा-
भावात् । प्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रतियोग्यन-
धिकरणत्वोक्त्या तद्वारणे तु संयोगेन बह्विसाध्यके धूमादावव्याप्तिः
समवायावच्छिन्नवन्धभावस्यैव समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य

तदनवच्छेदकत्वस्योक्ततात् । अत्र च ग्राह्यमामानाधिकरण्ये
हेतोर्वादिशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त-

यहित्वस्वरूपं यत्प्रतियोगित्वं तस्यैव सयोगेनाप्यवच्छिन्नत्वादिति चेत् । अत्र यदन्ति प्रतियोगिस्वरूपं तदवच्छेदकस्वरूपं वा यत्प्रतियोगित्वं तदपि कस्यैचिद्भाषस्य केनचिद्धर्मेण सम्बन्धेन वा यच्छिन्नं व्यग्रहारलाभं तु सर्वेण सम्बन्धेन धर्मेण वा, समजायावच्छिन्नवन्द्भाषप्रतियोगित्वं न सयोगावच्छिन्नामित्यादिव्यग्रहारात् तथा च यद्भाषीयतत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यद्भाषीयतत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नासम्बन्धित्वं हेतुमतस्तद्भाषीयतत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताशून्यत्वं साध्यतावच्छेदके निवेद्यमित्यदोषं तत्प्रतियोगितेत्यपहाय यादृशप्रतियागितेत्यभिधानादेव तादृशार्थलाभात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकरूपं यदि प्रतियागित्वं तदा यद्भाषीययादृशप्रतियागितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्भाषीयतादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणत्वं हतुमत इत्येव सम्बन्धं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं प्रवेशो व्यर्थ इति धातव्यम् । यद्विधूमोभयवान् बह्वेदित्यादावतिव्याप्त्यापत्ते हेतुमन्मात्रस्यैव यद्विधूमोभयस्यावच्छिन्नाभावात्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वादित्यस्मद्गुरुचरणा ॥ ग्राह्यसामानाधिकरण्यइति । परामर्शविषयसामानाधिकरण्य इत्यर्थः । सम्बन्धविशेषेणैव साध्यसाधनयो सामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितस्तत्प्रतियोग्यत्वयैव विरोधस्य हेतुभासत्वमिति मतेनेदम् । यदि च येन केनापि सम्बन्धेन साध्यसाधनयो सामानाधिकरण्यज्ञानादनुमिति स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धितामात्रं वा व्याप्ति व्यापनत्वं च ले साध्यसाधनयो सम्बन्धविशेषप्रवेशनादेयातिप्रसङ्गमद्वादिति विभाव्यते, तदा परामर्शेन साधनस्यानुमित्या च साध्यस्य ग्राह्यतत्पक्षतावच्छेदकेन सार्द्धं सामानाधिकरण्यं तत्र प्रविष्टो यादृशसम्बन्ध इत्यर्थो बोध्यः । धूमवान् बह्वेदित्यादौ महानसीयसयोगेन सन्देतौ सयोगमात्रेण हेतुमत्तामादायाव्याप्ति एव द्रव्यत्वं सायके घटानुयोगिकसमवायेन सत्त्वादिदेतौ समवायमात्रेण तद्वत्तामादा-

मानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तदसम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् । तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि बहिर्व्यत्यस्य न क्षतिः । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धभेदेन

यागीत्यतो यःसम्बन्ध इत्यपहाय यादृशःसम्बन्ध इत्युक्तम् । साध्यस्य चेति । प्राह्यसामानाधिकरण्ये प्रविष्ट इत्यन्वयः । धूमाधिकरणे तत्तत्संयोगेन घन्यभायसत्त्वाद्बन्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतो यादृश इत्युक्तम् । तेन सम्बन्धेन यो हेतुमानित्यस्य फलमाह धूमसमवायीति । प्रतियोगिताया इति । अवच्छेदकत्वेऽपि बहिर्व्यत्यस्य न क्षतिरित्यन्वयः । साध्यस्य चेत्यादेः फलमाह धूमसंयोगीत्यादि । ननु तादात्म्येन गवादेः साध्यत्वे सास्नादायतिव्याप्तिस्तत्र साधनव्यभिचान्योन्याभायप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभायस्य स्वयमेव बौद्धाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वात् एवं धनी चैत्रत्वादित्यादौ कृतनियामकस्त्रामित्वादिसम्बन्धेन धनादेः साध्यतायामपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह यद्वेति । यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यं प्रवेश्य पुनः प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षायां गौरवमतो यद्वेत्यादिकल्प इति । तत्र । सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतत्तदनन्ताभायप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटघटितत्वेन यद्वेत्यादिकल्पस्यैव शुरुतरत्वादित्याहुः । सम्बन्धभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धभेदेन । [न चोक्तमतद्वय एव पर्यन्ताधनुयोगिकसंयोगादिना बहुशब्देः साध्यतायां तत्तद्भेदव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरण तदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च हेतुमत्यभिज्ञेति याच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषणता-

प्रतियोगिता न विशेषणीया । एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेदनीयं नत्वधिकरणत्वम् । तथा च धर्मिणोऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्वहति । तथा हि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकबहि-
मत्त्वावच्छिन्नस्य बहिमनस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमव-
तस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे

विशेषेण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितवि-
शेषणताविशेषेण वा तादृशप्रतियोग्यधिकरणत्वसामान्याभावाभ्यु-
क्तत्वात् । अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन सर्वस्यैव हेतुमतः प्रतियो-
ग्यधिकरणतावस्थात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः] न-
नु सम्बन्धविशेषेण साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यप्रवेशे तादा-
त्म्येन हेतुसाध्यमाघेऽव्याप्तिः तादृशसम्बन्धेन हेतुसाध्ययोरधिक-
रणाप्रसिद्धेरन आह । एवं स्थित इति । सम्बन्धविशेषस्यात्र निवेशे
स्थित इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यादावित्यादिपदेन हेतुसामानाधिकर-
ण्यप्रतिष्ठेत्तदधिकरणत्वस्य परिग्रहः । प्रयोजनमाह तथा चेति । ध-
र्मिणोपीति । तादात्म्येन व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहतीत्यर्थः । अ-
न्यथा तादात्म्येन हेतोः साध्यस्य चाधिकरणाप्रसिद्ध्या न तन्निर्वा-
ह इति भावः । योन्योन्याभाव इति । योभाव इति वक्तुमुचितम्
अन्योन्याभावत्वनिवेशे चैवमर्थ्यादिति ध्येयम् । तदनवच्छेदकब-
हिमत्येति । बहिमत्यं च बह्वधिकरणत्वं तच्चाधिकरणव्यक्तीनां
भेदप्यभिप्रमित्याशयेनेदम् । अत्र साध्यसाधनयोरिव तदीयसम्बन्ध-
योगपि भेदेन व्याप्तिर्भेदात्तादात्म्येन हेतुसाध्यकस्थले हेतुनिष्ठा-
भावाप्रतियोगिसाध्यतादात्म्यमेव व्याप्तिर्वस्तुमुचिता लाघवादिति
चदन्ति । एवमिति । सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वनिवेशे कृते
इत्यर्थः । धर्मिण इति । वस्तुन इत्यर्थः । तथा च गौः सास्नायत्या-
च्छिमान् धूमवत इत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकता व्याप्यतापि
सङ्गच्छत इति भावः । ननु तादात्म्येन धर्मिणो धर्मव्याप्यतायाम-

बोधये । अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रो-
क्तं सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता
तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च
साध्यस्य व्यापकत्वमपगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमि-
तिः तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वह्निधीः,
तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीत-
व्याप्यत, घटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति । कथम-
न्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा व-
ह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च
संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयव संयोगेनेति नियम उपपद्यते ।
तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृ-
त्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति न एव चान्योन्याभावः ।
इत्येव च तादात्म्यात् दृशश्चिदपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छ-

पसिद्धान्त इत्यत आह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वावेवेत्य-
र्थः । तत्र तत्र । व्यतिरेक्यादिग्रन्थे । ननु समवायेन जलादौ पृथिवी-
त्वाभावव्याप्यत्वपरतयेन तदग्रन्थसङ्गतिरित्याशङ्का तथा सति पृ-
थिव्यां जलादिभेदसाधनार्थं तदुपभ्यासा न स्यात् व्यापकताघटक-
सम्बन्धाच्छिन्नव्यापकाभावेन व्याप्यताघटकसम्बन्धाच्छिन्नव्या-
प्यतास्यैव सिद्धिरित्यन्वयिदृष्टान्तपूर्वक परिहरति यथा चेति ।
पक्षविशिष्टति । पक्षविषयक इत्यर्थः । प्राचां मने पक्षविशेष्यकज्ञानस्ये-
व पक्षप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वात् । धूमावयव इति । न वह्नि-
धीरित्यन्वयः । कथमिति । नियम उपपद्यत इति परेणान्वयः । महान-
से संयोगेनेति । न निवर्त्तत इत्यन्वयः । न संयोगावच्छिन्नाभावोनु-
मिता भासत इति तदर्थः । निवर्त्तते चेति । धूम इति पूर्वणान्वयः ।
तादात्म्येनेति । समवायेन व्याप्यतायान्तु समवायेन जलात्य-
न्ताभाव एव सिद्ध्यदिति जलभेदसाधनार्थं तदग्रन्थावतारा न
स्यादिति भावः । नन्वतावतापि तादात्म्यसम्बन्धेन जलाभावः

ते । अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति

सिद्धो न तु जनान्योन्यामाद्य इति तदोपतादवस्थ्यमत आह स
एव चेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे प्राचां सचादमुपन्यस्य धर्मिणो
धर्मिव्याप्यत्वे तमाह इत्यमेव चेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वे युक्ति-
मप्याह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वादेव चेत्यर्थः । नन्विदं
गौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञा-
नात् समवायेन निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति साध्यवद-
न्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्यत्वादतस्ता-
दृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्यीकारोऽनुचित इत्यत
उक्तं गोत्वत्वेति । गोत्वत्वं गवेतगवृत्तित्वं तथा च गवेतरावृत्ति-
त्वरूपाया गोत्वव्याप्तेरज्ञानदशायामुत्पन्नाया इयं गौरित्यनुमितेर्गो-
त्वविधेयकत्वासम्भवाद्गोविधेयकत्वमेवेति तदनुरोधादवश्यं धर्मिणो
धर्मव्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु गोः साध्यत्वेऽपि गोत्वं हे-
तुमभिष्टाभाप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोनुमिति-
हेतुत्वात्तत्र च धर्मितावच्छेदकविधयैव गोत्वत्वग्रहस्यापेक्षितत्वात्
तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपद्येत आह आदीति । आदिना
पक्षधर्मतापरिग्रहः तथा च गवेतरावृत्तित्वव्याप्तेः सास्नाव्यापकताव-
च्छेदकताग्रहे धर्मितावच्छेदकतयोपस्थितिधौध्येऽपि तद्विशिष्टस्य यत्र
न पक्षधर्मताधीस्तत्रैवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमावश्यकमिति-
तदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्वं वाच्यमित्याशयः । यत्तु शुद्ध-
गोत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति गात्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविधेय-
ताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेऽपि गो-
त्वे सास्नादिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसम्भवाद्गोसाध्यकानुमितेर्गो-
नुपपत्तिः । अभावलौकिकप्रत्यक्ष एवाधिकरणतावच्छेदकस्वरूपेण
तदुपस्थितेहेतुत्वादिति मतम् । तत्तुल्यमाव्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्य-
तया तादृशव्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वात् । अन्यथा तु-
ल्ययुक्त्वा शुद्धगोत्वविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्ववि-
धेयताकस्य प्रतियोग्यताधिकरणहेतुमभिष्टाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य
हेतुत्वादयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुपस्थितावपि गोत्वरूपधर्मसा-

बोधये । अत एव जनादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रो-
क्तं सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता
तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च
साध्यस्य व्यापकत्वमपगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमि-
तिः तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वह्निधीः,
तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीत-
व्याप्यत, घटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति । कथम-
न्यथा समवायेन वह्निविराड्णि महानसे संयोगेन संयोगेन वा व-
ह्निविराड्णि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च
संयोगेन वह्निविराड्णि स्वावयव संयोगेनेति नियम उपपद्यते ।
तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्रुपापकनिवृ-
त्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति न एव चान्योन्याभावः ।
इत्येव च तादात्म्यात् वृशशिशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छ-

पसिद्धान्त इत्यत आह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वादेवेत्य-
र्थः । तत्र तत्र । व्यतिरेक्यादिग्रन्थे । ननु समथ येन जलादौ पृथिवी-
त्वाभावव्याप्यत्वपरतयं तदग्रन्थसङ्गतिरित्याशङ्क्य तथा सति पृ-
थिव्यां जलादिभेदसाधनार्थं तदुपन्यासा न स्यात् व्यापकताघटक-
सम्बन्धाच्छिन्नव्यापकाभावेन व्याप्यताघटकसम्बन्धाच्छिन्नव्या-
प्याभासस्यैव सिद्धिरित्यन्वविद्वद्भिरन्तर्पूर्वकं परिहरति यथा चेति ।
पक्षविशिष्टति । पक्षविषयक इत्यर्थः । प्राचां मने पक्षविशेष्यकज्ञानस्ये-
ध पक्षप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वात् । धूमावयव इति । न वह्नि-
धीरत्यन्वयः । कथमिति । नियम उपपद्यत इति परेणान्वयः । महान-
से संयोगेनेति । न निवर्त्तत इत्यन्वयः । न संयोगावच्छिन्नाभावोनु-
मितो भामत इति तदर्थः । निवर्त्तते चेति । धूम इति पूर्वेणान्वयः ।
तादात्म्येनेवेति । समवायेन व्याप्यतायान्तु समवायेन जलात्प-
न्तामात्र एव सिद्ध्यदिति जलभेदसाधनार्थं तदग्रन्थावतारा ॥
स्यादिति भावः । नन्वतात्रतापि तादात्म्यसम्बन्धेन जलाभावे-

ते । अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति

सिद्धो ॥ तु जनान्योन्यामाद्य इति तदोपतादवस्थ्यमत आह स
एव चेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे प्राचां सवादमुपन्यस्य धर्मिणो
धर्मिव्याप्यत्वे तमाह इत्यमेव चेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वे युक्ति-
मप्याह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वादेय चेत्यर्थः । नन्विदं
गौरित्यनुमितिर्गयेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगोत्वानिरूपितव्याप्तेर्ज्ञा-
नात् समवायेन निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति साध्यवद-
न्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्यत्वाद् तस्मा-
द्वशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्वीकारोऽनुचित इत्यत
उक्तं गोत्वत्वेति । गोत्वत्वं गयेतरावृत्तित्वं तथा च गयेतरावृत्ति-
त्वरूपाया गोत्वव्याप्तेरज्ञानदशायामुत्पन्नाया इयं गौरित्यनुमितेर्गो-
त्वविधेयकत्वासम्भवाद्गोविधेयकत्वमेवेति तदनुरोधादयदयं धर्मिणो
धर्मव्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु गोः साध्यत्वेपि गोत्वं हे-
तुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोनुमिति-
हेतुत्वात्तत्र च धर्मितावच्छेदकविधेयैव गोत्वत्वग्रहस्यापेक्षितत्वात्
तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपद्येत्यत आह आदीति । आदिता
पक्षधर्मतापरिमहः तथा च गयेतरावृत्तित्वव्याप्तेः सास्नाव्यापकताय-
च्छेदकताग्रहे धर्मितावच्छेदकतयोपस्थितिधौव्येपि तद्विशिष्टस्य यत्र
न पक्षधर्मताधीस्तत्रैवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमायदयकमिति-
तदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्वं वाच्यमित्याशयः । यत्तु शुद्ध-
गोत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति गोत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्य-
ताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेपि गो-
त्वे सास्नादिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसम्भवाद्गोसाध्यकानुमितेर्ना-
नुपपत्तिः । अभावलौकिकप्रत्यक्ष एवाधिकरणतावच्छेदकस्वरूपेण
तदुपस्थितेहेतुत्वादिति मतम् । तत्तुच्छमाव्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्य-
तया तादृशन्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वात् । अभ्यधा तु-
स्ययुक्त्या शुद्धगोत्वविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्ववि-
शेष्यताकस्य प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य
हेतुत्वादयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुपस्थितावपि गोत्वरूपधर्मसा-

तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः तादा-
 त्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति । एवञ्च
 संयोगेन गगनादेरापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् । वृत्त्यनियामकमयोगमात्र-
 स्थाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धत्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वम-
 पि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् ।

व्यापकत्वस्य दुर्गारत्वापत्तेरिति दिक् । प्राञ्चस्तु गोतादात्म्यस्य सा-
 स्नाव्यापकत्वग्रहादेव गोस्तादात्म्येन सिद्धिसम्भवात् तदनुरोधेन
 गोस्तादात्म्येन व्यापकत्वस्वीकारो युक्तः सम्बन्धगतव्यापकत्वग्रहादेव
 सम्बन्धनोनुमितेर्मिथादिसम्मतत्वात् अत उक्त गोत्वत्वाद्यग्रहदशा-
 यामिति, गोतादात्म्यत्वाद्यग्रहदशायामिति तदर्थं इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।
 गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामित्यस्य गोत्वत्वेनाग्रहो यस्मादिति व्युत्पत्त्या गो-
 त्वाद्यनिश्चयदशायामित्यर्थः तथा च तदानीमय गौरित्यनुमित्यर्थ-
 धर्मिणो धर्मव्यापकत्वमवश्यं स्वीकार्यमित्यपि यदन्ति । गौरिति ।
 सिद्धयतीति परेणान्वयः । गोर्व्यतिरेकादिति । तादात्म्येनेत्यनुपपद्यते ।
 एव चति । सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वप्रवेशे चेत्यर्थः । स-
 योगत्वेन संयोगमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे वृत्त्यनियाम-
 कसंयोगस्यापि तत्र संप्रसिद्धमतो मात्रपदम् । सम्बन्धरूपत्व-
 इति । अन्यथा तादृशप्रतियोगिताकामायाप्रसिद्ध्या गगनादे पृथि-
 वीत्वव्यापकत्वं दुर्घटमव स्यादिति भावः । तादृशसम्बन्धस्य प्रति-
 योगितानवच्छेदकत्वेपि द्वितीयकल्पानुसारेण व्यापकत्व सम्पादय-
 ति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । तथा च सम्बन्धान्तरावच्छिन्न-
 घटाद्यमायमादायैव लक्षणसमन्वय इति मात्र । द्रव्यत्वस्य गगनास-
 युक्तविभ्रन्तरे तद्रव्यमिचारित्वात् ह्यन्तरमाह पृथिवीत्वादीति ।
 व्यापकत्वमिति । गगनादिरिति पूर्वेष्वन्यथ । [ननूत्पत्तिकाले अन्यस्य
 प्रत्ययालं नित्यस्य पृथिवीमात्रस्य गगनाभाववत्त्वात् कथं तस्य पृ-
 थिवीव्यापकत्वमत आह तदमाययतोपीति गगनादेरमाययतोपीत्व-
 यं । सयागन । वृत्त्यनियामकसंयोगेन । तत्सम्बन्धित्वात् । गगनादिस-

सिद्धिरापे तस्य तथैव । न तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ॥ नन्ववृत्तव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषेणा-

व्यन्धित्वात्] तन्मेव निरुक्तव्याप्तिज्ञानात् घटो गगनवानित्यनुमितिः प्रमा स्यादत आह सिद्धिरपीति । तथैवावृत्त्यनियामकसंयोगेनैव प्रमा स्यात् तादृशसम्बन्धेन गगनानुमितेः प्रमात्वमिष्टमेवेति भावः । तेनासम्बन्धित्वादिति । येन सम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यं परामर्शो मासते तेनैव सम्बन्धेन साध्यानुमितेः फलत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यधियो हेतुत्वस्य तदंशे सम्बन्धविशेषनिवेशस्य धातुङ्गीकारमतेष्याह अव्यापकत्वाच्चेति । तेनेत्यनुपपन्नते । तथा च तादृशसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वं गृह्यते तेनैव सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलमतो वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वासम्भवाद्देव न तेन साध्यस्य प्रमानुमितिरिति भावः । ननु वृत्तिनियामकसंयोगेनापि गगनस्य वृत्तिवृत्त्यादिव्यापकत्वं युक्तं तादृशसम्बन्धेन गगनसम्बन्धप्रसिद्ध्या गगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् तादृशाभावान्तरप्रतियोगित्वस्य च गगनादायसत्त्वादत आह व्यक्तीत्यादि । इदम् । वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनादेरव्यापकत्वम् । तथा च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेत्यादिना वक्ष्यमाणं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनाभावेपि नास्तीति भावः ॥ कालिकसम्बन्धेन गोत्वादौ साध्ये घटादिकालोपाधिमात्रवृत्तिघटत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः मिश्रकालीनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव घटादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवादत उक्तमष्टव्यातिरिक्तेति । वृत्तिव्यादिचतुर्द्रव्यातिरिक्तेति तु ज्यायः गगनादेः कालत्वविरहादेव तद्व्युदासादिति धेयम् । कर्मात्मकखण्डकालस्यापि मिश्रकालीनतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रसिद्ध्या तन्मात्रवृत्तिस्पन्दत्वादिहेतौ नाव्याप्तिरतश्चरमं द्रव्यपदम् । तथाविधकालत्वादावप्युक्तदिशा नाव्याप्तिरतो मात्रपदम् । [समवायसम्बन्धेन हेतुतालाभाय धर्मपदम् । अन्यथा कालिकेन महाकाल-

ऽव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याऽभावस्य प्रतियो-
गितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगि-
सम्बन्धि तदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् । न च तादृशसम्ब-

न्धाद्यधिकरणघटादौ प्रतियोगिव्याधिकरणातीततत्त्ववृत्तित्वाव-
च्छिन्नाभावप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।] तादृशधर्मस्य महा-
कालत्वादेः समथायादिना व्यापकत्वं संयोगाद्यव्याप्यवृत्तेः सुघट-
मित्यत उक्तं विशेषणतेति । कालिकविशेषणतेत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिप्रमे-
यत्वादेः प्रतियोगिधैयधिकरण्याघटितमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
व्यापकत्वं सम्भवतीत्यत उक्तमव्याप्यवृत्तीति तादृशं साध्यं घटादि-
कं द्रव्यत्वादिकं च, तद्वतोपि कालस्य तदनधिकरणदेशावच्छेदेन
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदभाषयत्वात् । नह्येवंविधो घाव्यत्वादिः
तदनधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या तदवच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
वाच्यत्वाभाषस्य कालेऽसम्भवादिति भावः । न स्यादिति । तथा च
कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ व्याप्तिरक्षणाव्याप्तिरिति भावः ।
प्रथमविषयज्ञानुसारेण दोषं सङ्गमयति स्वावच्छेदकेति । प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः । काले । महाकाले । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-
स्य । साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य असम्भ-
व इति परेणान्वयः । द्वितीयविषयज्ञानुसारेणाह तेन सम्बन्धेनेति ।
साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु महाकालान्यत्व-
विशिष्टघटाभाव एव महाकाले प्रतियोगिव्याधिकरणः सुलभः । न
स्यात्र विशेषणताविशेषणतद्देन महाकालनिरूपितविशेषणताया एव
वियक्षितत्वात्तादृशसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोगिधैयधिकरण्याप्रसिद्धौ-
योक्ताभावस्यापि प्रतियोगिधैयधिकरण्यासम्भवा इति वाच्यम् । तथा
सति फालमात्रवृत्तिधर्मस्य तादृशविशेषणतया किमपि व्यापकं न
स्यादित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽष्टद्रव्यातिरिक्तत्वामिमानस्य सन्दर्भविरोधा-
पत्तेः स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वे तु इत्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च ।
महाकालीयविशेषणतया गगनादेवृत्तिमत्त्वेपि तादृशसम्बन्धसामा-

न्ये महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात्
तादृशघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिन्यधिकरणत्वसम्भ-
वेन पूर्वमतस्यैव सम्यक्त्वात् इति चेन्न । तदानीं महाकालान्यत्व-
विशिष्टो घटः कालोऽयं महाकालान्यत्वविशिष्टघटवानित्यादिप्रतीत्या
महाकालस्यापि तत्तत्कालोपाध्यवच्छेदेन महाकालान्यत्वविशिष्टघ-
टत्वत्वात् । अन्यथोक्तप्रतीत्या खण्डकाल एव विशिष्टघटत्वव्यावगा-
हने घस्तुमात्रस्यैव महाकालेऽसत्त्वप्रसङ्गात् इदानीन्तदानीमित्यादि-
प्रतीतिव्यतिरेकेण महाकालविशेषिण्याः प्रतीतेः स्वरसतः कुत्रा-
प्यसत्त्वात् । न चैवं खण्डकालस्याधिकरणत्वे मानाभावः पटव्यं-
सविशिष्टः कालः पटवदन्य इत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनैव
खण्डकालस्यापि तथात्वादिति सिद्धान्तानुसारी पन्थाः । परे तु
महानसीयपहित्वेन बहिषटोभयत्वेन चाप्यच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
धूमसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं पहित्वेप्यस्ती-
त्यव्याप्तिमियाऽप्यदं साध्यतायच्छेदकाऽघटको यः साध्यवृत्तिधर्मः
तदनवच्छिन्नैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता लक्षणे प्रवेशः
नीया प्रत्येकमुभयत्र पर्याप्तिसम्यग्धेनासतो धर्मस्य तादृशसम्यग्धे-
नोभयवृत्तित्वासम्भवेन हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकताप-
र्याप्त्यधिकरणभिन्नत्यनियेशयोगात्, एवं च प्रकृते महाकालान्य-
त्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितायाः साध्यतायच्छेद-
काघटकेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटरूपधर्मेणावच्छिन्नत्वात्तादृशप्रति-
योगिताकाभावमादाय न प्रतियोगिन्यधिकरणाभावस्य प्रसिद्धिस्त-
स्मायनापीति प्राहुः । तच्छिन्त्यमात्रमेवैवान् घाच्यत्वादित्यादौ हे-
तुसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धाभ्यासिप्रसङ्गा-
त् । घस्तुनो यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणत्वं हे-
तुमत इत्यत्रावच्छेदकविशिष्टमवश्यं साध्यतायच्छेदकताघटकसम्य-
ग्धेनैव चाच्यम् । अन्यथा तत्रायःपिण्डस्यापि कालिकसम्यग्धेन य-
द्दमत्यविशिष्टं यद्वग्नादिकं संयोगसम्यग्धेन तदधिकरणतया धूमवा-
न् यद्वहेरित्वादापतिव्याप्यापत्तेः । एवं च यत्र समवायेन घटत्वविशि-
ष्टस्य कालिकसम्यग्धेन साध्यता तत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघट-
त्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतायच्छेदकताघटकसम्यग्धेन प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाभ्यामेव तत्र तथा-

न्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यवसष्टिप्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यम् । तथा चावृत्तिगगना-
द्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः । सत्ताद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन
ज्ञानसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वविशिष्ट-

त्वात् विशिष्टनिरूपितसमवायानभ्युपगमादतस्तादृशाभावमादाय न
प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् । केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भे-
दाद्विशिष्टसाध्यकस्थले एव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-
धिकरणत्वं हेतुमत इति वक्तव्यम् अविशिष्टसाध्यकस्थले तु यादृ-
शप्रतियोगिताभ्रयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव लाघवात् वक्तव्यं
तथा च शुद्धघटस्य साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोपि
प्रतियोगिसमानाधिकरण एव, प्रतियोगिता च प्रतियोगितावच्छेद-
कधर्मस्वरूपैव लाघवात् न तु प्रतियोगिस्वरूपा तेषां नानात्वेन गौर-
वात्तो नैकप्रतियोग्यनधिकरणतामादाय संयोगि एतत्वादित्यादा-
यव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादा-
यव्याप्तिवारणार्थमेवाविशिष्टसाध्यकस्थलेपि प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणत्वप्रवेशस्य प्रामाणिकतया गौरवस्याकिञ्चित्कर-
त्यादिति । सार्धभौममतमाशङ्क्य निराचष्टे न चेति । वाच्यमिति
परेणान्वयः । तादृशसम्बन्धेनेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः ।
इदं चावृत्तीत्यस्य प्रतियोगिन्या वृत्त्यान्वितमातादृशपदस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धपरत्वे पुनरग्रे प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तादृशसम्बन्धेनेत्यस्य फलमाह सत्त्वादी-
ति । विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते सत्यवति घटादौ
ज्ञानाभावस्य सहजत एव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं सम्भवतीत्यतः
संयोगसामान्यस्य चेति । नातिप्रसङ्ग इति । ज्ञानवान् संयोगवान् वा
सत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सत्तावदवृत्तित्वसामान्याभाव-
स्य संयोगादायमायादुक्तातिव्याप्तिवारणमेव यत्किञ्चिदित्यस्यापि
प्रयोजनमित्यवधेयम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य फलमाह
भूतत्येत्यादि । स्वयं मनसः सण्डनात् भूतत्वमूर्तत्वोभयसाध्यकमूर्त-

गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणा-
दिवृत्ति संयोगसामान्यन्तु न किञ्चिदद्रव्यावृत्तीति वाच्यम् ।
विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् । समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादा-
वतिव्याप्तिः जातिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिताया जातित्वेनान-
वच्छेदात् जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, संयोगा-
दिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतुमति तादृ-
शसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः । मैवम् ।

तस्य सहेतुतामाशङ्क्याह गुणकर्मान्यत्वेत्यादि । विशिष्टान्तद्वयमनो-
गुणयोः क्रमणान्वितम् । इदं च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वं विशिष्टध-
र्मावच्छिन्नाधेयत्वस्यातिरिक्तत्वमित्यभ्युपेत्य । अन्यथा [सार्धमौमम-
ते] उभयत्रस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वे भूतत्वमूर्तत्वोभयगुणकर्मान्य-
त्वविशिष्टसत्त्वयोरतिरिक्ततया तयो सहजत एव मनोगुणाद्यवृत्ति-
तया प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति ध्येयम् ।
सामान्यपदस्य फलमाह संयोगसामान्य त्विति तथा च संयोगी द्र-
व्यत्वादित्यादावव्याप्तियारणार्थमेव सामान्यपदमिति भावः । वि-
शिष्टस्यति । विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्येत्यर्थः । तथाच विशिष्टसत्ता-
यान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । ननु तादृशसम्बन्धाव-
च्छिन्नवृत्तिश्चिद्वैतव्यधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकप्र-
तियोगितावच्छेदककत्व सामान्यकान्तेन विवक्षितमतो नोक्तदो-
ष इत्यत आह समवायेनेति । ननु समवायेन जातेर्व्याप्यवृत्तित्वात्त-
त्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव न देय देय चाव्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकस्थलीयनिदकौ साध्यतावच्छेदके व्याप्यवृत्तितानवच्छेदकत्ववि-
शेषणमनो न तत्रत्यलक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह संयोगादीति [गु-
णकर्मान्यत्वेति । एकैकोपादाने तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रसिद्ध-
मत उभयोपादानम् । अद्रव्ये गुणादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेरत
आह । हेतुमतीति ।] अत्र विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तत्वोपगमे
स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वोभयाभाववहेत्वधिकरण्यव्यतिरिक्तव्यक्तिवृत्तित्वसामान्यकत्वस्य

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व-
हेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्रूपस्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य
विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे बन्धुधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य

यिषक्षगाक्षोक्तदोष इत्यस्मद्गुरुचरणा । नव्यास्तु साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणयावच्छेत्वधिकरणको यं यस्तदन्य-
त्प्रतियोगिधैर्याधिकरण्य चाच्यमतो गगनाभावमादायैव प्रसिद्धेन
कोपि दाप । न चैव यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरण हे-
त्वधिकरण तत्तत्सम्बन्धान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धर्माव-
च्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्वाप्तिरस्तु तथा च घटवान्
महाकालत्वादित्यादौ समवायिन घटाद्यभावोपि प्रतियोगित्वधिक-
रण सम्भवतीति चाच्यम् । घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वा-
दित्यादावव्याप्ते केनापि सम्बन्धेन हतुमत साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवात् । [तादात्म्येन तथाविधानधिकरण-
त्वसम्भवपि द्रवित्वविशिष्टप्रमेयवान् अन्यावययिभिन्नस्थूलद्रवि-
त्वादित्यादावव्याप्ति] इति प्राहु । तादृशसम्बन्धसामान्य इत्यस्य
पूर्ववर्धो बोध्य । कुत्रचित्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्य इत्ये-
व पाठ । विवक्षितत्वादिति । अभासान्तमूलप्रभेदेत्यादि । तथा च
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वहत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्रूपस्यनुयोगिकत्व-
सामान्योभयाभावास्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्तिरित्यर्थः । सम्बन्धसामान्य
इत्युक्तौ कालिकसम्बन्ध धूमप्रतियोगिकत्वाय पिण्डानुयोगिकत्वो-
भयसत्त्वाद्धूमवान् वहेरित्यादावतिव्याप्तिरत साध्यतावच्छेदकेति ।
समवायिन संयोगन साध्यताया जातिमत्त्वादावतिव्याप्ति साध्य-
तावच्छेदकीभूतसमवायात्मकधर्मे समवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्वहेत्वधिकरणगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य लक्ष-
णाघटवत्त्वादत सम्बन्धपदम् । यद्धर्मावच्छिन्नससर्गताकप्रवृत्तसा-
ध्यकानुमिति फल तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धसामान्य इति तु फलि-
तायं । घटाद्यसंयोगे पर्यतीयसंयोगे वा हतुमन्महानसानुयोगिक-

त्ववहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयामावसत्त्वाद्ब्रह्मिण् धूमादि-
 त्यादावव्याप्तिरतः प्रथमं सामान्यपदम् । तथा च महानसीयवह्निसं-
 योग एव तादृशोभयामावविरहाभाव्याप्तिः । संयोगसामान्य एव
 हेतुमदयोगोलकानुयोगिकत्वधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयामा-
 वसत्त्वाद्धूमवान् पहेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । संयोगसामान्य एव सम-
 वायनिष्ठपर्वतानुयोगिकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य च
 द्वयोरभावसत्त्वात्तथैवाव्याप्तिरतः सामान्योभयेति । सामान्यपद-
 मुभयत्रान्वितमिति भावः । तादृशोभयामावश्च स्वरूपसम्बन्धेन
 बोध्यः तेन समवायादिना तदुभयामावस्य सम्बन्धमात्रे सत्त्वेपि स-
 खेतौ भाव्याप्तिः । एतद्वद्वान् कालान्तरीयतद्वदत्वादित्यादौ एतद्वद-
 दत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतद्वदनुयोगिकत्वाप्रसिद्धेरभावा-
 न्तरमादायातिव्याप्तिः गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगि-
 कत्वाप्रसिद्ध्या गगनाभावमादाय प्रकृताव्याप्तिवारणात्सम्बन्धश्च स्था-
 दतो निवृत्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किञ्चिद्वैतधिकरणानुयोगिक-
 त्वसामान्याभावः परित्यज्य तदुभयसामान्याभावः उक्तः । न च
 यादृशप्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्ध-
 सामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्वैतधत्तनुयोगिकत्वविशिष्टसा-
 ध्यतायच्छेदकसम्बन्धत्वस्य तथाविधसम्बन्धसामान्ये वा यादृशप्र-
 तियोगितायच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य व्यतिरेकः तादृशप्र-
 तियोगितानयच्छेदकत्वमेव साध्यतायच्छेदकस्य कथं नोक्तमिति
 वाच्यम् । द्रव्यवान् प्रमेयत्वादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्या-
 प्त्यापत्तेः प्रमेयानुयोगिकसंयोगसामान्यस्यैव द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिकत्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयम् । एवं च
 कालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालानुयोगिकत्वसत्त्वेपि गगनप्रति-
 योगिकत्वविरहाद्गगनाभाव एव घटवान् महाकालत्वादित्यादौ प्रति-
 योगिव्यधिकरणतया प्रसिद्ध इति भावः । ननु हेत्वधिकरणीभूतय-
 त्किञ्चिद्वैतधत्तनुयोगिकत्वं यदि तद्वृत्तित्वं तदा धूमवान् पहेरि-
 त्यादावतिव्याप्तिः धूमप्रतियोगिकस्यापि संयोगस्य कालिकसम्ब-
 न्धेनायोगोलकवृत्तिषात् । यदि च साध्यतायच्छेदकसम्बन्धस्य
 संसर्गतानियामको यः सम्बन्धस्तेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमेव तदनु-
 योगिकत्वं, तदा संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां द्रव्यजात्य-

चैत्रान्यत्त्वविशिष्टैतदण्डसंयोगे एतदण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्व-

न्यतरस्यादावतिव्याप्तिः जानौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्धेः । न च साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयामाव-
यत्वं विवक्षितं तत्र च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव घा-
न्यमिति साम्प्रतम् । अतः पर्वत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात् ।
समवायस्यैकत्वेऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यत्वाधिकरणतायां निरुक्तोभयामा-
वयसत्वेन द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावादिति चेन्न । संयोगः पर्वते
बद्धेः सम्बन्धो न तु बद्धौ पर्वतस्येत्यादिप्रतीत्या हि किञ्चित्प्रतियो-
गिककिञ्चिदनुयोगिकसम्बन्धत्वमनुभवसिद्धं कुत्रचिदेव संयोगादौ
न तु सर्वत्र तच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषोतिरिक्तो घेत्यभ्यदेतत् तथा च
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकसम्बन्धत्वहेत्व-
धिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तचनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयामावयस्य वि-
घट्टणाद्धूमसंयोगस्यायोगोलकानुयोगिकसंसर्गत्वविरहादेव नातिप्र-
सङ्गः तत्र यथार्थविशिष्टधीनियामकस्यैव तदनुयोगिकसम्बन्धत्वा-
च्च । एतेन बहिमान् बहिरूपादित्यादावतिव्याप्तिः पर्वतबह्विसंयोग एव
बहिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतबन्धानुयोगिकत्वोभयामावयविर-
हेण बह्विसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादित्यपास्तम् । पर्वतबह्वि-
संयोगस्य हेतुमद्बह्विवृत्तित्वेऽपि बन्धानुयोगिकसम्बन्धत्वविरहेण तत्र
सादृशोभयभावसत्त्वात् । इदन्त्ववधेयमायत्रैकसंयोगव्यक्त्या यत्प-
दार्थयोः परस्परं विशिष्टधीः प्रमा तत्र तयोरेकस्मिन्संयोगेन साध्ये
तद्दीयरूपादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तदुभयसंयोगस्य निरुक्तोभ-
यामावयविरहादिति । यत्किञ्चिदित्यस्य फलमाह घूमसंयोग
इति । अन्यथा बन्धाधिकरणमहानसानुयोगिकत्वघूमप्रतियो-
गिकत्वोभयस्यैव घूमसंयोगे सत्त्वेन घूमाभावस्य प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यमावाद्धूमवान् बह्वेरित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भा-
वः । पष्ठान्तप्रत्ययं विरहादित्यन्वयि । निरुक्तपदस्य छलतः फल-
माह । चैत्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुक्तौ चैत्रान्यत्त्वविशिष्टैतद-
ण्डवानेतदण्डादित्यत्र चैत्रवृत्त्येतदण्डसंयोग एव चैत्रान्य-
त्त्वविशिष्टैतदण्डामावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतचैत्रा-
नुयोगिकत्वोभयामावयविरहासादृशदण्डामावस्य लक्षणाघटकतयाऽ-

स्य गुणकर्मान्यत्त्वविशिष्टसत्तासम्वाये च जात्यधिकरणगुणानु-

तिव्याप्तिः स्यात् तदुपादाने ॥ चैत्रान्यत्त्वविशिष्टैतद्वृत्त्यायच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वस्याभावादेव तत्रोभयामावसम्भव इति नातिव्याप्तिरि-
ति मायः । यदि च प्रतियोगिता प्रत्याभयं नानैव न त्र्येकेति मते
तदा चैत्रान्यत्त्वविशिष्टद्वयवृत्त्यायच्छिन्नं यद्यैत्रावृत्तिद्वन्द्वनिष्ठं प्रति-
योगित्वं तदाभयप्रतियोगिकत्वहेत्वाधिकरणीभूचैत्रानुयोगिकत्वोभ-
यामावस्य संयोगसामान्य एव सत्त्वाधिकरणपदं विनापि नातिव्या-
प्तिः सम्भवतीति तन्मतसाधारण्येनातिव्याप्तिरक्षणार्थमुक्तमेतदिति ।
[यद्यनुयोगिता प्रत्याभयं नानैव न त्र्येकेति मते तदा] द्वन्द्वसामा-
न्यस्य हेतुत्वे एतद्वृत्तिप्रतियोगिकसंयोगसामान्य एव द्वन्द्वान्तराधिक-
रणीभूतयत्किञ्चिद्व्यस्त्यनुयोगिकत्वाभावादेयोभयामावसत्त्वादति-
व्याप्तिरिदं स्यादतो हेतावेतदिति । संयोगेन साध्यतायां निरुक्त-
पदव्यावृत्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतायां तामाह गुणकर्मान्यत्त्वेति ।
इदं च समवायस्य नानात्वमभिप्रेत्य तस्यैकत्वे ॥ तत्र गुणानुयोगि-
कत्वविशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेनातिव्याप्तिताद्वयस्य ताद्वय-
द्यपि यादृशप्रतियोगितायच्छेदकायच्छिन्नेत्याहुक्तौ बहिष्कृतोभययान्
भूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगसामान्य एव बहिष्कृतोभयवत्त्वायच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वभूमाधिकरणपद्वतानुयोगिकत्वोभयामावसत्त्वात् । न च
निरुक्तप्रतियोगितायच्छेदकायच्छिन्नप्रतियोगितायां सांसर्गिकविषयत्व-
मेव निरुक्तप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यं तच्च पर्वते बहिष्कृतयोः प्रत्येकसं-
योगस्याप्यस्तीति नाव्याप्तिः अन्यथा पर्वतः संयोगेन बहिष्कृतोभय-
धानित्यादिप्रमाया दुर्घटत्वापत्तेरिति धार्यम् । तथासत्यत एवेत्या-
दिना वक्ष्यमाणाया बहिष्कृतोभययान् वद्वेरित्यत्राति-
व्याप्तेरसद्वृत्त्यापत्तेः बहिष्कृतोभयवत्ताप्रमानिधामकसंयोगमात्रस्यैव
हेत्वाधिकरणीभूतायोग्योलकानुयोगिकत्वाभावेन बहिष्कृतोभयवत्ताय-
च्छिन्नाभावादायैवातिव्याप्त्यसम्भवात् । तथापि साध्यसाधनभेदे-
न व्याप्तेर्भेदात् व्यासन्न्यवृत्तिधर्मेण साध्यतायां निरुक्तपदमपहाय
यादृशप्रतियोगिताभयप्रतियोगिकत्वघटितोभयामावस्यैव प्रवेशाश्रो-
कस्थलाव्याप्तिः । न चैवमुभयत्वेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिः, तद्विषयस्य अत एवेत्यादिना बहिष्कृतोभययान् वद्वेरित्यादौ प्र-

योगिकत्वस्य विरहाभातिप्रसङ्गः । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वाचि-
मत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासा-

ध्यकृतैवाग्रे घट्यमाणत्वादिति । घस्तुतः सम्बन्धस्यैकप्रतियोगि-
कत्वापरानुयोगिकत्वनियमेन बहिष्मोमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक-
सम्बन्धत्वाप्रसिद्धौ च तदुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वा-
न्नाभ्यासिः अत एवाग्रे बहिष्मोमयवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिर्दास्य-
ते । न च बहिष्मोमयत्वावच्छिन्नप्रकारित्वादावेव तादृशोमय-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धत्वप्रसिद्धिसम्भवः, प्राचां मते प्रका-
रित्यादौ सम्बन्धत्वाभावात् । विशिष्टधीनियामकस्यैव तथात्वा-
दिति ध्येयम् । न चैवमपि घट्यान्नित्यज्ञानत्वादित्यन्नाभ्यासिः विप-
यितासम्बन्धे गगनीयत्वनित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन गगनामा-
द्यमादायापि प्रसिद्धस्य सम्भवादिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धेन घटादे-
र्वाप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशादिति
ध्येयम् । अत्र घूमः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्या-
धिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यद्भावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमतस्तद्भावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विषक्षणेनैव सामञ्जस्ये निरु-
क्तप्रतियोगिकत्वेत्यादिखंडशः प्रसिद्धिर्विफला कालो घटवान् महा-
कालत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाधिकरणतानिरूपित-
स्वरूपसम्बन्धेन पटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावस्यैव हेतु-
मिति सत्त्वेन पटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य
सुलभत्वात् । [इति ध्येयम्] एवं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिकसम्बन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणी-
भूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयामावस्तादृशप्रतियोगिता
कथं नोक्तेति चिन्तनीयम् । कालस्य जगदाधारत्वप्रवादमनुसृत्याह
स्वरूपसम्बन्धेनेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । गगनादेरवृत्तित्व-
प्रवादस्तु संयोगसमवायपरः । तथा चोक्तप्रणाख्याऽपि गगनामा-
द्यो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति घटवान् महाकालत्वादित्यादावत्या-
सिद्धद्वयस्येति भावः । निरुक्तेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन

मान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वपदमवच्छिन्नत्वोभयाभावत्वेन सम्ब-

यादशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितासामान्य इत्यर्थः । तथा च संयोगादिना घटाद्यभावमादा-
यैव घटवान्महाकालत्वादित्यत्र सङ्गतिः । घटाभावप्रतियोगितायां
धूमत्वावच्छिन्नत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेन धूमादे-
र्घटत्वादिव्यापकत्वापत्तिवारणाय सामान्येति । तथा च धूमनिष्ठ-
तादृशप्रतियोगितायामेष तदुभयसत्त्वादयोपः । यत्सम्बन्धेति । स-
मवापिनः संयोगेन साध्यतायां घटत्वादिहेतावव्याप्तिः साधनवञ्चि-
ष्ठस्य समवायेन संयोगिसामान्याभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसम-
वायोभयावच्छेद्यतासत्त्वादतो धर्मसम्बन्धयोरुपादानम् । तथा च त-
द्भाषप्रतियोगितायां धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयो-
गेन चाऽवच्छेद्यतामावाप्ताव्याप्तिरिति भावः । अत्र च कचिद्याह-
शसम्बन्धावच्छिन्नेत्यपि द्रष्टव्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् तेन धू-
मयति तत्तत्संयोगसम्बन्धेन घटिसामान्याभावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः त-
त्तत्संयोगाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः संयोगसामान्यानवच्छिन्नत्वात्
संयोगत्वस्य सम्बन्धविधयावच्छेदकतावच्छेदकत्व एव तथात्वात् ।
एवं यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्रापि कचिद्याहशधर्मावच्छिन्नेतिबोध्यं तेन द-
ण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तादृशप्रतियोगितायां तदण्डावच्छेद्य-
त्वसंयोगावच्छेद्यत्वोभयाभावासत्त्वेपि नाव्याप्तिः । प्रमेयत्वावच्छेद्य-
त्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धा प्रमेयवान् वाच्यत्वादि-
त्यादावव्याप्तिरतो विशिष्टभाषमपहाय तादृशोभयाभाव उक्तः । न
च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीययद्धर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्सम्बन्धेन तद्धर्मा-
वच्छिन्नं व्यापकमित्यस्तु धर्मान्तरावच्छिन्नाभावाप्रवेशेन लाघवा-
दिति वाच्यम् । घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्या-
प्तेः । तादृशद्रव्यत्वमेवमादाय कथाश्रित्य लक्षणसमन्वयेपि दधित्व-
विशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्राव्याप्तिः केनापि सम्बन्धेन
हेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवात् । तत्रा-
पि दृष्टान्तानुषंगिकसम्प्रदायादिसम्बन्धेन हेतुमतः प्रकृतसाध्या-
नधिकरणत्वे तूक्तक्रमेणापि व्यापकत्वं सुवचमिति तु विभावनीय-

न्येन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन

मिति । तेन सम्बन्धेनेति । न चैवं संयोगेनापि रूपस्य पृथिवीरवव्यापकत्वापत्तिः तेन सम्बन्धेन रूपमावप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति याच्यम् । तथात्वेपि तेन सम्बन्धेन रूपसामानाधिकरण्याप्रसिद्धैव व्याप्तिरक्षणतिव्याप्तिविरहात् यद्धर्मैत्यत्र धर्मस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतामिरूपकतावच्छेदकत्वेनापि विशेषणीयत्वाद्वा । न च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानयच्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । तादृशसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्ष एवैतन्निरुक्तादरात् । निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानयच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयमावसेतत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति तु न युक्तम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्यापत्तेः । यद्वा स्थावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेतुधिकरणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयमावसेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं विधक्षितं वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वामाद्येपि प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धस्य सर्वसंमतमेव, चैत्रो न पचतीत्यादौ वृत्त्यनियामकानुकूलत्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टाद्याः कृतेरभावस्य चैत्रादावन्वयदर्शनात् । व्यभिचारिणि तु साध्यवत्सामान्याभायप्रतियोगितायामेव तादृशोभयमावचिरहाभातिव्याप्तिरिति तु नव्याः । ननु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलेप्युक्तक्रमेणैव व्यापकत्वं निर्वाच्यम् । अन्यथा दण्डिमानित्यादौ दण्डित्वादिप्रकारेण व्यापकत्वानुपपत्तेः तथा च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । न च प्रकारित्यादौ तत्रासिद्धिः, प्रतियोगितानिष्ठाया एवावच्छेद्यतायाः प्रकृते निवेशनीयत्वात् अन्यथा प्रकारित्वप्रतियोगित्वसाधारणैकावच्छेद्यत्वविरहेण व्यभिचारिण्यतिव्याप्यापत्तेरत आह समवायेति । ननु स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्युत्तिमत्वेपि प्रकृतसाध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसा-

मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं सुलभम् । अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वा-
दिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ
बन्धिधूमोभयवान् बन्हेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिकत्वावहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यापि वदन्ति । प्रतियोगि-
त्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामा-

मान्ये तादृशोभयामायविवक्षयैव सर्वसामग्र्यस्य कृतं विवक्षान्तरेण
घटवान् महाकालत्वादित्यत्र घटीयतादृशविशेषणतार्या पटत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकत्वविरहेण पटाभायस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भ-
वात्, कालः प्रमेयवान् महाकालत्वादित्यत्र च कालिकसम्बन्धेन प्रमे-
यसामान्यस्य व्याप्यवृत्तितया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैवानुपादे-
यत्वेन निर्दोषादतः पूर्वकल्पे दोषान्तरमाह अत एवेति । यद्यपि सं-
योगमात्रस्यैव द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहाद्बन्धिधूमोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावमादायैव नातिव्याप्तिसम्भावना, तथापि बन्धिधूमोभय-
वान् बन्हेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि
समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयवत्त्वेन
द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । विरहेऽपि चेति । च-
कारस्तु प्रामादिकं इति प्राञ्जः । घस्तुतस्तु संयोगस्य सम्बन्धमात्रस्य
द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाप्रसिद्धावपीत्यर्थः । तथा च सम्बन्ध-
मात्रस्यैकप्रतियोगिकापरानुयोगिकसम्बन्धत्वनियमेन बन्धिधूमोभय-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धस्याप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगिकत्वस्य
लक्षणाघटकत्वेऽपि बन्धिधूमोभयवान् बन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । प्रकादि-
त्वादे सम्बन्धत्वे मानाभावादिति तु प्रागेव प्रपञ्चितमस्माभिः ।
केचिन्नु बन्हेरित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तर चाव्याप्तिर्वेति
पाठं कल्पयन्तो द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिं बन्धिधूमोभयवान् धूमा-
दित्यत्र चाव्याप्तिमेव पूर्वलक्षणे दोषं सङ्गमयन्ति । ननु स्वरूपसम्ब-
न्धात्मकप्रतियोगित्वस्य विशिष्टधीजनकत्वरूपसम्बन्धताघटकनिय-
मघटितत्वादात्माश्रयत्वमत आह प्रतियोगित्वादिरिति । आदिना

नाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितञ्च
नियमाधदितमपि सम्बन्धत्वम् । अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न
भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धवि-
शेषः । अतो नाऽभावसाध्यकन्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा
नोपादेयं प्रयोजनाविरहात् । विषयतातत्त्वादिनत्वं प्रतियोगित्वा-
धिकरणत्वतस्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येक
देशिनः ॥

ऽयच्छेदकत्वपरिग्रहः । न सम्बन्धत्वेनेति । प्रतियोगित्वाविधर्माभू-
त्प्रकारेण हेतुमभिष्टाभाधीयत्वप्रकारेणैव वा तत्प्रवेशादिति भावः ।
संयोगत्वादिनैवेति । ननु प्रतियोगितात्वमपि स्वरूपसम्बन्ध एवे-
त्युक्तदोषताद्वयस्थम् किं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतात्पले
तेन सम्बन्धेन हेतुसम्बन्धित्वस्यावश्यं प्रवेश एवेत्यतः सम्बन्धत्वेन
निवेशेपि न क्षतिरित्याशयेनाह । दर्शितं चेति । विशेष्यविशेषणत्वा-
न्याविशिष्टधीविषयत्वमेव सम्बन्धत्वमिति भावः । भावभिन्नत्वरूप-
स्याभाषत्वस्य प्रवेशे घटत्वाभाषवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरि-
त्याह अभाषत्वं चेति । इदमिहेत्यादि । इदं चात्यन्तान्योन्याभाषत्व-
योरभाषत्वागर्भतामभिप्रेत्य । तयोस्तद्गर्भतायां त्वाह तदपि चेति ।
अभाषत्वमपि वेत्यर्थः । अपेरभाषोऽर्थः । अतिरिक्तविषयतापक्षस्य
केन चित्स्वीकारात् दृष्टान्तता । तत्त्वादीति । विषयतात्वादीत्यर्थः । आ-
दिना प्रकारित्वप्रहः । केचित्तु तत्त्वं तत्ता आदिना चेदन्त्वस्योपग्रहः
तत्त्वेदन्त्वयोः पदार्थान्तरत्वं विना पुर्वचत्वास्तत्रैव पर्यवसानादित्या-
हुः । तत्त्वेति । प्रतियोगितात्वाधिकरणतात्वेत्यर्थः ॥

समाप्तमिदं सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

दोधित्या अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । सम्भवति लघौ

जागदीश्या अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ॥

इह । अनवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वम् । अवच्छेदकत्वपदार्थः । विशिष्टसत्तात्व्यसमनियतस्य सत्तात्व्यस्य लघुनापि न विशिष्टाभावस्य प्रतियोगिभावच्छेदकरत्वं गुणादावपि सत्ता नास्तीतिप्रतीतिप्रसङ्गात्, पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापि च समवेतत्वस्य पृथिवीसमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसङ्गात्, एवं घटरूपत्वस्यासमनियतमपि रूपत्वं व्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटरूपाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमतः समनैयत्यमकिञ्चित्करम्

(१) अत्र अनवच्छेदकत्वमेति पाठो युक्तः, तद्वैध पूर्वमुक्तिरित्याह । अवच्छेदकत्वमित्यत्र । विशिष्टावच्छेदकत्वाद्युगताऽवच्छेदकतात्व्यस्याऽभावेन स्वरूपसम्बन्धरूपमनतिरिक्तगुणित्वरूप वाऽवच्छेदकत्व पक्षीकृत्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वाभावे साध्ये क्रमशो बाधसिद्धौ स्यातामित्यवच्छेदकत्वपदार्थत्वेन पक्षता जागदीशैरुक्ता । परमिदं यथाश्रुते, तथात्वैव्यवच्छेदकावच्छेदेन पक्षत्वे सामानाधिकरण्यात् बाधस्य सामानाधिकरण्यात् पक्षत्वे वा सामानाधिकरण्यात् सिद्धेयं प्रतिवक्ष्योर्जागकत्वात् । किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष पक्षीकृत्याऽवच्छेदकत्वपदप्रयोगप्रयोजकतात्वर्याविषयत्वस्य साधनत्वमभिवेदितम् । तत्र च न्यामिचारिण्यतिपसन्नो हेतुः स च लक्षणगतव्यभिचारिहेतुत्ववृत्तिरूपः हेतुता च स्वाश्रयलक्षकघटकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षीकृत्याभावप्रतियोगित्वसंज्ञेयः । अतिपसन्नं च प्रमेयभूमादीनामनवच्छेदकत्वरूपमतयात्वम्, तत्र च सम्भवति तदभावादिति हेतुः । लघुधर्मनिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठसम्भवत्त्वयुक्तयुक्तिरुक्ततदभाव इति तु तदर्थः । अवच्छेदकत्वे सम्भवत्त्वञ्च स्वनिष्ठापादकताकायचित्त्वविशेषत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमतिरिक्तताकभेदप्रतिरिक्ततावच्छेदकत्वकल्पम् । लघुन्यापि इत्यत्र प्रमेयभूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सम्भवत्त्वमस्ति इत्यत्र यदि प्रमेयभूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वाच्च द्वादशवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यापत्त्या स्वाभिहितप्रमेयसत्त्वात्, भूमात्वं त्वापत्त्यात्वेन तद्विशेषितसत्त्वादवच्छेदकत्व सम्भवदेव । सम्भवत्त्वस्य च गुरुनिष्ठावच्छेदकत्वाभावे स्वाश्रयगुणित्वगुणाधिकगुणतावत्त्वसम्बन्धेन प्रयोजकता । एवञ्च कथञ्चिदपि साध्यहेतुत्वेन सामानाधिकरण्यात्तिरित्येतद्विशेषसाध्यहेतुभवेनानुमितिविषयदीर्घविकृता तात्पर्यमुन्नेयमिति दिक् ।

धर्मे गुरौ तदभावात् प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वग्राणग्राह्यगुण-
त्वादेरतयात्वेन तेन रूपेण साध्यताया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।
नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः
प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । न च

यस्यावच्छेदकत्वस्वीकारेऽतः प्रसङ्गाद्यभावात् स एवावच्छेदक इत्या-
शयेनाह सम्भवतीति । अतिप्रसङ्गाद्यभावात् के लघौ सम्भवतीत्य-
र्थः । प्रमेयधूमत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकर-
णधूमत्वानतिरेकादाह कम्बुग्रीवेति । न च कम्बुग्रीवादिमत्त्व कम्बु-
ग्रीवादिव्यक्तिरेव सा च प्रत्येक हेतुमन्निष्ठाभावात्प्रतियोगितावच्छे-
दिकैवेति कुतोतिव्याप्तिरिति याच्यम् । परस्परया सस्यानगतकम्बु-
ग्रीवत्वादिजातिमत्त्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । तस्य च परस्प-
रयावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन घटत्वस्यैव साक्षात्तयात्या-
दिनि भावः । ननु पृथिवीत्वतेजस्त्वादिना साङ्ख्यात् घटत्व यदि
नाना तदा नैकमपि घटत्व कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमनियतमत आह ग्रा-
णग्राह्यति । ग्राणग्राह्यगुणत्वापेक्षया लघोर्ग्राह्यगन्धत्वस्यैवाऽवच्छे-
दकत्वं याव्यमन्यथा परमाणौ गन्धत्वन सह ग्राणग्राह्यगुणत्वस्य स-
मनियतत्वाभावाद्गन्धत्वस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति भावः ।
अत्र ग्राणग्राह्यगुणत्वं ग्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्याग्यापकजातिमत्त्वं
तेन गन्धत्वस्य लघा समनैवत्यता पर्यमित्यपि कश्चित् । [अतथास्थना
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन । तेन रूपेण प्रमेयधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थः]
व्यभिचारिणि । प्रमेयत्वादौ । [सपक्षवृत्तिप्रमेयत्वादौ तेन धिरुद्धे
साध्यसामानाधिकरण्याभावाद्नव्याप्यभावेऽपि न क्षतिः] नापीति
तादृशप्रतियोगितायास्तद्व्यक्ति बाधच्छिन्नाभावाद्बृत्तित्वमपि ने-
त्यर्थः । तेन तादृशप्रतियोगिताप्रतियोगिकाभाववद्बृत्तितया धूम-
त्वादवच्छेदकत्वाभावात्प्रसङ्गसम्भवा स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया
इत्यस्य न वैयर्थ्यं न चाग्रिमग्रन्थविरोध इति ध्येयमास्वरूपसम्बन्धा-
त्मिकाया इति । प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे हेतुः । तत्तदभावप्रतियोग्युभय-
स्वरूपाया इति तदर्थः । तत्तत्प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्व सामान्याभाव-
विशेषाभ उभय प्रतियोगिनयोरविशेषापत्तेरिति ध्येयम् । धूमत्वादे-

तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत्,
अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वा-
पातादग्रे तत्साधनमपि साधु सङ्गच्छत इति वाच्यम् । वह्निघटवृत्त-

— — —

रपीति । तथा च धूमवान् वन्देरित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिरिति
भावः । न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । तथाविधेति । यत्किञ्चि-
त्पदं व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलीयलक्षणाभिप्रायेण । तथा च तथावि-
धो हेतुसमानाधिकरणो यो यत्किञ्चिदभावस्तत्प्रतियोगितात्वावच्छि-
न्नाभाववद्बृत्तित्वं तन्नार्थः । तथाविधाभावीयप्रतियोगितासामान्य-
शून्यत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव घस्तुनस्तादृशत्वावच्छिन्नाभावप्र-
तियोगितायत्वाद् उक्तं यत्किञ्चिदिति । समनियताभावयोरैक्यानु-
पगमाच्च घटादिसामान्याभावस्यैव घटीयादिसंयोगसम्बन्धेन प्रमे-
यादिसामान्याभावतया पुनर्नाप्रसिद्धिः । एकधर्मावच्छिन्नार्थकश्चैक-
पदमव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलीयनिरुक्त्याभिप्रायेण । तथाविधा या
एकधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता तत्सामान्यशून्यावृत्तित्वमिति योज-
नया यत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हे-
तुमतस्तत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
सामान्यशून्यत्वं तन्नार्थ इति घस्तुगतिः । एकपदं शृङ्गप्रादिकतया
तत्तदभावप्रवेशार्थमिति तु रिक्तं यच्च, तन्निवेशे हेतुसमानाधिकर-
ण्यप्रवेशस्य वैयर्थ्यात् [तन्निवेशे वैयर्थ्यात् यत्किञ्चित्पदेनैव तल्लभात्]
इति ज्ञेयम् । यद्यपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ समवायेन सा-
ध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रमेयस्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेः तादृशभावान्तरस्य निरुक्तप्रतियोगि-
तावच्छेदकतायाः प्रमेयत्वे सत्त्वात् । तथापि तादृशयत्किञ्चिदेका-
भावप्रतियोगितात्वं यद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं तत्त्व विचक्षितम् ।
अस्ति च प्रमेयत्वव्यापकत्वं प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितायामि-
त्यदोषः । तत् । अवच्छेदकत्वम् । अत एवेति । यत्किञ्चिदेकाभावव्य-
क्तैः प्रवेशादेवेत्यर्थः । यदि सामान्याभावो नास्ति तदा वह्निमग्निघृ-
तत्तद्धूमाभावप्रतियोगितासामान्यशून्ये धूमान्तरे वर्तमानतया धू-
मत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वं न स्यादिति व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिनिरा-

द्वित्वतार्णतार्णदहनटीचाद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रति-
योगितानातिरिक्तवृत्तित्वादावातप्रसङ्गात् । एतेनान्यूनवृत्तित्व-
विशेषितमपि परास्तम् । अत एव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियो-
गिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः । लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण सा-
ध्यां सद्धेतावन्याप्तिः तादृशतदवच्छिन्नत्वावसिद्धेरिति चेन्न ।
प्रतियोगितावच्छेदकानातिरिक्तवृत्तित्वस्य निवक्षितत्वात् । स्वस-

सार्धमेव सामान्याभाय. साध्यिष्यत इति । तथा च धूमसामान्या-
भायस्यैव हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितासामान्यशून्य घटादा-
यवृत्त्या धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमिति भावः । ननु तादृशप्रतियोगिता-
या अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं बह्वित्त्वं घटवृत्ततादृशप्रति-
योगितान्यूनवृत्त्यत आह । तार्णतार्णेति । अतिप्रसङ्गादिति ।
तथा च व्याप्तिलक्षणासम्भव इति भावः । [एतेनेति क्वा-
चित्कम् । तत्र] एतेन । तार्णतार्णोभयाभावमादाय दत्तदोषेण ।
सामान्याभावप्रतियोगित्वमेकमेव समस्तप्रतियोगिवृत्ति इति त-
दनतिरिक्तवृत्त्येव धूमत्वमतो नोक्तातिव्याप्तिरिति प्रगल्भोक्तं दूष-
यति । अत एवेति । उक्तरीत्या बह्वित्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्गाद्वै-
त्यर्थः । ननु प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्व स्वरूपसम्ब-
न्ध एव वाच्यम् स्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वेन च साध्यतावच्छेदक
पुनर्विशेषणीयमतो गुरुधर्मेण साध्यताया नातिव्याप्तिरत आह ल-
घुरूपेति । ननु घटयान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिभियेव गुरुरूपे-
ण साध्यतायामतिव्याप्तिभियापि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटित
लक्षणं वाच्यमतस्तदपि दूषयति लघुरूपेत्यादिनेत्यपि कश्चित् । बह्वि-
त्वादिलघुरूपसमनियत यत्प्रमेयबह्वित्वादिक ताद्रूप्येण साध्यतायां
धूमादावव्याप्तिरित्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकोति । हेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगिताया यदवच्छेदक तदभाववदवृत्तित्वस्य मूलस्थ-
प्रतियोगितावच्छेदकान्तेन निवक्षितत्वादित्यर्थः । अत्र च येन सम्ब-
न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तेनैव तदभावो ग्राह्यस्तेन धूमादिम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वाद् कालिकादिसम्बन्धे-

मानवृत्तिकश्चावच्छेदकं ग्राह्यम् । तत्त्वञ्च स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्या-

नाभाववत्यात्मादौ बहिःत्वादेः समवायेनावृत्तावपि नोक्तावच्छेद-
कत्वम्, न वा धूमत्वादेः संयोगादिसम्बन्धेन स्वाभाववति समवेत-
त्वेऽप्यवच्छेदकत्वहानिः । यत्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
तदभावो ग्राह्य इति । तत्तुच्छम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात् य-
द्देहिण्यादायतिव्याप्तेः । लघुतया हेतुमन्निष्ठतादृशप्रमाविशेष्याभावप्र-
तियोगितावच्छेदकीभूतस्य धूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभाववति
धूम एव तादृशप्रमाविशेष्यत्वस्य वृत्तेः । तद्वदवृत्तित्वं च स्वरूपस-
म्बन्धेन तद्वति साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनाघर्तमानत्वं नातो
धूमस्याभावस्यैव कालिकसम्बन्धेनाश्रये धूमे समवायेन स्वरूपस-
म्बन्धेन च तदाश्रये स्पन्दादौ कालिकविशेषणतया धूमत्वस्य घर्त-
मानत्वेऽप्यवच्छेदकत्वहानिः । न च तथापि समवायेन प्रमेयस्य
साध्यतायां भावत्वादायतिव्याप्तिः प्रमेयस्वरूपस्यावच्छेदकस्या-
भावाप्रसिद्ध्या प्रमेयाभावस्य लक्षणाघटकायादिति वाच्यम् । हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्दमन्यूनवृत्ति तत्त्वस्यैव विव-
क्षितत्वात् । अत एव समवायेन सत्ताश्रयस्य साध्यत्वेऽपि तादृशाव-
च्छेदकीभूतस्य सत्त्वस्याभाववति सामान्यादौ साध्यतावच्छेदक-
ताघटकीभूतसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि भावत्वादिहेतौ
नातिव्याप्तिः । इदं तु चिन्त्यते । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिरि-
क्तवृत्तिमिश्रत्वापेक्षया न अर्थद्वयाप्रवेशेन लाघवात्तादृशावच्छेदकं
यद्यसत्प्रत्येकानतिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य विशेषणं व-
क्तुमुचितमिति । ननु धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं य-
द्दन्त्यादिनिष्ठं तार्णान्तर्गदहनोभयत्वं यावत्त्वं वा तदनतिरिक्तवृत्त्ये-
व बहिःत्वादिकमिति व्याप्तिरक्षणमसम्भवीत्यत आह स्वसमानेति ।
स्वमनतिरिक्तवृत्तित्वेनाभिमतम् । तथा च स्वसमानवृत्तिकं यज्जेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमर्थः । याव-
त्त्वस्य बहिःत्वव्यापकत्वेऽपि बहिःत्वसमानवृत्तिकत्वाभावादेव न तस्य
तादृशावच्छेदकत्वमिति भावः । ननु स्वसमानवृत्तिकत्वं स्वान्यून-
नतिरिक्तवृत्तित्वम्, तथा च बहिःनिष्ठयावत्त्वादेरपि समवायादिना य-

सिद्धिचित्तकत्वम् । यावत्त्वादिकन्तु न तथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट
इमौ द्वावितिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । त्रित्वा-
दिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां

ग्नित्वादिसमानवृत्तिकत्वमेवात आह सत्त्वं चेति । [स्वसमानवृत्ति-
कत्वं चेत्यर्थः ।] स्वपर्याप्तीति । न च घनित्वपर्याप्त्यधिकरणे या-
वत्येव घटौ घट्टिवृत्तियावत्त्वादेः पर्याप्तत्वाद्द्वित्वस्यावच्छेदकत्वं
दुर्गारमिति वाच्यम् । स्वपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्व-
स्योक्तत्वात् । घटित्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूततत्तद्वद्वित्वावच्छेदेन याव-
त्त्वादेरपर्याप्तत्वात् । न चैवमनतिरिक्तवृत्तित्ववैयर्थ्यम्, घनित्वप-
र्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकतत्तद्वन्हान्यतरत्वादिकमादाय
घनित्वस्यापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । याव-
त्त्वादिकमिति । आदिना तार्णातार्णोभयत्वादिसंग्रहः । न तथेति ।
न घनित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकमित्यर्थः । ननु पर्याप्तिः सम-
वायः स च तार्णातार्णोभयत्वादायप्यक्षन एवेत्यन आह पर्याप्ति-
श्चेति । अयमेको घट इति एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन घटत्वस्य प-
र्याप्तिं दर्शयितुम्, इमौ द्वावित्युभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वस्य प-
र्याप्तिं दर्शयितुम् । अन्यथा द्वौ द्वित्ववानिति प्रतीत्योरविशेषप्रस-
ङ्गादिति भावः । न चायमेक इत्यादिप्रतीतेः समवायेनैषोपपत्तौ ए-
कत्वघनित्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धसत्त्वे मानाभावात्ताद्रूप्येण साध्यता-
यां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदंत्वावच्छिन्न एव घ-
नित्वमेकत्वं च पर्याप्तं न तु द्वित्वमित्याद्यनुभवादेव तदभ्युपगमा-
दिति भावः । व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव स्वसमानवृ-
त्तिकत्वोत्तयापि घनित्वादिधारणसम्भवे स्वपर्याप्तीत्यादिपर्यन्तानुधा-
वनस्य प्रयोजनमाह त्रित्वादिकमितीति तथा च धूमवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकस्य वह्निधूमघटत्रितयत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया स्वस-
मानवृत्तिकस्य तस्यैवानतिरिक्तवृत्तित्वं वह्निधूमोभयत्वस्यापीति
ताद्रूप्येण स्वसमानवृत्तिकत्वोक्तौ वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यादायेव
व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यादिति भावः । यद्यपि तार्णातार्णोभयत्वाद्यव-

चिञ्जामावस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धः पर्याप्तिरेव न तु
समग्राय तार्णमात्रसत्त्वेऽपि तार्णतार्णोभय नास्तीतिप्रतीते तथा च
प्रतियोगितावच्छेदकताघटकपर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशोभयत्वाद्यभा-
वयति प्रत्येकवह्नौ वृत्तिमत्त्वादेव वह्निचादेरवच्छेदकत्वासम्भवात्
स्वसमानवृत्तिकेति व्यर्थम् । तथापि प्रत्येकवह्नौ पर्याप्तिसम्बन्धेनापि
न तार्णतार्णोभयत्वादेरमात्र किं तु घटादायेव । अन्यथा तत्सम्ब-
न्धेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्सम्बन्धेन समुदायावृत्तिरनियमात् उ-
भयत्रैव प्रत्येक द्वित्वाभावसत्त्वादिमौ न ह्यावित्यपि प्रतीत्यापत्तेः ।
न चैवमय द्व्यावित्यपि प्रत्यक्षप्रतीतिः प्रमा स्यादेकव्यक्तावपि द्वित्व-
स्य पर्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वादिति याच्यम् । मूलावच्छिन्नो वृक्ष क-
पिसयागीत्यादिप्रतीतेर्मूलावच्छेद्यसमग्रायेन कपिसयोगाद्यवगाहि-
त्यनुक्तप्रतीतेरपीदृश्यावच्छेद्यपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यगाहित-
या प्रमात्वायोगात् । एकव्यक्तेरिदंत्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वि-
त्यरहितत्वात् । अत एवाय न ह्यावित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वमुपपद्यते
इदंत्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्बन्धेन यो द्वित्वस्याभावस्तद्वति तदवगाहि-
त्वात् । न चेदंत्वावच्छेद्यपर्याप्त्यप्रसिद्धिः, एकत्ववह्नित्वादौ तत्सौ-
लभ्यात् । एकत्र वह्नित्वं चेदंत्वावच्छिन्ने पर्याप्तं न तु द्वित्यादिक-
मित्यनुमयस्य सर्वसिद्धत्वात् । न चैकस्य द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वे
घटद्वयवृत्त्येऽपि गृहादात्र घटाविति प्रतीतिः प्रमा स्यादिति याच्य-
म् । तद्गृहनिष्ठे घटे घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वधिरहात्
घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वाद्यगाहि-या प्रोक्तप्रतीतेर्ममत्वा-
त् । अत एव घटौ न तद्गृहनिष्ठावित्याकारकधीस्तत्र प्रमा तद्गृह-
स्थितस्यापि घटस्य घटद्वयत्वावच्छेदेन तन्निष्ठत्वाभावसम्भवात् ।
घटपटयोर्न घटत्रमित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन व्यासज्यवृत्तिध-
र्मावच्छिन्नाधिकरणताकस्य प्रतियोगिमित्यापि तदभावस्य सर्वसंम-
तत्वात् । न च घटत्वादौ घटपटोभयवृत्तित्वाभाव एवोक्तप्रतीतिधि-
ष्य । सामान्यघटयोर्न समग्रायेन घटवमित्यादौ सामान्यघटोभय-
समवेतत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्य भावासम्भवादिति सम्प्रदाययिद् ।
परे तु तदतिरिक्तवृत्तित्वमत्र न तदभाववद्वृत्तित्वम्, तथा मनि
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतिवागितावच्छेदकं यद्वह्निधूममयत्वं प्रत्येकं तद-
भावान्यद्विधूमश्चाति तदुभयवृत्तित्वस्यैव यद्विधूमोभयत्वे सत्त्वात्

ताद्रूप्येण साध्यतायां बह्व्यादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः । किन्तु तादृ-
 शप्रतियोगितावच्छेदकवती यावती व्यक्तिस्तदभेदकूटवदवृत्तित्वमेव
 तथात्वं वाच्यम् । तथा च बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरेव तादृशा-
 वच्छेदकीभूत यत्तार्णातार्णोभयत्वादिकं तद्वतो निखिलगृहे प्रत्येक-
 भेदकूटवति बह्वित्वस्यावृत्तेरतः स्वसमानवृत्तिश्च देयमवेति वद-
 न्ति । तच्चच्छमाहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्ब्रूमस्य त-
 दभाषयन्ति पर्याप्तिसम्बन्धेन बहिधूमोभयत्वस्यावृत्तिरादेव ताद्रूप्ये-
 ण साध्यतायां बहिहेतावतिव्याप्त्यभावाद् भेदकूटनिवेशव्यर्थतापा-
 तादिति । केचित्तु तार्णातार्णोभयं नास्तीतिप्रतीतौ प्रतियोगिताव-
 च्छेदकतानिर्वाहकं समवाय एव सम्बन्धो भासते न तु पर्याप्ति-
 दण्डिपुरुषत्याश्रयस्य सत्येपि तदवच्छिन्नाभाववत्तादृशोभयत्याश्रय-
 स्य तार्णमात्रस्य सत्यपि तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावो न विरुद्धस्त-
 दवच्छिन्नाधिकरणतया सार्धमेव तस्य विरोधात् एव च यथाश्रुत-
 मेव सम्भगित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । समवायेन तद्वतोऽधिकरणे तदव-
 च्छिन्नानधिकरणत्वस्यासम्भवात् । वस्तुतस्तु समवायेन प्रमेयसा-
 ध्यके भाषत्वादिवेतावतिव्याप्तिवारणार्थमवश्यं प्रतियोगितावच्छे-
 दकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
 यदन्यूनवृत्तिस्तत्त्वमर्थो वाच्यः तत्रान्यूनवृत्तित्वं ॥ प्रतियोगिताव-
 च्छेदकनाघटकसम्बन्धेन वाच्यम् । बहिधूमोभयवान् बह्वेरित्यादा-
 यतिव्याप्त्यापत्तेः । हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्बहिधू-
 मोभयस्य तस्य तादृशपर्याप्त्याधिकरणं यद्बहिधूमोभयं तत्प्रत्येकानि-
 ष्टस्य पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेन तन्न्यूनवृत्ति-
 चात् । किन्तु स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यं,
 तथा च बहिनिष्ठयावत्त्वतार्णातार्णोभयत्वादेरपि स्वावच्छिन्नप्रति-
 योगित्वसम्बन्धेन बह्वित्वादिकं प्रत्यन्यूनवृत्तित्वात् बहिमान् धूमा-
 दित्यादौ बह्वित्वादेरवच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानवृत्तिकत्वेनाव-
 च्छेदकं विरादणीयमिति युक्तमुत्पद्याम । ननु प्रतियोगितावच्छे-
 दकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वं यदि प्रतियोगि-
 तानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तदा तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय
 बहिमान् धूमादित्यादौ बह्वित्वमपि पारिभाषिकावच्छेदकं स्यादत-
 आह । घटवमिति । प्रतियोगिताधर्मिकोभयमाभावघटिनलक्षणे गुरु-

नाव्याप्तिः । घटकस्यावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । एवञ्च
यद्धर्मावच्छिन्नेसत्र यद्धर्मन्यूनहृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यम्, तेनो-
क्ताव्याप्तिनिरासः । वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदस-

रूपेण साध्यतायामव्याप्तिमपाकतुमाह एव चेति । ननु धूमत्वमेक-
स्मिन्नेव धूमे पर्याप्तमित्यादिप्रतीतेः प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकर-
णताकत्वावगाहितैयवोपपत्तौ धूमत्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धत्वे माना-
भाय इति धूमवान् घहेरित्यादावतिव्याप्तिः स्वपदेन धूमत्वस्य गृ-
हीतुमशक्यत्वात्, एव सत्तात्वस्य विशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तितया
सत्त्वादिसाध्यकजातिमत्त्वादिहेतावव्याप्तिश्चेत्यत आह वस्तुतस्ति-
ति । तदवच्छिन्नेति । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्ध-
र्मावच्छिन्नाभाववत्यसम्बद्ध यद्धर्मविशिष्ट सामान्य तदेव पारिमापि-
कावच्छेदकमित्यर्थः । अत्र तदाश्रयप्रतियोगिकाभावेत्युक्तौ तादृ-
शधूमत्वाश्रयप्रतियोगिकोभयामावादिमतिः प्रमेयधूमत्वविशिष्टस्य
सम्बद्धतयाऽवच्छेदकत्वं न स्यात्किं तु गगनत्वादेरेव तथात्व स्या-
दत उक्त तदवच्छिन्नेति । प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्राप्तम्, तेनायं घट एतत्त्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदक पटस्य सम्बन्धसामान्येन कालिकसम्बन्धेन या तदवच्छिन्ना-
भावयति नित्यगुणगगनादौ घटत्वत्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वेपि ना-
व्याप्तिः । पर्वतादेरुत्पत्तिकालावच्छेदेन सयोगसम्बन्धावच्छिन्नधू-
माभाववत्त्वात् तत्र च धूमत्वविशिष्टस्य सम्बद्धत्वात् तदसम्बद्ध-
त्वविशिष्टसामान्यक गगनत्वादिकमुपादाय धूमवान् घहेरित्यादा-
वतिव्याप्तिरतः प्रतियोगिव्याधिकरणत्वेन तदवच्छिन्नाभावो विशे-
षः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
सम्बन्धी तदवच्छिन्नाभाववान् ग्राह्य इति तु पर्यवसितार्थः । तेन
सयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमामावस्यैव धूमवत्पर्वतादौ समवायादिस-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्याधिकरणत्वेपि धूमत्वस्य नावच्छेदकत्वहानिः, न
घा द्रव्य घटनादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्-
घटमिन्द्रद्रव्यस्य प्रतियोग्यनधिकरणे तदवच्छिन्नाभावयति गु-
णादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टस्यासत्त्वेऽप्यव्याप्तिः । वस्तुतो निरुक्तप्रति-

योग्यनधिकरणत्वमेव तदवच्छिन्नाभाववतः साध्यतावच्छेदकस-
 म्यन्धेन वाच्यं न तु प्रतियोगितायास्तत्सम्यन्धावच्छिन्नत्वम्, वृ-
 त्तनियामकसम्यन्धेन साध्यतायां तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
 प्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । न च घटवान् महाकालत्वादि-
 त्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तदवच्छिन्नाभाव-
 स्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्या व्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्रापि
 साध्यतावच्छेदकसम्यन्धसामान्ये तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 त्ववदनुयोगिकत्वोभयामावस्तदसम्यङ्गत्वस्य वियक्षितत्वात् । तद-
 सम्यङ्गत्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन सम्यङ्गत्वसामा-
 न्याभावो धौष्यः । तेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घ-
 टत्वगगनत्वविशिष्टस्यापि यथाकथञ्चित्तादात्म्यादिना सम्यङ्ग-
 तया न पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिवन्धनो व्याप्तिलक्षणास-
 म्भवः । [न चा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमहानसीयवन्हि-
 त्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ बन्धित्वविशिष्टस्यासम्यङ्गत्वाद्बन्धि-
 मान् धूमादित्यादावव्याप्तिः] धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकी-
 भूततत्तद्वन्धित्वावच्छिन्नाभाववति बन्धित्वविशिष्टस्य तत्तद्वन्हेरस-
 म्यङ्गत्वाद्बन्धिमान् धूमादित्यादौ बन्धित्वमप्यवच्छेदकं स्यादतः सा-
 मान्यपदम् । ननु कालिकादिसम्यन्धेन गगनत्वविशिष्टं घटादि तस्य
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति, साध्य-
 तावच्छेदकसंयोगादिसम्यन्धेन सम्यङ्गत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्र-
 सिद्ध्या व्याप्तिलक्षणासम्भवः । न च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस-
 म्यन्धेन स्वयैशिष्ट्याभिधानाद्यैष दोषः । पुरुषनिष्ठसंयोगसम्यन्धेन
 दण्डवतः कालिकविशेषणतया साध्यतायां महाकालत्वहेतावव्या-
 प्त्यापत्तेः । गगनत्वादे. पुरुषनिष्ठसंयोगसम्यन्धेनावृत्त्या पारिभाषि-
 कावच्छेदकाप्रसङ्गेः । न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 तादृशसम्यन्धावच्छिन्न तेनैव सम्यन्धेन स्वयैशिष्ट्याभिधानात् घ-
 टत्वगगनत्वाद्यौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति वाच्य-
 म् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात् बह्नेरित्यादौ साध्यतावच्छे-
 दकमपेक्ष्य लघोर्धूमत्वस्यैव समवायेन हेतुमन्निष्ठसंयोगसम्यन्धाव-
 च्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायेन च धूमत्वप्रकार-
 कप्रमाविशेष्यत्वस्यावृत्त्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावप्रस-

स्वद्वस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् । अतः

ज्ञात् । न च साध्यत्वतादृशप्रतियोगित्वयोरन्यतरावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव स्ववैशिष्ट्यस्य विधिक्षणाश्रोक्ताव्याप्यतिव्याप्याः प्रसङ्ग इति यावदयम् । तादात्म्येन धूमवत्तः संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वादायतिव्याप्यापत्तेः । धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्भूतत्वं तदवच्छिन्नमाभाववति [तत्तत्परमाणौ] प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमयायसम्बन्धेन धूमविशिष्टस्य परमाणोः साध्यताघटकसंयोगसम्बन्धेन सम्बद्धतया धूमस्य पारिमाणिकावच्छेदकत्वविरहादिति चेत् । भगवान् । यद्यतसम्बन्धेन यद्भूमविशिष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्नमाभाववति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनासम्बद्धं तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्भूमावच्छिन्नविशेष्यतामिश्रं यत्साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धायच्छिन्नं विशेष्यत्वं 'तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मपक्षस्य विधक्षितत्वाश्रोक्तदोषः । समवायेन ध्वित्यावच्छिन्नविशेष्यतायाः स्वरूपादिसम्बन्धेन गगनत्वावच्छिन्नविशेष्यतामिश्रत्वादेवावच्छेदकाप्रसिद्धिनिवन्धनासम्भवस्य व्युदासादिति । नन्वेवमपि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादायतिव्याप्तिः तादृशद्रव्यत्वाद्यभाववति गुणादौ विशिष्टसत्त्वस्य सम्बद्धत्वात् । स्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नमाभाववन्निष्ठसम्बन्धितानवच्छेदकत्वविधक्षया कथञ्चित्तन्नातिव्याप्तिवारणेपि सत्तावान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । सत्तात्वाद्यवच्छिन्नमाभाववति सामान्यादौ साध्यताघटकसमयायसम्बन्धेन सम्बन्धितत्वाप्रसिद्धेः सत्तात्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वामावात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तदवच्छिन्नमाभाववदनुयोगिकत्वयद्भूमावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तत्त्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः । तथासति प्रमेयधूमवान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्यापत्तेः । धूमत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरित्यस्वरसादाह स्वविशिष्टेति । स्यं पारिमाणिकावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतम् । तथा च हेतुसमानाधिकरणमावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टस-

म्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं स एव पारिभाषिकावच्छे-
 दक. तदन्यत्र साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति भाव । अत्र स्ववि-
 शिष्टसम्यन्धित्व साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन ग्राह्यम् । तेन प्रतियो-
 तावच्छेदकमात्रस्यैव यथाकथञ्चित्सम्यन्धेन यत्स्वविशिष्टसम्यन्धि-
 तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न पारिभाषिकावच्छेदकाप्र-
 सिद्धि । अभावश्चात्र प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य । तेन घटत्वाद्य-
 वच्छेदकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठसयोगसम्यन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या बहिमान्
 धूमादित्यादौ नाभ्यासि । प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन प्रतियोगिता-
 वच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यसम्यन्धित्वं स्वविशिष्टसम्यन्धिनो विशेषण-
 देयमिति ॥ फलितार्थ । तेनाऽभावमात्रस्यैव यथाकथञ्चित्कालिका-
 दिसम्यन्धेन प्रतियोगिनः सम्यन्धिनिवृत्तावपि न क्षति न वा हेतुम-
 न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूताविशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्य-
 वच्छिन्नसम्यन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वेपि सत्तावान् जातेरित्याद्याभ्यासि । तादृशाभावप्रतियोगि-
 त्वन्तु साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्न ग्राह्यम् । नन न घटत्वादे-
 रपि स्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठसमघायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकर-
 णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि बहिमान् धूमादित्यादाववच्छेद-
 काप्रसिद्धिनियन्धनो दोष । घस्तुतः पूर्वयदिहापि साध्यतावच्छेद-
 कसम्यन्धेन निरुक्तप्रतियोग्यसम्यन्धित्वमेव स्वविशिष्टसम्यन्धिनो
 बाध्यम् । तेन वृत्त्यनियामकसम्यन्धेन साध्यतायां तादृशसम्यन्धा-
 वच्छिन्नप्रातयोगित्वाप्रसिद्धावपि नाभ्यासि । [प्रतियोगितानव-
 च्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकताघटकसम्यन्धेन बोध्यम् । तेन घटत्वादर्विपयितासम्यन्धेन
 घटत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानादेः सयोगेनाभावस्य प्रतियागिव्यधिकर-
 णस्य घटादिविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठस्य प्रतियोगिताया विपयितास-
 म्यन्धेनावच्छेदकत्वेपि न तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धि ।] ननूक्तपा-
 रिभाषिकावच्छेदकत्वद्वयस्य प्रवेशे मूलोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणार्थकत्वं विफल-
 म्, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वादेर्धिशिष्ट-
 सत्तात्वाद्यवच्छिन्नबन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव विशि-

पटसत्तावान् जातेरित्यादायतिव्याप्यमावात् । न च संयोगेन घटा-
द्यभावस्यैव तत्समनियतघटविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वात् तत्प्रति-
योगित्वावाच्छिन्नस्य च वाच्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिव्याधि-
करणाभावस्यैवाप्रसिद्धिः स्यात्, यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो न स्यादिति वाच्यम् । यत्प्रतियो-
गित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकी-
भूतधर्मो यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्याधिकरणाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकसत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यस्य निर्दोषत्वात् । घटा-
भावस्य घटविशिष्टवाच्यत्वाभावस्वरूपत्वेऽपि तस्य घटत्वावच्छिन्नं
यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयव्यधिकरणत्वस्य सुलभत्वादिति । न च त-
त्रावच्छेदकभेदेऽपि प्रतियोगितैस्यं युक्तम्, घटपटाद्यभाषानामप्येक-
प्रतियोगिताकत्वापत्तेरिति चेत् । अत्र प्राञ्चः । यत्प्रतियोगिताभ्या-
नधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेत्याद्यभिधाने यद्वि-
मान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगिता-
याः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वात् । यद्वित्यावच्छिन्नाभावीयं महानसीयध-
ह्मिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तद्वच्छिन्नानधिकरणहेतुमत्पर्वतादिनिष्ठ-
यद्विसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्वित्यादेः स्वविशिष्ट-
सम्बन्धिनिष्ठानिरुक्तप्रतियोगिव्याधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे तु
तादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्वद्वित्यादिकं तद्वच्छिन्नानधि-
करणत्वं न हेतुमतः पर्वतादेरित्यदोष इत्याहुः । परे तु प्रतियोगि-
भेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता लाघवादेकैवेतिमते यद्विमा-
न् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः परं तु तद्रूपान्यत्त्वविशिष्टसत्ता-
याद् रूपत्वादायतिव्याप्तिरेव स्याद्यदि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिव्याधिकरणाभावो मौलो न स्यात्, प्रतियो-
ग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेः
सर्वस्यैव तद्रूपान्यत्त्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेन तादृशसत्तात्वस्य पारिभाषिकानवच्छेदकत्वा-
दिति प्राहुः । इदन्त्ववधातव्यम् । अत्रापि लक्षणे हेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्सम्बन्धेन यादृशयादृशधर्मविशिष्टसम्-
बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्तत्सम्बन्धेन तादृशतादृशधर्मा-

यच्छिन्नविशेष्यतान्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके द्रष्टव्यम्, नातः प्रागुक्तदोषाणामवकाशो न वा महानसीयवह्नित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकतया तदन्यत्वस्य बह्नित्वादावसत्त्वेऽपि बह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, विशिष्टबह्नित्याभिप्रेत्यापि बह्नित्वस्य विशिष्टबह्नित्यावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वानपायात् । ननु घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनत्वादिविशिष्टस्य कालिकादिसम्बन्धेन सम्बन्ध्यप्रसिद्धा पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशधर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्गर्भविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयामावस्तत्त्वं विधक्षितं तच्च गगनत्वादौ सुलभमिति ध्याय्यम् । तथासति प्रमेयधूमवान् बहेरित्यादावतिव्याप्तेरित्युक्तत्वात् । धूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरिति चेत् । अत्र यदन्ति । स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि विशिष्टोपाश्रय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्गर्भावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वस्य यद्गर्भविशिष्टप्रतियोगिकत्वव्यक्तीनां प्रत्येकस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः स धर्मः पारिभाषिकावच्छेदकः । प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानुवच्छेदकत्वेऽपि तत्तद्गर्भप्रतियोगिकत्वघटितोभयभावकूटमादायैव नातिव्याप्तिः । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ च गगनत्वमेव तादृशवच्छेदकमादाय लक्षणासमन्वय इति । यस्तुतस्तु हेतुमभिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मः प्रतियोगिव्यधिकरणतदवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धितानिरूपितविशेषणतया यद्गर्भविशिष्टसम्बन्धित्वसामान्याभावस्तत्त्वे यद्गर्भ हेतुमभिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वसामान्यस्य प्रकृतसाध्याधिकरणतावच्छेदकत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्तत्त्वे वा स्वविशिष्टसम्बन्धाद्यादिनिरुक्तेस्तात्पर्यात् गगनत्वादौ सहजतः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति ध्येयम् । के चित्तु तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन

यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तन्निष्ठो यस्तदन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमुक्तलक्षणार्थः ।
तथा च तादृशान्यतरतादात्म्यसम्बन्धेन गगनत्वावशिष्टसम्बन्धि-
न्याकाशे धर्तमानोपि गगनाभावो नैतादृशान्यतरसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरण तस्य तादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधि-
करणत्वात् किं तु घटभाव एव तथेति तत्प्रतियोगि-
तानवच्छेदकमेव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत गगनत्व-
मिति समादायैव कालो घट्यान् महाकालत्वादित्यादौ लक्षणसङ्ग-
ति । न चैव धूमगगनाभावान्यतरस्य संयोगन साध्यत्वं यन्त्यादा-
यतिव्याप्ति तादृशान्यतरत्वापेक्षया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तस्य च संयोगतादा-
त्म्यान्यतरसम्बन्धेन यस्तदन्यतरत्वविशिष्टस्य सम्बन्धी गगनाभा-
वस्तन्निष्ठस्य तादात्म्यसंयोगान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण-
स्य धूमाभायस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यम् । धू-
मगगनाभावान्यतरत्वस्याप्यलण्डस्य धूमत्वतुल्यतया तस्यैव हेतुम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्राहुः । तन्मन्दम् ।
रूपवान् घटत्व दिव्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । हेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूपवद्रव्यान्यतरत्व तस्य [तादृशसम्ब-
न्धेन] रूपत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठातादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन रूपत्वस्य पारिभा-
षिकावच्छेदकत्वात् । तथा हि, तादात्म्यसमवायान्यतरसम्बन्धेन
यद्रूपत्वविशिष्टस्य सम्बन्धि रूप पृथिव्यादिक वा तत्र तादात्म्यस-
मवायान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो न रूपत्वद्रव्यान्यतर-
त्वावच्छिन्नाभाव समवायेन रूपे रूपत्वाख्यप्रतियोगिनस्तादात्म्येन
च पृथिव्यादौ द्रव्यात्मकप्रतियोगिन सम्बद्धत्वात् किं तु रूपत्व-
विशिष्टस्य तथाविधसम्बन्धिनिष्ठो यः पटाद्यभाव स एव तादृशप्र-
तियोगिव्यधिकरण इति रूपत्वद्रव्यान्यतरत्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वप्रौढ्यम् । न च हेतुसमानाधिकरणस्याभावस्यापि तादृश-
न्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वक्तव्यत्वाच्चैव दोषः ।

एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कगुणान्यत्त्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः ।
एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं
बोध्यम् । तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातो गुरोर्व-
च्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वं प्रतियोगित्वस्य । सम्बन्धिरवञ्च सा-

तथासति समवायेन घटस्य प्रमेयस्य वा साध्यस्य तादात्म्येन हेतौ
घटत्वे प्रमेये घातिप्रसङ्गादिति दिक् । अत एवेति । यस्तु तत्स्वित्यादिक-
ल्पस्याऽऽहतत्वादेवेत्यर्थः । यथाश्रुतस्यावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्या-
देरे तु सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । जातिमन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्तात्मान्यूनवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्य-
त्वसमवायसम्यग्भावावच्छेद्यत्वोभयसत्त्वावच्छेद्यताघटितलक्षणस्य
प्रागुक्तस्यापि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिरतस्नदपि परिष्करो-
ति एवमिति । अत्र साध्यतावच्छेदकम् । अत्र स्ववैशिष्ट्यं साध्यताव-
च्छेदकताघटकसम्यग्भेदेनैव वाच्यम् । तेन धूमत्वादीनां कालिकादि-
सम्यग्भेदेन धूमत्वादिविशिष्टस्य घटादेः संयोगिनि वर्तमानस्याभाव-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि धूमवान् बह्वेरित्यादौ नातिव्याप्तिः ।
स्वविशिष्टस्य सम्बन्धित्वं तु साध्यतावच्छेदकसम्यग्भेदेन प्राह्यम् ।
तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां कालिकादिसम्यग्भेदेन यद्भूम-
त्वविशिष्टस्य सम्बन्धि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्य-
त्वविरहेऽपि धूमवान् बह्वेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । ॥ अत्र सामान्यतो
धूमसम्बन्धिनि संयोगेन सर्वस्यैवाभावसत्त्वाद्भूमवच्छिन्नसंयोगसम्य-
ग्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । गोत्वत्वघटाभावत्वादेरेव तत्प्रसिद्धेः । संयोगसम्य-
ग्यावच्छिन्नगोत्वाद्यभावप्रतियोगिताया लाघवेन गवेतरासमवेत-
त्वादिमिरेवावच्छेदात् । न चैवमपि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यैव ना-
तिव्याप्तिः । गोत्वादिभेदप्रतियोगितायां तत्सौलभ्यात् । न हि सापि
गवेतराभवेतत्त्वमात्रावच्छिन्ना, गोरूपादौ गोत्वभेदासत्त्वप्रसङ्गा-
त् । यदि च गोत्वत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्यग्भावावच्छेद्यत्वोभय-

एवावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धौ नान्वयासिः गवेतरासमेतत्वाद्यवच्छे-
 दत्वमाधदिततादृशोभयत्वस्यैव लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वादिति विभाष्यते, तदोक्तरीत्या बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्ति-
 धारणार्थमेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वविशिष्टस्य सम्बन्धि-
 त्वं निवेदयम् । इत्थं च निरुक्तप्रतियोग्यनाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्र-
 तियोगितासामान्य एव साध्यवन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धा-
 यच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेदत्वसंयोगसम्ब-
 न्धावच्छेदत्वोभयस्यावच्छिन्नाभावसत्त्वाद्भूमयान् बह्वेदित्यत्रैवाति-
 व्याप्तिः गुरुतयोक्तक्रमेण तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा ब-
 ह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्वा स्यादतः प्रतियोग्यसम्बन्धित्वेनापि
 स्वविशिष्टसम्बन्धी विशेषणीयः । तदर्थञ्च प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वम् । तेन सम्ब-
 न्धसामान्येन यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धी बह्विधवि-
 शिष्टसम्बन्धी पर्यतादिस्तन्निष्ठस्य प्रलयपूर्वोत्पन्नकर्मात्यन्ताभावस्य
 प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्व्यवहारिकं तदवच्छेदत्वसंयोगसम्ब-
 न्धावच्छेदत्वयोश्च साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि बहि-
 मान् धूमादित्यादौ नात्राप्तिः, न वा प्रतियोग्यसम्बन्धिसाध्यवन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेदत्वसम-
 धायसम्बन्धावच्छेदत्वयोः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि
 सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धी यः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धी त-
 न्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न घटाधमाद्यत्वगोत्वत्वादिकं त-
 स्यापि साध्यवन्निष्ठतादृशमेवादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् किन्तु
 लघुसमनियतं गुरु प्रमेयधूमत्वादिकमेव । तथा च तदवच्छेदत्वा-
 प्रसिद्धा बहिमान् धूमादित्यादावसम्भवोव्याप्तिर्वैत्यतः साध्यवन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं प्राप्यम् ।
 तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वा-
 यवच्छेदत्वप्रसिद्धौ लक्षणसम्भवः । यस्तुतः प्रागुक्तपुत्त्याप्रापि
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमेव साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नसम्बन्धिनो वक्तव्यं न तु प्रतियोगितापि तादृशसम्बन्धे-
 न प्राप्ता । नन्येवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्ब-

न्धिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्यन्धिनिष्ठाभावाप्रसिद्धा विभुत्व-
 विशिष्टघटान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्ति । महाकालान्यत्वावि-
 शिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशस्य कथञ्चिन्महाकाले प्रसि-
 द्धा तत्राव्याप्तिवारणेपि तद्वह्नीयसयोगसम्यन्धेन घटे साध्यतायां
 सन्देहावव्याप्ति । तत्सम्यन्धेन यत्प्रतियोगिसम्यन्धि तदन्यत्त्वस्य
 तद्वह्निमत्यभावात् । महाकालनिरूपितविशेषणतया घटादे साध्य-
 तायां महाकालत्वहेतावुक्तक्रमेणाप्यव्याप्तिवारणासम्भवाच्च, तेन
 सम्यन्धेन य प्रतियोगिसम्यन्धी तदन्यत्त्वस्य महाकाले विरहात् । न च
 साध्यतावच्छेदकसम्यन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्य-
 न्धियत्किञ्चिद्व्यस्यनुयोगिकत्वयादशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 न्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रातयागितानवच्छेदकावच्छिन्नत्व
 निवेद्यमतो गगनाभायद्वारैव प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वरूपसम्य-
 न्धेन गगनादेर्बुद्धिमत्त्वपक्ष एव प्रतियागिताधर्मिकोभयाभावगर्भनि-
 रुक्तादरात् तन्न गगनाभायमाशय प्रसिद्ध्यसम्भवात् । कालिक-
 विशेषणतायां गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसाध्यवन्महाकाला-
 नुयोगिकत्वयो सत्त्वादिति चेत् । एतद्विरुद्धस्यैव प्रतियोगितयो-
 रित्यादिना प्रतियोगित्रैयधिकरण्यमुपेक्ष्य लक्षणान्तरं ब्रूयत इत्येके ।
 परं तु निरुक्तप्रतियोग्यसम्यन्धिप्रकृतसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
 या यद्यद्वर्मावच्छेद्यत्वसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यप्रतियोग्यनधिकरणप्रकृतहेतुमन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपि तादृशोभयाभावकूटवत्त्व विवक्षित-
 म् । अस्ति च सप्रवायावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिताया यत्का-
 लिकसम्यन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावघटत्व तदेव प्रति-
 याग्यनधिकरणमहाकालनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपीति घटान्
 महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्ति । यद्यदिति चीप्सादरात् निरुक्त-
 प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्य एव गुण-
 त्वावच्छेद्यत्वसयोगसम्यन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्त्वेपि धूमवान् घ-
 टित्यादौ नातिव्याप्ति । धूमत्वावच्छेद्यत्वसयोगसम्यन्धावच्छेद्य-
 त्वाभयाभावस्यापि तादृशत्वेन तस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवह्निमन्नि-
 ष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विरहात् सयोगसम्यन्धावच्छिन्नधूमा-
 भावप्रतियागिताया तदसत्त्वादित्याहु । ननु स्वविशिष्टसम्यन्धिनि-

ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः ।

प्राभाकरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वे न तादृशावच्छेद-
कप्रतियोगिकभेदमात्रं धर्ममात्रस्यैव तादृशयत्किञ्चिदवच्छेदक-
भिन्नत्वेन व्याप्तिलक्षणासम्भवप्रसङ्गात् । किं तु तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदस्तथा चावच्छेदकत्वगर्भा-
या निरुक्तेः प्रमेयधूमवान् ध्वरेरित्यादायतिव्याप्तिः अवच्छेदकत्वग-
र्भायास्तु प्रमेययद्विमान् धूमादित्यादायव्याप्तिः प्रमेयवद्विषयविशिष्ट-
सम्बन्धनिष्ठाभावाप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिप्रतियोगिताया लाघवेन
वद्विषयनिष्ठाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदादत आह प्र-
तियोगिताश्चेति । तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्तयो विशिष्य
तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन प्रवेशनीया न तदनुगततादृशावच्छेद-
कत्वावच्छिन्नत्वेन, यतो गुरुधर्मस्थानवच्छेदकत्वे व्याप्तेर्दुर्ध्वार्थ-
स्यादित्यर्थः । स्याद्विशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावाप्रतियोगिताव्यक्तीर्वि-
शिष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटयत्य नि-
वेशनीयमिति त्वपन्यास्यानम् । तत्तत्प्रतियोगिताविशोपतावच्छेद-
कत्वव्यक्तीनां चास्तविकतत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीरपेक्ष्य गुरुत्वेन त-
त्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदानामप्यप्रसङ्गा दु-
र्ध्वत्वतादयस्थ्यात् । यदि च समन्यतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गित्वस्य भेदे मानाभावात्तदा तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-
भेदकूटस्य प्रवेशेपि न क्षतिः । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्त-
दवच्छेदकत्वसमनैपत्याभावेन गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् ।
सम्बन्धभेदमिति । इदं च प्रागेव निरुक्तिव्याख्यायां प्रपञ्चितम् । ननु
प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगितायाः संयोगत्वावच्छे-
द्यत्वेपि संयोगत्वस्य स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावाप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वाभावात् संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरत आह अ-
भावाच्चेति । निरुक्तित्रयेपीति शेषः । तथा च निरुक्तप्रतियोग्यनधि-
करणस्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं संयो-
गत्वेप्यक्षतमिति हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगितायास्तदवच्छेद्यत्वादेव
भातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं गोमान् महाकालस्यादित्यत्राव्याप्तिः ।
गोत्वाविशिष्टसम्बन्धनिष्ठस्याभावाभावात् साध्यताप्रदककालि-

कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमनिसतत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो
बोध्यः । न च मौलमिदमीयश्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं
संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादि-
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छि-

कसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-
प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरत-
आह कालिकेति । तथा च स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवत्त्वण्ड-
कालनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयैव तत्तद्व्यक्तित्वे निरुक्ताय-
च्छेदकत्वं सुलभमिति भावः । ननु हेतुमन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव घटत्वादिविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
त्पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादायव्याप्तिवा-
रकं द्वितीयनिरुक्तायभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेक्ष्यताम्, अव-
च्छेद्यत्वघटिततृतीयनिरुक्तायपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामा-
न्य एव धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावात् धूमत्वात्
घट्टेरित्यादायतिव्याप्तिवारणार्थमभावे तद्विशेषणं दीयताम्, प्रथम-
निरुक्तौ ॥ प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विशेषणं किमर्थमित्याश-
ङ्कते न चेति । धाच्यमिति परेणान्वयः । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादि-
यव्याप्तिवारणं मौलस्य फलमन्यथोपपादयति संयोगत्वाद्यवच्छि-
न्नेति । वृत्तेरिति । अव्याप्यनवकाशादित्यग्रेऽन्वयः । संयोगी सत्त्वा-
दित्यादायतिव्याप्तिवारणमिदमीयस्य फलमन्यथाकुरुते गुणादीति ।
द्रव्यत्वत्वं द्रव्यान्यासमवेतत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतत्वं तच्च न
समवायसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवेन द्रव्यान्या-
समवेतत्वस्यैव तत्वादित्यतस्तथैवाह द्रव्यमात्रेति । द्रव्यान्यासम-

(१) अत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशोत्तरमेकाऽव्याप्तिशङ्कासङ्गतेर्व्याक्योद्भूतप्रतीकक्रमस्था-
स्याप कालिकेत्यादि-प्रसिद्धमित्य तस्य अभावश्च-बोध्य इत्यनन्तरमेव पाठ उचित प्रतिभाति ।

अभाववति चावृत्तेरन्याप्यतिव्याप्योरनवकाशादिति वाच्यम् ।
धूमवान् वह्नेरिसादावतिव्याप्तेः । न ह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि म-
हानसादौ किञ्चित् संयोगेन वर्तते येन वह्निमद्योगोलकादिनिष्ठा-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववदवृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य सम्भाव्येत । प्रतियोगितयोरेक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विव-
क्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् । यत्राधिकरणे

वेतत्वं इत्यर्थः । अवृत्तेरिति । अतिव्याप्यनवकाशादिति योजना ।
धूमवानिति । संयोगेन द्रव्यानामन्याप्यवृत्तितया धूमत्वावच्छि-
न्नाभाववत्त्वपि धूमत्वादिविशिष्टस्य सन्त्यादिति भावः । ननु हेतुम-
न्निष्ठामावप्रतियोगितावच्छेदक यद्योगोलकासयुक्तं च धूमत्ववि-
शिष्टस्य तदवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वादयः नातिव्याप्तिरत आह न
हीति । इत्थं चावच्छेदकानिरक्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे मूलो-
क्तहेतुसमानाधिकरण्याभात्रेपि तदयस्य निवेद्यमन्यथा हेतुमन्निष्ठा-
मावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणे गुणादौ सयोगत्वादिविशिष्ट-
स्यावृत्ते सयोगी द्रव्यत्वादित्याद्याव्याप्तिरिति भावः । लाघवमभि-
प्रेत्याह प्रतियोगितयोरिति । भौलेद्भौयप्रतियोगितयोरित्यर्थः ।
तथा च हेतुमन्निष्ठामावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतयत्किञ्चिद्द्रव्यावच्छिन्नतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
माववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं प्रथमस्य, द्वितीयस्य तु स्ववि-
शिष्टसम्बन्धनिष्ठामावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
दकीभूतहेतुसमानाधिकरण्याभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमर्थः । तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वपर्यवसन्नस्यैकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वस्याननुगमाद्विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशावश्यकत्वेन
[सम्बन्धान्तरप्रवेशे गौरवात्तदपेक्षया] लाघवाच्चाह विशेषणतेति ।
अभावीयविशेषणताया लक्षणघटकत्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्वं इति ।

व्याभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वसाध्यवत्त्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्नि-
ष्ठासन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा
च विशेषणताविशेषावच्छिन्नयद्गमविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधि-
करणासन्ताभावप्रतियोगितासामान्ये नास्ति साधने तद्गमविशिष्ट-

प्रमाविषयधीयविशेषणतायास्तथात्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्वप्रकारके-
त्यादि । साध्यवत्त्वस्यावश्योपस्थितिकतया तद्वद्विधर्मस्योपस्थिति-
लाभयाप्तमादायैवातिव्याप्तिवारणं सुघटमित्याशयेनाह साध्यव-
त्वेत्यादि । नन्वेवं हेतुमन्निष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये यद्गमविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणता-
विशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
तद्गमविशिष्टहेतुव्यापक इत्युक्तक्रमेण तृतीयायं फलितः । तथा
च विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्य एव साध्यताव-
च्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तादृशोभयाभावात्सत्त्वा-
त् धूमयान् बहोरेत्यादावतिव्याप्तिः । न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितायां विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं न देयमिति वाच्यम् । यद्वि-
मत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां संयोगादिसम्बन्धेनाभावात् हेतु-
मति सत्त्वेन यद्विमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रैवातिव्याप्तिप्रसङ्गादित्यन-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन तृतीयस्यार्थं नि-
रूप्य दर्शयति तथा चेत्यादिना । यद्गमेति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति । विशेषणताविशेषावच्छिन्ने-
त्यर्थः । अत्र प्रतिपदव्यावृत्तिरुक्तविज्ञा योद्धा । न च निरुक्तप्रतियो-
गितासामान्ये यद्गमविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशे-
षावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वं साधने तद्गमविशिष्ट-

सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सदेतुविशेषे
साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेये-
सापि वदन्ति । गौरवप्रतिसन्धानदशापामपि कम्बुग्रीवादिमान्

सामानाधिकरण्यमेव लाघवाद् व्याप्तिरुचिनेति धाव्यम् । सामान्य-
पदस्य व्यापकतायाश्चित्थेन निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकतायच्छेदकं
यद्दमांयच्छिन्नसमाधिशेषणताविशेषायाच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छेदतावच्छेदकत्वमित्यर्थपर्यवसानेन प्रमेयधूमवान् घहेरित्या-
दावातव्याप्त्यापत्तेः । प्रमेयधूमस्यावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मतया धहिमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छेदकत्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कतावच्छेदकत्वात् । अस्माकं तु प्रमेयधूमस्यावच्छिन्नवन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यपि षण्डभेदस्य तदवच्छेदकत्वाभावात्सैव
साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेनाऽतिव्याप्त्यभावा-
त् । एतेन साधनसमानाधिकरणाभावसामान्ये यद्दमांयच्छिन्नस-
मानाधिकरणाभावस्य तादृशभावप्रतियोगितासामान्ये वा यद्दमां-
यच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साधने तद्दमांयच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिर्लाघवादित्यपि प्रत्युक्तमिति ध्येयम् ।
साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्मिन्नतया प्रमेयवाहित्यादिना गुरुधर्मेण सा-
ध्यतास्यल एव साध्यतावच्छेदकावच्छेदकत्वावच्छिन्ना मोक्तक्रमेण
व्याप्तिर्यावया धहिमान् धूमादित्यादौ ॥ लघुरूपेण साध्यतास्यले हे-
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययदमांय-
च्छिन्नत्वोभयाभावघटितैव सा वक्तव्या शदैक्यस्यातिव्यतिरिक्तत्वा-
दित्याह यत्र ससत्तुविशेष इति । नव्यमतमुपन्यस्यति गौरवेति ।
यादृशप्रतीत्या गुरोरवच्छेदकत्वप्रसिद्धिस्तादृशबुद्धौ गौरवज्ञानस्य
यदि विरोधित्यं स्यात्तदा मानाभावाद्गुरोरवच्छेदकत्व न स्यात् न
चेतदस्तीति भावः । यद्यपि गौरवज्ञानमात्रं नावच्छेदकत्वधीप्रतिष-
न्वयम्, पिशितसत्तावच्छेदकत्वस्य द्रव्यरत्नावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वप्रहेषि पिशित-
सत्ता नास्तीति प्रतीत्या तदवच्छेदकत्वप्रसङ्गस्य प्राच्यंयपि स्वीकृतत्वा-

नास्तीतिप्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः

स । न च तद्धर्मसमानाधिकरणधर्मधर्मिकस्तदपेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धकः । नीलधूमत्वसमानाधिकरणधूमत्वे तदपेक्षया लघुत्वग्रहेऽपि नीलधूमो नास्तीतिप्रतीत्या नीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनस्य सर्वसम्मतत्वात् । नापि तद्धर्मसमनियतधर्मधर्मिक एव तद्धर्मापेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धक इति साम्प्रतम् । घटज्ञानत्वापेक्षया लघुतोऽपि ज्ञानत्वस्य घटज्ञानत्वसमनियतत्वाभावात् गुरुणोऽपि घटज्ञानत्वस्य संयोगसम्यग्वाचच्छिन्नघटज्ञानाभासस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः तथापि ससर्गमर्यादया प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्रति तादात्म्येन कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपस्तत्तद्गुरुधर्मः प्रतिबन्धक इति न कदा चिदपि तेषु [संसर्गमर्यादया] अवच्छेदकत्वग्रह इति प्राचां तात्पर्यम् । वस्तुतः ससर्गमर्यादया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानं प्रति समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वापेक्षया लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं प्राचामभिप्रेतम् । तथा च जलादौ निर्बन्धित्वस्याग्रहदशायां बन्धित्वभ्रमस्येयोक्तकमेण गौरवस्याग्रहदशायामपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनापि तादृशग्रहो जायत एव । अन्यथा तदानीमुत्पन्नायाः कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीतिधियां बाधनिश्चयविधया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नस्य विशिष्टयुद्धी तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नामावनिश्चयस्य विरोधित्वादिति ध्येयम् । प्रतीतेर्यलमवच्छेदकत्वावगाहित्वम् । गुरुरपीति । तथा च स्वरूपमग्न्यन्धरूपावच्छेदकत्वघटितं मूलोक्तं यथाश्रुतमेव व्याप्तिक्षणं सम्यक् प्रमेयधूमत्वादेस्तादृशावच्छेदकत्वेन व्यभिचारिण्यन्यव्याप्तिरिरहादिति कृतं पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिर्घचनेनेति भावः । ननूतकमेण गौरवज्ञानस्य विरोधित्वास्तादृशप्रतीत्यावच्छेदकत्वं नावगाह्यते परन्तु कम्बुग्रीवादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकाभा-

न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम् । तथाविधयात्किञ्चि-
द्व्याक्तिसत्त्वं एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एवैकघटत्वात् भूतले
कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामा-

घमाश्रमिस्त्याशङ्क्य निषेधति न चेति । अवलम्बनम् । विषयः । तथा-
विधेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छेदकत्वार्थे । तादृशप्रतीतेः । कम्बुग्रीवा-
दिमात्रास्तीत्याकारकप्रतीतेः । अनुदयादिति । तथा च त्वन्मते क-
म्बुग्रीवादिमदन्तरस्याभावमादाय तदनुदयप्रसङ्ग इति भावः । ननु
तथाविधयात्किञ्चिद्व्याप्यनिर्णये स एव प्रतियन्धकः अन्यथा विधे-
पादर्शनदशाया तत्रापि कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीतिप्रतीतिर्जायत एव
तत्रेत्यत आह अत एवेति । गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः । न
प्रमाणमिति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाद्युक्त्ये क-
म्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकत्वेन तादृशान्व-
ययोधो भ्रम इति तादृशशब्दस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रमाणत्वम् । त्वन्मते
च कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावशून्यताया घटवत्प्रमाणात् तादृ-
शप्रतीतेर्न भ्रमत्वमिति तादृशशब्दोप्यप्रमाणं न स्यादित्यर्थः । ननु
भ्रमत्वस्य प्रकारभेदेन भिन्नत्वात्सर्वत्र तदभाववद्विशेष्यकत्व न भ्र-
मत्वघटक समवायेन गगनादिभ्रमे तन्निवेशवैयर्थ्यात् तथा च तत्रैव
प्रकृतेषु कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावप्रकारकतामात्रेण तादृशा-
न्वययोधो भ्रमो भविष्यतीत्यत आह प्रमाणं चेति । तथा च तत्रापि क-
म्बुग्रीवादिमात्रास्तीति शब्दः प्रमाणं न स्यादित्यकामेनापि प्रकृते भ्र-
मत्व तदभाववद्विशेष्यकत्वघटितं वाच्यमिति भावः । घूमो न घटि-
ष्याप्य इत्यादेर्यद्विध्याप्यभावकूटार्थकत्ववत् कम्बुग्रीवादिमात्रास्ती-
त्यादावपि कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावकूटयोधकत्वादेव तादृ-
शशब्दस्याप्रामाण्याद्युपपत्तिरन्यथा घूमालोकसाधारणानुगतव्याप्तेर-
भावाद्दालोकगर्भव्याप्तित्वावच्छिन्नाभावस्य घूमे सत्त्वात्तमादाय घू-
मो न घटिष्याप्य इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः । एव गुरुधर्मस्यात-
वच्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिं प्रति तादृशधर्मावच्छे-
दप्रतियोगिकाभावकूटवृत्तानिश्चयत्वेनैधानन्यगत्या विरोधित्वकल्पना-

न्यशून्ये । न चेदेवं, लघुरूपसमनियतानां गुरुणामव्याप्यतापत्तिः । गुणादिगुणकर्मान्यस्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनाञ्च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् । एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसङ्गो-

त् कम्बुप्रीयादिमात्रास्तीतिप्रतीतिदशायां कम्बुप्रीयादिमदस्तीतिज्ञानविरोधोपि घटत इति प्राचीनमतनिर्भरः । अतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेरपि दुर्बलत्वमित्याह न चेदेवमिति । लघ्विति । द्रव्यं गुणादिविशिष्टसत्त्वाद्वा इत्यादौ द्रव्यत्वसमनियतानां गुणवत्त्वविशिष्टसत्तादीनामित्यर्थः । अव्याप्तिमुपपादयति गुणादीति । ननु हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनामाधकूटवत्त्वमेव साध्यतावच्छेदकांश निषेध्यमतो नोक्तदोषोऽत आह तत्तदिति । यद्यपि गुरोरवच्छेदकत्वपक्षेऽपि स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितव्याप्तेस्तत्तत्प्रतियोगितागर्भत्वेन युज्येत्यम् । तथापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकसलीयव्याप्तेरभिप्रायेणेदम् । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरण्याप्रवेशात् । निरवच्छिन्नहृत्त्वधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमव सर्वत्र व्याप्तौ प्रविष्टमित्याशयेनेदमिति तु परमार्थः । तेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकसलेऽपि व्याप्तेर्न युज्येत्यमिति ध्येयम् । द्रव्यत्वत्वेति । द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नव्यभिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नमायाप्रसिद्धेरित भावः । ननु हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभूतयत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्याविशिष्टमामान्यकभिन्न स्वविशिष्टसम्यग्निष्ठमावीयप्रतियोगितानवच्छेदकीभूततादृशवर्मावच्छिन्नभिन्न वा यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नमामानाधिकरण्यं ध्यामिरित्यत्र हेतुमग्निष्ठामावीयाविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितामामान्यं यद्वर्मावशिष्टसम्यग्निष्ठमावीयता-

ऽप्यनुसन्धेयः। उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेय-
त्वात् । अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादे-
र्व्यभिचारित्वं साधु सङ्गच्छत इत्यपि केचित् । इति कृतं पल्ल-
वितेन ॥

इति प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं भास्तिं साधने तद्वर्मावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र वा दुर्ज्ञेयत्वाभावात्तथैव व्याप्तिर्वा-
च्येत्यत आह उपदर्शितेति । स्वत्वादिति । आदिना व्यापकतापर्यव-
सन्नस्य तत्तदवच्छेदकत्वाभावगमसामान्यत्वस्योपग्रहः । अत एव ।
शुरोरवच्छेदकत्वादेव । सङ्गच्छत इति । अन्यथा ग्राह्यगन्धत्वापेक्षया
शुरुत्वेन घ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नाभावात्तद्व्याप्तिरूपं
व्यभिचारित्वं तत्र न स्यादिति भावः । यथापि साध्यव्यापकताय-
च्छेदकवर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिरूपमेव व्यभिचारः स च ग्राह्यग-
न्धत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिरूपेणैव तत्र सुलभ इत्यपि शक्यते घन्तु-
म्, तथापि तद्वृत्तेः प्रकृतसाध्यकानुमित्यविरोधितया हेत्वाभासता
न स्यात् यद्विपर्ययत्वेन यादृशानुमानविरोधित्वं तस्यैव तत्र तथा-
त्वादिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यविरचितमवच्छेदकत्व-
निरुक्तिप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

समाप्तम्

व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणनिर्वचनम् ।

दीधित्याः सामान्याभावग्रन्थः ।

ननु य एव मिलिता बहुयभावा जलहृदादौ वह्निर्नास्तीति धि-
यं जनयन्ति त एव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्णन्ते, तत्र च
तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्निस्त्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपिकायाः
प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्वमतोऽव्याप्तिः । न चैवं व-

जागदीश्याः सामान्याभावग्रन्थः ।

ननु व्याप्तिनिरूपणप्रस्ताये सामान्याभावव्यवस्थापनमर्थान्त-
रप्रस्तमित्युपोद्घातसङ्गत्या तदवतारयति नन्विति । अत्र तत्तद्व-
ह्निस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वह्निस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको
न चेति धिप्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या । य एवेत्यादिना वह्नित्वस्यावच्छेद-
कर्त्तव्यं त एवेत्यादिना चाऽव्याप्त्युपयुक्तं तदवच्छिन्नाभावस्य हेतु-
सामानाधिकरण्यं प्रकाशितम् । विशेषाभावीयतस्तद्वह्निस्त्वावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वान्येष वह्निस्त्वावच्छिन्नानि न तु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगित्वान्तरम्, सामान्याभाव इव तत्राप्यतिरिक्ते मानाभावादित्या-
शयेनाह तत्र चेति । महानसाद्यवच्छेदेन च तत्तद्वह्निस्त्वावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वावच्छेदकीभूततत्तद्वह्निस्त्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यं त-
न्निरूपिका यास्तद्वह्निस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नि-
त्वमित्यर्थः । तथाच यादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतयत्कि-
ञ्चिद्वर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वमर्मलक्षणमसम्भूतम् । न च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्कि-
ञ्चिद्वर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्वर्ममिश्रित्य साध्यतावच्छेदके निवेद्यमिति वाच्यम् । तथा सति
हेत्वधिकरणं यत्तद्वर्मावच्छिन्नानधिकरणं तत्तद्वर्ममिश्रसाध्यता-
वच्छेदकेत्युक्तेरेव सम्यक्त्येव्यवच्छेदकान्तवैयर्थ्यादिति भावः । अ-

न्हित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वात् तथात्वम् । तथा सति हृदवृत्ति-
धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदावृत्तित्वावच्छिन्नस्य बन्धिमदयो-
गोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः । अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगि-
गितानां नावच्छेदकम् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः,

व्याप्तिरिति । यद्यपि तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावाकूट-
स्यैव द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वात् द्रव्यं पृथिवीत्यादित्यादाय-
प्युक्तलक्षणासत्त्वादसम्भव एव घटनुमुचितस्तथापि घाच्य हेयत्वा-
दित्यादायेव सम्भवादव्याप्तिरित्युक्तम् । क्वचिदपि घाच्यस्य नास्ती-
त्यप्रतीत्या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टघाच्य-
त्वत्वावच्छेदघटानुपगमादिति भावः । ननु यत्किञ्चित्पदाप्रक्षेपेण
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं हेयधिक-
रणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्य घाच्यं तथा च धूमघटस्तत्तद्व-
ृत्तित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वेपि बन्धित्वावच्छिन्नाधिकरणस्याप्राप्त्या-
प्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । परम् । विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वे । तद्वृत्तित्वात् । धूमवद्वृत्तित्वात् ।
न तथात्वम् । न तत्तद्वन्धमायस्य प्रतियोगिव्याधिकरणत्वम् । हृदेति ।
हृदवृत्तिर्यस्तत्तद्वृत्तधूमाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यत् हृदावृत्तिर्य
तद्वच्छिन्नस्य तृणादेरित्यर्थः । अतिव्याप्तेरिति । यद्यपि प्रागुक्तप्रमाणं
प्रतियोगिव्याधिकरणस्याभावस्यैवाप्रसिद्ध्या धूमवान् चहेरित्यादौ ना-
तिव्याप्तिः अभावमात्रस्यैव तत्तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात्, तथापि तत्तदभावप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणस्यापि तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नवत्तापत्तिरूपोऽप्रतिप्रसङ्ग एवातिव्याप्तिपदनं विवक्षितम् ।
तथा च प्रतियोगिव्याधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या द्रव्यवान् चहेरित्यादा-
यव्याप्तिरिति भावः । शङ्कते अथेति । तथा च प्रतियोगिव्याधिकर-
ण्यप्रसिद्धिनिबन्धना नाप्याप्तिरिति भावः । शङ्क्य निरस्यति अनव-
च्छेदकमेवेति । अनुगतं रूपं प्रतियोगितामात्रस्यैव तर्ह्यनवच्छेद-
कमित्यर्थः । ननु विशेषामाचीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽप्यतिरि-

चिन्तामणेः सामान्याभावग्रन्थः ॥

सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः पृथगेव । अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदन्यत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा वायूरूपवान्नवेति सशयो न स्यात् । विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

अभावान्तरे मानाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति अन्यथेति । वायाविति । यद्यप्ययं सशयो न वायुविशेष्यकः, तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेष्यक, तथा सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटिताया प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात् ।

कसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकोनुगतधर्मं स्यादित्यत आह अभावान्तर इति । हृदे घट्टिर्नास्तीत्यादिप्रतीतेर्घट्टिप्रतियोगिताकाभावकूटमात्राद्यगाहित्वेनाप्युपपत्तेरिति भावः । ननु मा भूदनुगतधर्मं प्रतियोगितामात्रस्यावच्छेदकस्ततः किमत आह तथा चेति । तद्रूपेति । अनुगतधर्मत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके घट्टादादित्यर्थः । प्रत्यक्षविधया प्रमाणत्वे सशयत्वपर्यन्तस्य विशेषाभावनिरणयस्य धानुसरणवैयर्थ्यापत्तेराह सशयान्यथेति । तथाच वायूरूपवान्न चेत्याकारकसन्देहस्तत्तद्रूपाभावातिरिक्ताभावप्रकारकस्तत्तद्रूपाभावनिरणयोत्तरफालीनाभायसशयत्वादिति व्यतिरेक्यनुमानमत्र रूपसामान्याभावे मानम्, अत्र च वमिकतत्तद्रूपाभावनिरणयं व्यभिचारचारणार्थं हेतौ सशयत्थानुसरणम्, घटाभावाद्यप्रकारकत्वेन पक्षविशेषणाच्च न ॥ सिद्धसाधनमर्थान्तरं धेति भावः । अथच्छेदक्यावच्छेदेन साध्यसिद्धरुद्ध्यत्याश्च सिद्धसाधनादिकमित्यपि घट्टन्ति । अयमिति । वायौ रूपं न पत्यभिलष्यमान इत्यर्थः । तस्य वायो । प्रष्टेति । रूपध-

तथापि वायूरूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तावपर्यम् । अन्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः । विरुद्धयोरेकधर्मममर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न तु तदुभयप्रकारस्तापि नियता, तथा च रूपतदभावविशेष्यको वायुविशेषणकोऽभाववेति तु नन्याः । वायुटत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्मिक एवाय संशयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकरणटत्तित्वसंशयविरोधित्वात् । अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिर्णयेऽपि घटो भूतलटत्तिर्न वेति संशयमनङ्गादित्यपरे । अभेतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपा-

मिक्वायुष्टित्त्वं सन्देहं प्रति वायुधर्मिकरूपामावयस्तानिश्चयस्याविरोधित्वेन रूपसामान्याभावासाधकत्वादिति भावः । यथापि वायुष्टित्त्वं सामान्याभावसाधकत्वेयोक्तसंशयस्योपयोगित्वं सम्मन्यति प्रमिदं यत् सकल रूपं वायुष्टित्त्वं स्वस्वरूपं तदभावेऽपगतमिति योजनया पूर्णग्रन्थविराद्यात्, तथापि मुख्यबहुपात्तानामेकरूपेण बोधपरमनुरुध्याह तथापि । उक्तपदानां तत्रासामर्थ्यादाह तात्पर्यमिति । नन्वत्र वायूरूपयात्र घेत्यभिमतसंशयेन पौनरुक्त्यमत आह भन्त्यस्ति । [शब्दासन्दर्भमेव सम्प्रदाय इत्यननोद्भास्य शब्दसन्दर्भमेव व्यवस्थापयति विरुद्धयोरेकधादिना,] तथा वेति । यावौ रूप तदभावो धेयाकारकसंशय इत्यर्थः । वायुधर्मिकरूपामावयनिश्चयस्य वायुरूपोभयैशिशेषावगाहिज्ञानायावच्छिन्ने प्रत्येक विराधितया प्रकृतापयोगित्वमभावादिनि भावः । प्रकृतोपयोगार्थमाह अधिकरण इति । तदिति इष्टार्थम् । तत्रेति । समस्ययोर्विशेष्यस्य तथाच वायुधर्मिकरूपयस्तानिश्चयस्येव तद्वर्त्मिकरूपामावयनिश्चयस्यापि रूपधर्मिकवायुष्टित्त्वं संशयप्रतिबन्धकत्वात् प्रकृतोपयोग इति भावः । भगवता । तादृशनिश्चयस्याविरोधित्वं । [मत्र क्षणविलम्बादिना प्रतिपन्नानि भूतज्ञानान्तरमस्यादृश्यत्वेनापि उपपत्तापन्वयव्यतिरेकयोरभ्यधासिद्धरूपावपातस्येव प्रतिबन्धकत्वव्यवहारेण गौरवमिदमिति

भावानिर्णये संशयो न विरुध्यत इति चेत् । यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषां यावत्त्वेन रूपेण तेषां यावन्ति रूपाणि तावद्भावानां यावद्रूपत्वेन तद्भावानां वाऽनिर्णय इत्यर्थः । न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात् । नेतरौ, प्रतियोगितद्भावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतद्भावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् । न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एवाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः, सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्ताकारा, निवर्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम् । गौरवात्, विनापि अतिरिक्तसम्भावनां विशे-

सूचिताऽपरे इत्यनेन ।] एतावन्त्येवेति । प्रसिद्धरूपाण्येव रूपाणीत्यवधारणदशार्थां तद्वैय विशेषदर्शनतया प्रसिद्धरूपामावे यावद्रूपाभावव्याप्यतानिश्चयसम्भवात्तदेतुक् एव यावद्रूपाभावनिश्चयः स्यादिति भावः । तेषामिति । अनिर्णय इत्यग्रेन्वयः । एवमग्रेष्वपि । यावत्त्वेन तेषामिति । यावत्प्रकारेण रूपाभावानामित्यर्थः । यावद्रूपत्वेन । यावद्रूपप्रतियोगिकत्वेन । तथेति । यावन्तोरूपाभावास्तेषां यावन्ति रूपाणि तावद्भावानां च घस्तुगत्या निर्णीतत्वादित्यर्थः । तस्येति । प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वोद्देशस्य प्रतिबन्धकतायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । तत्प्रतिबन्धकः । तस्य संशयस्य प्रतिबन्धकः । तथा च प्रकृते सम्भावनासत्त्वादेव तत्तद्रूपाभावनिश्चयः सन्देहं न प्रतिबन्धीयादिति भावः । ननु पार्थिवाद्यतिरिक्तं रूपमस्ति न वेत्याकारिकस्य सम्भावना वाच्या सा च तादृशरूपाप्रसिद्ध्या दुर्घटेत्यत आह सम्भावना चेति । ननु सर्वत्रैवोक्तसम्भावनायाः सामग्रीसम्भवाद्रूपं नास्तीति निर्णयस्य प्रतिबन्धक एव संशयो न स्यादत आह निवर्तते चेति । गौरवादिति । रूपाभावनिर्णयमावत्यापेक्षया सम्भावनाविरहविशिष्टतादृशनिश्चयाभावात्त्वेन हेतुतायां

पाभाषनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च । अथाऽभावस्य सामान्या-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी । अन्य-
था तवाप्यतिप्रसङ्गात् । स च न प्रकृते । अभावस्य च पावद्वि-
शेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्याव-

गीरवाहित्यर्थः । ननु रूपाभाषनिश्चया यावन्तस्तत्प्रत्येकप्रति-
योगिकाभाषत्वेनैष तादृशसंशये हेतुत्वं याच्यं न तु ता-
दृशनिश्चयस्यावच्छिन्नाभावत्वेन, सामान्याभावानभ्युपगमात् ध्व-
सादिभिरत्यन्ताभावस्य विरोधाच्च, तथा च सम्भावना-
कालीनरूपाभाषनिश्चयानामप्रवेशेन सम्भावनाधिरहयिषिष्या ये
रूपाभाषनिश्चयास्तत्प्रत्येकप्रतियोगिकाभावत्वेन हेतुतायामेव वि-
पर्येतलाद्यधमत आह विनापीति । यत्तु सम्भावनाधिरहयिषिष्यरू-
पाभाषनिश्चयस्यावच्छिन्नाभावस्याखण्डस्य तद्व्यपकित्वेन हेतुत्वे गी-
रवानयकाशाशुक्तं विनापीत्यादि । तच्छुद्धम् । सामान्याभाषानभ्युप-
गन्तृणामनुगतरूपावच्छिन्नस्याखण्डाभावस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वा-
त् । विशेषाभाषनिश्चय इति । विशेषाभावस्यप्रकारकनिश्चय इत्य-
र्थः । यद्वपत्युपाध्यायमतमुत्थापयति अयेति । सामान्येत्यादि । सामा-
न्यपदमवच्छिन्ने प्रतियोगितायां चान्वितम् । तथा च सामान्याव-
च्छिन्नस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणाभावविशेष्यकनि-
र्णय एव संशयविरोधीत्यर्थः । तेन रूपं नास्तीत्यादिप्रतीती रूपस्याध-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रकारत्वेपि न क्षतिः । तत्र । सामान्या-
भावयादिनः । अतिप्रसङ्गादिति । अभावत्वादिप्रकारेणापि सामान्या-
भावस्य निश्चयसत्त्वे तादृशसंशयानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । स चेति ।
तादृशनिश्चयो न संशयस्थल इत्यर्थः । तत्सत्त्वे संशयस्य केनाप्यन-
ङ्गीकारादिति भावः । ननु विशेषाभावस्यैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वे रूपवत्यपि रूपं नास्तीतिप्रत्ययस्य प्रामाण्यापत्तिः तत्रापि
यत्किञ्चिद्रूपाभावसत्त्वादत्त आह अभावस्य चेति । ननु विशिष्ट-
स्यानतिरिक्ततया तदोपतादवस्थमधिकरणमेदेनाभावमेदस्यान-
भ्युपगमादत्त आह तदवच्छेदेनेति । यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्ति-

च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगि-
ताया अतिरिक्तत्वात् । तेन नैकविशेषतः विशेषान्तराभाववत्त्वेन
सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः । न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभा-
वभेदानियामकतया भेदसिद्धिः, प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्र-

त्यावच्छेदेनेत्यर्थः । तथा च रूपयतो यावद्विशेषाभावाधिकरणत्वादे-
ष न तत्र रूप नास्तीति प्रत्ययः । नन्विदमसम्भवबुक्तिकं तत्तद्रूपत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताया एव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वाद्व्यपवद्ध-
च्छेदेनापि तत्तद्रूपाभासस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्, अ-
न्यथा तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तदवच्छेदेन न स्या-
दत आह सम्भवति चेदमिति । इदम् । यावद्विशेषाभावाधिकरणाव-
च्छेदेनैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तादृशेति । सामा-
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताया यावद्विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
तिरिक्तत्वादित्यर्थः । यद्यपि सामान्यविशेषावच्छिन्नयोः प्रतियोगित-
योरैक्येऽपि न क्षतिः, सामान्यावच्छेद्यत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वाप्र-
च्छिन्नस्याधिकरणताया विशेषवत्त्वसत्त्वादेवातिप्रसङ्गभङ्गात्, अ-
न्यथा गुणान्यत्राधिशष्टं यद्वस्तुगत्या सत्त्वं तस्यैव गुणेऽपि सत्त्वात्त-
थापि विशिष्टसत्ताप्रतीत्यापत्तेः । तथापि अनुगतप्रतीतिबलात् सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरतिरिक्तत्वसिद्धौ तत्त एवातिप्रस-
ङ्गव्युदासः सम्भवतीत्याशयेन दममिहितमिति द्रष्टव्यम् । सामान्या-
भासत्वम् । नीरूपमित्यादप्रमाविशेष्यत्वम् । मिश्रमतमाशङ्कते न
चेति । यावदपि निषेणान्तरं । अभावभवेत्यस्य सर्वत्रेत्यादि । निया-
मकत्वादितः । अन्यथा घटपटाद्यभासयोरपि भेदो न सिध्यदिति भा-
वः । भेदसिद्धिरिति । सामान्याभावविशेषाभावयोरित्यादि । अवच्छे-
दधीभूतयोः सामान्यविशेषधर्मयोर्भेदादिति भावः । ननु प्रतियोगिभे-
दस्यैवाभावभेदनियामकत्वात् घटपटाद्यभासयोरस्तु भेदो न तु सा-
मान्यविशेषाभावयोरमिश्रप्रतियोगिकत्वात्त आह प्रतियोगीति । त-
स्ये अभावभेदवत्त्वे । प्रागभावादित्यादिना घटसात्यन्ताभासान्योन्या-
भासानां परिग्रहः । भेदप्रसङ्गात् । भेदसिद्धिप्रसङ्गात् । नन्यवच्छेद-

तिर्योगिकस्य प्रागभावादिचतुष्कस्याभेदमसद्भावात्, अवच्छेदकन्तु भिन्न एव तत्र क्व चित्तादात्म्यस्य क्व चित्संसर्गस्य क्व चित्पूर्वापरकालीनतद्रूपत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्ग-प्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्बलत्वात्, पूर्वापरकालीनत्वाद्-संसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च । किञ्च अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं न तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् । नापि तद्व्याप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न तद्व्यापकत्वमपि, अभे-

कभेदस्य नियामकत्वेऽप्युक्तदोषतादयस्थम्, घटस्यादिलक्षणावच्छेदकत्वैकत्वाद् अह अवच्छेदकत्वमिति । क्व चित् । घटस्यान्योन्याभासस्थले तादात्म्यस्य । तथात्वादित्यन्य । अयच्छेदकत्वादिति तदर्थं । एवमपि । क्व चित् । घटस्यात्यन्ताभावस्थले । संसर्गस्य । संयोगादे । क्व चिति । असंस्थले पूर्वकालीनतद्रूपत्वस्य प्रागभावस्थले चोत्तरकालीनतद्रूपत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थं । दुर्बलत्वादिति । तथा चाननुगमात् कथं नियामकत्वमिति भावः । ननु संसर्गविधया विशेषणविधया वा अवच्छेदकयोरन्यतरभेद एव नियामको वक्तव्य इति नाननुगम इत्यत आह पूर्व्वेति । मानाभावाच्चेति । तथाच न संसाधारण्यमिति भावः । ननु कक्रमेणावच्छेदकभेदो नित्याभावभेदको वक्तव्य इत्यत आह किञ्चेति । एकाभावनिष्ठस्यापराभावभेदस्याधिकरणस्वरूपत्वमतिरिक्तत्वं वा उभयथाप्यस्य नित्यत्वादिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । यद्यपि तत्तद्रूपाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्रूपत्वभेदस्य तत्तद्रूपाभावभेदेन सामानाधिकरण्य रूपत्वघटत्वादावेव सुलभम्, तथापि यथाश्रुतस्य तत्तद्रूपाभावेऽप्येव व्यभिचारित्याद्यदभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टो यदभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदो यत्र नृप नृदभाववृत्तित्वविशिष्टमदभावभेद इत्येव व्याभिचार्येति तत्रैव वैयधिकरण्य द्रष्टव्यमिति ध्येयम् । अत एव । उक्तमपि

देऽप्यविरोधाच्च । न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं
तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् । अत
एव च समनियतसुखदुःखादितत्तत्संख्यापरिमाणव्यत्त्यादिना-
नाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदसिद्धिस्तु भाववदभा-

धैयधिकरण्यादेव । ननु यन्नात्यन्ताभावे यद्धर्मावच्छिन्नाभावमे-
वस्तत्राद्यर्थं तदन्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्युक्तौ न धैयधि-
करण्यावकाश इत्यत आह अमेवेपीति । सामान्याभाववि-
शेषाभावायोरभेदेऽप्युक्तनियमस्याविरुद्धत्वादित्यर्थः । तथा चाभाव-
भेदासाधकत्वेनोक्तव्यापकत्वमर्थान्तरप्रस्तामिति भावः । न चेत्या-
दि । घटत्वेतरसंयोगसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वावच्छिन्ना-
भावे ध्यमिचारस्य धारणाय प्रथमं धर्मपदं विशेषणविधयावच्छेद-
कस्य प्रापकम्, समवायसम्यग्धेतरघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके स-
मवायसम्यग्धावच्छिन्नघटाभावे तद्वारणाय द्वितीयं धर्मपदम् । न च
शुद्धधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धिः, तदितरेत्यनेन त-
द्धर्मानवच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्पदेनाखण्ड-
धर्मस्यावच्छेदकीभूतधर्मस्य वा विवक्षणात् । गुरोरवच्छेदकत्वो-
पगमाद्वा नोक्तदोष इत्यपि वदन्ति । मानाभावादिति । तथा च तत्त-
द्रूपस्यावच्छिन्नाभावो रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यः रूपत्वेतर-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादित्याद्यनुमानमप्रयोजकमिति भावः ।
अत एवेति । उक्तव्याप्तौ मानाभावादेवेत्यर्थः । दुःखादीत्यादिना
धर्माधर्मादेः परिग्रहः । न चात्मत्वापेक्षया गुरुत्वेन सुषुप्तत्वादेर-
वच्छेदकत्वासम्भवः, तस्येश्वरवृत्तितयातिप्रसक्तत्वेन लाघवस्या-
फिथित्फरत्वादिति भावः । ननु सुषुप्तावच्छिन्नस्य चैत्रादेः सत्येपि
भूतलादाविदानीं दुःखविशिष्टो नास्तीतिप्रत्ययादिदमसङ्गमत आह
तत्तत्संख्येति । द्रव्यत्वापेक्षया गुरुणः संख्यावत्त्वादेरवच्छेदकत्वा-
योगावुक्तं सत्तादिति । नानाधर्मावच्छिन्न इति । नानाधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकः इत्यर्थः । ननुक्तव्याप्तेरसत्ये घटपटाद्यमायानामपि भेदो
न सिद्धेदत आह भेदसिद्धिस्तियति । तथा च घटवदवृत्तित्यादि-

वस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव । अत एव गगनादीनामवृत्तीनां
समानियतानां वा धर्माणामेक एवासन्ताभावः, युगपदुत्पन्नविन-
ष्टानां समानदेशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वे-

विरुद्धधर्मवत्त्वादेय घटाधमावाद्देवः पटमावादौ साध्य इति भाषः ।
अवृत्तीनामिति । येन सम्यग्धनेन येऽवृत्तयस्तेन सम्यग्धनेन तेषामेक ए-
वाभाव इत्यर्थः । तेन वृत्तिमतोपि रूपादेः संयोगादिसम्यग्धेनाभा-
वस्योपग्रहः । समानियतानामिति । तत्तदेकत्वपरिमाणादिव्यक्ती-
नामित्यर्थः । युगपद्विनष्टानामेक एव ध्वंसो युगपदुत्पन्नानां चैक एव
प्रागभाव इत्यर्थः । समानदेशावच्छिन्नयोरपि विभिन्नकालोत्पन्नवि-
नष्टयोः प्रागभावध्वंसयोर्नानात्वाद्युगपदित्युक्तम् । व्यधिकरणयोः
समानाधिकरणयोरपि न्यूनाधिकदेशवृत्तिकयोर्युगपदुत्पादविनाश-
शालिनो रूपसंयोगाद्योः प्रागभावस्य ध्वंसस्य च विभिन्नत्वात् सम-
नियतदेशानामित्युक्तम् । मूलावच्छिन्नवृक्षवृत्तिकयोर्युगपदुत्पन्नवि-
नष्टयोरपि वृक्षपटसंयोगयोर्ध्वंसप्रागभावयोर्नानात्वादाह भसतीति ।
तत्र ध्वंसादेरेकत्वे मूलावच्छिन्नसंयोगोऽग्रे नष्ट इत्यादिप्रतीत्याप-
त्तिरेव बाधिकेति भावः । यत्तु युगपदुत्पन्नविनष्टानामपि समानिय-
तरूपरसादीनां न ध्वंसादेरेक्य तथा सति तद्रूपं नष्टमितिषत् तद्र-
सो नष्ट इत्यपि बाधुपापत्तेः, रूपध्वंसस्यैव रसध्वंसत्वेन बाधुर-
योग्यत्वस्य वक्तुमशक्यादत उक्तमसति बाधक इति । तत्तुच्छम् ।
रसध्वंसव्यक्तेश्चाधुप्यत्वेपि रसप्रतियोगिकध्वंसत्वेनायोग्यत्वस-
म्भवात्प्रतियोगिविशेषमन्तर्भाव्यैवाभावस्य तत्तदिन्द्रिययोग्यताया
निर्वाच्यत्वादिति । प्राञ्चस्तु युगपदुत्पन्नस्यैकपाकजातरूपादिच-
तुष्टयस्य विभिन्न एव प्रागभावः । कथमन्यथा सामग्र्यमेदे कार्यस्य
रूपादेर्मिथो भेद इत्यत उक्तमसति बाधक इति । न च नित्यानामिध
जन्यानामपि रूपादिचतुर्णां विरुद्धधर्माध्यासादेव भेदोपपत्तौ सा-
मग्रीभेदस्य कार्यभेदाप्रयोजकत्वमिति बाध्यम् । सामग्रीभेदस्य
कार्यभेदाप्रयोजकत्वे सामग्रीविशेषस्य कार्यविशेषनियामकत्व-
स्याप्युपेक्षापत्तेः कार्यार्थानां कालान्तरानुत्पादस्यापि विरुद्धधर्मा-

ति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामा-
णिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैश्च
समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशाभाव एव
वा तथास्त्वामिति । मैवम् । एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानव-
च्छिन्नतत्तदाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यै-

ध्यासादेयोपपत्तेरित्याहुः । प्रतियोगिता इति । बहुत्वं प्रतियोगिभेदेन
स्वरूपसम्बन्धरूपायाः प्रतियोगिताया नानात्वमभिप्रेत्य । वस्तुतस्तु
तद्वर्मानधिकरणेषु सर्वेष्वेव तद्वर्मावच्छिन्नैकप्रतियोगितास्वीकारे
घटानिष्ठपटत्वावच्छेदप्रतियोगिताव्यक्तेरेव पटानिष्ठघटत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगितात्वाद्घटवत्यपि घटस्येन घटो नास्तीत्यादिव्यवहारस्य प्रा-
माण्यापत्तिरतोऽतिरिक्तापि प्रतियोगिता स्वाश्रयभेदान्नानैवेति
ध्येयम् । सर्वैश्चेति । समानाधिकरणैर्व्यधिकरणैश्चेत्यर्थः । [इत्थं
च प्रतियोगिनावच्छेदकधर्मस्येव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्या-
पि अभावभेदनिवामकत्वे व्यभिचारो दर्शितः] यथा च व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नस्य तथा विवेचित-
मधस्तात् । लाघवादाह आकाशाभाव एव चेति । एतन्नये का-
लाद्यभावस्याप्याकाशाभावस्यावैकारासङ्गतिः । एवमिति । तत्तद-
धिकरणमन्तर्भाव्य विशेषभावैरेव सामान्याभावस्यान्यथासिद्धाधि-
त्यर्थः । देशे काले चाव्याप्यवृत्तीनां घटादीनामभावस्य तत्तदधिक-
रणवृत्त्यभावमात्रेण अन्यथा कर्तुमशक्यत्वादाह तत्तद्देशकालाद्य-
च्छिन्नेति । प्रतियोग्यनवच्छेदकीभूतदेशकालाद्यच्छिन्नेत्यर्थः । अन्यथा
कोण इव मध्येपि गृहे घटो नास्ति तदानीमिवेदानीमपि गृहे घटो
नास्तीत्यादिप्रत्ययो घटाद्यवच्छेदकदेशकालाद्यवच्छेदेनापि स्या-
त् तदधिकरणवृत्त्यभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनियमादि-
ति भावः । व्याप्यवृत्तीनां गोत्वाश्वत्वादीनामभावस्य गोत्वादिशून्य-
तत्तदधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टाभावमात्रेणैवान्यथासिद्धिसम्भवे तत्र
देशकालाद्यच्छिन्नस्य न प्रवेशनीयमित्याशयेनाह अनवच्छिन्ने-
ति । देशकालानवच्छिन्नेत्यर्थः । तत्तदधिकरणेति । प्रतियोगिग-

पाभावस्य घटपटाद्योत्पादितत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि
विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकरण-
वृत्तित्वस्यान्तर्भावाऽवच्छेदकत्वञ्चेति तु समानम् । अत एव सामा-
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीनापि प्रत्युक्तम् । अ-
व्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेरतिरिक्तकल्पने च किम-

भ्येत्यादि । त्रिशिष्टस्यातिरिक्तत्वादाह तद्वच्छेदेन चेति । देश-
कालाद्यच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन धेत्यर्थः । त-
द्भेदोपीति । घटपटाद्यभाषभेदोपीत्यर्थः । सामान्याभाषस्थल इव
युक्तेऽनौलयादिति भावः । शङ्कोते तत्प्रतियोगिकत्वमिति । तत्स्व-
भावः । तत्तदभाषस्वरूपः । न चार्ति । तादृशस्वभावलक्षणे तत्प्रतियो-
गिकत्वे अधिकरणविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावो घटकत्वमवच्छेदकत्वं
या न युक्त तदभाषस्वरूपस्य सर्वत्राविशपात् तथा च घटाभाषस्यैव
पटाभाषस्यैव पटयस्यैव पटो नास्तीति प्रतीत्यापत्त्या तत्राभेद इति
भावः । शङ्कां निरस्यति इति तु समानमिति । सामान्यावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वमपि तत्तद्विशेषाभाषस्वरूपमेवेति तत्र यावद्विशे-
षाभाषाधिकरणवृत्तिरस्यान्तर्भावादनवच्छेदकत्वाच्च रूपवत्स्यपि
रूप नास्तीति प्रतीत्यापत्त्या सामान्यविशेषाभाषयोरप्यवश्यं भेद इत्य-
र्थः । अत एव प्रतियोगिकत्वस्य तत्स्वभावलक्षणत्वादेवेत्यर्थः । व्यास-
ज्यवृत्तीति । तथा च तत्पर्याप्त्याधिकरणस्य विशेषाभाषकूटस्य वि-
रहादेव रूपवति रूप नास्तीति न प्रत्यय इति भावः । तत्स्वभावस्य ।
तत्तदभाषपर्यवसितसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपस्य ।
तत्प्रमम् । व्यासज्यवृत्तित्वम् । ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
न तत्तदभाषस्वरूप किं त्वतिरिक्तमेवेति तस्य व्यासज्यवृत्तिरिक्त-
रूपने यावकाभाव इत्यत आह अतिरिक्तकल्पने चेति । अतिरिक्ते-
नेति । प्रागुक्तपटपटादिनिविलप्रतियोगिकैकभावेनेत्यर्थः । घटपटाद्यो-
त्पादिप्रतियोगिकत्वमपि न तदभाषव्यक्तित्वस्वरूप किं तु सामान्या-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववदतिरिक्तमेव याच्यमिति घटादिशून्यतत्त-
दधिकरणावच्छेदेनैव स्यात्तिरिक्ताभाषस्य घटपटादिप्रतियोगिक-

पराद्धमातिरेकाभावेन । किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वैत्वप्रती-
तिवद्व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् । अपि च रू-
पान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न याव-
दाश्रयसन्निकर्षापेक्षा मानाभावात् । एवञ्च एकाभावसन्निकर्षेऽपि
सामान्याभावबुद्धिमसङ्गः । यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां स-

त्वं स्याद्वाधकाभावात् तथा च घटपटाद्यभावानां मिथो भेदो विरु-
द्ध्येतेति पूर्वमयानुवर्त्तत इति भावः । ननु घटपटयोरपि तदुभयमा-
द्ययोरपि मिथो भेदस्यानुभवसिद्धत्वाच्च तद्विलोपप्रसङ्गः, सामान्या-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तस्य व्यासज्यवृत्तितायां बाधकः
प्रतिबन्धिरनुत्तरं चेत्त्यत आह किञ्चेति । व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षं
प्रत्येकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयाणां सन्निकर्षस्य हेतुत्वे घट्यमा-
णातिप्रसङ्गासम्भवात्तथा हेतुतायां व्यभिचारं दर्शयन्नाह व्य-
धिकरणयोरिति । इन्द्रियसन्निकर्ष इत्यस्य विशेषाभाववदधिक-
रणद्वयादिमात्रावच्छेदेनेत्यादिः । प्रत्ययः । साक्षात्कारः । तथा च
घटपटोभयमात्रसन्निकर्षेऽपि रूप नास्तीतिप्रत्यक्षं स्याद्रूपाभावकूटसै-
वोभयत्र सन्निकर्षादिति भावः । ननु व्यासज्यवृत्तिव्यक्त्यन्तरप्रत्यक्षं
प्रत्येकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयसन्निकर्षस्य व्यभिचारेणाहेतुत्वे-
त्यन्यव्यतिरेकाभ्यां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्यक्षं प्र-
ति तथाविधसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे बाधकाभावात्प्रोक्तदोष इत्यत आह
अपि चेति । [नन्येकाधिकरण्यापन्नवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षं
प्रत्येकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वात्प्रोक्तदोष इत्य-
त आह अपि चेति तु नव्याः] रूपान्तरेणेति । व्यासज्यवृत्ति-
त्यानिरूपकगुणत्वरूपप्रतियोगिताकत्वत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । प्रकृ-
तमभिप्रेत्याह सम्बन्धविधया चेति । मानाभावादिति । द्रव्या-
न्तरसन्निकर्षदशायां घटो गुणघानित्यादिप्रत्यक्षेण गुणत्वादिप्र-
कारेण द्वित्यादेर्घटे रूपप्रतियोगिकोऽभाव इत्यादिप्रत्यक्षेण च रूप

त्रिकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषा तद्भेदस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तदभेद-

प्रतियोगितात्वप्रकारेण रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेर्विषयी-
करणे क्षत्यभावादिति भाव । सामान्याभावेति । स्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसंसर्गेण रूपवादिसामान्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभा-
वप्रत्यक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च संसर्गप्रकारसाधारणसामान्यावच्छि-
न्नप्रतियागिताकत्वलौकिकप्रत्यक्षमात्रप्रत्येव निरुक्त्यावदाश्रयसन्नि-
कर्षत्वेन हेतुराज्ञात्तदपि, तथा सत्यनन्तसामान्यान्तर्भावेणानन्त-
कार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवादतिरिक्तसामान्याभावकल्पन-
स्यैव युक्त्यादिति भाव । न च यत्किञ्चिद्रूपाभावसन्निकपदशाया
रूपसामान्याभावप्रत्यक्ष जायत एव तन्मतपि घटत्वाद्दौ रूपसा-
मान्याभावस्य सन्निकृष्टतया घटत्वे रूप नास्तीतिप्रत्यक्षस्य तदानीं
दुर्गतरादिति वाच्यम् । घटद्वयसन्निकर्षदशाया रूपत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणेऽभावायु घटवृत्तित्वावगाहिनो घटे
रूप नास्तीत्याकारकप्रमात्मकप्रत्यक्षस्यापाद्यत्वात् घटादीना रूप-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणयावद्भावात्त्वधिरहपि
तादृशयावद्भावस्य घटवृत्तित्वावगाह्यात् । न हि घटवृत्तित्वप्रमाया
एकव्यक्तिमात्रविशेष्यकत्वेनैकव्यक्तिनिरूपिताधेयत्वप्रकारकत्वेन
वा सम नियम, मानाभावात् रूपद्वय घटवृत्तीत्यादिप्रमाया व्यभि-
चाराच्चेति भाव । सामान्यावच्छिन्नप्रतियागिताकत्वस्य व्यासज्य-
वृत्तित्व सामान्याभावप्रतीतेरतिप्रसक्तिमभिधायाप्रसङ्गमप्याह या-
दृशे चति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषाम् । यावदाश्रयाणा
ज्ञानमप्यपेक्ष्यत इति योजना । विषयतासम्बन्धेन पर्याप्तवृत्तिकस्य
चाश्रुपादिक प्रति स्वप्ति । यपर्याप्तत्वसम्बन्धेन चाश्रुपत्वादिना हे-
तुत्वादिति भाव । तद्भेदस्येति । तेषामाश्रयाणा मिथा भेदस्येत्य-
र्थः । ज्ञानमप्यपेक्ष्यत इति पूर्वेणान्नय । तत्तद्व्यक्तिधर्मिकपर्याप्तवृ-
त्तिकप्रत्यक्ष प्रति तत्तद्व्यक्तिमिश्रत्वप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्वेन हेतु-
र्य तत्र च कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिमिश्रवृत्तिविशेष्यत्व कारणस्य च
विशेष्यतामात्र प्रत्यासत्ति विशेष्यमावानामैक्यभ्रमदशाया तेषु प-
र्याप्तिसम्बन्धेन त्रित्वादिप्रत्यक्षानुदयेन तदन्तर्भावेनाप्युक्तकार्यका-

ज्ञाने च तदग्रहात् आश्रयभेदभ्रमेण तद्धमदर्शनाच्च । न चात्र
यावद्विशेषाभावाना प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिना

रणभावस्यावश्यकत्वात् । अभावादौ संख्यायाः समवायेनाऽस-
त्वेपि पर्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वे बाधकाभावात् तत्तद्व्यक्तिधर्मि-
क पर्याप्तवृत्तिकस्य भ्रमात्मकप्रत्यक्षे तु तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य भ्र-
मात्मकमेव प्रत्यक्ष दोष समानविशेष्यताप्रत्यासत्या हेतुर्बलव्य-
इत्याश्रयभेदभ्रमाद्वित्वादिभ्रमो नानुपपन्न इति वदन्ति । अपेक्षाया-
मन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति तदज्ञान इत्यादिना । यावदाश्रयाणाम-
ज्ञाने परस्परभेदज्ञाने वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य द्वित्वादेरप्रत्यक्ष-
त्वादित्यर्थः । अत एव दूरत्यादिदोषात् क्रमापन्नवृक्षाणामभदन्न-
मे तन्न सतोपि द्वित्वादेर्न साक्षात्कार इति भावः । तद्धमेति । अत
एव मध्याह्नादितैकदण्ड एव भेदभ्रमादण्डद्वयीबुद्धिरिति भावः ।
अत्र सामान्यावच्छिन्नत्वस्थले । यावद्विशेषाभावानामिति । याव-
तामाश्रयाणां ये विशेषाभावा परस्परभेदरूपाभावास्तेषामित्य-
र्थः । प्रथमम् । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रहात्पूर्वम् । तत्प्र-
योगिनामिति । तस्य परस्परभेदस्य ये प्रतियोगिनो विशेषाभावा-
स्तेषां विशेषतस्तत्तदभावव्यक्तित्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः । तथा च सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तिरत्र कारणार्था-
त् प्रत्यक्षमेव न स्यादिति भावः । केचित्तु घन्हादिकाव्यंजन-
वृत्तेनोत्तजकाभावाविशिष्टमगयादिसामान्यामात्र आवश्यको न
हि तत्र तत्तन्मण्यभाववृत्तेन हेतुत्वमनन्तकार्यकारणभावापत्ते-
र्नाप्युत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनानुगत-
घट्टेण विशेषाभावानामेव तत्र हेतुत्वमवच्छेदकगौरवापत्तरस्मा-
क त्वपण्डितादशमण्यमात्रव्यक्तित्वेनैव हेतुतायामवच्छेदकलाघ-
यात् । न चोत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्बन्धेन मणिमदमात्रवेनैव हेतुत्वम्, नादशप्रतियोगिताकत्वस्यामा-
यांश मणित्वावच्छिन्नीयसमगं वाग्रहात् । अन्यथा मणिमत्यपि दश
मणिनास्नानिप्रत्ययापन्न विशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व

विशेषोऽनुपस्थितेरिति दिक् । केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यापकत्ववृत्तित्वस्य च कल्पनापेक्षया व्याघातः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते । कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात् । विनिगमनाभावेऽपि च सामान्याभावमिद्वि-

सम्बन्धेन यो भविमानमायस्तस्य तत्र सत्त्वात् । अत एव घटत्वापच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटत्वविशिष्टस्यैव संसर्गो न तु द्रव्यत्वप्रमेयादिविशिष्टस्येति निर्येष्टे घटो नास्तीत्येव प्रत्ययो न तु द्रव्यत्वप्रमेयं वा नास्तीत्याकार इति सिद्धान्तः । न च प्रतिपक्षेऽपि विशेषित्वाऽप्यवच्छिन्नमायस्य तत्तद्व्यपकित्वेन हेतुयायामवस्थासिद्धिः अव्यथा प्रमेयतत्तद्व्यपकित्वेनां ध्याम्यतमस्यावच्छिन्नमायस्याप्यवच्छिन्नस्य तत्तद्व्यपकित्वेन बाह्यजनकत्वापत्तेरिति वाच्यम् । त्वन्मतेष्वेतद्व्यपकित्वस्य तुल्यत्वाप्यवच्छिन्नमायस्यापेक्षया यदवच्छिन्नमायस्यं गुणनरं तदवच्छिन्नमायस्यस्यैव तदवच्छिन्नमायस्यकैरन्यथा सिद्धेः सुखरथाद्येति यद्वन्ति । यत्तु विशेषमायकूटस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमे प्रमेयं नास्ति प्रमेयाद्भेद इत्यादिप्रतीतेः प्रामाण्यापत्तिस्तत्तत्प्रमेयाव्यवस्थामायकूटस्य तत्तत्प्रमेयभेदकूटस्य च प्रमेयाव्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवादिति । तत्र । प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यत्सामान्यं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव विशेषमायकूटेषु स्वीकर्तव्यत्वात्, अव्यथा सामान्यामायस्वीकारेऽपि तद्व्यपकित्वस्यैव सिद्धेः । सार्वभौममतमुपन्यस्यति केचिच्छ्रियति । तदव्यास्येति । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे पर्याप्तिलक्षणव्यासज्यवृत्तित्वस्य चेत्यर्थः । ननु तत्र सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतदाद्ययोमयोः कल्पनाद्यन्ममापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतद्व्यासज्यवृत्तित्वयोमयोः कल्पनात्कुत एकत्र व्याघातमत्राह कल्पनीयेति । एतत् । अतिरिक्ताभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तस्य । व्यासज्यवृत्तिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-

रमत्यूहैव । धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेक-
त्वप्रयुक्तम् । न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वस्याऽनन्तवाच्याधधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
कल्पनानन्तवाच्याधधिकरणवृत्तित्वाना यात्राद्विशेषाभावानामेव सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च क-
ल्पनैव लप्रीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्राभिद्धिप्रसङ्गा-
दिसाहुः ॥

ताकत्वस्य । गुरुत्वादिति । पर्याप्तिः सम्बन्धान्तरनियतत्वेन बहुविधा-
भावेषु कल्पनीयस्वरूपसम्बन्धकत्वेन गुरुत्वादित्यर्थः । ननु पर्या-
प्तिः सम्बन्धान्तरनियतत्वे मानामाद्याद्विशेषाभावेषु सामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तः पर्याप्त्यस्य एव सम्बन्धो वाच्यो
न तु स्वरूपसम्बन्धोपीति विशेषाभावकूटेषु सामान्यावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमत आह
विनिगमनादिरहेपीति । विद्यादास्पदयोरर्थयोरैकमात्रे प्रमाणस्य स-
द्भायो विनिगमना तद्विरहस्थलेपि चेत्यर्थः । यत्रोभयत्रैव प्रमाणविर-
हस्तत्रोभयमेव न सिद्ध्यति यथा चमत्रिशिष्टदण्डस्थेनेव दण्डविशिष्टच-
क्रत्वेनापि न घटः प्रति जनकस्य लाघवसहस्रतप्रत्यक्षादिप्रमाणेन द-
ण्डत्वचनत्वाभ्यामेव तद्वधारणात् यत्र चोभयत्रैव प्रमाणस्याप्यता-
रत्तत्र द्वयमेव सिद्ध्यतीति प्रवृत्ते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वस्य पर्याप्त्यस्य सम्बन्ध इव तस्याभ्येप्यतिरिक्त रूप नास्तीति
प्रत्यक्षप्रमाणस्य तौत्यादवश्यमतिरिक्त सामान्याभावो वाच्य इति
मात्र । ननु उभयत्र प्रमाणसद्भावेपि धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया
गुरुत्वमिति न्यायलब्धमेव गौरव सामान्याभावे धर्मिणि बाधक
मप्रिप्यतीत्यन आह धर्मैनि । कल्पनीयनि । तथा चानेकस्याऽकल्प्य-
तया सामान्याभावधर्मिण कल्पने बाधकाभाव इति भावः । सा-
मान्याभावधर्मिण कल्पने तत्प्रयुक्तमनक कल्प्यमवैत्याशयेनाशङ्क्य
निराचष्ट न चति । वाच्यमिति परेणान्वयः । वाच्यादीति । रूपाद्यभा-
वाभिप्रायण । एव सतीति । धर्मिकल्पनोत्तरकल्पनागौरवस्यापि

धर्मिकल्पनाविरोधित्व इत्यर्थः । अभावमात्रेति । तत्तद्रूपादिप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्ताभावस्यानन्तभूतलाघाधिकरणे तत्सम्बन्धस्य च कल्पनाप्रपेक्ष्य क्लृप्तानन्तभूतलाघाधिकरणवृत्तिकेषु तत्तद्रूपतत्त्वादिधर्मेषु तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनायामेव लाघवस्य सुवचत्वात् तत्तद्रूपादिविशेषाभावोप्यतिरिक्तो न सिद्ध्येत्, तद्रूपमास्तीत्यनुगतप्रतीत्यातिरिक्ताविशेषाभावसिद्धौ सत्या तत्रानेकाधिकरणसम्बन्धकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वाददोषत्वे तु प्रकृतेऽपि सामान्याभावे तत् सुवचमिति मायः । अत्र प्रतिषन्दिदनुत्तरमित्यस्वरसः केचिदाहुरित्याभ्यां सूचितः ॥

इति श्रीजगदीशमहाचार्यविरचितं सामान्याभावप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

रप्रत्युहैव । धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेक-
त्वप्रयुक्तम् । न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वस्याऽनन्तवाख्याद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य
कलृप्तानन्तवाख्याद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सा-
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च क-
ल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गा-
दित्याहुः ॥

ताकत्वस्य । गुरुत्वादिति । पर्याप्तेः सम्यन्धान्तरनियतत्वेन बहुविधा-
भावेषु कल्पनीयस्वरूपसम्बन्धकत्वेन गुरुत्वादित्यर्थः । ननु पर्या-
प्तेः सम्यन्धान्तरनियतत्वे मानाभावाद्विशेषाभावेषु सामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तः पर्याप्त्याप्य एव सम्बन्धो वाच्यो
न तु स्वरूपसम्बन्धोपीति विशेषाभावाकूटेषु सामान्यावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमत आह
यिनिगमनाविरहेपीति । विवादास्पदयोरर्थयोरैकमात्रे प्रमाणस्य स-
द्भावो यिनिगमना तद्विरहस्थलेपि चेत्यर्थः । यत्रोभयत्रैव प्रमाणविर-
हस्तत्रोभयमेव न सिद्ध्यति यथा चक्रविशिष्टदण्डत्येनेव दण्डविशिष्टच-
क्रत्येनापि न घटं प्रति जनकत्वं लाघवसहकृतप्रत्यक्षादिप्रमाणेन द-
ण्डत्यचक्रत्वाभ्यामेव तद्व्यधारणात् यत्र चोभयत्रैव प्रमाणस्याप्यता-
रस्तत्र द्वयमेव सिद्ध्यतीति प्रकृते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वस्य पर्याप्त्याप्यसम्बन्ध इव तस्याभ्येप्यतिरिक्ते रूपं नास्तीति
प्रत्यक्षप्रमाणस्य तौल्याद्वच्यमतिरिक्तः सामान्याभावो वाच्य इति
भावः । ननु उभयत्र प्रमाणसद्भावेपि धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया
गुरुत्वमिति न्यायलब्धमेव गौरवं सामान्याभावे धर्मिणि बाधकं
मविष्यतीत्यत आह धर्मैति । कल्पनीयेति । तथा चानेकस्याऽकल्प-
तया सामान्याभावधर्मिणः कल्पने बाधकाभाव इति भावः । सा-
मान्याभावधर्मिणः कल्पने तत्प्रयुक्तमनंशं कल्प्यमयेत्याशयेनाशङ्क्य
निराचष्टे न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । वाच्यादिति । रूपाद्यभा-
वाभिप्रायेण । एवं सतीति । धर्मिकल्पनोत्तरकल्पनागौरवस्यापि

धर्मिकल्पनाविरोधित्व इत्यर्थः । अभावमात्रेति । तत्तद्रूपादिप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्ताभावस्यानन्तभूतलाघाधिकरणे तत्सम्बन्धस्य च कल्पनामपेक्ष्य कल्पानन्तभूतलाघाधिकरणवृत्तिकेषु तत्तद्रूपतलत्वादिधर्मेषु तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनायामेव लाघवस्य सुवचत्वात् तत्तद्रूपादिविशेषाभावोप्यतिरिक्तो न सिद्ध्येत्, तद्रूपं नास्तीत्यनुगतप्रतीत्याऽतिरिक्तविशेषाभावसिद्धौ सत्यां तत्रानेकाधिकरणसम्बन्धकल्पनागौरवस्य फलमुक्त्याददोगत्ये ॥ प्रकृतेपि सामान्याभावे तत् सुवचमिति भावः । नत्र प्रतियन्दिरनुत्तरमित्यस्तरस्य केचिदाहुरित्याभ्यां सूचितः ॥

इति श्रीजगदीशमहाचार्यविरचितं सामान्याभावप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

चिन्तामणेर्विशेषव्याप्तिः ।

यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

दीधित्या विशेषव्याप्तिः ।

यद्देसादि । अथात्र नानान्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृ-
थिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्यं तच्च पर-
म्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन न तदभावः पृ-

जागदीश्या विशेषव्याप्तिः ।

द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्त्यभावादाह नानान्यक्तीति ।
ज्ञानत्वेन शब्दत्वेन वा नानान्यक्तेः साध्यतायामव्याप्त्यभावाद्रूपा-
दीत्युक्तम् । रूपवान् रसादित्यादौ यद्रूपव्यक्तेः प्रतियोगिव्यधिकरण-
यद्रसवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तद्रूपसमानाधिकरण्यस्य तद्रसव्य-
क्तौ व्याप्तिरवसम्भवादाह एकव्यक्तीति । रूपवान् तद्रसादित्यादाये-
कव्यक्तिहेतावव्याप्तिविरहात् पृथिवीत्वादावित्युक्तम् । अव्याप्तिरिति ।
रूपमात्रस्यैव चालनीन्यायेन तत्तत्पृथिवीनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणा-
भावप्रतियोगित्यादिति भावः । न चेति । वाच्यमित्यन्यथि । रूपवत्त्वं
रूपाधिकरणत्वं तद्रूप्यधिकरणभेदाद्भिन्नमेवेत्युक्तक्षोभतादवस्था-
दाह तच्चेति । रूपत्वपृथिवीत्ययोः साक्षात्समानाधिकरण्यभावात्
कार्यं तयोर्व्याप्तरत आह परम्परेति । स्वाध्याधिकरणत्यरूपपरम्प-
रासम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु पृथिवीत्वयति समवायेन रूपत्वस्याभाव-

विन्यादाविति वाच्यम् । रूपादैरसाध्यतापत्तेः । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्त्वाद्यभावस्य द्रव्यादिदृष्टित्वात् सत्त्वादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशिष्टतया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावातिप्रसङ्गात् । व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र

सत्त्वात् कथं तन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमत आह तेन चेति । परम्परसम्बन्धेन चेत्यर्थः । तद्भावः । रूपत्वादेरभावः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयानाधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वादिति भावः । असाध्यत्वम् । अनुमित्यविधेयत्वम् । ननूक्तव्याप्तिज्ञानाद्रूपत्वादिसाध्यकैवानुमितिः व्याप्यन्तरज्ञानादेव रूपादिसाध्यकानुमितेः सम्भवात्, स्ववृत्तिरूपत्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन रूपादेः साध्यतायामुक्तव्याप्तिज्ञानादपि रूपादिसाध्यकानुमित्युत्पादे बाधकामायाच्येत्यत आह द्रव्यान्यत्वादीति । अव्याप्तिरिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यानुपादेयत्वात् तत्रत्यलक्षणस्याव्याप्तिरित्यर्थः । ननु तत्र हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यानवच्छिन्नं चाक्यमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति । ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणभाव एवेति द्रव्यनिष्ठस्य द्रव्यान्यस्यविशिष्टसत्त्वाभावस्य प्रतियोगित्वं द्रव्यान्यत्वादी विशेषण एव न तु विशेष्ये सत्तायामतो नाव्याप्तिरत आह व्युत्पादयिष्यत इति । विशिष्टाभावस्तावदातिरिच्यतां मा धा द्रव्ये तदन्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीतिप्रतीतिपलात् द्रव्यनिष्ठाभावस्य वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वं पुनः सत्तायामावश्यकम्, अन्यथा विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । केचित्तु ननु विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाभावपर्यवसन्नस्य विशिष्टाभावस्य प्रतियोगित्वं तदुभयोः सम्बन्ध एव न तु विशेष्य इति नाव्याप्यवृत्त्या इत्यत आह अन्यथेति । विशेष्यस्य विशिष्टाभावाप्रतियोगित्वे इत्यर्थः । ननु लक्षणातिप्रसङ्गवारणान्ययानुपपत्तिर्न

सत्वान्च । अथाऽप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वभावः स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ, अस्ति चायं रूपादौ रूपत्वादिना न पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न । तादृशप्रतीक्षादितो रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावो गृह्यते न तु तद्रूपावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्र-

यस्तुसाधिकेत्यत आह व्युत्पादयिष्यते चेतीत्याहुः । ननु साध्यतावच्छेदकग्रहिर्मात्रेण यद्वैशिष्ट्यावच्छिन्न प्रतियोगित्वं तद्व्यप्यत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं विशेषणीयमतो नाक्ताव्याप्यतिव्याप्तीत्यत आह द्वित्यादीति । तथा च सत्तागुणत्वोभयाभावस्य द्रव्ये सत्त्वात्तमादाय सत्तायाद् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः । यद्यपि साध्यतावच्छेदकमिच्छा य साध्यनिष्ठो धर्मस्तद्वच्छिन्नैव हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगिता निवेशनीयेत्युक्ताव्याप्यादिव्युदासः, तथाऽपि प्रमेयान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेः, घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तादृशधर्मावच्छिन्नत्वात् प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्धत्वादिति भावः । सार्वभौममतमुत्थापयति अयति । अप्रतियोगित्वम् । मूलोक्ताप्रतियागित्वास्तस्यार्थः । प्रतियोगित्वाभावः । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावः न तु तादृशप्रतियोग्यन्यत्वं भेदमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तिरनन्तदवच्छेदकस्योक्तसम्भवात् । नन्वेव तद्रूपान् पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तद्रूपेऽपि रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावसत्त्वादितो धर्मविशेषमन्तर्मात्रयति स चति । तथा च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियागित्वाभावावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमत्र तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति भावः । रूपान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिमुद्धरति अस्ति चेति । अयम् । रूपत्वाद्यवच्छेद्य पृथिवीत्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियागित्वाभावः । रूपादावस्तीत्यर्थः । प्रमाणमाह रूपत्वादिनेति । प्रतियागित्वाया इति । पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वाभावः इति । प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण । तथापि घटशब्दस्य तु तादृशप्रतियोगित्वं न रूपत्वाद्यवच्छेद्यमित्यर्थो प्राप्यः । तदभावेति । तादृशप्रतियागित्वाभावत्यर्थः । तथा चोक्तलक्ष-

तियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्यबाधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकः तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिध्येत् । प्रमेयधूमत्वेन न बाह्यमग्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वात् । अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वावच्छेदकम्, विवक्षितञ्चात्र तथेति चेत् । असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया बाह्यत्वमपि न तदवच्छेदकं कम्बुग्रीवादिमन्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति बहुव्या-

णाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावे बाधकमाह सर्वत्रेति । ननु तादृशप्रतियोगित्वमिव तदभावोऽप्यव्याप्यवृत्तिरिति तत्तद्वपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावाप्यभावापत्त्यादबाधितापि तादृशप्रतीतिर्न बाधिकेत्यत आह अन्यथेति । घटजनकत्वं दृष्टत्वेन न तु द्रव्यत्वादिना घटाभावप्रतियोगित्वं घटत्वेन न तु पटत्वादिनेत्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन दृष्टादौ घटजनकत्वाद्यभावाः पटत्वाद्यवच्छेदेन घटाभावप्रतियोगित्वाभावाच्च, घटादौ सिध्येदिति भावः । तथा च दृष्टो न घटजनक इत्यादिप्रतीत्यापत्तिः । प्रतियन्देरनुत्तरत्वाद्वाह प्रमेयेति । सुवचत्वाच्चेति । तथा च प्रमेयधूममात्रं घटेरित्यादायतिव्याप्तिरिति भावः । अथेति । तथा च साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । अत्र साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकताया अयच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टस्वरूपसम्यग्धः स्वरूपसम्यग्धमात्रं या, प्रथमे असमानेति । असमानाधिकरणो धूमो यस्य तसापि पिण्डव्यवहृत्तद्वृत्तित्वेत्यर्थः । न तदवच्छेदकम् । न धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकवृत्तिः । अथ घटिमान् धूमनिष्ठ इत्यादायव्याप्तिरिति भावः । द्वितीये त्याह कम्बुग्रीपेत्यादि । अस्मात्पत्यम् । अस्यापत्यम् । घटत्वाद्यपेक्षया शुद्धनिरूपकम्बुग्रीपादिमस्या-

अन्यवृत्तिवहितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्यो-
न्याभावप्रतियोगित्वात् व्याधिकरणवह्निधूमयोर्न व्याप्तिः,

धनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चा-
व्याप्तिः, तथापि यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं तादृशान्योन्याभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम् ।
बह्व्यादौ तत्संयोगादौ तद्व्यादादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात्परम्परया
वा अनुगमकं बाह्यत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नवत्त्वस्य

व्याप्तिधारणसम्भवादाह नानाव्यक्तीति । नानैव व्यक्तिराधयो यस्य
तादृशसाध्यक इत्यर्थः । तथा च तत्तद्वद्व्यभेदमादाय
घट्टिमान् धूमात् द्रव्यं पृथिवीत्यादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।
ननु 'हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्य-
वत्त्वविधक्षणान्नैव दोष इत्यत आह तत्तत्साध्यवत्त्वस्य चेति । तद-
वच्छेदकत्वादित्यन्वयः । तथा च घट्टिमान् धूमात् रूपत्याग्यापक-
जातिमान् रूपत्यादित्यादौ तत्तद्वह्निमत्वाद्यवच्छिन्नभेदं नीलपीत-
त्याद्यवच्छिन्नभेदं चादायाव्याप्तिरिति भावः । यद्रूपेति । अधिकर-
णभेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैक्यमतेनेदम् । अन्यथा घट्टि-
त्याद्यवच्छिन्नवत्त्वस्यापि पर्वतादौ नानात्वेन तद्दोषताद्व्यवस्थापत्तेः । हे-
तुमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यं यद्रूपानवच्छिन्नं
तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये वा तात्पर्यम् । ननु यद्रूपाव-
च्छिन्नवत्त्वमित्यत्र यत्पदस्य सपण्डधर्मपरत्वे घट्टिमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिः घट्टित्वादेरपण्डत्वात्, अपण्डधर्मपरत्वे
च घट्टिसंयोगवान् धूमादित्यादौ तथेत्यत आह यद्व्या-
दायिति । तद्व्यादादौ । यद्विसंयोगव्यादादौ । यद्वित्यादिकमे-
वेति । तथा च सर्वत्रैव यत्पदेनापण्डधर्मो घट्टित्व इति
भावः । तादृशेति । हेतुसमानाधिकरणेत्यर्थः । नन्वेवं यद्विसंयोगी-
त्याद्यनुमितिश्रं स्यात् तादृशसंयोगत्वस्य व्यापकतानवच्छेदकत्वे-

किन्तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिरप्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणम्, कर्मणि च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणप्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव । न चान्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्, अभेदस्याऽबाधितप्रत्यभिज्ञानात् ।

य न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यत् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यं शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् । अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेनाऽकिञ्चित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्वम्, तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्व्याधिकरणासम्भवित्वमात्रे तात्पर्यम् । व्या-

मानुमितेस्तदवच्छिन्नविधेयताकत्वासम्भवात्ततः साध्यसाधनभेदेन ध्यातैर्नातात्वादननुगतैव सा वाच्येत्याह यदित्यादिना । द्रव्यं पृथिग्धीत्वादित्यादौ यत्साध्यं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येव वक्तव्यम्, अत एवेदं द्रव्यमित्यनुमिनौ निरवच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठविधेयताकत्वमपि सर्वसिद्धं सुसङ्गच्छते निवृत्तस्यासंज्ञादृशानुमितौ च प्रयोजकत्वादिति भावः । यद्विषाद् घृमादित्यादिकमभिप्रेत्याह यद्रूपावच्छिन्नमिति । अधिकरणत्वमिति शेषः । तेन न

सिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः । अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृ-
त्तिसाध्यकसद्देताव्याप्तिं निरस्यति न चेति । अभेदस्येति । तथा
च मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभे-
दोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभाववि-
षयतामात्रं कल्प्यते बाधकबलात् अत्र च विशिष्टभेदे न बाधकं तत्र
तथाप्रतीति बलात्तत्सिद्धिरमृत्युहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकं भेदव-
च्च प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्ति-

प्रागुक्तदोषः । एवमग्रेऽपि । यहिसंयोगवानित्यादिकमभिप्रेत्याह या-
दशेति । उक्तरीत्येति । रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिमिवेत्य-
र्थः । अकिञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्त्यभावाप्रयोजकम् । तात्प-
र्यमिति । तथा च ।ऽसामानाधिकरणयोत्थापकत्वेनैव तादृशप्रति-
योगित्वोपन्यास इति भावः । व्यधिकरणयोर्देशिकव्याप्त्यसम्भ-
वाच्चादृशव्याप्तौ युगपदुत्पादविनाशयोरकिञ्चित्करत्वाद्वाह व्या-
प्तिरेवेत्यस्येति । अर्थात्तरत्त्वमपाकर्तुमशक्तारयति अन्योन्येत्यादि ।
लक्षणभ्येत्यत्रैकत्वमधिवक्षितम् । ननु भेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्तत्र
का गतिरित्यत आह तथा चेति । अभेदस्याऽवाधितत्वे चेत्यर्थः । अ-
नुभूयमानेति । अनुव्यवर्त्तीयमानसंयोगिभेदविषयताकाया इत्यर्थः ।
शिखीत्यादि । तथा च यथा शिखिनो घर्मिणः सत्त्वेऽपि शिखी
विनष्ट इतिप्रतीत्या विशेषणीभूतशिखाया एव ध्वंसरूपोऽमाधो
गृह्यत तथा संयोग्यभेदेऽपि न संयोगीत्यादिप्रतीत्या विशेषणस्य
संयोगस्यैवाभावो गृह्यत इति भावः । नन्येधं शुणो न संयोगीति
प्रतीतेरपि संयोगामाद्य एव विषयोऽस्तु न तु संयोगिभेदः तथा च
संयोगी सन्यादित्यादौ निरुक्तलक्षणातिव्याप्तिरत आह अत्र चेति ।
तत्सिद्धिः । संयोगिनो भेदसिद्धिः ।

भेदयत् संयोगिभेदयत् । तदमायस्य । संयोगि-
भेदाभायस्य । तदुपपत्तिरिति । एकत्र घर्मिणि सं-

गिभेदाभावज्ञानं तथा, असम्भवादसिद्धेश्च। नापि कपिसंयोगिभेद-
स्य वृक्षावृत्तित्वज्ञानम्, असिद्धेः तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात्। नापि कपिसं-
योगिभिन्नभेदज्ञानम्, कपिसंयोगिभेदवत्तद्भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे-
नाविरोधात्। नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम्, असिद्धेः तद्धर्मवद्भिन्नभेद-
स्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयो-
गस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च। न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्य-
ते, आवश्यकवल्गुसंघटत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभा-
वात्। अन्यथा सर्वत्राऽभावस्याभावोऽतिरिक्त एव कल्प्येत। अत-
एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः
सामान्यत एव वल्गुो विरोधः, तत्र कपिसंयोगवत्सपि वृक्षे मूले न

पययाधः। स्वरूपयाधमप्याह असिद्धेश्चेति। मूलावच्छेदेन भेदस्यै-
व प्रत्ययान्मूले वृक्षः कपिसंयोग्यभिन्न इति ज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः।
ज्ञानमिति। यथेति पूर्वणान्वयः। एवमग्रेऽपि। तद्वृत्तित्वस्यैव वृक्षवृत्ति-
त्यस्यैव। तज्ज्ञानम्। कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम्। असिद्धेरिति। मूला
वच्छेदेन भेदस्यैव प्रत्ययात्तादृशभिन्नभेदज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः। तथा
च स्वरूपयाधः। विषययाधमप्याह तद्धर्मयादित्याहि। ननु प्रतियोगि-
तावच्छेदकधर्मस्य तद्वद्भिन्नभेदस्य न दृष्टचरमत आह न हीति।
न च घटस्यैकत्वेन घटभिन्नभेदस्योपगमग्रेऽपि संयोगव्यक्तीना-
मनेकत्वात्तेषु संयोगिभिन्नभेदत्वापेक्षया लाघवादतिरिक्त एव सं-
योगिभिन्नभेदो युक्त इति वाच्यम्। तथात्वेऽपि तस्याऽव्याप्यवृ-
त्तित्वात्। अन्यथा मूले वृक्षः संयोगिभिन्नो नेति प्रतीतिः
प्रमात्वापत्तिरिति भावः। सर्वत्र। नानाप्रतियोगिकामाधस्थले।
अत एवेति। परास्तमित्यग्रंश्रयः। आद्ययोः। अत्यन्ताभाव-
प्रतियोगिनोः। सः। विरोधः। सङ्गोच्यताम्। अंशतो भ्रमविषयत्वेन
कल्प्यताम्। ननु मूले वृक्षे न संयोग इति प्रतीतिः संयोग-
वद्द्विषयकत्वमेव कल्प्यतामित्याद्ययोरपि। सङ्गोचे मानाभावात् इ-
त्यत्र आह न हीति। संयोगस्यैव तद्वतोऽपि कथं चिदुपस्थि-

कापिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्को-
च्यतां न ह्येषा प्रतीतिः कापिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं श-
क्या नियमतः संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः प्रतियोगि-
कोटौ तदनुल्लेखान्च, मूले न कापिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी
विनष्ट इति वद्भासमानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वा-
च्चान्तिमयोरपीति परास्तम् । अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणतया स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदका-
सामानाधिकरण्यपर्यवसायिनो विरोधस्य स्वस्वघटितत्वेन विशेष
एव विश्रामाद्, अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽस्त्वान्योन्याभावप्रतियो-
गितावच्छेदकयोरबाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिविरुद्धतया

तिसम्भवाभियमत इत्युक्तम् । अनुपस्थितेरिति । तथा च कार-
णधाधादेव तादृशप्रतीतेर्न संयोगिभेदावगाहितमिति भावः ।
अनुभवबाधमप्याह प्रतियोगीति । अभावांशे साक्षात्परम्परया
वा अप्रकारत्वेन संयोगवतोऽनुव्यवसायेनाग्रहणाच्चेत्यर्थः । भासमानं
प्रागुपस्थितं यद्विशेषणं संयोगस्तदभावाविषयत्वेनेत्यर्थः । अन्तिमयोः ।
अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः । स सङ्कोच्यतामिति पूर्वेणा-
न्वयः । विशेष एवेति । तथा च घटभेदघटत्वादीनां विरोधस्य फल-
सत्वेऽपि संयोगतद्वद्भेदयोस्तथात्वे मानाभावात् तदव्याप्यवृत्तित्वे
षाधकाभाव इति भावः । ननु संयोगिभेदो नावच्छिन्नवृत्तिकः अ-
न्योन्याभावात्वात् घटभेदवदित्यनुमानात् संयोगिभेदस्य व्याप्यवृ-
त्तित्वसिद्धावयवशसम्पन्न एव संयोगेन समं तस्य विरोधः, संयो-
गिभेदो न संयोगवद्वृत्तिः संयोगिभेदत्वात् घटत्वाधमावयवदिति
व्यतिरेकिणा वा तस्य व्याप्यवृत्तित्वं साध्यम् इत्यत आह अत्यन्ता-
भावेति । अबाधितेति । विभिन्नावच्छेदेनेत्यादिः । तथा च संयोगिभे-
दोऽवच्छिन्नवृत्तिकस्तत्त्वेन प्रतीयमाणत्वादित्यनुमानेन प्रतियन्धादध-
च्छिन्नवृत्तिकत्वाद्यभावकल्पनमेव दुःशक्यमिति भावः । मूले दृशो

तथाविधविरोक्कल्पनाया अनवकाशाच्च । किञ्च शिखी विनष्ट
इति प्रतीतिर्विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्या विशेष्ये तद्वाधादास्ता विशेष-
णध्वंसाविषयता न संयोगीति प्रतीतिर्विशिष्टभेदमवगाहमानायाः
कथं विशेषणमसर्गाभावविषयत्वेनोपपत्तिः । न खलु सहस्रेणापि
बाधकैरिदं रजतमिति प्रतीति रङ्गत्वावलम्बनं व्यवस्थापयितुं श-
क्यते । न च विशेषणभेद एव तस्या विषयः । अग्रेऽपि न कापिसंयो-

न संयोगीति प्रतीति शिखी विनष्ट इति च द्वाः समानविशेषणामावधि-
पयत्य यदुक्तं तत्र दृष्टान्तवैषम्यमाह किञ्चेति । विशेष्ये । शिखिनि ।
तद्वाधात् । साक्षात् ध्वंसवाधात् । विशेषणध्वंसति । तथा च शिखी
विनष्ट इत्यत्र स्मृत्तिशिख्यानिष्ठप्रतियोगित्वरूपपरम्परासम्यग्धनेव
शिखिनो ध्वंसे प्रकारत्वं मित्याशयः । न चैत्र सत्यपि पुरुषे शिखी
विनष्ट इति च त्वं पुरुषो विनष्ट इत्यपि प्रतीतिः प्रमा स्यात् इति वाच्यम् ।
तत्तद्विशेषणध्वंसादौ तत्तद्विशेषणाद्यच्छिन्नस्यैव निरुक्तपरम्परा-
या ससर्गत्वात् । अत एवायं घट इयामो भविष्यतीत्यादौ इयाम-
रूपनिष्ठप्रतियोगिताया प्रागभावे इयामरूपायच्छिन्नस्य ससर्गत्व-
ऽपि न घटस्य विशिष्टस्य ससर्गत्वम् अतस्तत्रैव घटो भविष्यतीत्या-
दिको न प्रत्यय इति ध्येयम् । विशिष्टभेदमित्यस्य भेदत्वेनति शेषः ।
कथमिति । तादृशप्रतीतायत्यन्तामायत्यानुकूलेत्यादिति भावः । प्रका-
शस्त्विति प्रत्ययस्यान्याप्रगाहित्वोपगमे भ्रममात्रस्योच्छेद इत्याह न ख-
द्विति । बाधकैः । कारणवाधादिभिः । शक्यते इति । अन्यथा शुक्लौ
रजतत्वादिप्रतीत्यपलापाद्वा अन्यथा स्याति निरस्तने जित प्रामाण्यैरि-
ति भावः । तस्या न संयोगीतप्रतीतिः । विषय इति । स्मृत्तिसंयोगनि-
ष्ठप्रतियोगित्वमभ्यन्तरेनैव संयोगिनो भेदप्रकारत्वादिति भावः । अत्र
इति । न च संयोगमदपर्ययसम्यक्त्वात्परम्परया संयोगिभेदस्य
शून्ने सत्यपि तस्य व्याप्यवृत्तित्वनाप्राप्त्यच्छिन्नत्वादेव नैतादृशप्र-
त्यय इति वाच्यम् । तथा सत्युत्पन्नमण संयोगभेदस्य मूलानयच्छि-
न्त्यामूलऽपि न संयोगीत्यपि प्रत्ययापलापापत्तेरिति भावः । शब्दवि-

गीति प्रतीत्यापत्तेः। युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथम-
न्यथा पक्षतादशायां घटादावयं न श्यामो दण्डादिविनाशसमये
चैत्रादौ नायं तदण्डवानित्यादयो व्यवहाराः। न च तत्र विशेषण-
संसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सत्तर्फी विना तदनुपपत्तेः। न
खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गा-
भावं बोधयन्ति तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात्। अपि
च विशिष्टवाचकदण्डपादिपदेभ्यो धर्म्युपसर्जनतयोपास्यतस्य द-

शेषाणां प्रामाण्यानुरोधादपि मेदस्याव्याप्यवृत्तिर्यं वाच्यमित्याह
युज्यते चेति । पिठरपाकानुपगमे रक्तघटस्य इयामान्यत्वं व्याप्यवृ-
त्त्येवाऽन उक्तं दण्डादीति । इयामपदस्य गुणेष्वपि शक्तत्वात्तदत्यन्ता-
भायबोधने धर्म्युपसर्जनतयनियन्धननिराकाङ्क्षत्वासम्भवादाह दण्डा-
दीति तु कश्चित् । व्यवहाराः प्रमाणमिति शेषः । तत्र घटो न इयाम
इत्यादौ । विशेषणस्य । इयामत्यदण्डादेः । अनुयोगिनीति । तत्र नञा
संसर्गाभायबोधने तदर्थबोधकपक्षोत्तरसप्तम्यास्तन्वत्यादिति भावः ।
तदेव द्रढयति न खल्विति । ननूक्तस्थले संसर्गाभायबोधने का क्षति-
रत आह तथात्वे चेति। प्रसङ्गादिति। घटोपि घटात्यन्ताभायस्य सत्यादि-
ति भावः । ननु यत्र नञ्प्ररहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः साक्षात्कार्यं
तत्रैव नञा अभावो बोध्यते प्रकृते च घटो घट इत्यस्य निरा-
काङ्क्षतया नञा घटे घटस्य मेद इय संसर्गाभावोऽपि न बोध्यते क-
न्मुप्रीचादिमात्रं घट इत्यादिकं तु भूतलं न घट इत्यादिभिः समान-
मित्यत आह अपि चेति । यद्वा ननु नञा प्रत्ययार्थविशेषणत्यानाप-
त्तस्येवात्यन्ताभायबोधनेऽनुयोगिवाचकपक्षोत्तरं सप्तम्यपेक्षा यक्त-
व्या न तु तद्विशेषणतापन्नस्येति यदि श्रूयान्ताप्याह अपि चेति ।
एतेन घटो घटान्यो नेत्यादौ नञ्प्ररहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोर्भिरु-
काङ्क्ष्येष्वपि नञाऽभायबोधनात्तत्रैव घटो न घट इत्यापि अ-
भावबोधने वाचकभावा इत्यपास्तम् । विशिष्टवाचकेति । विशिष्टवा-
चकेत्यर्थः । दण्डादित्यादेर्वाच्यत्वेन वाचकत्वासम्भवात् । यद्वा येषा-

ण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराकाङ्क्षनयान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् । न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम्, तथापि चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डादिसंसर्गाभावप्रतीक्षापत्तेर्दुर्वात्त्वात् । एतेन नञोऽभावबल्लाक्षणिकतया विनैव सप्तमीमन्वयोपसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ आख्याताच्छ-

करणमतेनेदम् । धर्माति । भतुवर्धसम्बन्धिनि विशेषणतयोपस्थितस्येत्यर्थः । उपस्थितस्येत्यस्य वृत्तिशब्दादित्यादिः । तेन नीलो घटः पटश्चेत्यादौ घटविशेषणतयोपस्थितस्यापि नीलादेः पटेऽन्वयः नीलघटः पटश्चेत्यादौ तु वृत्तिशब्दादेव नीलस्य तयोपस्थितिरतः पटे तस्य नान्वयः । विशेषणमात्रेति । तथाच चैत्रो न दण्डीत्यत्र भतुपः पदसाधुतामात्रं फलं न तु शाब्दे तदर्थप्रवेश इति भावः । दुर्वात्त्वादिति । यद्यपि भूतलं न घट इत्यत्रेव चैत्रो न दण्ड इत्यादावपि पूर्वपक्षिणा दण्डात्यन्ताभावबुद्धाधिष्ठापत्तिः कर्तुं शक्यत एव, तथापि तन्नामार्थस्य नञा भव्यन्ताभावबोधने तन्नाम्नः प्रथमान्तत्वं प्रथमासाकाक्षत्वं वा तन्त्रम् अन्यथा गृहे दण्डस्य नेत्यतोऽपि दण्डात्यन्ताभावप्रतीक्षापत्तेः । अतश्चैत्रो न दण्डीत्यादौ दण्डपदस्य प्रथमान्तत्वस्य प्रथमासाकाङ्क्षत्वस्य वाऽभावात्तदत्यन्ताभावबोधो नञा दुर्घटः । चैत्रमैवयोर्दण्डघटौ नेत्यादियथासङ्ख्यस्यले चैत्रवर्धमिकदण्डात्यन्ताभावबोधे दण्डपदस्य प्रथमान्तत्वव्यभिचारेऽपि प्रथमासाकाङ्क्षत्वमस्येव द्वन्द्वोत्तरप्रथमायाः सकलप्रकृत्यर्यान्वयित्वादितिदिक् । एतेनेति । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डात्यन्ताभावाप्रत्ययेनेत्यर्थः । विनैवेति । यत्राधिकरणाभावयोराधाराधेयभावः संसर्गस्तत्रैव सप्तम्यपेक्षणाच्चैत्रो न दण्डीत्यत्र दण्डाभाववतस्तादात्म्यस्यैव चैत्रे संसर्गत्वात् सप्तम्यपेक्षेति भावः । ननु चैत्रो न पचतीत्यादौ पाककृतेरिव चैत्रो न दण्डीत्यादावपि दण्डस्यात्यन्ताभावः सप्तमीं विनापि प्रतीयतामत आह एवमेति । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ संसर्गाभावप्रतीति-

त्त्या लक्षणया बोधस्थितस्य कर्तुरेव भेदो भासत इत्यस्तु । वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येसादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसम्बन्धादेर-
भावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते अपेक्ष्यते च प्रातिपदिका-
र्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः । नञो वैधर्म्यपरतया न
श्याम इत्यादेः श्यामादिविधर्मस्यर्थः । वैधर्म्यश्च रक्तत्वादिकमेव ।
यदाहुराचार्याः श्यामाद्रक्तो विधर्मा न तु पृथगित्यपि वदन्ती-
ति कृतं पल्लवितेन ।

मिया सप्तम्यपेक्षणे चेत्यर्थः । शक्तेति । शाब्दिकानां मतेन । न्या-
यमते आह लक्षणया चेति । भेदो भासत इति । तथा च दृष्टान्ता-
सिद्धिरिति भावः । नन्वेवमनुभवसिद्धस्य कृत्यत्यन्ताभावबोध-
स्थापलाप इत्यत आह वस्तुत इत्यादि । स्वादित्यादिभेदेन विभ-
क्तैर्वैधर्म्यादुदाहरणद्वयम् । प्रातिपदिकार्थस्येति । अभाषाम्यवबो-
धन इत्यनुपज्यते । निपुणतरमिति । यथानुयोगिनि प्रतियोग्य-
न्यपे सप्तम्यपेक्षा तत्रैव नञा तदत्यन्ताभावबाधने तदर्थकपदो-
त्तर सप्तम्या अपेक्षा न तु सर्वत्रेति नञ्यादे वस्यमाणत्वादिति
भावः । भेदस्य व्याप्यवृत्तित्यवादिनां प्राचा मते रक्तत्वादश्यायां
॥ श्याम इत्यादिव्यवहारमुपपादयति नञ इत्यादिना । ननु वैध-
र्म्यमपि भेद एवेति तद्वत्त्वं तत्र बाधितमत आह वैधर्म्यं चेति ।
तद्वैशिष्ट्यकालावच्छेदेन तद्वति वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगिध-
र्मवत्यन्तद्वैविध्यादस्य वैधर्म्यं तथा च रक्ता न श्याम इत्यत्र
श्यामत्ववैशिष्ट्यकालावच्छेदेन श्यामवृत्त्यभावाप्रतियोगधर्मवान्
रक्त इत्याकारकस्तत्र बोधः । न तु पृथक् । न तु मिश्रः ।

ननु विशिष्टधीजनकत्वादिगर्भस्य सम्बन्धतत्त्वस्य प्रवेशोऽप्यात्माश्रया
दिरेवेत्यत आह निरूपितेति । साध्यवान् यस्येति विग्रहे साध्यतत्त्वेव
साधनस्य सम्बन्धोऽन्यथा स चाधिकरणम् न तु व्याप्तेनत्र
प्रवेश इति प्रागवाक्तमिति भावः । मूलं कस्यनि । कुत्रत्यादि । तथा
च किहेतुर्न किंसाध्यकानुमितिजनकतावच्छादिका वा व्याप्तिरि-
त्यर्थः । ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिं प्रत्यपि तद्धेतुकतत्सा-

व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसतस्तथात्वेनाऽ-
ज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भातस्य पष्ट्यर्थत्वम् । न चै-
वमननुगमो दोषाय, कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव
लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति वह्निद्रुदौ न स्तः धूमवान् व-
ह्निमद्द्रुदौ न भवतीतिप्रतीतेर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ
वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ धूमवति विद्येते इति
कथमेते लक्षणे इति चेन्न । तादृशाभावानभ्युपगमात् अ-
भ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ ।

सम्बन्धत्वेनेति निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्यति । इत्यज्ञान-
नुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमेतिहेतुस्तथा वक्ष्यते । एते ।
अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे । तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिक
प्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति किं वा भवत्येव परन्तु क्लृप्ता-
नामेव स्वसमानाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभा-

ध्यकनानात्रिव्याप्तिज्ञानानां हेतुत्वात् इत्यमननुगम एवेत्यत
आह दीधतावित्थं चति । इत्यमपीत्यर्थः । वक्ष्यत इति । तद्धेतु-
तत्साध्यकव्यभिचारघोविरोधिघीविषयत्वेन तद्धेतुकतत्साध्य-
कनिष्ठिलव्याप्तीरनुगमस्य तद्गोचरज्ञानत्वेनैव तद्धेतुकतत्साध्य-
कानुमिति प्रति हेतुस्य व्याप्तिप्रहोपाय वक्ष्यते इत्यर्थः । लक्षण-
प्रयस्येव यथाश्रुतक्रमेणाव्याप्तिसम्भवादते इत्यनेन लक्षणद्वया-
भिधानमसद्गतमतो व्याचष्टे एत इति । तथा चान्योन्या
मात्रगर्भत्वेन द्वयारैक्यादेव द्विवचनोपपत्तिरिति भावः ॥
धर्मिण सिद्धसिद्धिपराहतत्वादतिरिक्तद्वित्याद्यवच्छिन्नप्राभायस्या-
सत्यं शङ्कितुमशक्यमित्यन्यथा पितृकयाति गन्धित्यादिना ।

वानां लाघवादेत्यभिप्रायः । नाद्यः, एकैकाभावप्रतीतिद्वौ न स्त
इति प्रतीतिर्विलक्षणत्वात् शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्ये-
कैकाभावमशयाच्च विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्ययायोगा-
त् । न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकात्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतिर्वि-
षयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तथाविधोभय-
शालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् द्वित्वसमानाधिकरण्या-
भानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च अत एव न तादृश प्रतीतेर्घट-

न भवतीत्यस्याभिप्राय इत्यग्रेऽन्वयः । स्य द्वित्वादि । तत्समाना-
धिकरण यदुघटत्वघटत्वादि तदवच्छिन्नाभायानामित्यर्थः । द्वाधि-
त्यस्य घटपटादित्यादि । तथा च घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययात् घटप-
टौ न स्त इत्यादिप्रत्ययस्य वैलक्षण्य विषयमद विना अनुपपद्यमा-
न द्वित्वस्यावच्छेदकस्य साधयतीति भावः । [ननु प्रतियोग्यशे
द्वित्वाधिकरणस्य भासमानतया वैलक्षण्य स्यादित्यत आह श-
ब्देति । यद्वा] ननु द्वित्ववैशिष्ट्यादधिकारगाहितयैत्र वैलक्षण्य सुव-
च्यमत आह शब्देति । तथा च भूतले घटपटौ न स्त इति प्रतीते-
र्घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभायगाचरत्वे भूतले घटो न वेति स-
शयो ॥ स्यात् बाधनिर्णयमस्वादित्यर्थः । इन्द्रियेण द्वित्वावच्छि-
न्नाभावस्य निर्णयदशाया सन्निरूपित्वन घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छि-
न्नाभावस्यावश्य निर्णय इति तदानीं सशयानुत्पादस्य स्वांनु-
भवसिद्धत्वात् शब्दादिनेत्युक्तम् । ननु घटपटौ न स्त इत्यादितो
द्विचाग्रयवृत्तिघटत्वादिरूपेणैवाभावस्य निर्णयात्तदानीं भूतले घटो
न घट्यादिसशये बाधकभाव शुद्धघटत्वप्रकारणामाधनिश्चयस्यै-
व तद्विरोधित्वादत आह विषयेति । घटपटादिप्रत्येकभावस्या-
ननुगतत्वादिति भावः । विशेषणतावच्छेदकानुगमादेव घटपटौ न
स्त इत्यादिप्रत्ययस्यानुगताकारत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते न चेति ।
द्वित्वाधिकरणेति । तथा च घटपटपयोस्तद्वित्वाध्ययप्रतियोगिकाभाव-

त्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वम् । अन्यतर-
त्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रसयाच्च । न च परम्प-
रासम्बन्धेन तादृशद्वित्वसामान्याभावएव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्वि-
षयः । द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् द्वित्वादेर्घटादिरु-
चित्वानुपस्थितावापि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रस-
याच्च । अत एवैकैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनमाविरुद्धयो-
रपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रसय इत्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः,

त्वेनैव घटादिप्रत्येकाभावस्यानुगमः । ननु घटपटौ न स्त इति प्र-
तीते कुत्र चिद्धर्मोऽनच्छेदकत्वाद्यगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वाद्भोक्तृ-
मेण तन्निर्वाह इत्यत आह द्वित्वसमानेति । मास्त्रपदेन द्वित्वस्या-
नच्छेदकत्वव्युदासः । द्वयमित्यस्य घटपटेत्यादिः । शङ्कां निरस्यति
तादृशेति । तथा च यत्किञ्चित्घटपटोभयश्चन्ये घटपटोभयवत्त्वपि
घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति भावः । ननु घटपट-
त्वादन्यतरनिरूपितसमवायेनैव घटपटौ न स्त इत्यत्र प्रत्येकधर्म-
स्य द्वित्वसामानाधिकरण्यं निरुद्ध्यम् एव कुर्वन्कुसुलौ न स्त
इत्यादावपि यथायोग्य तदुपग्राह्यम् अतो द्वितीयकल्पेनार्यं दोष
इत्यत आह द्वित्वसामानाधिकरण्येति । अत एवेति । यदनुपस्थि-
तिदशायां यादृशप्रतीतितदवगाहित्वस्य तादृशप्रतीतावसम्भवा-
द्देहेत्यर्थः । परम्परेति । स्वपर्याप्त्यधिकरणवत्तासम्बन्धेनेत्यर्थः ।
तादृशद्वित्वेति । घटपटवृत्तिद्वित्वेत्यर्थः । द्वावित्यस्य घटपटाधि-
स्यादिः । द्वयोः प्रतियोगित्वोल्लेख विप्रतिपन्न प्रत्याह द्वित्वादेरि-
ति । घटपटयोर्द्वित्ववत्ताप्रत्यक्षे तुल्यवित्तिव्येद्यतया द्वित्वे घटपट-
वृत्तित्वात्तादृशेऽपि नियन्त्रितविषयशब्दस्य तदसम्भवात् अ-
स्माक ॥ नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलरजघटत्वाभ्यामित्य घटपटौ
न स्त इत्यादिशब्दस्यले घटपटपटत्वाद्द्वैरवच्छिन्नप्रतियोगिता-
स्यानिरुक्ताभावस्य बोधनाश्रानुपपत्तिः । अयच्छेदकत्वस्य प्रत्यय
एव पर्याप्तताविति भावः । अत एव । यैश्चिष्टानुपस्थितावप्युक्तप्र-

तथात्वेऽपि साध्यतद्गतोक्तादशाभावप्रतियोगित्वानपायात् । अन्तरे-
णाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया यत्किञ्चिद्घटद्वयवति चा-
नुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वादिसत्

सीतेरेव । नन्वेकविशिष्टापरस्यमेवोभयत्वमिति वैशिष्ट्यानुपस्थितौ
घटपटोभय नास्तीतिप्रतीतिरसिद्धैवेत्यत आह विरुद्धयोरिति ।
इव च विरोधितानियामकसम्बन्धेन वैशिष्ट्याप्रसिद्धिसूचनाय । उ-
क्तत्वात् । उक्तप्रायत्वात् । तेन घटत्वपटत्वयोरेव द्वित्वेनाभावरूप प्र-
सीत सिद्धान्तनिरुक्तावुक्तत्वेऽपि न क्षति । क्लृप्तस्य घटत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदक द्वित्वमित्यन्यकल्पं निरस्य-
ति नाम्ने इति । तथात्वेऽपि । द्वित्वादेः क्लृप्तप्रत्येकाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेऽपि । तादृशमावेति । साधनवन्निष्ठात्यन्तान्यो-
न्योभावेत्यर्थः । ननु तद्गोपमिया वर साध्यतावच्छेदकातिरिक्ता-
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्व विधस्यतां तावता-
प्यव्याप्तिनिरासेऽभ्युपगमे चेति ग्रन्थेनाऽतिरिक्ताभावमङ्गीकृत्य सि-
द्धान्तो ग्रन्थकृतो नोचित इत्यतस्तमपि व्यवस्थापयति अन्तरेण चेति ।
अभावान्तरमिति । घटद्वयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकमित्यादि । एकै-
केति । तथा च न घटत्वावच्छिन्नाभावेन तदभ्यधासिद्धिः । घटद्वये-
ति । तथा च तत्तद्घटत्वावच्छिन्नाभावेनापि न तदभ्यधासिद्धिरि-
ति भावः । यद्यपि यावन्तो घटा प्रत्येक तत्तद्घटान्यघटत्वाद्यवच्छि-
न्नाभावेऽप्यव क्लृप्तेषु घटद्वयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पने घ-
टद्वयवति घटौ न स्त इत्यस्य न प्रसङ्गः न चाप्यकघटवति तादृशप्र-
त्ययाप्रसङ्गः । तथाप्यनन्तेष्वभावेषु तादृशप्रतियोगिताकत्वकल्प-
नामपेक्ष्य तथाविधप्रतियोगिताकत्वेनैकस्यातिरिक्ताभावस्यैव क-
ल्पना लघीयसी सामान्याभावश्चल इव युक्तेस्तौल्यादिति भावः ।
न च घटविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव घटद्वयत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं कल्प्यं न तु तत्तद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावानां घ-
टानाम्, आनन्त्यात्, तत्र च घटविशिष्टत्व स्वनिष्ठमेदं प्रतियोगि-
त्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वक्तव्यम्, अतो घटद्वयव-

अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत्सव-
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं
यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन
समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्येवं सोपाधिः, तत्र सा-

आह अभ्युपगमे वेति । उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु
साध्यतावच्छेदकं साध्यवत्त्वं वेत्यर्थः । अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशेऽपि
लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः । तच्चेति । एवं साधनत्वाभि-

ति घटी न स्त इत्यस्य न प्रसङ्गः न चैकघटवति तादृशप्रत्ययाप्र-
सङ्ग इति वाच्यम् । इह कपाले समवायेन घटी न स्त इति प्रतीतेस्ता-
दृशमावेनाप्यन्यथा कर्तुमशक्यत्वात् । स्वाधिकरणसमवेतत्वस्य निष्ठ-
मेव प्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटान्तरस्याप्रसिद्ध-
त्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वोपगमे स्वपर्याप्त्यधिकरणयत्तासम्बन्धेन घटपर्याप्तद्वित्याभावस्यै-
व घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनसम्भवादन्तरेणेत्यादि-
कमयुक्तमिति तु विभायनीयम् । ननु साध्यघटितोभयस्य प्रति-
योगित्ये सुनरां साध्यस्यापि तथात्वमतस्तदुभयमित्यादिमूलात्
कृतिरतो व्याचष्टे तदुभयत्वमिति । तथा च भावप्रधानो निर्देशः ।
ननु तथाप्यप्रतियोगित्वगर्भाणि यथाश्रुतलक्षणानि अध्याप्तान्येवेत्यत
आह अभ्युपगमेति । तथेति प्रतियोगिपदस्य प्रतियोगितानवच्छेद-
कधर्मपरत्वादिति भावः । केचित्तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भ-
श्च समस्तलक्षणेऽपि प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरूप तदवच्छेदक-
त्वमभिप्रेत्याशङ्कितं मूलमथेति । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमेवावच्छेद-
कस्य निविष्टमित्याशयेनैव परिहृतम् । अभ्युपगमे चेति । तदुभयमि-
त्यादौ ॥ सर्वतः धर्मपरो निर्देश इत्याहुः । स्वपदस्य साध्यपर-
त्वं व्याभिचारिण्यतिव्याप्तेराह स्व[पद]मिति । अत्र प्रतिया-

धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्देन्धनव-
त्त्वादेरुपाधेयोऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः
सामानाधिकरण्याभावात् उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ।

मतम् । तथा च साधनममानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नममानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकाः तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिह-
र्थः । एतेन सर्वत्र तादृशैर्वावच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयाव-
त्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसङ्गात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-

गिषयोरेकसम्यग्वावच्छिन्नत्व विशेषणताविशेषसम्यग्वावच्छिन्न-
त्वं वा घक्तव्यम् । तेनायोगोलकभेदस्यादोर्विषयितया धूमस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न
च तथापि विषयितयाऽयोगोलकभेदत्ववज्ज्ञानस्य विशेषणतया
योऽभावस्तस्य तथात्वादतिव्याप्तिरितं घक्तव्यम् । तादृशायधिकरण-
सम्यग्वावच्छिन्नाभावे अयोगोलकभेदत्वापेक्षया लघुघातकिञ्चित्प-
दार्थस्यैव विषयितयाऽवच्छेदकत्वात् । गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वस्वी-
कारे तु प्रतियोगितावच्छेदकताप्येकसम्यग्धेन विषयक्षणीया । यथाभु-
तार्थत्यागे धीजमाह एतेनेति । प्रत्युक्तमित्यग्रेऽन्वयः । तादृशैः साधन-
घनिष्ठामावप्रतियोगितावच्छेदकैः । अवच्छिन्नस्येति । अप्रसिद्धिरित्य-
ग्रेणान्वयः । तथा च यावत् न नावच्छेदकविशेषणमिति भावः । ता-
दृशावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि यावत्त्वं न विशेषणमित्याह तादृशाव-
च्छिन्नयावदिति । प्रतियोगिकस्येति । अत्राप्यप्रसिद्धिरित्यन्वयः ।
ननु तादृशयावत्प्रतियोगिको यावत्त्वाद्यवच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध
इत्यत आह अतिप्रसङ्गादिति । तथा च यावत्त्वाद्यवच्छिन्नतादृशा-
भावमादाय धूमवान् बहोरित्यत्रातिव्याप्तिभियां यावत्त्वाद्यनवच्छि-
न्नाभाव एव लक्षणे निवेद्य इति तदप्रसिद्ध्या बहिमान् धूमादित्या-
दावसम्भय इति भावः । ननु द्वितीयात्यन्ताभाव एव यावत्त्वेन वि-

कादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां
यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादिसाध्यकपृथिवी-
त्वादावव्याप्तिश्च क्वापि रूपादिव्यक्तौ तादृशयावदभावसामाना-
धिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् । सर्वत्र सोपाधावेकव्यक्तिकस्य
सम्भवतोऽप्युपाधेर्द्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव सा-

यक्षित समासनिषिष्टेनापि तेन व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्यावत्प्रदार्थस्याभे-
दान्वयसम्भवादत्त आह तादृशावच्छिन्नेति । तथा । अप्रसिद्धिः । तथा
चै तत्तत्पर्वताद्यन्यस्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिवृत्ति-
साध्यके द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । अत्र च बहि-
मान् धूमादित्यादौ व्यधिकरणयोर्व्याप्यस्त्रीकारात्पर्वतीयधूमसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नतत्पर्वतान्यत्वाभावकू-
टस्याधिकरण पर्वत एव इति नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । वाक्य गगनत्यावि-
त्यादावेकव्यक्तिवृत्तिसाधनस्थले तादृशयावदभाववत्त्व साधनवत्त्येव
प्रसिद्धमत प्रायश इत्युक्तमानु तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरण-
वृत्तित्व साध्ये वाक्यमतो नोक्ताप्रसिद्धिरत आह रूपादीति । तादृशे-
ति । तत्तद्वटान्यस्याभावकूटस्यापि निरुक्ताभावतया तत्प्रत्येकसामाना-
धिकरण्यस्य कुत्रापि रूपे ऽस्तत्वात् । न च तादृशयावदभावानां प्रत्ये-
कसमानाधिकरणवृत्तित्व साध्यतावच्छेदके वाक्यमतो नोक्तदोषः ।
दण्डमान् दण्डसयोगादित्यादावेवमप्यव्याप्तेरिति भावः । यद्यपि
तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरण यद्धर्मावच्छिन्नस्याधिकरण
हेतौ तद्वच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यविवक्षायां न कोऽपि दोषः,
तथापि एतस्यैव फलतः कल्पान्तरेणाग्रे बह्यमाणत्वाग्राशङ्कितमिति
भावः । ननु साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनो यावन्तो यत्समानाधि-
करणाभावप्रतियोगिन इत्यस्यैव सम्यक्त्वेऽवच्छेदकद्वयोपादानं व्य-
र्थम् अयं पिण्डमेदस्यैव साधनाव्यापकस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गित्वविरहाद्भूमयान् यद्वेरित्यादिसोपाधावतिव्याप्यमावाद्त आह
सर्वत्रेति । धर्मान्तरेति । साध्यन्यूनवृत्तिघटत्वादिविशिष्टत्वेनेत्यर्थः ।

ध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम् । साधनसमानाधिकर-
णासन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तो-
ऽभावा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसमानाधिकर-
ण्यमित्यर्थः । अभावश्चात्र भावभिन्नो ग्राह्यस्तेन इदं जलं स्नेह-
त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणासन्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकल-
रूपाणां जलत्वसमानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः । घटध्वंसो

विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे शुद्धायःपिण्डभेदस्य विशिष्टाभासप्रतियोगि-
त्वास्मन्मवादाह आदिनेति । तेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नतदभासस्योपग्रहः ।
अत्र साधनयन्निष्ठाभावप्रतियोगिता यावत्यः साध्ययन्निष्ठाभावप्र-
तियोगितास्वरूपा इत्युक्तौ नैव दोषः तत्तायःपिण्डभेदत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगितास्यैकैर्धूमयन्निष्ठाभावप्रतियोगितागमकत्वात् अतिव्या-
प्यसम्भवादिति ध्येयम् । मतान्तरमाह साधनसमानेत्यादिना । यद्ध-
र्मावच्छिन्नेति । तथा च मूले तादृशप्रतियोगिताकासन्ताभावाः स-
मानाधिकरणा यस्येति बहुव्रीहिः । नाव्याप्तिरिति । न च रूपसामा-
न्याभावस्य रूप इव रूपध्वंसरूपप्रागभावयोरपि प्राचीनमते स-
त्त्वात्तयोश्च भावभिन्नयोरपि निखिलयोजलत्वसमानाधिकरण्यमा-
वाद् व्याप्तितादवस्थ्यमिति घाच्यम् । यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदे-
न भावभिन्नत्वम्, हेतुसमानाधिकरणमाधीयप्रतियोगितावच्छेदकी-
भूततादृशधर्मावच्छिन्नाभावो ग्राह्य इत्यत्र भावभिन्नो ग्राह्य इत्यस्य
तात्पर्यात् । न च रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भा-
वभिन्नत्वं रूप एव व्यभिचारत् । अत एव रूपप्रागभावसामान्या-
भावत्वावच्छिन्नाभावस्वरूपप्रागभावानप्यादाय न दोषः । तादृशरूप-
प्रागभावसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन प्राचां मते भा-
वभिन्नत्वविरहात् रूपस्यापि तथात्वादिति भावः । न च तथापि
स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं जलान्यत्ववि-
शिष्टस्तत्त्वभास्यतेजोऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वाभासान्यतरत्वावच्छिन्नाभाव-
त्वं तद्वच्छिन्नाभावस्य तेजोऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वासन्ताभावस्य ज-

ध्वंसत्वादिसादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादे-
र्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न घटध्वंसत्वादिसमा-
नाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

लक्ष्यसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । जलतेजोऽप्य-
त्यविशिष्टसत्ताया एव तादृशन्यतरत्वावच्छिन्नाभावतया जलतेजो
ऽप्यत्यविशिष्टसत्ताभावस्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वात्
तस्य च जलत्वसमानाधिकरणत्वेनाव्याप्त्यनवकाशात् । तादृशन्य
तरत्वावच्छिन्नाभावस्य भावरूपत्वे तदवच्छिन्नाभावत्वस्यैकस्मि
न्नेवोक्तविशिष्टभावे कल्पयितुमुचितत्वात् । ननु घटध्वंसत्ववाद्
घटसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्ति घटध्वंसत्वत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावमिश्रत्ववि-
रहेण घटध्वंसत्वसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । जन्याभाव-
त्वलक्षणध्वंसत्वस्य जन्यत्वे सति भावभेदस्वरूपत्वाद्भावप्रतियागि-
कभावमात्रस्यैव च अधिकरणस्वरूपत्वोपगमात् भूतलादिनिष्ठस्य
घटध्वंसत्त्वाभावस्य भूतलादिभावे पर्यवसानात् घटत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावस्य च तथाविध्यावदन्तर्गतस्य साध्यसामानाधिकरण्यादत-
आह घटध्वंस इति । भावाभाववृत्तिरिति । तथा च भावनिष्ठत्वममा-
यप्रतियोगिकत्वं वा नाधिकरणस्वरूपत्वे सन्धम् अपि तु तदभावाभा-
वनिष्ठत्वं स्वेनैव तादात्म्येन स्वमात्रवृत्त्यभावस्य विशिष्टतुद्ध्युप-
पत्तौ तत्तदभावमिश्रत्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वकल्पने मानाभावादिति
भाव । स्नेहवत्त्वसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदक यत्त-
जस्त्वाभावसत्त्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्व तदवच्छिन्नप्रति-
योगिताको यो निरुक्तभावमिश्रोऽभावस्तेजस्त्वाभाव सत्त्वाभाव-
श्च तयान्न साध्यसामानाधिकरण्य सत्त्वाभावस्य जलत्वविरुद्ध-
त्वादित्यादिप्रमेण जल स्नेहवत्त्वाद्बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्ति-
रित्यध्वरसन वदन्तीत्युक्तम् ॥ साम्प्रदायिकास्तु भावमिश्र इत्यस्य
वास्त्वविकल्पान्ताभावो ग्राह्य इत्यर्थं तेन रूपप्रागभावध्वंससत्य-

न्ताभाववाचच्छिन्नाभावानां रूपप्रागभावध्वंसात्मकानां भावभि-
 श्रानां जलत्प्रसामानाधिकरण्याभावेऽपि जल स्नेहवत्त्वादित्यत्र
 नाव्याप्तितादवस्थम् । ननु घटध्वसो ध्वंसत्वादित्यत्रातिव्या-
 प्ति अभावप्रतियोगिकाभावमात्रस्याधिकरणरूपतया घटात्यन्ता-
 भावादिवृत्तेर्घटध्वंसत्वात्यन्ताभावस्य घटात्यन्ताभावादस्वरूपस्य
 घटप्रसत्त्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यात् घटध्वंसादिनिष्ठस्य च
 घटप्रसारकस्य वास्तवात्यन्ताभावत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वाद्-
 त आह घटध्वंस इत्यादीत्याहुः । तन्मन्दम् । अभावप्रतियोगिका-
 भावानामधिकरणस्वरूपतामाशङ्क्य घटध्वंसेत्यादेरवतारणे धूमव-
 क्षिप्ताभावप्रतियोगितायच्छेदकीभूतघटध्वंसत्वत्यावच्छिन्नाभावस्य
 द्रव्यत्वाभावादिनिष्ठस्यापि तुल्ययुक्त्या द्रव्यत्वाभावात्मकस्य बहि-
 सामानाधिकरण्याभावाद्बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरेव सम्भवे
 घटध्वसो प्रसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिपर्यन्तानुसरणस्य सन्दर्भ-
 रोधापत्तेः । नव्यास्तु भावमिश्र इत्यत्र भावेन मिश्र. प्रतियोगिधि-
 घया सम्मिश्रो भावमात्रप्रतियोगिक इति यावत् । तेन स्नेहघटव-
 समानाधिकरणस्य हिमावृत्तिस्वरूपस्याभावस्य प्रतियोगितायच्छे-
 दक पश्चिमावृत्तेरभावत्व तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावद्विमा-
 वृत्त्यन्तर्गतस्य जलत्वाभावस्य साध्यासामानाधिकरण्येऽपि जलं
 स्नेहवत्त्वादित्यादौ नाव्याप्ति. हिमावृत्तेरभावत्वस्य भाव इवामा-
 येऽपि सत्यात्तदवच्छिन्नाभावस्य भावमात्रप्रतियोगिताकत्वाभावा-
 त् । नन्येऽ घटध्वसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्ति व्यभिचारनि-
 रूपकाधिकरणपटध्वंसान्यत्वाभावादेर्घटध्वंसत्वाभावादेर्भा-
 वप्रतियोगिकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् अन्यत्वे सति भावमि-
 श्रवपर्यवसन्नस्य घटध्वंसत्वस्य भावत्वविरहात् घटात्यन्ताभावादे-
 र्य तादृशस्य साध्यसामानाधिकरणत्वात् अत आह घटध्वंस इत्या-
 दि । भावमिश्रत्वत्रिष्टेज्जन्यत्वमेव प्रसत्त्वमखण्डधर्मान्तरमेव वा
 तत् तथा च घटध्वंसत्वाभावस्यैव भावमात्रप्रतियोगिकत्वात्तेनैवोक्ता-
 तिव्याप्तिनिवारण सम्भवतीत्याशयेनाह घटध्वंसत्वादेरिति । आदि
 ना घटप्राग भाव प्रागभावत्वादित्यादौ घटप्रागभावत्वादे. परिग्रह । ज-
 न्यत्वे भूति भावमिश्रत्व ध्वंसत्वमित्युक्ताद्यपि न क्षतिरभावान्तरमादा-
 येवातिव्याप्तेर्निराससम्भवादित्याशयेनाह तत्प्रकारवेति । भावाभाव-

एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सोपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेयोऽत्यन्ताभावस्तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

यावदिति । स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् ।

वृत्तिरित्यनेनानुगतप्रतीतिप्रमाणकत्वं तादृशाभाषस्याविष्कृतम् । अतिरिक्तो भावमात्रप्रतियोगिक इत्यर्थे इति प्राहुः । अत्र तादृशार्थस्तथाभावस्यापि अन्यत्वविशिष्टाभावभेदाभावानतिरिक्ततया न भाषमात्रप्रतियोगिकत्वं तस्येति पूर्वग्रन्थासङ्गतिश्चेति चिन्त्यम् ॥

ननु यावन्तः स्वस्य व्यभिचारिणस्तद्व्यभिचारिसाध्येत्यर्थे वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवः साधनव्यभिचारिणः प्रमेयत्वद्रव्यत्वादेर्व्यभिचारस्य साध्ये विरहादत आह स्वमिति । यत्पदस्य साधनपरत्वे सोपाधावतिप्रसङ्गादाह साध्यत्वेति । साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य तत्तद्विषयान्यत्वाद्यभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेराह लुप्तसप्तमीकोति । तथा च यावति यद्व्यापकस्याभावे यस्यासामानाधिकरण्यं तस्य तत्त्वमेव व्याप्तिरि-

तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशन्ताभा-
वत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वमर्थः । केवला-
न्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्र-
दायः । केचित्तु तादृश्यावदभावशून्यत्वं यदधिकरणताया व्या-
पकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव या-

तिमाध । विशेषणमभेदान्वयसाकाङ्क्ष तेन पदस्य विशेषणत्वाभा-
वेऽपि न क्षति । यस्तुमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन तद-
प्रतियोगित्वाप्रसिद्धि व्यापकत्वातिरिक्त यावत्स्यञ्च दुर्वचमित्यतो
निष्कर्षमाह तथा चेति । एतस्यार्थं प्रागेव प्रपञ्चित । ननु ए-
कव्यक्तिवृत्तयो यावन्त साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा-
वास्तेषामसामानाधिकरण्यमेवार्थं कुतो न कृत तत्तद्विपक्षान्य-
त्वाद्यभाषकूटस्यैकव्यक्तिवृत्तिरामावादेव तेषामधिकरणाप्रसिद्धा-
द्यपि बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्यसम्भवाद् अह केवलान्व-
यिनि चेति । तथाविध । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक । तथा च तदधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रमेयं चाच्यत्वा-
दित्यादावव्याप्तिमियैव तादृशार्थस्त्यक्त इति भाव । अत्र बहि-
मान् धूमादित्यादावव्याप्ति, बह्विव्यापकस्य ह्रस्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्य-
भावस्य योऽभावो द्रव्यत्वादि तत्र धूमादिसामानाधिकरण्यस्यैव
सत्त्वात् अभावविरहात्मकत्वलक्षणप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्त्या द्र-
व्यत्वस्यैव विशिष्टद्रव्यत्वाभावाभावात्, अन्यथा गगनस्यापि
स्वाभावाभावात्वे मानाभावात् केवलान्वयिन्यव्याप्त्यापत्तेरित्यस्त्र-
रस सम्प्रदाय इत्यनेन सूचित । अत एवैतद्विषय निरस्यता मत-
मुपन्यस्यति केचित्त्विति । तादृशेति । साध्यव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावसामान्याभावत्वेन यदधिकरणताया
व्यापकत्व तत्त्वमित्यर्थ । सामान्याभावलाभायैव यावत्पदोपा-
दान तेन तादृशभावाना यावत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य केवलान्व-
यित्वेऽपि न धूमवान् बह्वेदित्यादावतिप्रसङ्ग । न चेति । चाच्य-
मित्यन्वय । तादृशेति । साध्यवन्निष्ठाभार्यायेत्यर्थ । अनतीति ।

यत्नेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं
तत्त्वमित्यर्थलाभादेव मामञस्येऽभावद्वयोपादानमनातिप्रयोजनक-
मिति वाच्यम् । यावत्ता तादृशानामिन्वनादीनामैकाधिकरण्यस्याऽप्र-
सिद्धेः । न चावच्छेदकाशमपहायाऽप्रतियोग्येव यावत्त्वेव विशिष्यता
साध्यव्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणासन्ताभाव-
प्रतियोगित्वस्योपदर्शितत्वादिसाङ्गः ।

अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्या-
वच्छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्यञ्च धूमत्वद्रव्यत्व-
त्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्व दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मा-
त्मककारणतावच्छेदकत्ववदभेदेऽप्युपहितानुपाहितभेदाद्वा समर्थनी-

साध्यव्यापकानां यावत्नेनाप्रवेशाद्वैयर्थ्यासम्भवादिति भावः । ऐ-
काधिकरण्यस्येति । तेषां प्रत्यकाश्रयत्वस्य प्रवेशे तु तादृशतत्त-
द्वह्निमत्त्वस्य धूमाधिकरणत्वाव्यापकत्वाद् व्याप्तिरसम्भवो वति
भावः । रूपान्तरेण । विशिष्टविशिष्टत्वादिना । तादृशाप्रतियोग्यप्रसि-
द्धेरवच्छेदकांशो निवेशित इति भावः । अत्र गगनस्य स्वाभा-
वग्निरहत्वे मानाभाय स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव प्रतियोगित्वादत
केवलान्नायिन्यव्याप्तिरित्यस्त्ररस केचिदित्यनेन सूचितः । स्वमते
तु साध्यव्यापकतावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नस्य
व्यापकतावच्छेदकास्तद्धर्ममत्त्वमेवानौपाधिकत्वामति प्रागेव पूर्व-
पक्षग्रन्थ निवेशितमिति ध्येयम् ।

लक्षणयो पौनरुक्त्यमपाकर्तुं विकल्पयति अवच्छिन्न-
मित्यादिना । ननु व्याप्यवच्छेदकस्य धूमत्वादे सामानाधिकर-
ण्यावच्छेदकधर्मत्वरूपव्याप्तिरनुपपत्ति विभिन्नयोरेवावच्छेदा-
वच्छेदकभावनियमादन आह इत्यञ्चेति । दण्डत्वादेरिति ।
तथा चोक्तनियमा व्यभिचारपरतहत इति भावः । ननु इनाऽपि
बाधकात् कारणत्वमतिरिक्तं पदार्थ इति दण्डत्वादस्तदवच्छे-
दकस्य सुघटमवयवन आह उपहितेति । विशिष्टविशिष्टेत्यर्थः । स-

यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात् वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धित्वात् गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथात्वाददर्शनात् । किन्तु वह्नावाद्द्रव्येण प्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं तादृशञ्च व्याप्यमेव ।

यथात्राद्यमभिप्रेत्याह यत्सम्बन्धितेति । सा सम्बन्धिता सामानाधिकरण्यारूपा जनकत्वादिव्याहृता । अत्र च विशिष्टसत्तात्वाद्यच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणमत्तादेः कर्मादौ परामर्शदिगुणाद्यनुमित्यापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुम-

मर्धनीय इति । धूमत्वादेर्व्याप्त्यवच्छेदकत्वमिति पूर्वज्ञान्ययः । भेदादिति । व्यप्लोषे पञ्चमी । भेदमङ्गीकृत्येत्यर्थः । तथा च शुद्धधूमस्य व्याप्यवच्छेदकं सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितञ्च तद्व्यच्छेदमनः केचले विशिष्टभेदोपगमाग्रासद्वयतिरिति भावः । तत्र । तयोर्मध्ये । सा इत्यनेनावच्छेदकपरामर्शे द्वितीयलक्षणाभेदप्रसङ्ग इत्यतो व्याचष्टे सा सम्बन्धितेति । एवं च भूमे यस्याः सम्बन्धिताया अवच्छेदकरूपवत्त्वं यत्रेत्येवमन्वयो बोध्यः । जनकत्वादिरूपायाः साध्यसम्बन्धिताया व्याप्तित्वविरहादाह समानेति । जनकत्वादीत्यादिना जन्मत्वादेः परिग्रहः । विशिष्टेति । विशिष्टसत्तात्वाद्यच्छिन्नं यद्गुणादिसामानाधिकरण्यं तद्वनः सत्त्वादेरित्यर्थः । गुणाद्यनुमित्यापत्तिरिति । सत्तायां गुणव्यभिचारित्वमानेऽतीत्यादिः । कर्मादावित्यनुपपत्तेः । गुणव्याप्तिमनः सत्यस्य

चापरामर्शस्तु पक्षे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वि-
तीयम् । अयमालोको धूमो वेसादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामा-
न्यतोऽवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् । अत्राऽव-
च्छेदकत्वं नाऽन्यूनवृत्तित्वम् अन्यूनानीतिरिक्तवृत्तित्वं वा । बह्वयादौ
साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किन्त्वनति-
रिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यद्यपि न तदभाववदवृत्तित्वम् । गुणवान्
सत्त्वादिसत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन

कर्मणि पक्षधर्मतानपायादिति भावः । ननु व्याप्त्यवच्छिन्नस्य
हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिहेतुरतः साध्यसामानाधिकरण्यविशि-
ष्टस्य सत्त्वादेः कर्मणि परामर्शो व्यभिचारधीदशायामप्यनुमिति-
रिष्यत एवेत्यत आह साध्यसमानेति । प्रागिति । तथा च पक्षे
साध्यनिर्णयप्रौढ्ये विनानुमित्तां कचिदप्यनुमितिर्न स्यादिति
भावः । ननु धूमत्वादितत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यप्रतो
धूमत्वादितत्तद्धर्मप्रकारेणैव पक्षधर्मतानिश्चयोऽनुमितौ हेतुर्वा-
च्यः तथा च कर्मणि तादृशविशिष्टसत्तात्वरूपेण पक्षधर्मत्वाऽ-
निर्णयान्नोक्तानुशयः सम्भवतीत्यत आह अयमित्यादि । अयं पक्ष-
वृत्तिः । विशिष्येति । तथा च धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्मतास-
न्देहदशया उक्तप्रकारासम्भवादिदानीमनुमित्युत्पत्त्यर्थमपि द्वि-
तीयकल्पानुसरणमिति भावः । सामान्यतः । साध्यसम्यन्धिताय-
च्छेदकत्वप्रकारेण । इदं च स्वरूपसम्यन्धविशेष एवावच्छेद-
कत्वमित्याशयेन । प्रकारान्तरेणाऽवच्छेदकत्वोक्तौ ॥ तत्तद्धर्मनिश्च-
यावश्यकत्वादिति द्रष्टव्यम् । आद्ये दूषणमाह प्रमेयत्वादाविति ।
तथा च वह्निमान् प्रमेयादित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिप्रसङ्ग इति
भावः । उभयत्रैव तदाह धूमत्वादाविति । बह्वयादौ साध्ये इ-
त्यनुपपद्यते । तथा च वह्निमान् धूमादित्यत्र व्याप्तिलक्षणाव्या-
प्तिरिति भावः । कर्मादिवृत्तित्वेति । कर्मादिसमवेतत्वाद्यवच्छेदे-
नेत्यर्थः । कर्मावच्छेदेनेत्युक्तां कर्मणि सत्तायां न गुणसामानाधि-

गुणसामानाधिकरण्याभाववत्तां सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा ।
तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शितदिशा च धूमत्वादाव-
व्याप्तिप्रसङ्गात् । तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वं न वर्तते तत्त्वं । साध्यासमानाधिकरणावृत्तिस्वविशिष्टा-
धिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वं स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्या

करणमिति यदिदानीं सत्तादौ न गुणसामानाधिकरण्यमिथ्यपि प्र-
तीतिः स्यात् कर्मण एवेदानीं कालत्वादतो वृत्तिविशेषानुधायनम् ।
तेन कालिकसम्यग्धेन यत्कर्मवृत्तित्वं तद्व्यच्छेदेन गुणसामाना-
धिकरण्यस्यैव सत्त्वान्नोक्तप्रतीत्यापत्तिरिति भावः । न तथा । न
सत्तात्वं गुणसम्यग्धित्याभाषयद्वृत्तिः । विशिष्टेति । कर्माद्य-
च्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्तां सत्तायां वर्तमानत्वाद्वि-
शिष्टसत्तात्वमप्यवच्छेदकं न स्यात् तथा च गुणवान् विशिष्टस-
त्वादित्यत्राव्याप्तिरिति भावः । ननु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्य-
वृत्तित्वमुरीकुर्वतः सार्वभौमस्य मते विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्त्रैष
दोष इत्यत आह । प्रागिति । तथा च स्वावयवे धूमे न
षट्सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेर्धूमेऽपि षट्सामानाधिकरण्याभा-
वसत्वात् धूमत्वमप्यवच्छेदकं न स्यादित्यर्थः । न च हेतु-
ताघटकसम्यग्धेन यद्धेतव्यधिकरणं तद्व्यच्छेदेन साध्यसामाना-
धिकरण्याभावस्य निवेद्यत्वाद्दोषः । तथा सति गोत्पयान् भ-
भ्यत्यादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणतया हेतुतायामव्याप्त्याप-
त्तेः । हेतुमन्महाकालाद्यवच्छेदेन तादृशसम्यग्धेन वृत्त्यभावस्याप्र-
सिद्धेरिति भावः । अतिरिक्ते इत्यस्य साध्यसमानाधिकरणादित्या-
दिः । ननु धूमाममानाधिकरणस्य घटत्वादेर्वद्वित्वविशिष्टाधिकर-
णावृत्तित्यादूमयान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह साध्यासमाने-
ति । म्यपदं साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिपरम् । षट्स्यविशिष्टा-
धिकरणीभूतपर्यन्तवृत्तित्वस्य धूमाममानाधिकरणावृत्तित्यादतिव्या-
प्तिरतः सामान्येति । तथा च षट्सिद्धयोगोलङ्घनित्यस्यैव धूमाम-
मानाधिकरणवृत्तित्यान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । वृत्तिद्वयानन्तर्भाष्येन

समानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्वविशिष्टसत्ता-
धिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यसमानाधिकरणे कर्मत्वादौ सत्त्वा-
न्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च न कर्मादिरिति
नाप्रसङ्गः । एवञ्च मेयत्वादेरपि केवलान्वयिसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकत्वोपपत्तिः । यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिस्तद्-
ग्रहस्तु मेयत्वादिनेति । तन्न । व्याप्तिविरहिष्टचित्तया गृह्यमाणेन

पूर्वापेक्षया लघुतरमाह स्वविशिष्टेति । गुणवत्सत्त्वादित्यत्र प्रागु-
क्तातिव्याप्तिमुद्धरति सत्तात्वेत्यादिना । तथैव गुणवद्विशिष्टसत्त्वा-
दित्यत्रोक्तमव्याप्तिं निरस्यति कर्माद्यन्यत्वेति । यथाश्रुतस्यानतिरि-
क्तवृत्तिरूपस्यावच्छेदकत्वस्योपेक्षायां बीजान्तरमप्याह यद्ये-
ति । उपपत्तिरिति । अन्यथा वाच्यत्वसामानाधिकरण्यमावधति
गगनादौ प्रमेयत्वादेः सरत्राद्याच्य प्रमेयादित्याद्यावदव्याप्तिरेव स्या-
दिति भावः । मिश्रमतं निरसितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । ननु प्रमेयत्व
यदि तत्र न व्याप्तिस्तद्गोदाहरणादौ ताद्रूप्येण हेतोरुपन्यासोऽनुचि-
तः तस्य व्याप्युपस्थितिमात्रफलकत्वादत्त आह तद्वत्प्रहस्त्विति ।
तथा च व्याप्यन्तरवादिनामिव प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्ति-
प्रहार्यमेव हेतोः प्रमेयत्वेनोदाहरणादायुपन्यास इति भावः । यदि
व्याप्तिविरहिवृत्तिरूपेणाप्युदाहरणादिसौ व्याप्तिग्रहः प्रामाणिकस्त्व-
दा यो यो द्रव्यवान् स वह्निमानित्यप्युदाहरणं स्यात् द्रव्यत्वस्यापि
वह्निव्याप्तिविरहिवृत्तित्वाविशेषादित्यभिप्रेत्याह व्याप्तिविरहीत्यादि ।
स्वमते प्रमेयत्वस्यापि व्याप्तिविरहिवृत्तित्वाभावात् गृह्यमाणेनेत्युक्तं-
म् । व्याप्तिग्रहेत्यस्योदाहरणादित्यादि । अत्रोदाहरणस्य व्याप्तिवि-
रहिवृत्तिरूपेण व्याप्तिग्राहकत्वेऽपि न क्षतिः व्यामचारिवृत्तिरूपेण
व्याप्यग्राहकत्वनियमादेव यो यो द्रव्यवान् स वह्निमानित्यादिवा-
क्यस्योदाहरणत्वासम्भवादिति चिन्त्यम् । यत्तु प्रमेयत्वप्रकारेण ग-
गनादौ निरुक्तव्याप्यमावनिश्चयदशायां ताद्रूप्येण धूमादौ व्याप्ति-
ग्रहो न स्यात् समानरूपेण विराधिनिश्चयस्यैव विशिष्टधीविराधि-
त्यात्, अन्यथा वह्निर्न धूमव्याप्य इति निर्णयेऽपि वह्निर्धूमव्याप्य

रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेनावर्त्तमा-
नत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं
बोध्यम् । नीलधूमत्वादेवारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृश-

इतिज्ञानापत्तेरित्यप्यर्थमाह । तन्मन्दम् । प्रमेयत्वायच्छेदेनैव बाधनिश्च-
यस्य विरोधितया तत्सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयेऽपि ताद्रूप्येण
व्याप्तिग्रहसम्भवात् । अन्यथा व्याप्यान्यप्रमेयं नित्यमिति धी-
दशार्था व्याप्यप्रमेयं जन्यमिति ग्रहस्याऽपलापापत्तेरिति दिक् ॥
स्यविशिष्टाधिकरणावृत्तियापत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमित्यत्र स-
म्यन्धविषयमाह साध्येति । नातः समवायेन यद्देः साध्यत्वे
संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः । उभयत्रैव हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनावर्त्तमानत्वं स्योक्ताविद्वमेतद्रूपमिदं गुणत्वादित्यादायतिव्याप्तिः
स्यादत आह येन येनेति । यथाश्रुतस्य द्रव्य सत्त्वादित्यादायतिव्या-
प्तिरिति भावः । हेतुतेति । तेन संयोगेन बाधिमति समवायेनावर्त्तमा-
नस्य धूमापययत्वादेः समवायेन धूमवति अययवे वर्त्तमानत्वेऽपि
बाधिमान् धूमादित्यादौ नाध्याप्तिरिति भावः । यस्तुतो लाघवा-
दायदयकत्वाच्च साध्यसाधनयोरधिकरणे विशेषणताविशे-
षेणयाऽऽवर्त्तमानत्वं प्राशुक्तामिहाप्यनुसन्धेयम् ॥ वारणीयत्वे
तिवति । यस्तुतः स्वमते नीलधूमत्वमपि व्याप्तिरेव ताद्रूप्येण
हेतुसंयोगे तु अधिकेनैव निग्रहस्यानेन पुरुषो निवृत्त इति
भावः । स्यति । स्वं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेनामिमतम् ।
स्वसमानाधिकरण यत्तादृशसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकीभूतं धर्मा-
न्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः । तथा च नीलधूमत्वस्य तादृशधूमत्या-
घटितत्वादेव व्युदासः । द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ
विशिष्टसत्तावस्य स्वसमानाधिकरणं यद्गुणाद्यन्यस्य धर्मान्तरं त-
दघटितत्वाद्यव्याप्तिरतस्तादृशेति । तथा च गुणाद्यन्यस्य तत्र सा-
ध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वात् तदघटितत्वेऽप्यदोषः । न च महाका-
लनिरूपितविशेषणतया दिष्टनविशेषणतया वा गुणाद्यन्यस्य हेतु-

धर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्योपादानाद्-
धूमप्रागभावत्वादिसंग्रहः । तदघटितत्वञ्च तदविषयकप्रतीतिविष-
यत्वम् । स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव न
क्षतिप्रसक्तमवच्छेदकमिसादिकमपि सङ्गच्छते । अन्यथाऽतिप्रस-

तायां गुणाद्यन्यत्वं स्यापि द्रव्यत्वसम्बन्धितावच्छेदकत्वाद्युक्तदोष-
तादवस्थयम् प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्साध्यसम्बन्धित्वं त-
दवच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वस्यैव प्रवेदयत्वात् । धूमत्वादेरपि स्वे-
नैव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मेण घटितत्वाद्यवच्छेदकत्वं न
स्यादित्यन्तरपदम् । न चैवं नीलधूमत्वं नीलत्वविशिष्टधूमत्वं तथा-
वच्छेदकं स्यात् धूमत्वस्य विंशष्टधूमत्वाभिन्नतया धर्मान्तरत्वाभा-
वादिति वाच्यम् । स्यान्वच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य धर्मान्तरपदे-
न विवक्षितत्वादिति भावः । धूमप्रागभावत्वेति । ननु धूमत्वस्य
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेऽपि हेतुताघटकस्वरूपसम्बन्धेन यत्सा-
ध्यसम्बन्धित्वं तदनवच्छेदकत्वेन धूमप्रागभावत्वस्य तदघटितत्वे-
ऽपि न क्षतिरत आह आदीति । तेन धूमविशिष्टरासभत्वादेः परिग्र-
हः । अत्र धर्मस्य स्वसामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धेन यत् साध्यसम्बन्धितावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धेन यत्तत्मानत्वरूपं ग्राह्यम्, तेन यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन धूमत्व-
धूमप्रागभावत्वयोर्मिथः सामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । हेतुताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन यत्तत्मानत्वं
तु न तथा वाच्यम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरपि व्याप्यता-
वच्छेदकत्वापत्तेः । ननु तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वं
तदन्यत्वं च तदघटितत्वमित्यभावद्वयप्रवेशे गौरवादाह तदघटित-
त्वञ्चेति । मिथस्य मतान्तरमुपन्यस्यति स्वरूपेत्यादिना । अत एवे-
ति । अतिप्रसक्तत्वविशिष्टेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वधीस-
म्बन्धेन तयोर्विरोधप्रतिपत्त्यर्थमेव तदग्रन्यायतारादिति भावः । अन्य-
थेति । यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वपदार्थस्तदस्यार्थः । अतिप्र-
सक्ते । अतिप्रसक्तत्वावच्छिन्ने । अप्रसक्तत्वेनानाद्यर्थशानासम्बन्धेन

क्ते अनतिप्रसक्तत्वस्याऽप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । विरुद्ध-
पोर्भावाभावयोराधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते,
अतस्तत्रावच्छेदकमेवापेक्षा । अत एव व्यभिचारिणि साध्यतद-
भावसामानाधिकरण्यायोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभाववच्छे-
दकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्याः । सत्तात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुण-
स्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । विरोधात् । अव्याप्य-
वृत्तेश्च कपिसंयोगादेराधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च
घहेराधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाव-
स्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात् । वह्निमति च संयोगेन वर्तमानस्य धूमा-

तन्निराकरणायोगात् । आहार्यस्य तस्य निराकरणायोगात्-
नुचितत्वादित्यर्थः । गुणवत् सत्त्वादित्यादौ सत्तात्वादे सा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वमपाकर्तुं भूमिकामाह विरुद्धयोरित्या-
दि । एकस्य । एकरूपावच्छिन्नस्य । तेन धूमवान्
घहेरित्यादौ वह्निव्यक्तीनां नानात्वऽपि वह्नित्वस्य धूमसम्ब-
न्धितानवच्छेदकत्वसम्पत्तिः । अनूक्तकमेणावच्छेदकमेवापेक्षा-
यामपसिद्धान्त इत्यत आह अत एवेति । [अवच्छेदकाविति । तथा
चोपाधिविशिष्टहेतुतावच्छेदक साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं उपाध्य-
भावविशिष्टं साध्याभावसम्बन्धितावच्छेदकमिति भावः ।] विरो-
धादिति । एकस्यावच्छेदकत्ववर्त्तने विनिगमकप्रमाणमावादि-
ति भावः । विरुद्धयोरित्युक्ते फलमाह अव्याप्यवृत्तेरिति । तद-
भावस्य । संयोगाद्यभावस्य । अविरुद्धत्वात् वृक्षत्वस्यादेन साध्य-
सामानाधिकरण्यावच्छेदकवविराघ इत्यग्निभाष्यामचय । अत्रै-
ष सति संयोगी सत्त्वादित्यादावविरुद्धयो संयोगतदभावयो सा-
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं सत्तात्वस्य दुर्बारमिति चिन्त्यम् ।
ननु लीलावतीहन्मते संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तदभावो न वृक्षा-
दायत स्थलान्तरे विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह संयोगेन चेति । त-
दभावस्य । घट्टयभावस्य । एषेन सम्बन्धेनत्यस्य फलमाह य-

देर्वद्वयभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वृत्तत्व-
धूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः । व्यभिचा-
रधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव । तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यान्
धिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन साध्यधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात् ।
अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छे-
दकत्वमेव व्यभिचारः । तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारा-
न्तरधीस्तु परम्परयेति । नीलधूमत्वादिकन्तु गौरवान्नावच्छेदक-
म् । एवञ्च लघु घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं
व्याप्तिः न तु तत्सहचरितकम्बुग्रीवादिमश्ववादिकम् । तेन गुरु-

हिमतीनि । ननुक्तव्याप्तेरनुमित्युपयुक्तत्वे साध्यवदभ्यवृत्तित्वादि-
लक्षणव्यभिचारस्य तज्ज्ञानाविरोधित्वाच्चेत्वाभासत्व न स्यादत
आह व्यभिचारेति । ग्रहायोगात् । ग्रहानुत्पत्ते । तथा चानुम-
यप्रलाङ्घितविषयकमपि ज्ञान प्रतिषन्धकमिति भाव । समानविष-
यकमेव ज्ञान विराधीति नव्याना मतमनुसृत्याह अस्तु घात । सा-
क्षात् । प्राज्ञाभाषनिर्णयविधया । नन्वथ व्याप्तिग्रहप्रतिषन्धाय
कथकानां व्यभिचारान्तरस्यापन्यासो न स्यादत आह व्यभिचा-
रान्तरेति । परम्परयति । तथा च प्रवृत्तव्याप्यभाषावच्छेदकधर्म-
विधयेऽप्यधेरिव व्यभिचारान्तरस्याप्युपन्यास कथायामिति भाव ।
स्यसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तरेत्यादिविशेषणाप्रक्षेपेण पूर्वकत्वा-
ल्लापयमायिष्कराति नीलधूमत्विति । गौरवादिति । लघुधर्मसम्भवेऽस्य-
रूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य तत्रैवावस्थितिस्यामाध्यादिति भाव ।
ननु गुरोरन्यत्रच्छेदकत्वे घटत्वात् कम्बुग्रीवादिसम इत्यादौ कम्बुग्री-
वादिसत्त्वावच्छेदेनापि व्याप्तिर्न स्यात् घटत्वस्यैव लघोस्तथात्पस-
म्भवात्तत्तत्प्रष्टव्यमाह एतन्नाति । ननु गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्व-
तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहा भ्रम स्यात् एव गुरुणेव व्यभिचारिणाधा-
रणापि धर्मण कथाया हेतोरुपन्यास स्यात् व्याप्यतानवच्छेदक-

णापि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथाया हेतोस्तपन्यासे वाऽनुयोगः प्र-
कारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः । एवं द्रव्यं रूपात् रसादि-
सादौ सरुल्लगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य
गुणाममेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे

तस्याविशिष्टत्वादित्यत आह तेन चेति । कम्पुप्रीवादिमत्त्वादि-
ना चेत्यर्थः । तद्वच्छिन्नविशेष्यक एव व्याप्तिग्रहा न तु तस्य सा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वाद्यगाहीत्युक्तौ न भ्रमत्वानुयोग सम्म-
घतीत्यत कथायामित्युक्तम् । प्रकारान्तरेति । व्यापकसा-
मानाधिकरण्यादिव्याप्तिवादिनामपि स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तस्य-
व्याप्यतावच्छेदकत्वस्य दुर्यन्तत्वादिति भावः । समान
इति । यदि च व्याप्तिसमनियतधर्मान्तराघटितेन व्याप्ति-
समनियतरूपेणैव हेतूपन्यास साम्प्रदायिक इत्युच्यते तदा म-
मापि तुल्यमिति भावः । ननु शरीरगौरवस्वेवाभ्रयगौरवस्यापि
कल्पनापरिपन्थित्वाद्वद्ध्यत्वादी साध्ये रूपत्वरसत्वादीनां बहूना-
मध्यवच्छेदकत्व न स्यात् लाघवेन गुणत्वस्यैकस्यैव तथात्वादि-
त्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह एवमिति । ननु रूपत्वादिकमिध गुणत्वमपि
न सर्वसाध्यसम्बन्धिसाधारणमत आह द्रव्यादीत्यादि । भावि-
पदेन गुणकर्मघटपटत्वादीनां परिग्रहः । द्रव्यसमवेतत्वस्य साध्य-
तदभावसहचरितसत्तावृत्तित्वेन सत्तात्वस्यैव साध्यसम्बन्धिता-
वच्छेदकत्वायोगादाह गुणासमवेतत्वे सतीति । न च रूपरसा-
दीनां प्रत्येकासमवेतत्वे सतीत्युक्तावपि सत्ताधारणसम्भवाद्भिनि-
गमकाभावेन तेषामनन्तानां गुरुशरीराणामवच्छेदकत्वप्रसक्तौ त-
दपेक्षया लघुशरीराणां रूपत्वरसत्वादीनां बहूनां तथात्वौचित्य-
मिति वाच्यम् । गुरुशरीराणामपि रूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वे
सति द्रव्यसमवेतत्वानां सर्वेषामेव घटपटादिद्रव्यघटत्वपटत्वा-
दिजातिविशेषपदार्थसाधारण्याजुरोधाद्भिनिगमनाविरहेणावच्छेद-
कत्वस्य प्रामाणिकत्वात् । रूपत्वरसत्वगुणत्वादीनामखण्डानाम-
पि द्रव्यजात्याविसाधारण्याविरहेणावच्छेदकत्वाकल्पनादिति भा-

बहूनां रूपत्वादीनां न तत्त्वम्, विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एक-
स्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये
हेतुत्वेन विशिष्टरूपादेः प्रयोगः तथा परामर्शाद्वाऽनुमितिरिति
विभावनीयम् । अपरे तु यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिक-
रणताया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमवतः

धः । न तत्त्वम् । नावच्छेदकत्वम् । अत्र द्रव्यत्वे साध्ये रूपरसा-
दिप्रत्येकासमवेतत्वे गुणासमवेतत्वे वा सति द्रव्यसमवेतत्वं न
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं किं तु द्रव्येतरासमवेतत्वमात्रं लाघ-
वात् तावतैव घटादिवृत्तिगुणकर्मघटत्वादिजातिविशेषपदार्थाना-
मुपग्रहसम्भवादिति तु चिन्त्यम् । मतमिदं वृण्वयति विरुद्धेत्यादि-
ना । कथं विरोध इति । तथा च सत्तात्वावच्छेदेनैव गुणत-
भाययोः सामानाधिकरण्यसम्भवात् गुणवान् सत्त्वादित्यादायति-
व्याप्तिरिति भावः । नन्येकावच्छेदेन विरुद्धभावाभाययोः सा-
मानाधिकरण्याप्रतीतेरेव विरोधः कल्प्यतामित्यत आह कथं वेति ।
साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकप्रकारेणापि हेतुप्रयोगे द्रव्यं प्रमेया-
दित्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः । ननु तत्प्रकारेण हेतुप्रयोगे तद्ध-
र्मस्य, साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं न तन्त्रम् किन्तु प्रकृतव्याप्ति-
नियतधर्मान्तराघटितत्वे सति प्रकृतव्याप्तिनियतत्वं तच्च रूपत्वादे-
रप्यक्षतं न तु प्रमेयत्वादेरतो नातिप्रसङ्ग इत्यत आह तथा परामर्शो-
वेति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शाद्वेत्यर्थः । क-
थमित्यनुपज्यते । अनुमितिरिति । यदि धूमत्वादौ स्वरूपसम्ब-
न्धात्मकमवच्छेदकत्वं नाम वस्तु स्यात्तदा तद्गोचरपरामर्शसम्भ-
वात्ततोऽनुमितिः सम्भाव्येत वस्तुतस्तत्रैव मानामावो न हि धूमो
घटिसमानाधिकरण इत्यादिप्रतीतिः धूमो द्रव्यमित्यादिषोध्यव्यावृत्तं
धूमत्वे सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवगाहत इति कस्याप्यनुभव-
सिद्धमिति भावः । यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वम् । यद्धर्मावच्छि-
न्नाधिकरणत्वम् । ननु हेतुमत्त्वस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे धू-

धूमत्वं धूमवत्त्वं बन्हेस्तु बन्धिमतास्त्वित्यादिप्रकारेण व्याख्येयः ।
अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः, विरुद्धदिक्कालाव-
च्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेश्चाधिकरणतायां तदस-
म्भवात्तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभा-
वस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यूनवृत्तिकत्वम्, न्यूनवृत्ति-
कधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं स्वान्यूनवृत्तित-

मत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्य तथात्वप्रदर्शनं मूलकृतो विरुद्धमत आह
ग्रन्थस्त्विति । धूम एव मात्रो धर्मो यस्येतिन्युत्पत्त्या धूममात्रपदा-
दधूमवतो लामसम्भवात्तत्परित्यज्यैव बन्हेस्त्विति पाठं व्याचष्टे ध-
हिमतस्त्विति । इत्यादीत्यादिपदान् धहित्वमित्यादावपि न धहिम-
स्यमित्याद्यर्थः । विरुद्धेति । साध्यविरुद्धदिगवच्छिन्नवृत्तिकस्य
साध्यविरुद्धकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य च तदनवच्छेदकत्वानि-
यमात् । तथा च भूगोलकमुदयगिरिमदस्ताचलयत्वात् कपा-
लमेतद्धृद्वत् घटध्वंसादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । न्यूनेति ।
साध्यन्यूनदेशवृत्तिकस्य साध्यन्यूनकालवृत्तिकस्य च हेतोरधिकर-
णतायां साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वासम्भवात् तन्न्यूनदेशादिवृ-
त्तिकस्य तदनवच्छेदकत्वनियमात् । तथा च इदं द्रव्यं पृथिवीत्या-
त् कालो घटत्ववान् घटादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । मनूकनियम-
द्वयप्रयोजकमत आह तुल्यवृत्तिकयोश्चेतिप्रकारेणास्तुल्यवृत्तिकयोः
परिग्रहः । अवच्छेद्येति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यावच्छेदकमाध-
स्येत्यर्थः । नियन्तुम् । अवधारयितुम् । अशक्यत्वादिति । तथा च
तद्रूपवत्त्वावच्छेदेन तद्रसवत्त्वमित्यादिप्रतीत्यानतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवा-
वच्छेदकत्वस्य क्लृप्तस्यावगाहनाच्चेतुसाध्याधिकरणतयोः स्वरूपस-
म्बन्धरूपावच्छेदकत्वे मानाभावादप्रसिद्धिरेव लक्षणस्येति भावः ।
नापीति । अपिना अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य परिग्रहः अतो न धू-
मवान्बन्हेरित्यादौ अतिव्याप्तिः । उभयत्र दूषणमाह न्यूनवृत्तिधूम-
त्वादेरिति । ननु धातुं ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्याधिकरणत्वानिरिक्ता-
प्रसिद्धिरत आह स्वान्यूनैति । स्वं स्वीयम् । तथा च स्वीयाधिक-

त्कत्वमिति यावत् । अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्वव्यापकसाध्यम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते तच्च ग्रन्थकार एवाऽग्रे विवेचयिष्यत इत्याहुः ।

रणत्वान्यूनवृत्तिसाध्याधिरणात्ताकत्वमयंः गोत्यस्याप्यश्वत्यन्यूनवृत्तिभिन्नत्वादयं गौरवत्त्वादित्यादायतिव्याप्तेराह स्वव्यापकेत्यादि । अप्र इति । लाघवादन्योन्याभावनर्भेव व्याप्तिरित्यादि ग्रन्थ इत्यर्थः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता विशेषव्याप्तिः समाप्ता ।

चिन्तामणेः अतएवचतुष्टयम् ।

अथ वा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य
स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे
धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ॥

दीधित्या अतएवचतुष्टयम् ।

उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् ।
वह्नावाद्द्रव्यनप्रभववन्हित्वेन रासभाद्द्रव्यनादौ च तथाविधवन्निवि-
शिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविधवन्हेरप्पनुप्रवेशात् ।

जागदीश्या अतएवचतुष्टयग्रन्थः ।

सर्वत्र साक्षादुपाधेरवच्छेदकत्वासम्भवादाह विशेषणेति ।
पक्षपि सर्वस्यैवोपाधेः सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन साध्यस-
म्बन्धितावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव तथापि प्राच्यां ऽग्ने सामानाधि-
करण्यादेः सम्बन्धात्वे विवादादिदमुक्तम् । ननु विशेषणीभूतस्याप्यु-
पाधेर्तावच्छेदकत्वं किन्तु तत्कोटिनिविष्टतामात्रमत आह उपा-
ध्यन्विति । उपाधेरनुप्रवेशो यत्रेति व्युत्पत्त्या उपाधिघटितेनेत्य-
र्थः । उपाधिविशिष्टेनेति पाठेऽप्ययमेवार्थो ब्राह्मः । अनुप्रवेशं व्यु-
त्पादयति वह्नावित्यादिना । आद्द्रव्यन प्रमवेति । आद्द्रव्यनप्रम-
वयद्वित्वे अवच्छेदके आद्द्रव्यनप्रभवत्वप्रकारेण तादृशवह्ना-
त्मकोपाधेरवच्छेदकत्वादिति भावः । यद्रूपेणोपाधित्वं तद्रूपावच्छिन्न-
स्याप्यवच्छेदकत्वप्रवेशं दर्शयति रासमेत्यादिना । यत्रा साक्षाद्विशे-
षणीभूतमुपाधि व्युत्पाद्य परम्पराविशेषणभूतन्तमाह रासमे-

रासभत्वादिकन्तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् । अत्र चेदं स्नेहवत्
निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वे-
न वा साध्यासमानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा स्वयम-
नुपाधिना केवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधि-
ना स्वत एव स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिनैवेति नि-
यमे न तात्पर्यम्, परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेद-
कतामात्रे ।

स्यादि । तथाविधेति । आर्द्रेन्धनप्रभवयहिविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । तथा-
च्चार्द्रेन्धनप्रभवविशिष्टत्वं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिति भा-
षः । ननु धूमवान् रासमादित्यादावार्द्रेन्धनजन्ययहिविशिष्टरास-
भत्वमप्यवच्छेदकं सम्भवति तत्कुतः परित्यक्तमत आह रास-
भत्वादिकमिति । नीलधूमत्यादेरवच्छेदकत्वयादिनां नव्यानां
मतमाह निविशत इति । स्वसमानाधिकरणावच्छेदकान्तराघटि-
तस्यैव व्याप्यवच्छेदकत्वमिति प्राचां मतेनाह न धेति । अन्य-
देतदिति । उभयथाप्युपाध्यनुप्रवेशधौग्यादिति भावः । उपाधेरपि
साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेपि सोपाधावित्यादिमूलसाम-
ञ्जस्यात्र तेन व्यभिचारिवारणं लभ्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे मू-
लस्यतुकारस्य तात्पर्यं केचिदाहुः । तद्विरस्यति अत्रेति । इदं स्नेहघ-
न स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन साध्यासमानाधिकर-
णतया स्वयमनुपाधिना केवलेन साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्य-
न्वयः । ननुपाधिनैव विशेषणीभूयावच्छिद्यत इति नियमः ततो-
पाधिमित्रेन विशेषणीभूतेन नावच्छिद्यत इति केवलशीत-
त्वेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदेपि न क्षतिः । न चैवं साधनतावच्छे-
दकस्यावच्छेदकत्वेप्युक्तनियमसम्भवात्प्रकृतानुपयोगः साधन-
तावच्छेदकमग्नौ यो विशेषणतानापन्नस्तदन्यस्यैव विशेषणीभू-
तपदेनोक्तत्वात्त आह निःस्नेहमिति । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीता-
न्यत्वेन साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिनाविशेषणीभूय साध्यस-

अत एव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनता-

यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छे-
दकम् अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह अत एवेत्यादि ।

मध्योपच्छिद्यत इत्यन्वयः । शीतान्यस्पर्शत्वेन तदवच्छेदे शीतान्य-
त्वस्यापि विशेषणविधयावच्छेदकत्वादिति भावः । यस्तु शीतो धा-
तुरिति प्रतीत्या धातुस्पर्शस्यापि यदि शीतत्वं तदा तदवच्छेदेन स्नेह-
सामानाधिकरण्याभावात् तदादाय व्यभिचारसम्भव इत्यत आह
नि स्नेहमितीति । तत्तुच्छम् । एव सत्पुष्पज्जलमिति प्रत्ययाज्जलस्पर्श-
स्यापि शीतान्यस्पर्शत्वसम्भवात्तदवच्छेदेन नि स्नेहत्वस्य सामा-
नाधिकरण्यासम्भवात्तदादायापि व्यभिचारस्योपन्यासायोगात्,
केवलनेत्यादिपदसन्दर्भविरोधाच्च । ननुपाधिना विशेषणीभूयैवाव-
च्छिद्यत इति नियमः तेन विशेषणतानापन्नेनोपाधिना साध्यस-
म्बन्धो नावच्छिद्यत इत्यर्थलाभात् उपाधिभिन्नं विशेषणतयाव-
च्छेदेऽपि न क्षतिः, न च साधनतावच्छेदकत्वेऽप्युक्तनियमसम्भवात्
प्रकृतानुपयोगः, साधनतावच्छेदकमिन्नत्वे सत्पुष्पाधिमिन्नो यस्तदन्य-
स्यैवोपाधिपदेन विवक्षितत्वादत आह शीतान्यस्पर्शत्वेनेति ।
यद्यपि क्षित्यादौ व्यभिचारात्तस्योपाधे शुद्धसाध्यव्यापकत्वं तथा-
प्युष्णस्पर्शजलान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं द्रष्टव्यम् । न
तात्पर्यमिति । नन्वव साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वाप्राप्तेरुपा-
धिनेतिमूलोक्तिर्विकलस्यत आह परन्त्विति । शुद्धस्येति । तेन
धूमवान् घन्हेरित्यादावाद्गन्धनजगन्धित्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्य-
माने घटित्वस्य प्रवेशेऽपि न क्षतिः । नियतमावश्यकमावच्छेदकम् ।
साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् । अत एवेति । अन्यथा यत्र
साधनतावच्छेदकातिरिक्तं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकोऽप्रसिद्धः तत्र
सोपाधावुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्याव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । स्नेह-
घतः स्पर्शादित्यादौ साध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्यापि शीतत्वादे-
रुपाधित्वाभावादाह तद्विशेष इति । साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धिताव-
च्छेदकविशेष इत्यर्थः । तत्र । सोपाधौ । वदन्ति । प्रामाकरा । ननु

भिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने
विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

अत्रावच्छेदकत्व सामानाधिकरण्येन, तत्त्वज्ञान्यूनवृत्तित्वं व्याप-
कत्वमिति यावत्, तच्चाधिकरणान्तर्भावेन। तेन साध्यविशिष्टसाध-

शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य
देशविधयावच्छेदकत्व गगनादेरप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आ-
ह भवेति । सामानाधिकरण्येन । सामानाधिकरणविधया न त्र्यधि-
करणविधया । तथा च सामानाधिकरणीभूय य साधननिष्ठसाध्य-
सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदक स उपाधि शब्दवान् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ च गगनादिर्न तथति तद्व्युदास इति भाव । ननु सा-
ध्यसम्यन्धिताया सामानाधिकरणावधयावच्छेदकत्वमात्र न स्व-
रूपसम्यन्धविशयो मानाभावात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्य-
जातेरित्यादौ घटत्वाद्यतिव्याप्यापत्तेरत आह तस्य चति । समा-
नाधिकरणीभूयावच्छेदकत्व चत्वर्यं । यद्वा ननु द्रव्य जातेरित्यादौ
साध्यसमानाधिकरणीभूतस्यैव घटादे साधननिष्ठसाध्यसम्य-
न्धिताया देशविधया अवच्छेदकत्वादुक्तविवक्षया अपि तद्वारणा-
सम्भव इत्यत आह तस्य चति । ननु तद्व्यापकत्व सति तत्समा-
नाधिकरणत्वलक्षणस्य न्यूनवृत्तित्वस्य घिरहभेदन्यूनवृत्तित्वं तदा
धूमवान् गृह्णित्यादौ जन्त्वादायतिव्याप्ति तस्य सामानाधिकरण-
विधया साध्यसामानाधिकरण्याव्यापकत्वेपि तत्समानाधिकर-
णत्वाभावादेव तन्न्यूनवृत्तिमन्नत्वात्त आह व्यापकत्वमिति ।
ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वमुपाधिताद्य-
सम्बन्धेनैव याच्यमन्यथा जलं रसघत्वादिरित्यादौ स्वरूप-
सम्यन्धन पृथिव्यामिश्रत्वाद्युपाधे सम्यन्धान्नरण साधननिष्ठमा-
ध्यसम्यन्धिताव्यापकरणादव्याप्यापत्त एवञ्च तत्रैव समवायन
स्नहाद्युपाधावव्याप्ति तस्य समवायन रमावृत्तित्वात् एयं मधु-
रम्यजानायतिव्याप्तिश्च जन्वृत्तिरसमात्रस्यैव मधुरत्वनिर्णयमादत
आह नयति । तदा व्यापकत्वम् । अधिकरणातिसाधननिष्ठसाध्यसा-

ननावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवस्त्वव्यापकाधिकरणताकत्वं पर्यव-
स्यति । निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः । इत्यञ्च

मानाधिकरणयावच्छेदकीभूताधिकरणान्तर्भावेनेत्यर्थः । तथा च
प्रकृतमाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरणयावच्छेदकीभूतं यदधिकर-
णं तन्निष्ठस्योपाधिताघटकसम्यग्वाद्यार्थच्छिन्नाभावस्याप्रतियोगि-
त्यमेव प्रकृते व्यापकत्वं धाव्यमिति भावः । ननु स्वमते सामाना-
धिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तिः प्रादयच्छेदकतासम्यग्धेन तद्वत्प्राप्ति-
त्या निरुक्तव्यापकत्वास्तम्भः सत्तायां द्रव्ये गुणसामानाधिकर-
ण्यमित्यादिप्रतीत्या सत्तायां गुणाधिकरणीभूतद्रव्यादिर्वास्तव्य-
स्यैव विषयीकरणात् । न च प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकर-
ण्यनिरूपकाधिकरणान्तर्भावेणैव व्यापकत्वं प्रवेक्ष्यमतो नास्तदो-
प' तावतापि द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वा-
दायव्याप्तिप्रसङ्गात् जन्यत्वविशिष्टसत्तानिष्ठं यद्द्रव्यस्य सामाना-
धिकरण्यं तन्निरूपकत्वस्य गगनादेरपि सत्त्वादित्यस्वरसाह्लाध-
याच्चाह तेनेति । साध्यपदं प्रकृतसाध्यपरम् । साध्यविशिष्टेति । सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । तेन विशिष्टसत्तायाज्जातेरित्या-
दौ द्रव्यत्वस्य केवलसम्यग्विशिष्टजातिमत्त्वाव्यापकत्वेऽपि न तत्रा-
व्याप्तिः । गोत्वपानभ्यत्वादित्यादौ च न सास्नायव्यमुपाधिः
परमने विरोधमश्रकस्यैव लक्ष्यत्वात्तः तत्र साध्यविशिष्टसाधना-
प्रमिद्धावपि न क्षतिः । येन सम्यग्धेन साधनतावच्छेदकता तत्सम्ब-
धेन धावच्छिन्नप्रत्यस्य लाभार्थं साधनपदम्, तेन प्रत्यक्षः स्पर्शो-
दित्यादौ साध्यविशिष्टस्य विषयिणामसम्यग्धेन स्पर्शवत्त्वाद्यच्छि-
न्नस्य मानादेरव्यापकत्वेऽपि रूपवन्वागुपाधौ नाव्याप्तिः न चाधिकर-
णतापदयैवप्यम् । सम्यग्विधायकस्य तस्य वृत्त्यनियामकसम्य-
ग्धेनोपाध्याव्याप्तिवारकत्वात् अन्यथा तत्सम्यग्वाद्यच्छिन्नप्रति-
योगित्वाप्रमिद्धा तेन व्यापकत्वायोगादिनि भावः । सम्यग्धमात्र-
स्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनेनाह निरुक्तेति । प्रकृतसाध्यवि-
शिष्टप्रकृतसाधनव्यापकत्वमित्यर्थः । अत्र कालो विमुन्यादित्यादौ
महाबालनिरूपितविशेषणतया घटादेरुपाधिग्यसम्भवे निरुक्त-

सत्ताद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामा-
नाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं
जन्यत्वे सति सत्त्वादिसादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताद्यव्यापके स्पर्श-
वत्त्वादावप्रसङ्गः । निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादिसादौ शीतस्पर्श-
न्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र । साध्यविशिष्टे साधने ।

साधनव्यापकाधिकरणताकत्वमेवोचितमन्यथा साहससम्बन्धेन
प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यप्रसिद्ध्या तन्नाव्याप्त्यापत्तेरिति चिन्तनी-
यम् । ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन व्यापकत्वविषयैव जलं रसवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वा-
द्यव्याप्तेर्मधुरत्वाद्यतिव्याप्तेश्च धारणसम्भवाद्धिकरणान्तर्भावेन
व्यापकत्वानुसरणं विफलमत आह इत्थं चेति । चोऽयधारणे । इत्थमे-
वेत्यर्थः तथाच द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिवारणायैव तावत्पर्य-
न्तानुसरणमिति भावः । द्रव्यं जातेरित्यादौ नानाव्यक्तिसाधनस्व-
ले पटत्वादेरपि साधनत्वात्तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यं प्रत्येव
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वस्य व्यापकत्वायोगादेकव्यक्ती-
त्युक्तम् । साधनतायच्छेदकावच्छिन्नस्य फलमाह न वेति । द्रव्य-
त्वादिविशिष्टसत्ताया आत्माद्यवच्छेदेन सत्त्वात्स्पर्शवत्त्वादेरव्या-
पकत्वादिति भावः । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वादेः
साधनाव्यापकत्वविषयतापि धारणसम्भवादाह द्रव्यं सत्त्वा-
दिति । शीतस्पर्शान्यत्वादेरनुपाधित्वे विरोधाभञ्जकत्वमात्रं न
तन्त्रं साधनव्यापकतया व्यामचारानुप्रायकत्वस्यापि तत्र तथा-
त्वसम्भवादतः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वेन व्यभि-
चारोन्नयनक्षमस्यापि विरोधभञ्जकत्वमात्रेण यस्यानुपाधित्वं त-
न्नातिप्रसङ्गमाह द्रव्यं सत्त्वादित्यादावितिपि केचित् । ननु शी-
तस्पर्शान्यत्वमपि साधनवृत्तितया तत्र विशेषणं भवत्येवेत्यतो
व्याचष्टे विशेषणमिति । व्यापकत्वं भेदानुमापकत्वं तद्य शु-
द्धसत्तायां साध्यमायापिशिष्टसत्ताभेदविरहेण द्रव्यं सत्त्वादित्या-

विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टसाधनात्सामानाधिकरण्येन व्याव-
र्त्तकं साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवदवृत्तीति यावत् । एवञ्च द्र-

वौ गुणयत्वाद्युपाधायव्याप्तमतो व्याचष्टे साध्यविशिष्टसाधन-
इति । विरुद्धधर्मद्वयवैशिष्ट्यापच्छिन्नयोः सत्त्वयोर्मिथो भेदस्य प्रा-
प्त्यैः स्वीकारादिति भावः । भेदमात्रस्यानुमापकत्वलक्षणं व्याघ-
र्त्तकत्वं निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतत्वभेदानुमापकतया शीत-
स्पर्शान्यत्यादेरप्यक्षतमत उक्तं साध्याभावविशिष्टसाधनादिति ।
तत्सामान्यादित्यर्थः । तथा च शीतस्पर्शोपि सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन शीतस्पर्शान्यत्यादेः सत्त्वात् तत्र च निःस्नेहत्वाभाववि-
शिष्टसाधनभेदविरहादिति भावः । तत्र साधनसामान्यव्याघर्त्त-
कत्वमसम्भवि यत्किञ्चित्साधनव्याघर्त्तकत्वं तु निःस्नेहं स्पर्शादि-
त्यादौ हिमान्यत्येतिप्रसक्तं तस्यापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
हिमस्पर्शस्यैव भेदानुमापकत्वादतो विशिष्टान्तम् । साध्याभाववि-
शिष्टसामान्यादव्याघर्त्तकत्वोक्ताविदं गुरु रूपादित्यत्र तेजोग्यत्वादा-
वव्याप्तिः तेजोग्यत्वसामान्याधिकरण्यात् वायुत्वादगुरुत्वाभावविशि-
ष्टमिन्नत्वविरहेण तस्य निरुक्तव्याघर्त्तकत्वाभावात्तः साधनाविर्यु-
क्तम् । उपाधिताघटकसम्बन्धेन व्याघर्त्तकत्वोक्तौ अन्य द्रव्यादित्यत्र
समयेतत्त्वोपाधायव्याप्तिः द्रव्यणुके व्यभिचारेण स्वरूपसम्बन्धेन
समयेतत्त्वस्य अन्यत्वाभावविशिष्टद्रव्यभेदानुमापकत्वाभावात्, एवं
निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वेतिप्रसङ्गश्च स्यात् शीतस्पर्-
शान्यत्यावच्छेदेनैव निःस्नेहत्वाभावविशिष्टस्पर्शभेदस्य सत्त्वादत्त
उक्तं सामानाधिकरण्येनेति । ननु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्या-
नुमापकत्वं न तत्फलोपघायकत्वं तदनुपघायकोपाधायव्याप्तेः
निःस्नेहं स्पर्शादित्यादौ व्याप्तिप्रमेण तदनुमापके शीतान्यत्वा-
दावतिप्रसङ्गाच्च किन्तु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्य व्या-
प्यत्वपर्यवसितं तदस्वरूपयोग्यत्वमेव तद्व्याप्य तथा च द्र-
व्यं सत्त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वोपाधायव्याप्तिः तत्सामानाधि-
करणस्यापि सत्त्वस्य द्रव्यत्वभावविशिष्टसत्त्वामिन्नतयोक्तव्या-
प्तिविरहात् एव साध्यविशिष्टसाधनार्थकस्य तत्रेत्यस्य वैयर्थ्यम-

व्यं सत्त्वादिसत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुणकर्मन्यत्वे नाव्याप्तिः,
नापि द्रव्यं कर्मन्यत्वे सति सत्त्वादिसत्र गुणान्यत्वादौ। इत्यञ्च
साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वद्योतनाय परं तद्विभक्त्यमुक्तं न
तु विवक्षितमेव तत्। वैयर्थ्यात् इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ
दधित्वाद्यव्याप्तेश्च । यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृ-
तसाधनानिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः । अनवच्छे-

र्यत आह साध्याभाषविशिष्टेत्यादि । अत्र यद्यपि सा-
ध्याभाषविशिष्टसाध्यात्वमिति वृत्तिरुपाधिताघटकसम्बन्धनैव ग्राह्या
अन्यथा साध्यशून्यमहाकालवृत्तितया क्षितिर्द्रव्यत्वादित्यादौ गन्ध-
घत्वाद्युपाधायध्याते तथा च सत्तायान्मेयत्वादित्यादौ सत्ताशून्यप्र-
मेये जात्यादौ समयान्मेयत्वात्प्रसिद्ध्या जातिमत्त्वाद्युपाधायध्याति,
एव जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वेऽपि सत्तानतिरेकिणस्तस्य गुणादावपि
वृत्ते । तथापि साध्याभाषविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणावृत्तिस्त्राय-
च्छिन्नाधिकरणतासामान्यकथमवश्यं विवक्षितमात्रं च पूर्वदलनि-
विष्ट साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वमपि तादृशधर्मेणैव ग्राह्यं तेन
द्रव्यत्वादिना साध्यविशिष्टसाधनव्यापकस्यापि घटादेर्गुणयत्
सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिना नोपाधित्वमिति ध्येयम् । साधनतायच्छे-
दकावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह न चेति । अन्यथा द्रव्यत्वाभाषवि-
शिष्टसत्त्वयत्त्वमवृत्तित्वेन तत्राव्याप्तिरित्याह इति भाष । ननु क-
थमन्यथा सामञ्जस्ये साधनतायच्छेदकमिश्रेणेत्यस्य धैकल्यमत आह
इत्य चेति । निष्कलत्वमुक्त्वा विरुद्धफलकत्वमप्याह इदमि-
त्यादिना । ननु दधित्वस्य साध्यत्वे साध्यं च नोपाधिरिति प्राचीन-
प्रवादात्तस्यानुपाधित्वेऽपि न ह्यतिरत साध्यान्तरमाह जन्यं
चेति । दधित्वादिति । दधित्वाद्यभाषविशिष्टदधिमत्परमाणुवृत्ति-
त्याभावेन तस्यापि लक्ष्यत्वादिति भाष । साधनतायच्छेदकमिश्रेणे-
त्यस्य मिश्रान्त साध्यकीकृत्य षट्पान्तरमाह यद्वेति । साधनताय-
च्छेदकानवच्छेद्यमिति । तथा च असति साधने सर्वथाकथानामयथा-
रणपरममिति व्यायेन मिश्रेणेति साधधारणमिति भाष । द्रव्य

देकत्वञ्च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्टसाध-
नस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववत्तद्विशिष्टसाधनवत्त्वे-
नेति यावत् । एतेन धूमवान् मेघवत् इत्यादौ मेघानवच्छेद्य-
साध्यसम्बन्धाप्रसिद्धिः गुणवत् गुणकर्मान्यत्वे सति जातिमत्त्वा-

गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वादावतिव्याप्तिवार-
णाय प्रथमं प्रकृतपदम् । द्रव्यजन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्प-
शंश्चादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयं प्रकृतपदम् । ननु साध्यस-
म्बन्धितायाः साधनतावच्छेदकधर्मानवच्छेद्यत्वं स्वानवच्छेदकी-
भूतसाधनतावच्छेदकधर्मकस्य तत्रानवच्छेदकत्वं यद्यतिरिक्त-
वृत्तित्वं तदा द्रव्यसत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधायव्याप्तिरत-
आह अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनतावच्छेदकस्य । वृ-
त्तित्वेति । अभेदे सूनीया यद्यमप्येव । ननु द्रव्यविशिष्टसत्त्वादित्यत्र
सखेतौ गुणवत्त्वेतिव्याप्तिः । द्रव्यत्वाभावविशिष्टायामपि सत्तायां
विशिष्टसत्तात्वस्य वृत्तेरत आह तद्विशिष्टसाधनस्येति । प्रकृतसा-
धनतावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । यद्यर्थो निष्ठत्वं तथा च
साध्याभायवद्वृत्तित्ववच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
निष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं फलितमतो विशिष्टसत्तात्वस्य
द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वानवच्छेदकत्वादेव नोक्तातिप्रसङ्ग इति
भाष्य । स्वमते विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तस्याभावात्तदोपता-
दयस्थमत आह साध्याभाववत् इति । तथा च साध्याभायवन्नि-
ष्ठसाध्यावच्छिन्नाधिकरणताकहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठ-
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं फलितार्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धरूप-
स्यैव साधनतावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्याभावः कथं न निविष्टः ताव-
तापि द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधेः संप्रहसम्भवादत
आह एतेनेति । निरन्तरमित्यन्वयः । अप्रसिद्धिरिति । सम्बन्धितामा-
त्रस्यैव यत् किञ्चित्प्रमेयावच्छेद्यत्वात् । तथा च तत्रार्द्रेन्धनप्रमय-
पह्याद्युपाधायव्याप्तिरिति भावः । न च स्वानवच्छेदकीभूतसा-
धनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठायाः साध्यसम्बन्धिताया

दित्यादौ जातित्वघटकनित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदक-
तया गुणकर्मन्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् । अवच्छेद-
कत्वञ्च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्याविशिष्टस्य साध्यस-
म्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनस्य व्यापक-
त्वमर्थः पर्यवस्यति । उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रे-
त्यादि । तत्र । साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने । विशेषणं सा-

अवच्छेदकत्वं विधक्षितं तथा च बहिर्त्वादिप्रमेयस्यैव धूमसम्बन्धि-
तानवच्छेदकत्वप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदं जन्यं रूपमह-
त्वोभयवतः इत्यादौ तादात्म्येन हेतुनायां द्रव्यत्वादावतिव्या-
प्यापत्तेः । ननु येन रूपेण यत् साधनतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टानव-
च्छेद्यत्वमेव क्वचिद्वाच्यं अतः प्रमेयत्वविशिष्टानवच्छेद्यत्वं प्रसिद्ध-
मेवेत्यत आह 'गुणघटित्यादिनिवृत्त्यादेरित्यादिनाऽनेकव्यक्तेः परिग्र-
हः । गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसमवेतत्वस्यैव लाघवेन साध्यसम्बन्धि-
तावच्छेदकत्वादिति भावः । अत्रापि प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्ब-
न्धिताया अवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषो मानामावात् किं
त्यन्यूनवृत्तित्वं तच्च साधनावृत्तीनामुपाधीनां साक्षावसम्भवी-
ति पूर्ववदेव ग्राह्यमित्याशयेनाह अवच्छेदकत्वं च सामाना-
धिकरण्येनेति । ननु द्रव्य सत्त्वादित्यादौ घटत्वादेरुपाधितावारणार्थ-
मवश्यमधिकरणान्तर्मावेनैव व्यापकत्वं निवेद्य तच्च सामानाधिक-
रण्यस्य व्याप्यवृत्तितायामप्रसिद्धमत आहतयेति दर्शितेति । नि स्नेहं
स्पर्शादित्यादिस्थलीयेत्यर्थः । साध्याद्यन्याद्व्यावृत्त्यौपधिक साध्या-
भावयद्वृत्तित्वाभावानुमापकम् । प्रकृतसाधने यत्समानाधिकरणत्व-
हेतुना साध्याभावयद्वृत्तित्वाभावोनुमातु शक्यत इति यावत् । तथा
च शीतस्पर्शान्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदेन स्नेहयद्वृत्तित्वाभा-
वविरहात् तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु साध्याभावात्सामा-
नाधिकरण्यपतो न तदभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथोपपादितत्वात् त-
था च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधायव्याप्तिरत आह

ध्यशून्याद्व्यावृत्त्यौपयिकम् । यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्त्तत इति यावत् । साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यस्य न्यावर्त्तकमिति समुदायार्थनिष्कर्ष इत्याहुः । केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यं तथा च सामानाधिकरण्यमसात्तया येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यमिति योगीति यावत् । अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं शुशोरेषुपाधिसामानाधिकरण्यस्यासत्तमेव । यद्यपि मत्स्य उद्भू-

यत्सामानाधिकरण्येत्यादि । दलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह साध्याभावविशिष्टेष्टादि । व्यावर्त्तकमाध्यावृत्त्यनुकूलव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टम् । तथा च साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वं पर्यवसिता-र्थम् । द्रव्यं सत्यादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनवतो रूपाद्भेदकस्य रूपान्यत्वादे साध्यविशिष्टसाधनवत्सकलावृत्तिघटत्वाद्भेदधारणाय सामान्यद्रव्यम् । यद्यपि साध्यविशिष्टसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वं तादृशसाधनव्यापकत्वपर्यवसितमन्यस्य पुर्णत्वात्, एवं साध्याभावविशिष्टसाधनवत्स्यावच्छिन्नभेदव्याप्यत्वमपि साध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वमेव, तद्वदन्यावृत्तित्वलक्षणव्याप्तस्तत्रैव विश्रामात् तथा च पूर्वकल्पादभेदः, तथापि विशेषणविशेष्यभावभेदाज्जयोनरुक्त्यामित्येकः । साध्याभावविशिष्टसाधनवत्स्यावच्छिन्नभेदनिष्ठस्वव्यापकताकत्वमेवात्र तादृशभेदव्याप्यत्वमतः पूर्वकल्पाद्भेद इत्यन्यः । सार्वभौममत आह कचिस्थितिः । सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धत्वे वृत्त्यनियामकतयावच्छेदकताप्रविष्टव्यापकतावच्छेदकत्वे वा प्रमाणाभावादाह अवच्छेदकीभूतेतिानन्यत्रावच्छेदकं यद्यदि स्वरूपसम्बन्धस्तदा आर्द्रेन्धनप्रमथयद्वि-त्यमेव तथा लाघवात् न तु तत्सामानाधिकरण्यमित्यव्याप्तिर-त आह अवच्छेदकत्वं चात्रति । रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्ष-

तरूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्यानित्य-
द्रव्यमप्येतत्त्वस्य च वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधि-
करण्यं साध्यमापानाधिकरण्यान्यूनातिरिक्तवृत्तिः । तथापि हेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत् सामानाधिकरण्यम-
न्यूनानतिरिक्तवृत्तिः तत्त्वं विवक्षितम् । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामाना-
धिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्मण्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्तिः

— — —

स्याभावाविशिष्टरूपमिति पिशाचादौ महत्त्वस्य वर्तमानत्वाद्वक्ष्यमा-
णलक्षणाक्रान्तता न स्यादन्त उद्भूतपक्षम् । ननु प्रत्यक्ष उद्भूतकपा-
दित्यत्रापि महत्त्व नोपाधि सामग्रीविरहेणाप्रत्यक्षे घटादावुद्भूत-
रूपमिति वर्तमानतया वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वादतस्तदसंग्रहा न-
दोषायत्यत आह महानित्यादि । अत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे गग-
नादौ साध्यावशिष्टसाधनाव्यापकत्वादित्यसमयेतत्त्वस्य वक्ष्य-
माणलक्षणाक्रान्तता न स्यादित्यनित्यपक्षम् । वक्ष्यमाणेति । साध्य-
विशिष्टसाधनव्यापकत्वे सति साध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्ति-
त्वरूपेत्यर्थः । न्यूनातिरिक्तेति । प्रथमे प्रत्यक्षत्वसमानाधिकरण रूप-
त्वादौ महत्त्वस्य महत्त्वसमानाधिकरण्यं च पिशाचत्वादौ प्रत्य-
क्षत्वस्य सामानाधिकरण्यविरहात्, द्वितीयेपि महत्त्वसमानाधिक-
रणे शब्दादानित्यसमयेतत्त्वस्यानित्यसमयेतत्त्वसामानाधिकरण्ये च
रूपत्वादौ महत्त्वस्य सामानाधिकरण्यमावादिति भावः । हेतुनिष्ठ-
ति । हेतुनावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठेत्यर्थः । तत्र महाननित्यद्रव्य-
त्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठमहत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गगनाच्चवच्छे-
देन सत्त्वप्यानत्यसमवतत्त्वं नाव्याप्तिः । वस्तुन सार्वभौममते विशि-
ष्टत्वातिरिक्तत्वात् यथाश्रुतमेव साधु, एव मन्त्रेपि । तेन द्रव्य कर्मा-
न्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वनिष्ठगुणान्यत्त्वसामानाधिकरण्यस्य
कर्मावच्छेदेन सत्त्वपि गुणान्यत्वादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । अत्र
अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं न स्वरूपमन्यन्धेन ग्राह्यं द्रव्य सत्त्वा-
दित्यत्र घटत्वादावतिप्रसङ्गात् किन्त्ववच्छेदकतासम्यन्धेनेत्याक्ष-

गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् । पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभाव-
प्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्धेतावुपाधित्ववारणाय सा-
धनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेदार्थकमसाहुः ।

ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवाच्छिद्यत

येन तयोर्व्यावृत्तिमाह सत्त्वनिष्ठेत्यादिना । अतिरिक्तवृत्तीति । त-
था च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्मान्यत्वादेर्वारणार्थमनतिरिक्तपद-
मिति भावः । पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमित्यस्य सत्तानिष्ठेत्यादिः ।
न्यूनवृत्तीति । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्येत्यनुपज्यते ।
तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रैव पृथिवीत्वादेर्वारणार्थमन्यूनवृत्तिपद-
मिति भावः । तदवच्छेदकंति । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधि-
करणावच्छेदकत्वार्थः । सखंतौ । वह्निमान् धूमादित्यादौ । द्रव्यत्वादे-
रपि साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिभिर्भ्रतत्वात् यथाश्रुतेन धार-
णायांगादाह तदनवच्छेद्येति । प्रकृतसाधनतावच्छेदकानव-
च्छेद्येत्यर्थः । अत्रापि साधनतावच्छेदकस्य साध्यानाधिकरणावृत्ति-
स्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वे तात्पर्यन्तं धूमवान् प्रमेययत इत्या-
दौ प्रमेयानवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धाद्यपि न क्षतिः । अत्र सामानाधिकर-
ण्यस्य व्याप्यवृत्तिरत्वावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसिद्ध्या लक्ष-
णासम्भय इत्यस्तरसः केचिदित्युक्त्या सूचिनः ।
साध्येति । साध्यस्य सम्बन्धो यत्रेति व्युत्पत्त्या साध्यविशिष्टसाधना-
श्रयप्रचच्छिद्यते । व्यवच्छिद्यते साध्याभावविशिष्टसाधनाश्रयाद्व्याप-
त्यंतइत्यर्थः । यथाश्रुते साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वरूपस्य प्रागुक्तसा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्योद्भूतरूपादावपि सत्त्वनानिष्ठमग्रमग्र्याम-
ग्ननिप्रसङ्गात् । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रदितमाव-
भौमलक्षणानुसारेण्येयमाशङ्केत्यप्याहुः । वस्तुतः शुरुणां मते यायोरपि
प्रत्यक्षानुदुद्भूतरूपस्य तत्रैव साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वा-
सम्मतानुसारेण्येवमनवच्छेदकत्वशङ्केति युक्तमुत्पश्यामः । तथा-
त्वासम्भवादिति । प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टमूर्तत्ववत्परमाणुवृत्तिव-

अत एव च साधनाव्यापकत्वे सति साधनाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् । व्यभिचारिणि
साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना
तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम-
स्ति । तदेव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधना-
व्यापकं तत्रोपाधिः ।

इति न नियमः अयं प्रसक्तो मूर्च्छत्वादिसादाबुद्धभूतरूपव-
त्त्वादेः तदसम्भवादिसत आह अत एव च तत्रेति । यत एवो-
द्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः अतएव तत्र तादृशानियमवादिमते
इदं लक्षणमिति । साधनाव्यापकत्वाभिह साध्याभावविशिष्टसाध-
नव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्याभि-
ह पर्यवसितम्, तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः । अथ प्रसक्तो
द्रव्यत्वादिसादौ घटत्वादावतिव्याप्तिः । साध्यव्यापकत्वेन विशे-
षणे च स श्यामो मित्रातनयत्वादिसादौ शाकपाकजत्वादावव्या-
प्तिरत उक्तं साधनावच्छिन्नेसादि । साध्याभावसम्बन्धिनि विरु-

त साध्याभावविशिष्टसाधनवद्रव्यावर्तकत्वासम्भवादित्यर्थः । तत्र ।
उपाधौ । तादृशेति । साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यस-
म्बन्धस्यावच्छेदकमूयोपपादक एवोपाधिरिति मत इत्यर्थः । इदं
लक्षणमिति । अन्यथा तस्य लक्ष्यत्वे तल्लक्षणस्याव्याप्त्यापत्ते-
रिति भावः । उद्भूतरूपस्यापि यथाश्रुतलक्षणसत्त्वेन धारणायोगात्
द्रव्यं सत्त्वादौ रूपान्यत्वादावतिप्रसङ्गाच्चाह साधनाव्यापक-
त्वमिति । द्वित्याद्यवच्छिन्नतादृशभावमादायातिव्याप्तितादवस्था-
दाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टसाधनेत्यर्थः । अत्रापि सा-

अत एव व्यभिचारे चात्रश्रमुपाधिरिति सङ्गच्छ-
ते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभि-
चारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् ।

इस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदभेदं विनानुपपद्यमानस्यावच्छेदकी-
भूयोपपादनमुपाधिफलं तदसमर्थानाञ्चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वा-
दीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह व्यभिचारिणीति । व्यभिचा-
रः सप्तविपक्षवृत्तित्वम् ।

अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलं तच्चो-
द्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह अत एवेति । यत एव साध्य-
सम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः, सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुता-
वच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् ।

व्याभावविशिष्टसाधनयद्वृत्तिस्वावच्छिन्नप्राधिकरणताकथमवयवे ता-
त्पर्यं तेन जातिमान् मेयत्यादित्यत्र सत्तायां द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र
च विशिष्टसत्तायां प्रागुक्तरीत्या नाव्याप्तिः । केचित्तु न चेदं
गौरवत्वात् इत्यादौ साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या साक्षा-
द्यत्वाद्युपाधायक्यातिरत उक्तं मूलेऽत एवेति । विरुद्धस्थले सा-
ध्यत्वादेरलक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा साधनावच्छिन्नसाध्यप्रसि-
द्ध्या तेषां लक्षणमपि तत्राव्यापकं स्यादिति भाव इत्याहुः । ननु-
भूतरूपवत्त्वादेरप्युपाधिफलोपधायकत्वेनोपाधित्वान्नलक्षणमपि तेषां
तुष्टमेव भविष्यतीत्यतस्तेषामुपाधिफलोपधायकत्वमेव निरस्यब्राह्म
साध्याभावसम्बन्धिनीत्यादिना । तदसमर्थानाम् । अवच्छेदकीभूय
साध्यसम्बन्धोपपादनासमर्थानाम् । ननु व्यभिचारिण्यवश्यं सा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्तीत्यसङ्गतं विरुद्धस्थले तदभावादतो
व्याचष्टे व्यभिचार इति ।

अत एवेतीति । तथा च सप्तविपक्षवृत्तित्वलक्षणव्यभि-

अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूप-
लक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमतं चकास्तीति स्फटिके
जवाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते । लक्षणन्तु साध्यसाधन-
सम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । विषम-
व्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् ।
दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभि-
चारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम् । अप्रयोजकसाध्यव्याप-
कव्यभिचारिणोप्युपाधित्वापत्तेरिति ॥

यत एव स्वसमीपवर्तिनि स्वसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि
हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसंक्राम-
कतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्यैरनुमन्यत इत्याह अत-
एवेति । साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूपस्याव-

धारस्यैकत्र विरोधात्तदुपपादनायमेव व्यभिचारे चाद्यदयमुपाधि-
रिति ग्रन्थेनोपाध्युपन्यास इति भावः । स्वाभाविकम् । शुद्धम् । तेन
धूमवान् बह्वरित्यादावाद्देव्यनजन्यत्वविशिष्टस्य बह्वित्वस्यावच्छेद-
कत्वेऽपि न क्षतिः ।

उपाधिपदान्तर्गतस्योपशब्दस्यार्थमाह स्वसमीपेति । जात्युपा-
धेः समीप्यासम्भवादाह स्वसमानाधिकरण इति । नन्वेवमाचार्यम
तेपि साधनासमानाधिकरणस्योपाधित्वं न स्यादतः फलितार्थमाह
व्यभिचारिणीति । विपक्षगामिनीत्यर्थः । संक्रामकतया । भ्रमानु-
कूलतया । क्वचित्प्रसिद्धस्यैवान्यत्रारोपादिति भावः । यद्यपि
स्वनिष्ठव्याप्यन्तरसंक्रामकतयाप्याचार्यमते साध्यसमव्याप्तस्यो-
पाधित्वसम्भवात्त एवत्यत्रैतस्य नोपोद्धलकत्वम् । न च

वश्यं वाच्यतपोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन निराकु-
रते लक्षणन्त्विति । लक्षणं दूषणौपयिकं रूपम् । साध्येति । अ-
त्र साध्यव्यापकमात्रं विवक्षितं तावतैव साधनवृत्तितद्व्यतिरेकेण
साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात्, साधनवृत्ति व्यापकनिवृत्त्या सा-
ध्यसाधनमन्वन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्माध्यनिवृत्तिः सिद्धतीति म-
कारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः । रूढ्या न्यूनवृत्तायुपा-
धित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकवृत्तौ तन्निरस्यति विपमेति ।
प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकम् । व्यभिचारोन्नापकत्वमेवेत्येवकारेण

व्याप्त्यन्तरस्य विशेषतस्तत्साधनतावच्छेदकघटितत्वात्तरसंक्रा-
मकतयोपाधित्वे सद्धेतावप्युपाधिलामः स्यादतः स्वरूपस-
म्बन्धरूपसाध्यसम्यग्धितावच्छेदकत्वस्य सद्धेतुतावच्छेदके प्रमा-
सम्भवात्तादृशव्याप्तिसंक्रामकत्वमेवोपाधिर्धर्ममिति वाच्यम् । उ-
पाधिपदान्तर्गतोपशब्दलम्बव्यभिचारिणीत्यत एव सद्धेतोर्वा-
रणसम्भवात् । तथापि व्याप्त्यन्तरस्य साधनतावच्छेदक-
मेवेन नानात्वारसाध्यवदम्यावृत्तित्वस्य च केवलान्वयिन्यमा-
धात् सर्वानुगतं लघु च साध्यसम्यग्धितावच्छेदकरूपवत्त्वमेव
व्याप्तिरतस्तत्संक्रामकतयैवोपाधित्वं युक्तमिति भावः । दूषणौप-
यिकरूपस्य वाच्यतयेति । उपाधिपदवाक्यतयेत्यर्थः । साध्याधिक-
देशवृत्तायुपाधिव्यवहारस्याच्चार्य्यमते विरहादुक्तलक्षणस्य व्यव-
हारौपयिकत्वासम्भवात् पूरयति दूषणौपयिकमिति । यथा-
भुतस्य गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ सास्नावत्वाद्यन्याप्तेराह अत्रेति ।
साध्यव्यापकतामात्रस्य दूषणौपयिकत्वं दर्शयति तावतैवे-
ति । तद्व्यतिरेकेण । उपाधिव्यतिरेकेण । सम्भवादिति । तथैव
व्यभिचारधीसम्पत्तेरिति भावः । नन्वेवं स्थायस्ते शब्दे किमित्यन्यथा-
मिलाप इत्यत आह साधनवृत्तीति । तथाविधेति । साध्यसाध-
नमन्वन्धव्यापकेत्युक्तिरित्यर्थः । तं उपाधिव्यवहारम् । साध्यव्याप-
करूपरूढ्यर्थसत्त्वादाह । यौगिकमिति । योगानादरमिति रूढ्यर्थ-

योगार्थानादरं सूचयति । उपाधित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्त-
म् । उपाधिता । उपाधिपदवान्यता । योगादरे तु लाघवात्सा-
ध्यापकतामात्रे रुदिरिति भावः ॥ इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

मात्रानादरे योगार्थविरहादेवाप्रयोजकत्वादायतिप्रसङ्गविरहादप्रिम-
प्रत्ययिरोच्चापत्तेरिति भावः । उपाधित्वमित्यस्य यदि साध्यव्यभि-
चारोच्चायकव्यभिचारप्रतियोगित्वमर्थस्नान्धान्वयायोगादाह उपा-
धिपदप्रवृत्तिरिति । एवमप्रेपि । ननु व्यभिचारोच्चायकस्याप्यप्रयोजक-
त्वादे. साध्यव्याप्यत्वरूपयोगार्थविरहाच्चापाधिपदवाच्यत्वमत आह
योगादरे त्विति । लाघवादिति । व्यभिचारोत्पन्नानुकूलव्याप्तिप-
क्षधर्मतारूपस्य तदुच्चायकत्वस्य गुरुत्वादिति भावः । साध्यव्या-
पकतामात्र इति । साधनाव्यापकत्वस्य व्यभिचारिहेतौ स्वनिष्ठ-
व्याप्तिसक्रामकत्वरूपयोगार्थबलादेव प्राप्तेरिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतमनुमानचिन्तामणि-
दीधितिटीकायामतएवचतुष्टयी समाप्ता ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

अनुमितिग्रन्थस्य शोधनम् ।

श्लो	परमो	शुद्ध	अशुद्ध
१	१३	परमात्मने	[ओं नम इति ।] परमात्मने
"	२१	कारणतावच्छेद	कारणतावच्छेद
२	१२	दित्याहुः । [केचित्तु	दित्याहुः । [वस्तुत आकाशानतिरि- क्तत्वं मन्यमानानां मते आत्मावृत्ति- विशेषगुणवत्त्वमेव भूतत्वम् तथा च आकाशस्यात्मानतिरेकाद्भूत- त्वं पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तीति नोक्तदोष इति ध्येयम् । के चित्तु
"	२०	दुःखानवच्छिन्न	दुःखानवच्छिन्न
"	२१	पष्ठथयंस्तु	पष्ठथयंस्तु
"	२२	चरेच्छावद्भिन्नाय)॥ निपु	चरेच्छावद्भिन्नाय ॥ इदानीं ग्रन्थ- स्य निगूढार्थकत्वं दर्शयति पर- ब्रुष्टेति ॥ इदानीमात्मनो निगूढार्थं व्यञ्जनया प्रतिपादयति न्यायमि- ति ॥ इदानीं विनयपुरःसरं ग्रन्थ- स्य निर्दोषत्वं व्यञ्जनया प्रतिपाद- यति मान्यानिमिति ॥] निपु
३	५	गनुमाने	गनुमाने
"	६	प्रत्यक्षवित्वादिना	प्रत्यक्षवित्वादि
"	२३	भाव प्रतिपाद्य	भाव. [प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्या- दिग्रन्थ]प्रतिपाद्य
४	३	जीवको	जीवको
"	१२	फलस्येति । अनु	फलस्येति ।, [ननु विषयतानय- च्छिन्नोपाजीवकत्वं तथा वाच्यम् तथा चांशस्थलेऽनुमितिर्विषयवि-

पृष्ठे	पङ्क्तौ	उप	भट्टम्
			धयैवोपजीविकेत्यत आह आदी- ति ।] अनु
॥	२२	घटितमपीति भावः.	घटितमपीति [तथा घ शाब्दादि- परामर्शस्थलेपि पदादिसाक्षात्का- रोपजीवकत्वमेव परम्परयेति] भावः ।
५	२२	जान्य	जन्य
६	२८	सूचितम् ।	सूचितम् ॥
७	३	धान्यप्या ।	धान्याप्या ।
॥	१४	ज्ञानप्रयोज्यतायाम्	ज्ञान[जन्यजिज्ञासा]प्रयोज्यता- याम्
॥	२४	अनुमादि	अनुमानादि
	३१	'स' निरूपिते	'निरूपिते खण्डचक्षुषि रस'
		खण्डचक्षुषि र	
८	२२	निरूप	निरूपणं
॥	२३	निरूप	निरूप्य
९	१	कार्य कारण वेति	करणं कार्यं वेति
॥	१०	तापन्नमि	तापन्नत्वमि
१०	९	किमस्य	त्किमस्य
॥	१४	मुख्यत्वे पीति।तथा	मुख्यत्वेपीति । [यथा प्रत्यक्षोप- जीवकत्वमनुमाने तथानुमानोप- जीवकत्वस्य प्रत्यक्षे सत्येपीत्यर्थः] तथा
११	४-५	शोधकमन्तत' सा-	शोधकं सामान्यतोदृष्टमन्ततोऽ-
		मान्यतोदृष्टजी-	दृष्टजनक
		घनक	
॥	११	त्यक्तौ तन्निष्ठ	त्यक्तौ [तन्निष्ठरूपणेन] तन्निष्ठ
१३	२	प्रमाण्या	प्रामाण्या
॥	२३	तत्रत्यतच्छ	तत्रेत्यत्र तच्छ
१४	२	व्यादिमिरिति।तत्क	व्यादिमिरिति [आदिना विभाग-

१३ १२५

कुम्भ

अङ्गम्

परिग्रहः । अत्र तृतीयार्थः प्रकार-
ता । सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् । नि-
रूपणीये कर्तव्यनिरूपण इति बो-
ध्यम् ॥]

२९	नुमिति
१५ २६	समेयत
११ १२	व्युत्पत्ति
१७ २९	तथा बहुधादि
१८ ३	उक्त ज्ञानपद
१५ १५	नव्यास्तु
१७ २७	पर्वतसयन्धयान् धूमो
१९ ११	नक्षत्रा(नोक्ता)नु- मित्य
१२ १२	विशिष्टज्ञानस्य
१३ १३	विशिष्टज्ञानस्य
२० २	सामानाधि
७ ७	दित्याहुः ॥ ननु
३१ ३	शुद्धे
४ ४	प्रमाण्य
१२ १२	सम्बन्धा
१३ १३	यत्किञ्च
१८ १८	न्ययसह
२२ १	लिङ्गक

नुमिति
समेयत
व्युत्पत्ति
तथा च बहुधादि
उक्त ज्ञानपदे
नव्यास्तु
पर्वतसयन्धयान् धूमो
न कुत्राप्यनुमिताश्च
विशिष्टज्ञानस्य
विशिष्टयत्त्वज्ञानस्य
सामानाधि
दित्याहुः । [अन्ये तु गौर्येणेति : दीधितिकृन्मतपरामर्शोत्तरमुपा- ध्यायमतपरामर्शकल्पनागौरवेणे- त्यर्थः न तु निरुक्तसामानाधिक- रण्येन नन्वेवं तुल्योपयोग इत्याह सम्बन्धसंबन्धेत्यादि उपाध्याय- मतपरामर्शाभावेऽपि विशिष्टज्ञानस्य प्राच्यैरुपपादितत्वादित्याहुः ॥] ननु शाब्दशुद्धे
प्रमाण
सम्बन्धा
यत्किञ्च
न्ययसह
लिङ्गक

पृष्ठे	पङ्क्तौ	दुष्म्	अदुष्म्
८	३	साध्याव	साध्यवत्पक्षाव
"	२५	लिङ्गेति । साध	लिङ्गेति । [लिङ्गोपहिते लिङ्गवि- शिष्टपक्षे लैङ्गिकस्य साध्यस्य भा- ननिरासेन । तथा चाचार्यानुमि- तिनिरासेनेत्यर्थः ।] साध
२३	१	ईश्वरज्ञानतादृश	ईश्वरतादृश
"	५	नीतकात्वतम (?)	नीतकाञ्चनमय
"	७	मात्रस्यास्रम	मात्रस्य स्रम
२४	१	विशिष्टपक्ष	विशिष्टे पक्ष
"	३	विशिष्टक्ष	विशिष्टत्वपक्ष
"	११	धानदुक्त	धानादुक्त
२५	१५	त्यर्थः । तेनै	त्यर्थः । [तथा च बहिर्भूतान्तस्य बहुव्रीह्यादिवारणार्थं पदार्थमेव द्व- न्द्ववादिनोऽप्यावश्यकतया तेनैव ममापि कर्मधारयवारणमिति भा- वः] तेनै
"	२७	भावः । उक्तत्वा- दिति ।	भावः [तदुभयं व्याप्तिविशिष्टत्व- पक्षधर्मत्वोभयम् । अधगाहित्वं संसर्गमर्यादया । तथा द्वैकधर्मि- निष्ठविषयितानिरूपिततदुभयसं- सर्गताप्यविषयिताशालिज्ञानज- न्यत्वलामः ।] उक्तत्वादिति ।
२६	९	भायः ॥ ननु	भावः । [के चित्तु मीमांसकेति मी- मांसकेन बह्विव्याप्यवान्पर्वत इति परामर्शाश्रानुमितिरित्युच्यते त- थैव तादृशलक्षणवादिना त्वया- प्यवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा तत्र- न्यानुमित्यव्याप्तिरतस्तन्मतप्रवेश इत्याहुः । तत्र । जातिगर्भतयैषा- व्याप्तिधारणे तन्मतानयलभ्यनेपि

१४ पक्षो

दुष्प

अदुष्प

क्षत्यमावादिति ध्येयम् ॥] ननु

२७ १ शिष्टं यत्पक्ष शिष्ट व्याप्तिप्रकारक यत्पक्ष

" ५ निवेशनीयत्वे विशेषणीयत्वे

२८ ७ वच्छेदेनैवान्वयस्य वच्छेदेन विधेयतावच्छेदकावच्छि-
न्नान्वयस्य२९ पृष्ठे "केचिन्नु" (१४ पङ्क्तौ) इत्यादि "वदन्ति" (१७ पङ्क्तौ)
इत्यन्तो ग्रन्थो "माध." (१९ पङ्क्तौ) इत्यस्यानन्तरं
पठनीय ।

३० २० व्याप्ते व्याप्त्यो.

३१ १२ दिति माध । दिति माध । [विशेषपदार्शनस्य
विशेषदर्शनत्वेन हेतुतामत इत्यपि
कश्चित् ।]

" २७ प्रसिद्धसाध्यक अप्रसिद्धसाध्यक

" २९ सशयो [सम]सशयो

३२ ४ तद्वत्ताप्रत्यक्ष तद्वत्ता[निष्प्रयात्मक]प्रत्यक्ष

" ६ योत्तर पर्वत योत्तर [पह्नुमितिदर्शनात्] प-
र्वत" २० संमवाच्य न च संमवाच्य [न चान्यपहितोत्तर-
त्वसंबन्धेन तद्वर्मिकतस्तदयादि-
विशिष्टतादृशप्रत्यक्षस्यमेव कार्य-
तावच्छेदकम् सम्यग्बोधानुगम-
स्यापि दोषावदित्यात्] न च

३४ १ तिदेश तिदेश

" ९ सशयस्य सशयस्य

" १७ व्याप्यम् । तथाच व्याप्यम् । [आदिपदेन पक्षपरिग्र-
ह । लक्षणपद स्वरूपपरम्]
तथाच

३५ १ शान्द शान्द

" १५ विप्यत इति । पदञ्च विप्यत इति । [तद्वत्पदप्रत्येक-
दजन्यपदार्थस्युत्तेमंहायाकयापंशो.

पृष्ठे	पङ्क्तौ	कुटम्	अदुष्टम्
			घपर्यन्तमसत्त्वेऽपि] पदज
१५	१९	तदादेष्टेति। न्युत्पा	तदादेष्टेति। उपस्थापकत्वमिति । न्युत्पा
१७	१८	प्रामाण्यानिश्च	प्रामाण्यनिश्च
"	२२	[विशेष	[प्रत्युत विशेष
३८	११	भावः । ननु	भावः [तनु कृत्यादेरुत्पत्त्यनन्तरं विशिष्टविषयकस्मृत्यैव क्षणविल- म्बेन तदुपहितकृत्यादेः साक्षात्का- रो जायत इति यदि दूयात्तद्वद- स्फुटव्यभिचारस्सलमाह विशिष्ट- णेति । विशेषणांशे विशेषणान्तरा- विषयकादित्यर्थः । विशिष्टस्मर- णादित्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यस्मर- णादित्यर्थः । यद्वा] ननु
३९	६	[यतो]	[यत्र].
"	११	सम्भवति ।	सम्भवति ।
४०	७	त्कार्यताय	त्कार्यताय
४१	६	व्यपस्थाप	व्यवस्थाप
"	११	विषयसंनि	विषये संनि
४२	११	तरत्यादीत्यर्थः	तरत्यादिरित्यर्थः
"	२०	भावः । [अथेति ।]	भावः ॥ [अथेति ।]
"	२३	व्याप्यवस्वनिश्च	व्याप्यवस्वादिनिश्च
४३	८	सद्भावे अनुमिति	सद्भावे [तथाच] अनुमिति
"	१७	विरोधापत्तेः तत्र हे	विरोधापत्तेः । [तन्वत्र विप्रयता- सम्बन्धेन कार्यकारणभावो पा- च्यः तथा च विप्रयतया व्याप्ता- दावेव कारणस्य सत्त्वाच्च व्यभि- चार इति स्मृतावपि तादृशधूमा- ग्नमन्तर्भावेण कारणत्यादृतिव्या- प्तिस्तदवस्थेति चेन्न । पुरुषा-

ते वरुनौ दुग्म्

अदुग्म्

न्तरीयज्ञानमादायातिप्रसङ्गवार-
णाय तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्य-
कत्वेन स्मृतौ तथाविधनिश्चयस्य-
मात्रावच्छिन्नजनकत्वाभावात् न
च तत्पुरुषीयज्ञानविषयतासम्ब-
न्धेन तथा वाच्यम् तथा च स्मृतौ
सादृशजस्यत्वमात्रमप्रत्यूहमिति
वाच्यम् तथा निश्चयविषयता-
सम्बन्धस्यैव निवेशो स्मृतिफार-
णतायां ज्ञानमन्त्रनिवेशादेव
सामञ्जस्ये तथाविधानिश्चयस्यप्र-
वेशादेव स्मृतायतिव्याप्तिरिहा-
दित्यस्मद्गुण्यवस्थाः । [तत्र हे

४१ २३

बोधुपत्यव्या

" २८

भावः । [सांकर्यपट भावः । [मांशिकत्वोपगमादव्या-
ध्यवृत्तित्वोपगमात् । तथा च न
हि जातिरव्याप्यवृत्तिरिति भा-
वः । सांकर्यपट

४१ ९

भावः । नव्यास्तु

भावः । [के चित्तु संस्कारं प्रगु-
पेक्षान्यनिश्चयस्येन हेतुतपोपेक्षा-
त्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्त्या स्मृ-
तेरसम्भयोतः स्मृतिजनकताया-
मुपेक्षान्यस्याप्रवेशादतिव्याप्तिरि-
त्याहुः । तच्चिन्त्यम् । फलव्यापारो
प्रत्येकरूपेण कारणत्वमिति व्या-
प्तिमग्निरप्येव ग्रीह्यतयात् । अ-
न्यथा स्मृतिं प्रति ज्ञानस्यैव
हेतुत्वम् न तु निश्चयस्येन । तन्नु-
तो विशिष्टस्मरणेऽव्याप्तिरिति
च्येयम् ।] नव्यास्तु

पृष्ठे	पङ्क्तौ	हुम्	भदुम्
॥	२२	भङ्गादिति प्राहु ।	भङ्गादिति[न च सामान्याकार- ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुतास्तु स- स्कारस्य तु संस्कारत्वेन व्यापा- रतास्त्विति वाच्यम् तथा सति तत्रत्याशिकोपेक्षात्मकज्ञानादुपे- क्षिताशेऽपि स्मृत्यापत्तेस्तज्जन्यत्वे- नैव प्रत्यासत्तित्वादिति] प्राहु ।
४६	९	व्याप्यभाव	व्याप्याभाव
॥	२७	धानिवर	धानविर
४७	१७	'वस्तुतस्तु' इत्यादि 'पास्तम्' (२० पङ्क्तौ) इत्यन्तो ग्रन्थो २४ पङ्क्तिष्व 'येति भाव ।' इतिग्रन्थानन्तर पठनीय ॥	
४८	२८	हेतुत्वम् वस्तुतो	हेतुत्वम् । वस्तुतो
॥	२९	रूपयितृप्रकारक-	रूपीयसंस्कारनाश[सामान्य]ग्र-
		संस्कारनाशसामा-	त्येव [तत्पु-
		व्य प्रत्येष तत्पु	
४९	७	[तत्] संस्का	[तत्प्रकारक]संस्का
॥	२४	ज्ञानसुखादीनामिव	ज्ञानसुखादिक न कालिकसम्ब- न्धेन घटध्वसप्रतियोग्यधिकरणे उत्पत्तिक्षणे अधिकरणताया अ- भावात् । इत्थ चोक्तकारणामा- घात्र तेषा क्षणिकत्वम् तेषामिव
॥	२८	प्रसङ्ग इति मदेकप	प्रसङ्ग [अन्यथा घटध्वसप्रतियो-
		रिशीलित पन्था । गिन	विषयतासम्बन्धेन अधि-
		यत्तु	करण यन्नित्यज्ञानादिक तत्तादा- त्म्यसम्बन्धेन घटध्वसवत्त्वात् नित्यज्ञानाद् क्षणिकत्व स्यादिति भाव] इति मदेकपरिशीलित पन्था । [किञ्चित्तु भव समानाका- रत्वेन नादयनाशकभावे स्मृतिज-

पृष्ठे पङ्क्तौ दुष्टम्

अदुष्टम्

न्यप्रथमसंस्कारव्यक्तीनां स्मृतिसमानकालोत्पन्नसंस्काराणां च क्षणिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् द्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारादेव उत्तरे स्मृतिसम्भवात् अनायत्या तत्रत्य-स्मृतिव्यक्तीनां विशेषतो नाशकत्वं वाच्यम् । तथा च सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि विशेषसामग्रीविरहादेव न तत्संस्कारनाशः । सरुदनुभूतस्थले चानुपपत्तिविरहात् विशेषसामग्र्यन्तरकल्पनमित्याहुः ।] यत्तु

- ५० २६ भाषनन्त्य
५१ १५ इदत्वं
” २६ धेत्यर्थः । [अन्य
५२ १० तं चेति ।
५३ ९ किं चेति । तत्र
” १३ रेति । तथा
” २२ समान
” २७ त्यर्थः ॥ नाना

भाषानन्त्य
इदतरत्वं
धेत्यर्थः । [इदं निश्चिताव्यभिचारकत्वमित्यन्ये । अन्य
तं चेति । [तात्पर्यटीकायां प्रमाण-प्रमेयेत्यादितात्पर्यटीकायां मिथैवांशस्पतिमिथैः स्मृतीभामिति।]
किं चेति । [व्याप्यविशेष्यकादिति । बह्विव्याप्यो धूमः पर्वत इत्यस्मादित्यर्थः । पक्षविशेष्यकादिति । बह्विव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यस्मादित्यर्थः । तदुभयेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहीति] तत्र
रेति । [पञ्चम्यर्थश्च तत्र विदिष्यैव कार्यकारणभाव इत्यभिमेणैवकारेणान्वयी ।] तथा
[समान
त्यर्थः ॥ [एवंचेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन

श्लो	पङ्क्तौ	दृश्यम्	अदृश्यम्
			लक्षणघटकत्वे ।] नाना
५१	१	निवि	निर्वि
"	३	पूर्व विषयस्मृतेश्च	पूर्व विषयस्मृतेश्च
"	२०	एव इत्यत	एव [तत्र विशेषणबुद्धेः कार- णत्वाभावात्] इत्यत
५७	२०	कश्चित् । यत्किञ्चि	कश्चित् । [व्याप्यत्वं न्यूनवृत्ति- त्वमित्यापि कश्चित्] यत्किञ्चि
५९	१२	कार्यतावच्छेद कोट्य	कार्यतावच्छेदककोट्य
६२	३०	दयस्यपरा	दयस्यधूमपरा
६३	२१	क्षत्यभावादेवं च	क्षत्यभावात् [प्रागभावस्यानुपग- मे तदपह्नाय स्ववृत्तिभेदप्रतियो- गितावच्छेदकध्वंसघट्टं निर्वक्ष्य- म्] एवं च
"	२७	जातिरूपल	जातिरूपल
"	२९	जोत	जाते
६४	२८	पूर्वाक्तलक्षणमेव	पूर्वाक्तलक्षणमेव
६५	१	प्रत्यक्षानुपादने	प्रत्यक्षानुपादने
"	२९	सुवचत्वादित्याहुः । तद्वच- तश्चिन्त्यम् ।	सुवचत्वात् [एवं क्वचित्संयोगेन कचित्समवायादिना साध्यस्यानु- मितौ मानार्थमपि साध्यव्याप्यघ- त्पक्षधर्मिकसाध्यानुमितित्वाय- च्छिष्टं प्रति साध्यव्याप्यघत्पक्ष- निश्चयत्येन हेतुत्वात्] इत्याहुः । तश्चिन्त्यम् । [लिङ्गोपधाने पर्यंतो यद्विषयाप्ययाभिधेयद्वित्यादिस्यादौ सर्पानुमयसिद्धस्यानुमित्युत्पाद- स्यापलापापत्तेः - विरंदिनोरेक- निश्चयापिपयत्वेनात्र निर्यंहित्यघ- त्पर्यंतो यद्विषयाप्ययानिश्चयस्य- नु(?)मितेदत्पत्त्यसम्भवात् । भत

६६ परलो इष्टम्

अङ्गम्

एव साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधि-
त्यमते साधनत्वहेतुकसाध्यत्वा-
नुमानं गुरुणापि दुर्घटमिति वि-
धिवादे मिथ्या अप्याहुः] । तद्वध-
कीत्यादि ।

६६-२८ धेतेत्यर्थः तथा

धेतेत्यर्थः [तदाश्रयसमयेतं स्मृ-
तिन्यमनुमयत्यर्थं च] तथा

६७ २९ अप्याहुः । अत्र

अप्याहुः [इदं तु न सम्यक् एवं स-
ति यद्विव्याप्ययत्पर्यंतयान् देश इ-
त्याकारकयिशिष्टवैशिष्ट्यबोधेति-
प्रसङ्गः स्यात् । तादृशयोधवृत्तिष-
ह्विष्याप्यधूमयत्पर्यंतनिश्चयत्वाय-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिकजन्य-
ताया व्याप्तिज्ञानजन्यतायच्छेदक-
व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमप्रका-
रत्येनायच्छिन्नत्वात् । न धैर्यं म-
यन्मतेष्वेव दोषः । मया तु व्या-
प्तिज्ञानत्वायच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्यतायच्छेदकत्वपर्या-
प्त्यधिकरणधर्मायच्छिन्नत्रयस्याय-
च्छिन्नान्तद्वयेन विपक्षितत्वात्
तथा चापस्तिवृत्तितादृशजातिमा-
दाय प्रत्यक्षमात्रेतिभ्यामेतः] । अत्र

६९ १७ विषयतया

विषयितया

" २० तायच्छेदकत्वस्य

तायच्छेदकस्य

" २६ साध्यबानुमि

साध्यबाधनुमि

७० ३ मनुनमेपि अधि-

मनुनमेपि अधिबस्य भागासिद्धि

कस्य भागासिद्ध

७३ १८ साधर्म्येन

साधर्म्येन